

DEMOKRATIYA

və

İslam

Aydın
DADAŞOV

Aydın
DADAŞOV

DEMOKRATIYA

VƏ

İslam

243950

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı - "Elm" - 2007

Elmi redaktor: akademik Fuad Qasımzadə

*Rəyçilər: fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ağayar Şükürov
fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əlikram Tağıyev
fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əsədulla Qurbanov*

Aydın Dadaşov. Demokratiya və islam. B.: "Elm", 2007. –280 s.

ISBN 5-8066-1677-0

Amerika demokratiyasının ixracının son həddi ola biləcək bir qütblü dünyanın yaranmasının çətinliyi, qloballaşma prosesinin mürəkkəb strukturunda mövcud olan əsas qüvvələrin münasibətlər sisteminin öyrənilməsinə tələb edir. Məhz dünyanın əmin-amanlığı naminə əsas qüvvələri qane edəcək çıxış yolunun tapılması, demokratiya və islamın qarşılıqlı əlaqələrinin də, tarixin müəyyən mərhələlərində nəzərdən keçirilməsini, inkişaf istiqamətinin proqnozlaşdırılmasını diqqətə edir. Demokratiya və islam dəyərlərinin Azərbaycanın yenidən istiqlalını qazanmasına qədər müxtəlif tarixi dövrlərdə, akademik mənbələrə söykənməklə, nəzəri-metodoloji prinsiplər əsasında, mütorəqqi dəyərləri ödəmək üçün izlənilməsi tədqirliyədir.

İrəndən, dinindən, millətindən, cinsindən asılı olmayaraq hər kəsin yaşama haqqına malik olduğu Azərbaycanda get-gədə formalaşan vətəndaş cəmiyyətinin idarə olunmasında demokratiyanın imkanlarını ödəmək üçün, insanın axirət dünyasını bələğətəndirən islam faktorunun unudulmaması, müqəddəs dövlətçiliyimizin üzərinə kölgə salan, örazilərimizin bütövlüyünün təminatında xristian təəssübkeşliyinin ödə keçməsinə neytrallaşdırıla bilər. Tarixin ibrət dərslərinin informasiya gərəkliyi zəminində nəzərdən keçirilməsində strateji məqsəd, Azərbaycanın bu global problemini daim gündəmdə saxlamaqdır.

Dərs vəsaitlərinin, dərslik və monoqrafiyaların müəllifi, dövlət mükafatı laureatı, əməkdar incəsənət xadimi, f.c.d., professor Aydın Dadaşovun bu məqsəddə xidmət edən "Demokratiya və islam" kitabı müəxəssislər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur.

A 5030209070-20
655(07)-2007

© "Elm" nəşriyyatı, 2007

I. Giriş	4
II. Demokratiyanın yaranması və tənəzzülü	6
III. İslami dövlətçilik ideyasının meydana gəlməsi	12
IV. İslam-türk dövlətçiliyi növbəti minillikdə	28
V. Demokratiyanın dirçəlişi	55
VI. Panislamizmin iflasından doğan Turan ideyası	74
VII. Fevral inqilabı dalgasında	117
VIII. Şərqdə ilk demokratik dövlət	133
IX. İşğal ərəfəsində	170
X. Azərbaycanın işğalı və Türkiyənin istiqlalı	180
XI. Dünyaya meydan oxuyan totalitar rejimlər	205
XII. Demokratiya və islamın "soyuq müharibə" mərhələsi	221
XIII. Demokratiya və islam "ılıqlaşma" dövründə	236
XIV. Totalitarizmin süqutuna doğru	250
XV. Nəticə	266
XVI. İstifadə olunmuş ədəbiyyat	270

Giriş

Fikirlər zorla, hədə ilə, topla, tufənglə əslə öldürülə bilməz.

Atatürk.

Allaha ibadətdə nəsnələri şerik qoşan büt-pərəstlik, canlı-cansız aləmin və təbiət hadisələrinin ruhu olduğunu iddia edən anemizm, tayfanın mahiyyət daşıyıcısına çevrilən mifik totemizm, müqəvvalara sitayişə önə çəkən fetişizm, sehrbazlıq, türkə-çarə sayəsində vəcdə gəlməklə ruhlarla əlaqəyə cəhd edən şamanlıq, göy cisimlərinə tapınan sabiilik, odu müqəddəs sayan atəşpərəstlik, xeyir-şər qarşılıqlarını önə çəkən zərdüştlük, fironu ilə-hiləşdirən fironilik və maddi dünyadan əl götürməyi tövsiyə edən Nepal filosofu Hautamanın (e.ə. 563-483) yaratdığı buddizm əsrlər boyu qəbilələrin, feodal dövlətlərinin və hətta imperiyaların dini kimi təzahür etmişdir. Çin humanist filosofu Kon Fut Tsinin (- e.ə.552-479) yaratdığı, anemizm, totemizm və fetişizmi də özündə birləşdirən hinduizm və brəhmənizm, nəhayət buddizmdən bəhrələnən sintoizm 1868-1946-cı illərdə imperiya siyasəti yürüdən Yaponiyada dövlət dini kimi mövcud olmuşdu. Miladdan qabaq XIII əsrdən müsəviliyin - yəhudiliyin, bizim eranın əvvəllərindən xristianlığın və nəhayət VII əsrdən islamın mövcud olan və olmayan bir çox dövlətlərin rəsmi dininə çevrilməsi e.ə. V əsrdən meydana gələn demokratiya idarəçilik üsuluna qayıdıqla paralel olaraq dünyanın siyasi mənzərəsini yaratdı. Ötən əsrdən başlayaraq üçüncü dünya dövlətlərinin siyasi-ideoloji quruluşunda önə keçən milliliyin öz yerini tədricən unitarlığa, federativliyə ötürməsi demokratik dəyərlərin qələbəsinə təsdiqlədi.

Bəşəriyyətin keçdiyi ilkin mifoloji mərhələdə xurafatın buxovları cəmiyyətin formalaşmasına imkan vermədiyindən insanlar yaşadıkları ərazinin sakinləri olmaqla kifayətlənib vətəndaşa çevrilə bilmirdilər. Mütərəqqi dinlərin formalaşaraq fəlsəfi mahiyyətini qorumaqla dövlətdən ayrıldığı növbəti mərhələ isə ədalətli vətəndaş cəmiyyətinin yaranmasına təkan verdi. "Demokratiya və islam"

kitabında dünyanın ən gənc dininin təşəkkül tarixi izlənilməklə, ideoloji prinsipləri nəzərdən keçirilməklə onun dövlətçilik ideyasının tətbiqi demokratik proseslə paralel olaraq araşdırılır. Şərq-Qərb ideoloji qarşıdurmasının fəsadları izlənilməklə yanaşı, çıxış yolunun humanist dəyərlərə söykənilməkdə olduğu tutarlı dəlillərlə sübut olunur. İyirminci əsrin əvvəllərində islam-türk-demokratiya dəyərlərinin vəhdətindən yaranan ictimai fikrin azərbaycançılıq kontekstində formalaşması prosesi M.F.Axundov, H.Zərdabi, Ə.A-ğaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.Rəsulzadə kimi ziyalılarımızın yazdıqları müddəaların əsasında təqdim olunur və beləliklə, bəşəriyyətin təkamül yolu ilə əldə etdiyi elmi-nəzəri əsaslandırılma prinsipinin tətbiqinə diqqət yetirilir.

Demokratiyanın yaranması və tənəzzülü

"Demokratiya bizi idarə edənlərin bizim layiq olduğumuzdan artıq olmadığını qarantdır."

Bernard Şou.

Yazılı mənbələrdə dolğun təsvir edilən ilk demokratik dövlət sayılan Afinada qullar istisna olmaqla şəhərin vətəndaşlarının ümumi bərabərlik və şəxsi azadlıq ideyası altında birləşmələri mütərəqqi idarəçilik formasını təsdiqlədi. Son nəticədə kütləvi yoxsulluq yaradan aristokratların hakimiyyətinə qarşı e.ə VII əsrdən başlanan mübarizə e.ə 460-cı ildə demokratların qələbəsilə başa çatdı. Mahiyyətə xalq hakimiyyəti anlamını verən Afina demokratiyasında vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olması o səviyyəyə çatırdı ki, ictimai mənafe bütün maddi və mənəvi dəyərlərdən üstün tutulurdu. Məhz bərabərlik üzərində bərqərar olan bu mükəmməl cəmiyyətdə dövlət vəzifələrinin tutulması belə püşkatma yolu ilə həyata keçirilirdi. İctimai nəzarət funksiyasını yerinə yetirən xalq iclasları mütəmadi olaraq vəzifə sahiblərindən hesabət tələb edirdilər. Odur ki, vəzifə tutan hər kəs özünün sosial məsuliyyətilə nüfuz qazana bilirdi. Parlament anlamında olan xalq iclasının əsas missiyası tale yüklü, dövlət əhəmiyyətli vacib məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanması idi.

Demokratiya ideyalarının real həyata tətbiqinin ali forması dedikdə ilk öncə peşəkar siyasi xadim, sərkərdə Periklin e.ə. 495-429-cu illərdə İran istibdadının və Sparta totalitarizminin hərbi təcvüzlərini dəf etməklə otuz iki il başçılıq etdiyi Afina dövləti diqqət mərkəzinə gətirilir. Attikanın iki müxtəlif regionunun əhalisindən ibarət partiyalar iqtidar-müxalifət anlayışının mahiyyət daşıyıcısı kimi dövlət idarəçiliyi tarixində yüksək nailiyyət əldə etdilər. Bununla belə, İranla birləşən Spartanın e.ə. 431-ci ildəki hərbi təcvüzündə Afina üzərindəki qələbəsilə bu ölkədə ictimai nəzarət tədricən zəiflədi. Və beləliklə, mülkiyyət fərqlinin bərabərlik üzərinə kölgə salması ilə demokratiya iqtisadi baxımdan laxlandı. Məhz bu məqamda var-dövlət əldə edənlərin hakimiyyət hərisliyi demokratiyanın təməlini zəiflətdi. "Pul hakimiyyətə aparan

qorxaq yoldur." (237. səh.76) – yazan alman filosofu Vilhelm Şvebelin təbircə desək, bu məqamda demokratik dəyərlər ucuzlaşdı. Periklin ölümündən sonra aristokratların müvəqqəti hakimiyyəti altında passiv demokratiya dövrünü yaşayıb e.ə. 399-cu ildə Afinadan qovulan Platonun belə özünün fəlsəfi irsində cəmiyyətin savadsız xalqın iradəsiylə yox, bilikli aristokratlar tərəfindən idarə edilməsinə tərəfdar olması monarxiyinin ideoloji əsaslarının dirçəlməsindən xəbər verirdi. Bu ideya zəminində Platon məktəbinin davamçısı, siyasi azadlığı inkar edən, aristokratiya tərəfdarı olsa da, qanunun aliliyinə arxalanan parlamentar seçki və ictimai nəzarət sistemini qəbul edən Aristotelin (e.ə.384-322) şagirdi İsgöndər tərəfindən e.ə. 336-cı ildə bütün Yunanıstanla birgə Makedoniya monarxiyası tərkibinə qatılan Afinanın şanlı demokratiya tarixinin başa çatması təbii görünürdü. Makedoniyanın tənəzzülündən sonra parçalanmış dövlətlərdən birinə çevrilən Afina bizim eradan əvvəl II əsrdə Roma legionerləri tərəfindən yenə də Yunanıstanla birgə Roma imperiyasının tərkibinə qatılma da, sonrakı tarixi dövrlərdə demokratiyanın etalonu olaraq qaldı.

Kiçik Asiyanın, şimali Afrika sahilinin, Suriya və Fələstinin də daxil olduğu Roma imperiyası dövründə e.ə. 74-cü ildə Spartanın başçılığı ilə qulların üsyanı, 60-cı ildə Pompey, Kras, Sezar arasında hakimiyyət uğrunda siyasi qruplaşmaların mübarizəsinin gərginləşməsi diktaturanın yaranması ilə nəticələndi. Parlament üzlərindən yarıdan çoxunun ələ alınması ilə qazanan Yuli Sezar diktaturası Qaliya, Britaniyanı belə işğal etməklə imperiyanın ərazilərini genişləndirsə də, e.ə. 44-cü ildə imperator öldürüldükdən sonra bir neçə il davam edən vətəndaş müharibəsi atasının hakimiyyət prinsipini qoruyan Avqust Oktavianın (e.ə. 63-14) qələbəsilə başa çatdı. Bu dövrdə də, respublika, parlament idarəçiliyi formal funksiyaya daşıyırdı. Ölkədə demokratiyanı bərpa etməyə çalışan aristokratiyanın təqib olunması xristianlığın yaranması ilə eyni vaxta düşürdü.

Repressiyalarla, müsadirələrlə senatı və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini özünə qarşı qaldırmış amansız imperator Nerondan (37-68) sonra Romada irsi hakimiyyətə son qoyularaq yalnız bacarıqlıların dövlət başına gətirilməsinə üstünlük verildi. Bizim eranın 80-90-cı illərində imperator Domissianın dövründə romalı-

ların Qafqaz Albaniyasını işğal etməsi bu yerlərdə xristianlığın bərqərar olmasına şərait yaratdı. Yeni eranın demokratik təfəkkürə malik işğalçı roma imperatoru Mark Avreliy (121-180) II əsrin 70-ci ilində yunanca yazdığı "Semestria" (Düşüncələr) fəlsəfi əsərini demokratik idarəçilik prinsiplərinə həsr edir. İdarəçilikdə önəm verdiyi senatın iclaslarında şəxsən iştirak edən imperator Avreliy danosçuluq və yalan ifadəyə görə cəza verilməsi, vətəndaş ləyaqətinin qorunması barədə qanunların qəbuluna nail olmuşdur. "İnsan həyatı əbədiyyət fonunda bir andır." (151. səh.14.) - kimi düşünməklə bəşəriyyətin gələcək taleyini önə çəkən bu fikir adamının: "Demokratiya odur ki, xalq hakimiyyətə yerini göstərə bilsin." (151. səh.131) - sözləri çoxluğun iradəsinə hörmət hissənin təsdiqinə çevrilir. Mark Avreliyin: "Özün məhiv olsan da, demokratiyanı xilas et." (151. səh.278)-çağırışı isə bəşəriyyətin tapdığı ən mükəmməl idarəetmə formasının demokratiyasının da gücü məhz bundadır. Taleyinin qəribə oyunudur ki, ölüm anında hakimiyyəti sərkərdə Maksimusa həvalə etməklə ondan yalnız parlament idarəçiliyinin tətbiqini gözləyən Mark Avreliyin mükəmməl təhsil verdiyi oğlu Kommot demokratiyaya qarşı çıxmaqla ən zalım imperator kimi tarixə düşür.

Həmin dövrdə özünün ilkin dövlətçilik mərhələsini yaşayan qədim türk xalqlarının klassik demokratiya haqqında anlayışları olmasa da, tədqiqatlardan görüldüyü kimi onlar da kor-təbii şəkildə demokratik dəyərlərə önəm verirdilər.

Bəşər tarixinin yaranmasında xüsusi xidmətləri olan türklər iki min beş yüz illik bir dövr ərzində xalqların və dövlətlərin formalaşması prosesində müstəsna rol oynadılar. Güclü, möhkəm mənasını verən türk milləti, hətta, antropoloji, etnoqrafik cəhətdən belə fərqli olan bir sıra tayfaları eyni dildə danışan, mədəni-tarixi köklərə malik xalqa çevirə bildi. L.N.Qumilyovun yazdığı kimi: "Mərkəzi Asiya xalqlarının bir çoxu öz köklərini hansısa bir vəhşi heyvanla bağlayırdı. Belə ki, tibetlilər dişi meymunla rəqəsi (meşə cini), moңqollar boz canavarla ceyranı, teleslər canavarla hun şan-yusunun qızını, türklər isə hun şahzadəsilə dişi canavarları öz əcdadları sayırdılar." (174. səh.22).

Əsasən ovçuluq və heyvandarlıqla məşğul olan qədim türklərin daim yeni otlarla axtarılıb tapmaq məcburiyyəti onların bəzən, hətta öz müttəfiqlərinə də hücum etmələri ilə nəticələnirdi. Beləliklə, hər zaman hərəkətdə olan türklər özlərinin döyüşlərdə uduzmaq şanslarını heçə endirən ailə və təsərrüfatları ilə birgə kütləvi şəkildə köç etməklə dünyanın xəritəsini dəfələrlə dəyişmişlər. Bununla belə, qismətinə məğlubiyyət düşən bir çox tayfaların şimal buzaqlarına və qızmar səhralara üz tutmaları da tarixin faktıdır. Son min beş yüz il ərzində özünü türk adlandıran bu xalq sonrakı mərhələlərdə siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş bir sıra dövlətlərin əsasını qoydu.

Altay-Ural irqinə mənsub türklər antropoloji cəhətdən bənzər qohum boylardan ibarət olub islamdan əvvəl Göy tanrı dininə tapınıblar. Onlar Peyğəmbəri, məbədi, qurumu və müqəddəs kitabı olmayan bu dindən islama asanlıqla keçiblər.

Türklərin irqi yaxınlıqları olmayan moңqollarla qarışmaları və heyvandarlıq mədəniyyətinə söykənən köçərilik zəminində qərbə doğru irəliləmələri bu tondemi daşıyan xalqlara coğrafi mənada belə, dünyəvi status qazandırdı. Çinin qərbində yaşayan türklərin böyük köçü nəticəsində bizim eradan əvvəl 244-216-cı illərdə ən qədim türk qövmələrindən sayılan Hun dövləti quruldu. Oğuz xan adı ilə tarixə düşən, iyirmi dörd tündəndən ibarət on minlik çevik süvari ordusu quran Metenin sayəsində isə Avropa və Asiya ərazilərini özündə birləşdirən 18 milyon kvadrat kilometrlik ərazidə Hun imperatorluğu (e.ə.216-174) yaradıldı. Sonrakı dövrlərdə Hindistan və Çin ərazilərinin şimal hissəsini əhatələndirən Tabqac (216-394), Avar (394-552), Göy Türk (552-745), Uyğur (745-848), Qaraxanlı (848-1040), Səlcuq (1040-1308) kimi türk dövlətlərinin timsalında dünyanın coğrafi mənzərəsi dəyişməyə başladı.

Yılmaz Öztunanın yazdığı kimi: "Bizim eradan əvvəl birinci əsrdə Hun xaqanı Çiçi xanın millətçiliyi önə çəkən nitqilə türk ordusuna müraciəti, VIII əsrin əvvəllərində Göy Türk abidələrindəki ifadələr türk millətçilik duyğusunun güdrətini təsdiqləyir. XI əsrdə Mahmud Qaşqari Abbasilər xilafətinə qarşı türk millətçiliyini önə çəkərək bu dili öyrənməyən ərəbin və başqa millətin istiqbalı olmayacağına bəyan edir." (146. səh.739).

Qeyd edək ki, müasir dövrdə çox populyar olan gender problemi qədim türklərin olduqca önəm verdikləri məsələlərdən olub. Belə ki, S.Julienin "Dokuments" əsərindəki: "Çox amansız və sərt şəkildə qadın hüququ qorunurdu. Ərli qadının zorlanması ölümlə cəzalanırdı. Qızı yoldan çıxaran təcili olaraq onunla evlənməli idi." - cümlələrinə istinad edən L.N.Qumilyovun: "Maraqlıdır ki, zorlama qiyam, xəyanət, atın öldürülməsi və oğurlanması kimi ən ağır cinayətlərə bərabər tutulurdu." - sözləri bu fikri bir daha təsdiqləyir. (174. səh.75).

Tan imperiyası zamanı Çində turkyutlərdən götürülərək geniş yayılan bir adət barədə A.N.Kononov belə yazır: "Oxşar zövqlü qızlar öz aralarında müqavilə bağlayaraq qardaşlıq birliyi yaradırdılar. Bu qızlardan biri ərə gedəndən sonra da dostluq əlaqələri qüvvədə qalırdı. Gənc qadın ərini rəfiqələrinə heç zaman qışqanmırdı, çünki onlar arasında başqa bir münasibət heç zaman ola bilməzdi." (190. səh.104).

Bizim eranın ilk əsrlərindən başlayaraq mərkəzi Asiyanın hüdudsuz çöllərində məskunlaşan türklərin qərbə doğru yürüşlərinin Azərbaycandan keçməsi buradakı Qafqaz, Hind-İran etnik birlikləri birləşmədən yaranan yeni etnogenezin təməlini qoydu. Ucar-Acar-Macar istiqamətində böyük Hun-Qıpçaq köçünün nəticəsi olan Hun dövlətinin möhkəmlənməsilə türklük geostrateji məkanda nüfuz qazandı. Avropaya üz tutan Hun-Qıpçaq tayfalarından qaquuzlar, karaimlər xristianlığı qəbul etmələrinə baxmayaraq doğma dillərini qorusalar da, bir çoxları digər xalqların etnogenezinə qatıldı. Böyük çöldən özlərinin ata-baba məskənləri saydıqları Yaxın Şərqə üz tutan Hun-Qıpçaq tayfaları isə tanrıçılıqdan islama keçməklə bu yeni dinin yayılmasında müstəsna rol oynadılar. Böyük köçün sonrakı dalğasında gələn oğuzlar isə ərəblərdən sonra islami qüdrətli dövlət və imperiya çərçivəsində şəərəfləndirməyə nail oldular. Professor Nizami Cəfərovun yazdığı kimi: "Türklər Azərbaycanda və həmhüdüd regionlarda nə qədər böyük ictimai-siyasi nüfuzə malik olsalar da, Qafqaz, İran və b. etnosları bilavasitə sıxışdırmadılar. Ümumiyyətlə, onlar qərbdən şərqə doğru yayıldıqları böyük bir dövrdə heç bir etnosa qarşı düşmənçilik münasibəti göstərməmiş, əksinə, özünü yerli hesab edən xalqlarla sıx əlaqələr yaratmağa çalışmışlar." (25. səh.7).

Rusiya işğalından sonra həyata keçirilən müstəmləkə siyasəti yetmiş il davam edən sovet totalitarizminin güclü təbliğat mexanizmi sayəsində daha da möhkəmləndi və milli ayrışdırılıqdan məqsədyönlü şəkildə istifadə öz hökumətliyini qoruyan imperiyanın əsas alətinə çevrildi. Bu dövrdə ədəbiyyat və sənətə nüfuz edən təbliğat funksiyası tarixi fakt və sənədlərdən də yan keçməklə dini və milli keçmişimizin dəyərləri üzərindən qara xətt çəkirdi. Bir çox əsaslı təhriflərə uğrayan tarixi hadisələr kimi Azərbaycanın Qızıl Ordu tərəfindən işğalının inqilab adlandırılması, Cümhuriyyət Respublikası və onun siyasi rəhbərlərinin tarixin qara ləkəsi kimi qələmə verilməsi, rejimlə barışmaz mübarizədə olan şəxslərin "xalq düşməni" adı ilə damğalanması ölkə daxilində qlobal ziddiyyətə çevrildi.

Az qala Yer kürəsini məhvərindən çıxaracaq ötən əsrin iki dünya müharibəsi və bəşəriyyətin atom təhlükəsi ilə üz bəuz dayanması bu ziddiyyətin miqyasını artıraraq yaşamın, həyatın sonu təsəvvürü yaratdı. Sanki tanrının bəşər taleyi ilə oynayan günahkar bəndələrindən üz çevirəcəyi bir məqamda səmavi kitabların və seçilən fikir sahiblərinin mənəviyyətə çağırışları bir daha insanları irqi, dini, milli fərqləri nəzərə almadan sülh və əminamanlığa səslədi. Belə bir vaxtda informasiya texnologiyasının coşğun inkişafı mənəvi dəyərlərimizi dünyaya çatdırmağa imkan yaratdı. Bu məqamda Azərbaycandan dünyaya nəzər salmaq naminə keçmiş, bu gün və gələcəyi bir kitabın prizmasından keçirmək tələbatı yaranı. Beləliklə, "Demokratiya və islam" kitabının yazılmasında əsas məqsəd Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.) yaratdığı islam dövlətçiliyində, Osmanlı dönəmində və nəhayət, Azərbaycan istiqlal tarixində demokratik dəyərlərin nəzərdən keçirilməsi, uzaq və yaxın keçmişin zəminində gələcək inkişaf yollarının proqnozlaşdırılmasıdır. Çünki bütövlükdə qlobal təfəkkür təsirinin formalaşmasında islami dəyərlərin rolunun artdığı bir məqamda dövlətçiliyimizin daxili və xarici siyasətində vacib olan ideyaların formalaşması üçün əsas amillərin müəyyənləşdirilməsi artıq zamanın tələbidir. Məhz bu səbəbdən də, yalnız demokratiya və islam vəhdətilə qloballaşmaqda olan dünyamızın mütərəqqi inkişaf yolunda yaxından iştirak etməsək, xaricdən marığa yatmış imperiya siyasətinin, daxildən isə çoxsaylı mentalitetlərlə bağlı məhəlli buxovların məngənəsində əzilirik.

İslami dövlətçilik ideyasının meydana gəlməsi

Allahdan başqasına ibadət etməyə. Ona şəriki qoşmayaq və Allahu qoyub bir-birimizi rəbb qəbul etməyə.

(Qurani-Kərim. Ali İmran surəsi, 64-cü ayə).

Nizami pozulmuş xristianlıqdan və cahil bütperəstlikdən sonra yaranan islamın mütərəqqi dəyərlərinin qısa bir tarixi mərhələ ərzində özünü təsdiq etməsi bu prosesdə səmavi qüvvələrin iştirakını təkzibedilməz bir fakt kimi ortaya qoydu. "Qurani-Məcidi" ingilis dilinə tərcümə edən pakistanlı islamşünas-alim Məhəmməd Əli həmin dövrü belə səciyyələndirir: "Məzhəbin lağa qoyulması dövründə sitayiş olunan bütperəstlikdən əlavə, ulduzlara pərəstiş etmə də Ərəbistan torpağında yayılmağa başlamışdı. İnsanın taleyini ulduzların hərəkətilə əlaqələndirib xoşbəxt və bədbəxt saatlarını təyin edirdilər. Bununla belə, bir sıra imansız və dinsizlər üçün din və məzhəbin özü məsxərədən, lağlağıdan başqa bir şey deyildi." (93. səh.17). Beləliklə, təhlükə ilə dolu sərt səhra həyatında insanların dəmir intizama tabe olmasını vacib sayan Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.) təbiətə və nizami pozulmuş cəmiyyətə qarşı dayanmaq naminə təkbəşinə yox, birliklərə, dəstələrə qoşulmağın, tayfa mənafeyinin güdülməsinin vacibliyini vurğulaması əbəs deyildi. Avropalının ailəyə, dövlətə, partiya borcundan üstün tutulan ərəbin tayfa borcunun qanunları minlərlə insanın bir-birləri ilə qohumluq dərəcəsini dəqiq bilmələrini feodal əxlaqının göstəricisi deyil, yaşamaq uğrunda mübarizənin hüquq müstəvisi kimi qəbul edirdi. Səhra və tayfa həyatının tələb etdiyi çoxarvadlılıq qohumluğun fəsadlarından qaçılması naminə qadının digər tayfalardan seçilməsini önə çəkərək, gələcək nəslin qan təmizliyinə xidmət edirdi.

Cəhalət dövründə doğulan qız uşaqlarının diri-diri basdırılmasının yaratdığı çoxərlilik kimi fəsadları təsvir edən Məhəmməd Əsəd bəyin "Son peyğəmbər" kitabındakı: "Qədim çağlarda köçərilərdə, hətta çoxərlilik də olub. Evlənmə eşqinə düşən on, on iki

kişi, atası yüksək başlıq tələb edən el gözəlini ortaqlı almaq üçün bir ittifaq qururdu. Evlənmə baş tuturdu ki, burada da hər ərənin çəliyi olurdu. O, istənilən vaxt özünün onda bir arvadının çadırına girə və üreyi istədiyi qəder orada qala bilərdi. Çəliyini də qapının ağzına qoyardı ki, digər ərələr onu narahat etməsinlər." (94. səh.28) - fikirləri real həyat həqiqətini önə çəkir.

Ən ağır savaşlarda belə düşmənin xurma ağaclarının və su qaynaqlarının toxunulmazlıq statusu səhra qanununa görə ölümlün deyil, həyatın önə keçməsinin şəhadəti idi. İlin dörd ayını müqəddəs hesab edən ərəblərin bu dövrdə müharibə aparmaq ixtiyarlarının olmaması da həyatın axarının qorunmasına xidmət edirdi. Dünya mədəniyyətinin incisi sayılan, sözün müqəddəsliyinin önə çəkildiyi ərəb poetikası, bu xalqın düşüncə tərzinin açarı olan dilinin zənginliyi sonsuz səhrada dəvə karvanının alqoritminə uyğun olan poeziya yaradırdı. Dünyəvi təfəkkür tərzinin səmavi qüvvələrlə ülfətinin məhsulu olan islam dininin yaranması isə riyazi dəqiqliklə peyğəmbərin doğumu ilə əlaqələndirilirdi.

29 avqust 570-ci ildə, Adəm Peyğəmbərdən 6077, İsayi Məsihdən 570 il sonra Məkkədə doğulan Allahın Rəsulu Məhəmməd ibn Əbdülmüttəlib ibn Haşım Qüreyşinin dünyaya gəlişi yeni din və dövlətçilik ideyasının başlanğıcı oldu. Od saçan qayalarla əhatələnən Məkkə kimi ziddiyyətli bir məkanda doğulan karlı, yetim, südəmər körpə Məhəmmədin dörd yaşına qədər havasının təmiz və insanların azad olduğu səhrada böyüməsi ilə bağlı əfsanələr mifoloji ədəbi material kimi yüksək sənət səviyyəsindədir. Dörd yaşlı Məhəmmədin süd qardaşı Məsrutla çölün düzündə oynayarkən başına gələn əhvalatı Həbib Nəccar Astaralı belə təsvir edir: "Bu vaxt ağ libaslı üç nəfər göydən enib Məhəmmədə yaxınlaşıb; onlar nəvaziş göstərdikləri Məhəmmədi beli üstə uzadıb üreyini çıxarırlar və oradakı qara qanı götürüb kənara atırlar. Məhəmmədin üreyini ağappaq qarlı yuyandan sonra qeyb olurlar." (49. səh.11). Gördüyü kimi, mələklərin Adəmdən üzü bəri hər bir insanın üreyində gəzdirdiyi irsi suç damlasını çıxarmaları uşağın gələcək nazillik üçün hazırlanmasına dələlət edir.

İslama qədərki dövrü dəyərləndirərkən insanların bütләşdirdikləri "müqəddəslərə" çox az inandıqlarını qeyd edən Məhəmməd Əsəd bəyin: "Qədim din ölmüşdü. Qalan yalnız reklam, mənasız

mərəsim, keçmişin kultu, rüsvayçılıq və cahillik idi." (94. səh.71) – sözləri mühtin ictimai mənərəsini yaradır. Məkkə üçün var-dövlət qaynağı olan ölü allahlara dəyib-toxunmağın qadağan edilməsi dövrün ziddiyyətini canlandırır.

Əvvəlki iki ərindən bir oğlu, iki qızı olan qırx yaşlı zəngin, dul qadın Xədicənin 595-ci ildə özündən xeyli cavan, iyirmi səkkiz yaşlı Məhəmmədlə izdivac qurması və islama ilk iman gətirən şəxs olması ailə-məişət kontekstindən yüksəklərdə duran ideoloji faktor kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Zülmün ərşə dirəndiyi, qəslərinin zirzəmilərində varlı-zalımın məzlumla divan tutduğu, ümumi mənafeyi qoruyan qanunlar və ədalət məhkəmələrinə tabe olan həbsxanalardan məhrum Məkkədə çoxlarının anlamayıb qəbul etmədikləri Peyğəmbəri ələ salıb daşa basmaları haqq yolunun çətinliklərinin təsdiqidir. Hətta özünün məişət həyatı ilə də hamıya nümunə olan, az yatıb, az yeyən, çox zaman yalnız xurma və su ilə keçinən, kasıblara, uşaqlara hörmət edən Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.) iman gətirən insanları əyani misal, bilik, müzakirə hesabına Kəbədəki üç yüz altmış büt əvəzinə haqqın özü olan Allahın yoluna çağırması onun sivil dini maarifçilik prinsipini nümayiş etdirir. Tədricən püxtələşmiş natiqə çevrilən Məhəmmədin arxasınca gedən müxtəlif zümrələrin adamları onun göstərdiyi haqqın tanrı qarşısında bərabərliyə əsaslandığını dərk edirdilər. Sonradan peyğəmbər irsinə sahib çıxaraq ilk xəlifə olacaq Əbu Bəkir kimi zəngin bir bankirin islami qəbul etməsi isə dünyəvi nemətlərin deyil, yalnız haqqın insanı məsud edəcəyini təsdiqləyir. Tanrının mərhəməti, Musanın və İsa Məsihin sözlərilə haqqı qəbul etmiş yəhudilər və xristianlar kimi yazı savadına malik xalqlardan fərqli olaraq səmavi kitabların ən mükəmməli sayılan Quranın sayəsində haqqı dərk edəcək kütlənin imana gətirilməsi tarixi hadisəyə çevrildi.

Çarxına çəkilməsi görüntü olub qeybə çəkilən günahsız İsanın və ilahliliyi bəyan edən Musanın tanrının təlimini insanlara çatdıran sözlərinin onlar tərəfindən korlanması səbəbindən Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.) həmin sözləri yaddaşlara qaytarmaq istəyi humanist missiya kimi qavranılır.

İslamın heyrətətamiz dünyasını yaradan, sosial islahatçı olan Peyğəmbərin (s.ə.) Hira dağında Allahdan haqqı yaymaq buyruğunu

aldıqdan sonra iyirmi üç il Ulu Mələk Cəbrailin müntəzəm olaraq ona görünməsi, səmavi haqqı əks etdirən, Allahın təhrif edilməmiş qəti sözü sayılan Quranın ardıcıl şəkildə ona öyrədilməsi prosesi şəkəkək üçün tapmaca kimi qalır. Elmi savadı və nitq istedadı olmayan sadə bir insanın birdən-birə mükəmməl əsər söyləməsi Quranın ilahi qaynağının təsdiqidir.

Öz xahişi ilə səmavi ələmlə ünsiyyət zamanı Ulu Mələk Cəbrailin həqiqi üzünü gördükdən sonra Məhəmmədin (s.ə.) ildırım vurmuş kimi bayılması mələklərin simasının ölümlü üçün qorxunc və dözülməz olduğunu təsdiqləyir. Peyğəmbərin (s.ə.) Ulu Mələk Cəbrailin vasitəsilə bir gecənin içində Məkkədən Qüdsə gedib oradan yeddinci göyə qalxaraq, Allahla doxsan doqquz min kəlmə kəsməsini, cənnətlə-cəhənnəmlə əyani tanış olub gəriyə qayıtmasını təsvir edən Məhəmməd Əsəd bəy öz qənaətlərini bu şəkildə bildirir: "Peyğəmbərin göysəl gəzisi beləcə başa çatdı. Kosmoqrafik baxımdan bu bəlkə də təkzibdir. Fəqət cəsarətli poeziya nümunəsidir. Görəsən bu gözi nə qədər sürmüşdür? Məhəmməd yatağından qalxanda tələsdiyindən su ilə dolu dolçanı aşırırmışdı, geri döndəndə isə dolçanın qırağı hələ yerə dəyməmişdi." (94. səh.139). Həbib Nəccar Astaralının Məhəmmədin (s.ə.) Məracına münasibəti olduqca real görünür: "Bəzi Şərq alimlərinin Məhəmmədin Məraca getməsinə əsaslandırmaq üçün onu müasir kosmonavtika ilə əlaqələndirməsi tamamilə əbəsdir. Məhəmməd peyğəmbərin Mərac axşamı kosmos qətiyyəni yadına düşə bilməzdi. Çünki islamın əldə saxlanılmasından ötrü məfkurəvi inqilab lazım idi. Bu da Məhəmməd peyğəmbərin Allahın dərgahına üz tutması ilə nəticələndi. Lakin sonralar kosmosa insanların gətməsinin mümkünliyünü təsdiqedicilə amil kimi Məracı və digər peyğəmbərlərin səmaya çıxmasını göstərmək başqa məsələdir." (49. səh.43).

2 iyul 622-ci ildəki cümə günündən başlayaraq dünyanın miskinlik, imansızlıq və günah içərisində batdığı bir dövrdə, yalnız haqqı tanımayanlara təbiiq edilən qılıncla Quranın dünyaya hakim olması prosesinin qarşısını almaq qüvvəyə çevrilməsində yeni dinin yaranmasında vasitəçi olan, dövlət xadimi, real siyasətçi Məhəmmədin (s.ə.) müstəsna rolu oldu. Siyasət bataqlığından qurtularaq fitnələri aradan qaldıracaq qılınca sarılıb Mədinəyə üz tutması qələbə və qarət vəd etməyəndə də əmrədən boyun qaçırmayan

əsgər yetirən Məhəmmədin (s.ə.) sərkərdəlik məharətini də təsdiqlədi.

Maksimum imkanlar və minimum tələblər dini olan islam öz hökmlərində sadəliyi qoruduğundan Rəbbin buyurduqlarının onda birini yerinə yetirənlər belə bağışlanacaqlarını deməklə əhalini anlatmaq bir o qədər də çətin deyildi. Yeganə tələbinin halal yaşamaq və ədaləti gözləmək olan bu din peyğəmbərinə bütün sınaqlardan ləyaqətlə çıxmağa, nəzəriyyəsinə təcrübədə gerçəkləşdirməyə imkan verdi. Məhəmmədin (s.ə.) yaratdığı dinin və dövlətin vahid bir tamda birləşdirilməsi onun demokratizmini də üzə çıxardı. Səhranın sərt təbiət amansızlığının insanları bir-birinə yaxınlaşdırmasından doğan islami demokratiyanın qədim dövlətçilik, azad tayfa ənənəsinə söykənməsi, bu zəmin üzərində daha böyük insan kütləsinin əhatələndirilməsi, hamının cyni dəyəərə malik olub azad yaşam hüququ olması ideyası tədricən dünyaya yayılırdı. Beləliklə, insanların mütləq bərabərliyi üzərində bərqərar olan demokratiya dünya miqyasında ilk dəfə islam sayəsində yeni mərhələyə qədəm qoydu. Xəlifəliyin süqutuna qədər irqlər, siniflər və təbəqələr arasındakı bütün sədləri götürən demokratiyanın islamda ana xətt sayılması təsdiqləndi.

Məhəmməd Əsəd bəyin "Son peyğəmbər" əsərində yazdığı kimi: "İnsanların bərabərliyi İslamda teoloji aspektdən təməlləşib, zira İslam demokratiyası teokratik demokratiya idi. İnsanlar Allah qulu idilər və qul kimi də bərabər idilər. Ayrılıqda götürüldükdə hər kəsin üstündə Allah qanunu dəmir sərtliyiylə hökm edirdi. İslamın bərabərliyi islamönu ərəblərin hər şeydə azad olduqları azadlığa bağlı deyildi. İslamın ideali əslində bütün Şərqlə fəthlərinin və sərkərdələrinin idealına uyğun gəlirdi: insanın sadə, dəmir qanuna təbəçiliyi ki, insan adlanan hər şey onun qarşısında bərabərdir." (94. səh.159).

Tarixi mərhələlər ərzində çökən imperiyaların əsaslandığı islamın əbədiyyəti sirtinin qanunları cılalanmış demokratiyaya söykənmək olduğu təsdiqlənir. Tayfabazlığın hökm sürdüüyü mühitdə demokratik dəyərlərə əsaslanan qurumları yarada bilən Məhəmmədin (s.ə.) "susmaq, vəd vermək və məqam gözləmək" kimi Şərqlə diplomatik qanunlarına arxalanması da özünü doğrultdu.

Yazı xalqlarına ehtiramla yanaşan Peyğəmbərin (s.ə.) bütçüləri və dinsizləri imana gətirməsinin özünün mərhələli həllini tapması qohumluq tellərini qıran fərdi azadlıq hesabına mümkün oldu. Hakimiyyətə gedən yolun isə qatlin, satqınlığın, əhdə vəfasızlığın hökm sürdüüyü və bir çox peyğəmbərin yan ötə bilmədiyi siyasət bataqlığından keçməsi amansızlığı diqtə edirdi. Əlli iki yaşlı Məhəmmədin (s.ə.) sözdən haqq qılıncına keçməsi imanının və islamın gələcək taleyini uğurla həll etdi. Mədinəyə başçılıq etdiyi on ildə şəxsən özünün rəhbərliyiylə qazandıyı yetmiş dörd zəfər yürüşü ilə yalnız intizam və birliyin xalqı qələbəyə apardığını təsdiqlədi. Məhəmmədin (s.ə.) sayəsində ərəb dünyasında ilk dəfə olaraq ölkənin və yaxud ərazinin zəbt edilməsi rəsmi status qazandı. Şərqlə tarixində ilk dəfə ideoloji mərkəzləşmə qanunun aliliyinə hörmət yaratdı. Vaxtilə sığınacaq aldığı şəhərdən yəhudi ev sahiblərini qovan, sözlünün gücü ilə qan qohumluğuna, tayfa əxlaqına qarşı çıxan ideoloji rəhbər despotik idarəçiliyi seçsə də, qanunu ədalətə təbə etdi.

Üç tərəfdən təbii keçilməzliyi olan Mədinənin düşmənin gözələnildiyi dördüncü-açıq səhra tərəfdən müdafiəsində on minlik qoşuna qarşı qazılmış dərin xəndəyin psixoloji gücünü Məhəmməd Əsəd bəy özünəməxsus obrazlılıqla belə ifadə edir: "Ərəblərin müharibə sənətində xəndək nəzərdə tutulmurdu. Onunla neyləmək lazım olduğunu bilən yox idi. Toyuq təbaşir xəttinin qarşısında gözünü döyüb durduğu kimi, qoşun da hipnozlaşmış tək xəndəyin qırağına mıxlanmışdı." (94. səh.226). Ölkənin müxtəlif bölgə və sosial zümrlərinin təmsil olunduğu hərəmxanani içərisində mübarizələr gedən müasir parlamentə bənzədən müəllifin: "Siyasi tərəflərin ip ucları hərəmxanada birləşir, hökmdarın iqtidarına qadınlar parlamenti tərəfindən nəzarət edilir və məhdudiyət qoyulur." (94. səh.249) – fikirləri zamanın sınağından çıxan dəlil və qənaətlərə əsaslanır.

Teokratik Allah dövlətində islam demokratizmi Əbu Bəkirin və Ömər in güclü partiyasını təcəssüm etdirən Məhəmmədin (s.ə.) ən gənc xanımı, hətta günahsız olub-olmaması mübahisəli görünən Ayişəyə münasibətlər sistemində üzə çıxır. Bu partiya bərədə Məhəmməd Əsəd bəyin yazdığı: "Partiya Məkkədə yaranmışdı və onun təsir gücü Peyğəmbərliyə qan qohumluğuna söykənmirdi. Buna

243950

görə də o, varislik prinsipinin düşməni, teokratik Allah respublikasının irsi Şərq monarxiyasının pöhrələnməsinin əleyhidarı idi." (94. səh.250) – sözləri islam demokratizminin haqq-ədələtə söykəndiyini təsdiqləyir. Doğma əmisi oğlu, sevimli qızının əri, haçansa peyğəmbər irsinə sahib çıxacağına bir an belə şübhə etməyən igid sərkərdə, bədhəqlərinin belə zənninə yeganə qüsuru "yatmağa üstünlük verməsi" olan Həzrət Əli barədə özünün "Qədri-Xum" vəsiyyətində "Budur Əli, mənim vəlim" desə də, onun hakimiyyətə gətirilməsi üçün əməli iş görməyən Məhəmmədin (s.ə.) "İslamda hamı bərabərdir və yalnız bacarıqlılarına üstünlük verilir" kəlamına sədaqəti Peyğəmbərin obyektivliyinin təntənəsinə çevrilir. İslamşünas-alim Anri Masse qeyd edir ki: "Məkkə və Mədinə kimi iki müqəddəs şəhərin Həzrət Əlinin hakimiyyətini tanımaması və xüsusən Suriya hakimi Müaviyənin Əlini xəlifə kimi tanımamaqdan boyun qaçırması daha ciddi nəticələr doğurdu." (90. səh 52). Və dönməz iman sahibi olan Əlinin nizələrinin ucuna Quran vəərəqləri sancmış Müaviyənin əsgərlərinin üzərinə hücum əmrini verməkdən çəkinməklə yaratmaq istədiyi barış sənəti nəticədə onun münsiflər məhkəməsinin seçki komediyasında da uduzmasına səbəb oldu. Beləliklə, qəti və amansız addımlar atmayan Həzrət Əlinin humanizmini önə çəkən Anri Massenin yazdığı kimi: "Dinlik və əsəyiş tərəfdarlığı bir çoxları kimi Əlini də məhv etdi. Əli inadçı və təcrübəsiz bir adam olduğu üçün özünün iş başından uzaqlaşdırılmasına yol vermişdi. Lakin Əlinin qorxu və tənə bilməyən mərdliyi, rəvayətə görə gözəl xasiyyəti və (onun övladının faciəli şəkil-də məhv olması bir yana dursun) başına gələn fəlakətlər ona əzab və əziyyət çəkmiş bir şəhid şöhrətini qazandırdı. Buna görə şübhə müəllimləri Əlini müqəddəs hesab edirlərsə, sufilər ona məhəbbət bəsləyirlərsə və bir zamanlar biddətçilər (əliallahilər) ona, hətta Allah kimi pərəstiş edirdilərsə, buna təəccüb etmək lazım deyildir." (90. səh.54). İslam ədəbiyyatında Həzrət Əliyə həsr olunan poeziya nümunələri mənəvi zənginliyin sözlə təzahürünə çevrildi. Unutmaq olmaz ki, cahillik dövrünün dini liderliyi üçün vacib olan möcüzədən, magiyadan, oyundan uzaqlaşan islam nazilliyin ilk günündən müqəddəs söz və mənəviyyata söykəndi. Mənəvi zənginlik istər-istəməz bəşəri ideyalara arxalandığından ümmətçilikdə millətlər və dinlər arasındakı sərhədlər şəffaflaşdı. Digər din-

lərlə ünsiyyəti önə çəkən Məhəmmədin (s.ə.) 623-cü ildə xristianların pasxasına uyğun gələn orucluğu və istirahət günlərini təbiiq etməsi onun islamı xristianlıqla doğmalaşdırmağa çalışdığını sübutu oldu.

628-ci ildə səhraya hakim olduqdan sonra yalnız qurbanlıq heyvanlar götürərək min beş yüz yarasız iman sahibi ilə Kəbəyə ziyarətə gedən, ehtiramla səhra xalqının müqəddəs saydığı Qara Daşa toxunan Məhəmmədin (s.ə.) bu addımı uğurlu şahmat gedişi kimi özünü doğrultdu. Göründüyü kimi o gündən incə siyasətlə müqəddəsliyini sənədləşdirib protokollaşdıran Məhəmmədin (s.ə.) fetişləşdirilməsi baş tutdu. Yerə düşən hər tükünün, kəsilib atılan dirnağının tutya kimi saxlanması, paltarlarının sitayiş əşyalarına çevrilməsi onun tərəfdarları üçün müqəddəsleşməsinin şəhadətidir. Bütlər əvəzinə Allahın müqəddəsliyini bəyan edən, ruğun ölməliyini və o dünyada bağışlanmağı anlayanlar şüurlu surətdə Məhəmmədin (s.ə.) arxasınca getdilər. Tək Allaha tapınan rəqib imanlının dinlərinə rəğbət aşlayan Məhəmmədin (s.ə.), hətta İbrahim və İsmayıl Peyğəmbərin heykəllərini, müqəddəs Məryəmin şəklini "onların müqəddəsliyinə ehtiramdan" məhv etməsi bütələ qarşı amansızlığı təsdiqləyir. Doğulduğu doğma yurda sevgi ilə yanaşan Məhəmməd (s.ə.) Şərqdə siyasətin qanlı olduğunu bildiyindən Məkkəni siyasi deyil, mənəvi mərkəz elan etməklə onu minilliklər ərzində dağılmaqdan qorudu. Cəmiyyəti iki həftə qalıb qayıtdığı Mədinə Məkkədə doğulmuş Əbu Bəkir, Ömər, Osman və Əli kimi xəlifələrin dövründə də paytaxt oldu. Sərkərdə kimi savaşda evləri dağıtmamağı, dinc əhaliyə, düşmənin ölüsünə, arvad-uşağına, tarlalara, məhsula, mal-heyvana hörmətlə yanaşmağı diqtə edərək humanist müharibə qanunları yaradan, amalının "fəth deyil, dünyanın düzəni" olan Məhəmmədin (s.ə.) qızının qatilini belə bağışlaması onun şəxsi deyil, dövlət mənafeyini sərt qanunlarla qoruduğunu sübuta yetirir.

Hamının bərabər sayıldığı teokratik Allah dövlətində dəqiq və şəffaf hesabətə olan mərkəzləşmiş vergi hesabına yaranan dövlət xəzinəsində məsrəflərin ödənişinə, xərclənməsinə nəzarətin vicdanlı məmurlara tapşırılması halallığı önə çəkdi. Ölüm və oğurluq kimi ciddi cinayət hadisələrini belə hər bir icmanın daxili işi sayan Peyğəmbərin (s.ə.) xəzinəyə nəzarət edən məmurların əməyini

fəxri qulluq hesab etməsi ictimai əmlakın toxunulmazlığını təsdiqlədi. Ömər in dövründə bu missiyanın xəzinədən məvacib alan polisərə tapşırılması artıq mənəvi dəyərlərin Peyğəmbər (s.ə.) dövründə daha yüksəkdə olduğunu təsbit etdi.

Allaha oğul qoşanları daha ucadan lənətləyən və hicrətin dördüncü ilində islamın xristian bayramlarını ləğv edən Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.) ömrünün son günlərində bütçülükdə ölən-lərin hamısının və o cümlədən, öz valideynlərinin də cəhənnəmlik olduğunu deməsi onun bütün məqamlarda ideya yolunda qətiyyəti-ni qoruduğunu sübut edir.

8 iyun 632-ci ildə, 63 yaşında rəhmətə gedən və sevimli Ayış-ənin sonradan məscidə qatılan komasında dəfn olunan Məhəmmə-din (s.ə.) ruhu göylərə uçmuş İsa Məsih, 1750 il ömür sürmüş Nuh və üç-dörd yüzilliklər yaşamış digər peyğəmbərlərdən fərqli ola-raq insan ömrü yaşaması və adı islami qaydada dəfn olunması təfri-qələrə və hətta çoxlarının peyğəmbərlik iddiasına düşməsinə səbəb oldu. Peyğəmbərin (s.ə.) cismi torpağa tapşırılmamış Mədinədə hökm sürən kaos barədə Məhəmməd Əsəd bəyin: "Yalnız ölümündən otuz altı saat sonra, meyit artıq korlanmağa başlayanda dəfnə üz tutdular. Ərəb xilafətinin yaradılması üçün Əbu Bəkir bu otuz altı saatdan bacarıqla istifadə etdi." (94. səh 326) - sözləri daxilən islama qail olsa da, xristian mənəblərinin təsirinə düşən müəllifin qənaəti kimi dəyərləndirilə bilər.

Əbu Bəkirin məscidə daxil olub Ömər in siyirilmiş qılıncından ehtiyatlanmadan Peyğəmbərin (s.ə.) ölüm xəbərini elan etməsini fəvqəladə cəsarət sayan Məhəmməd Əlinin: "Əbu Bəkirin təsəlli-verici sözləri müsəlmanları bir qədər sakitləşdirdi və hamı ağlaya-ağlaya təsdiq etdi ki, hər bir diri insan, istər peyğəmbər, ya adı adam, gec-tez fani dünya ilə vidalaşmalıdır. Yalnız tanrı həmişəy-aşar və əbədidir." (93. səh.118) - cümlələri daha səhih mənşərə yararır.

Öz varidatını yalnız sədəqə kimi vəsiyyət edən Peyğəmbərin (-s.ə.) vəfatından sonra onun qızı Fatimənin Əbu Bəkirdən irs iddia-sının ödənilməsi yeni bir ziddiyyət in əsasını qoyur. Belə ki, ata-sından sonra cəmi altı ay yaşayan Fatimənin Əhli-beytə sədəqinin haram sayılması səbəbindən, hətta sadə bir müsəlman kimi belə bu

yardımdan məhrum edilməsi sonrakı tarixi mərhələlərdə şüərlər tərəfindən hörmətsizlik kimi qəbul olunur.

633-cü ilin martında İran sərhədlərini keçərək "zəncirvari döyüş" taktikasını tətbiq edən birinci xəlifə Əbu Bəkir iki il, üç aylıq hakimiyyəti dövründə islam məkanını genişləndirdi. Müə-məli qətlinə qədər Mesopotamiyanı və Suriyanı alan Əbu Bəkirin seçkili monarxiyanı üstün tutan dövlət quruluşu yaratmaqla imanı və ədaləti ilə seçilən Əli ilə tərəfdarlarını kənar qoyub işgüzar-lığı ilə fərqlənən Ömər i (591-644) dəstəkləməsi onun islam demo-kratizminə söykəndiyini təsdiq etdi. Vaxtilə tacir olmuş Ömər islam dövlətinin maliyyə, idarəçilik, hüquq sistemini təkmilləşdi-rərək ilk dəfə pul vahidini təsdiq etməklə dövlət xəzinəsinə sağmal inək kimi baxıb zəliyə və pıtrağa dönənlərin qəniminə çevrildi. Qızı Həfsa Peyğəmbər arvadı olduğundan şəcərəyə hörmətlə yan-aşan, "Qurani-Kərim" in Şura surəsinin 23-cü ayəsindəki: "Sizdən yalnız Əhli-beytimə dostluq istəyirəm." (270) - tələbini yerinə yetirən Ömər, Mədinənin şəhər büdcəsindən Peyğəmbərə çatacaq payı Əli və Abbasın ixtiyarına verməklə islam daxili ziddiyyəti yumşaldı və özünün on illik hakimiyyəti ərzində vahid, demokra-tik olmaqla mütləqiyyətçi Allah dövlətini inkişaf etdirə bildi. İran, Suriya, Fələstin və Misir ərazilərini də qızğın döyüşlər hesabına islamlaşdırmaqla dünyanın qədim ticarət yollarının kəşiydiyi nöq-tələrə hakimlik iddiası onun qətlinə qədər uğurla davam etdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əlinin təklifi ilə Peyğəmbərin (s.ə.) Məkkədən Mədinəyə köçdüyü 622-ci ildən başlayan ərəb təqvi-minin qəbul olunması da məhz Ömər in xəlifəliyi dövrünə aiddir.

Əlli beş yaşında iranlı xristian, kölə Əbu Luluya tərəfindən ölümcül yaralanan Ömər in özündən sonra hakimiyyətə haqqı olan Həzrət Əlinin əvəzinə oğlunu varis təyin etmək istəməsini Həbib Nəccar Astaralı belə təsvir edir: "Bəli, o vaxtlar xəlifəliyə yeganə namizəd Əli idi. Lakin Ömər onun adı birbaşa demək əvəzinə oğlunu namizəd kimi irəli sürdü." (49. səh.129). Ömər in xəlifəliy-inə nail ola bilmədiyi oğlu Abdullahın seçkili monarxiya ideyasını qoruyan ağsaqqallar şurasının tərkibinə salınması ədalət prinsipinin pozulması kimi qəbul edildi. Peyğəmbərin (s.ə.) yaş yetmiş ötmüş kürəkəni, Quranın son tərtibində xidməti olan Osman Ömər dən sonra hakimiyyətə gəldi. Onun xəlifəliyinin başlanğıcını Məhəmməd

məd Əsəd bəy belə təsvir edir: "Osman seçəndə ondan xəlifənin növbəti mürciət nitqini gözləyirdilər. Osman yarım saat minbərdə donub qaldı, mat-mat camaata baxdı və bir kəlmə belə kəsmədi. Nəhayət, imanlıların səbir kasası daşdı və tökülüb itən qoca uzun tərəddüddən sonra minbərdən bu cümləni söyləməyə ürək elədi: "– Hər şeyin ilki çətindir". Həmin sözlərdən sonra xalqı heyrət içində qoyub dərinə köks ötürdü və minbərdən enib evinə yollandı." (94. səh. 331–332.). Hakimiyyəti dövründə çiymə kərpicdən və xurma ağacından tikilən məscidləri rəngli daşlarla hördürərək onları sənət abidəsinə çevirməklə insanların buraya cəlb edilməsinə xidmət edən Osman təəssüf ki, özünün əməvi tayfasına olan məhəlli sədəqətinə güc gələ bilmədi və qohumlarına, vəzifələr paylaması onun süqutunu tezləşdirdi. Dövlətçilik sütunlarını laxlamasına dözməyib onun istefasını tələb edən bədəvilər məhəl qoymadan ləyaqətlə öz dövründə kitab halına saldıqı Qurana oxumağa davam edən Osman hakimiyyətinin on ikinci ilində, səksən beş yaşında qətlə yetirildikdən sonra idarəçilik Peyğəmbərin (s.ə.) əmisi oğlu, imanlıların ilki sayılan Əliyə həvalə olundu. Lakin möminlərin anası hesab edilən Ayişənin böyük bir qoşunla ona qarşı çıxması vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yaradan davayla nəticələndi. İlk savaşda əsir götürülən Ayişəyə hörmət-izzət göstərilərsə də, ilk islamda-xili müharibə sayılan Dəvə döyüşü siyasi parçalanmaya səbəb oldu. İlk çapı 1901-ci ildə H.Z. Tağıyevin maddi yardımı ilə həyata keçirilən Axund Əbdülsalam Axundzadənin "Müqəddəs peyğəmbərlər tarixi" kitabında yazdığı kimi: "Bu davaya Cəməl davası deyilir. Cəməl ərəbcə lək, dəvə mənasındadır ki, Ayişənin davaya gəlmə-də zira mindiyi dəvə idi." (11. səh. 123). Sonrakı tarixi mərhələlərdə qlobal ideyası olmayıb hər hansı bir verimsiz ərazi savaşını da anlamayan bədəvilərin tayfanın, qövmin ən gözəl qızını dəvə üstündəki kəcavədə döyüş xəttində saxlayaraq yalnız namus uğrunda canlarından keçməyə hazır olmaları yeni sosial-oxlaqı zəmin yaradaraq Dəvə döyüşünün ərəb təfəkküründə qoyduğu dərin izi təsdiqləyir.

Mürəkkəb daxili ziddiyyətlərlə yadda qalan Həzrət Əlinin hakimiyyəti dövrünü nəzərdən keçirən fransız şərqşünası Anri Massenin: "Əlinin zamanında xəlifənin hakimiyyəti daha da zəifləmiş, daxili müharibə başlayaraq dini təfriqə doğurmuş, xilafətin

xaricdə genişlənilib yayılması dayanmış və bəlkə də Bizans və İran padşahlarını təqlid etmək nəticəsində İslam dinində sülalə vərəssəliyi fikri kök salıb bərqərar olmuşdur." (90. səh.56) – cümlələri dövrün portretini yaradır. Siyasi parçalanmadan qərəzli istifadə edən, Osmanın Suriya valisi təyin etdiyi, Peyğəmbərin (s.ə.) qüreyşli düşmənləri Əbu Sufyanla Hindinin övladı Müaviyənin Quran ayələrini hiyləgərliklə nizələrə bağlamaqla hakimiyyətə sahib çıxmaq niyyətləri reallaşdı. Xarici siyasətdəki uğurlarına baxmayaraq qətlə yetirilən Ömər və Osman kimi xəlifələrdən sonra Məhəmməd-in (s.ə.) kürəkəni və təəssübkeşi Həzrət Əliyə qarşı duran Müaviyənin (661–680) iyirmi illik hakimiyyətində üzə çıxan qeyri-humanizmi və insani qüsurları Peyğəmbər (s.ə.) inamının azalmasına səbəb olsa da, onun hərbi gəmilərdən ibarət donanma yaratmaqla islam ərazilərini genişləndirməsi və ərəb mədəniyyətinin çiçəklənmə dövrünü yaratması nəzərdən qaçmır. Bununla belə, islamşünas-alim Seyid Cəfər Şəhidinin "İslam tarixi və təhlillər" kitabında yazdığı: "Müaviyənin hakimiyyətdən sonra xəlifəyə və onun məmurlarına irad tutmaq yığışlıdı. Onun məmurlarının danışıq və rəftarına belə irad tutan şəxslər tənbəh edilir və yaxud işgəncə və ölümə məruz qalırdılar." (135. səh. 218.) - fikirləri rejimin demokratik dəyərlərdən uzaqlaşdığına önə çəkir. Avtoritarlığın daxilə təsdiqi sərtləşən xarici siyasətdə də özünü bürüzə verdiyindən Müaviyə dövründəki mövcud müqaviləyə əsasən Qafqaz hakimi kimi tanınan Cavanşirin ölümündən sonra ölkəsinin də müstəqilliyi itirməsi adi hala çevrilir.

661-ci ildə Müaviyə tərəfdarlarının xəlifə Əli (656–661) üzərindəki bədnam qələbəsi nəticəsində hakimiyyətə gələn, mərkəzi Dəməşq olan Əməvi sülalələrinin hökmranlığı dövründə şimali Afrika və Orta Asiya əraziləri islam torpaqlarına qatılma da, Konstantinopol dəfələrlə mühasirəyə alınsa da, haqq-ədalət prinsipinin pozulması halları baş alıb gedirdi.

21 yanvar 661-ci ildə səksən yaşında qətlə yetirilən Müaviyənin hələ öz sağlığında oğlu Yezidi (680–683) özünə vərəssə təyin etməsi faktı ilə Əməvilərin hakimiyyəti irsələdirmələri islam demokratiyazminə son qoydu. Peyğəmbərin (s.ə.) nəvələri, Əlinin oğulları Hüseyn və Həsənin də həlak olduqları qırx illik vətəndaş müharibəsindən sonrakı Əməvi hökmranlığının xilafəti padşah

sarayını çevirməsi Allah ideyalı dövlətin mahiyyətini dəyişə bilmədi. 695-ci ildə Əbdül Məlik (685-705) dövründə Dəməşqdə kəsilən ilk ərəb pulları Bizans və Sasani pul vahidlərini sıxışdırmaqla mərkəzi xəzinəni formalaşdırdı. Və həmin dövrdən başlayaraq Qafqaz-Alban əlifbasının tədricən sıradan çıxması tərəqqiyə çağıran mərkəzləşmənin göstəricisi oldu.

711-ci ildə Şimali Afrikanı əldə edərək Atlantik okeanına çıxan islam döyüşçüləri Cəbəllütəri boğazından keçməklə Vest-Qot İspaniyasını fəth etdilər. 732-ci ildə Fransanın mərkəzinə qədər irəliləyən müsəlman ordusu franklar tərəfindən durdurulsa da, Şərqi uğurlu yürüşlər Hindistana qədər olan ərazilərdə islamı yaymağa imkan verdi.

750-ci ildən 945-ci ilədək müstəqilliyini qoruyan mərkəzi Bağdad olan Abbasilər xilafəti dövründə İran və Orta Asiya feodallarının güclənməsi ərəb zadəganlarının mövqelərinin tədricən arxa plana atılmasına səbəb olsa da, bu dövrdə Zaqafqaziyanın münbit torpaqlarının əksəriyyəti ərəb emirliklərinin əlində idi. Bu isə yerlərdə xilafətə qarşı narazılıqların və üsyanların güclənməsinə şərait yaradırdı. Getdikcə genişlənən xalq üsyanlarından təşvişə düşən xəlifə Mütəəssimin (833-842) türk qullarından yığıldığı qvardiyanın – məmlüklərin IX əsrin ikinci yarısından başlayaraq xilafətin siyasi hakimiyyətini tədricən ələ alması qiyamların və üsyanların yatırılması hesabına mərkəzi hakimiyyətin qorunması strategiyasına sadiq qaldı.

816-38-ci illər arasında xilafətə qarşı mübarizə apararaq onun altı ordusunu darmadağın etmiş Babəkin yetmiş illik sovet hakimiyyəti dövründə azadlıq mübarizəsinə başçılıq edən xalq qəhrəmanına çevrilməsi əslində islama qarşı yönələn dövlət siyasətinin tərkib hissəsi idi. 833-cü ildə Abbasilər hakimiyyətinin növbəti xəlifəsi Məmunun ölümündən sonra qardaşı Mütəəssimin hakimiyyətə keçməsi Qafqaz istiqamətindəki qətiyyətli hücumlara təkan verdi. Həmin il Həmədan yaxınlığında Xürrəmilərlə aparılan müharibədə xilafət tarixində ilk dəfə olaraq poçt göyərçinlərindən istifadə edilməsi informasiya mübadiləsinin sürətlənməsinə təkan verdi.

Bu dövrdə artıq dünyaya yayılmaqda olan islamın daxilində yaranan yeni məzhəb və əqidələr təftişçiliyə şərait yaratmaqda yanaşı, daxili ziddiyyət hesabına bu gənc dinin inkişaf istiqamətini

müəyyənləşdirirdilər. Növbəti ərəbin əvvəlində və sonunda qismən də olsa kütləviləşən vəhəbizmin ideoloji istinad nöqtəsini təşkil edən həmbəlizm məhz bu dövrdə yaranır. Doktor Mənsur Həqiqətpurun göstərdiyi kimi: "30 mindən çox hədisi özündə cəmləyən" (50. səh. 16) "Əl-Müsnəd" kitabının müəllifi, sünnəyə meyl edən Əhməd İbn Həmbəl çıxışlarında və əsərlərində dini etiqadın əsas mənbəyi hesab etdiyi Allahı cism saymaqla onun bədən üzvlərinin belə ola biləcəyini ehtimal etmişdir. Bu isə Səcdə surəsinin 7-ci ayəsindəki "Biz sizi pəlcıqdan yaratdıq və ora ruh üfürdük" – (270) – cümləsinin birbaşa qavrayışının nəticəsində yaranmaqla Qurani tam anlamaq üçün insan təfəkkürünün məhdudluğunu təsdiqləyir. Seyid Məhəmməd Həsən Qəzvininin yazdığı kimi: "İbn Təmiyyənin Allah-Təalanın müqəddəs zəti haqqında küfr ideyalarından başqa, ziyarətlərin – Peyğəmbərin (s.ə.) qəbrinin ziyarətinin haramlığı, o Həzrətə təbəssül edib ondan və övlialardan şəfaət istəməyin, onların qəbrinin tikilməyinin, təmirinin, zinətləndirilməsinin haramlığı, onların qəbrinin dağıdılmasının vacibliyi haqqında məşhur fitvaları vardır ki, istər öz həyatı, istərsə də həyatından sonrakı dövrlərdə sünni fırqələrinin başqa alim və fəqihləri tərəfindən rədd edilmişdir." (82. səh. 5-6). Bununla belə, digər islamşünas-alim Fəzai Yusif hənbəli məzhəbinin banisinin ölümündən sonra yayılma səbəbini: "İbn Hənbəlin xilafət tərəfindən işgəncələrə məruz qalmasında" (38. səh.196) görür. Şübhəsiz ki, avtoritarlığa meydan açan ədalətsiz quruluşun çıxış yolu axtaran fikir adamlarını mənən birləşdirməsi cəmiyyətdə pürrealizmin bərqərar olmasına zəmin yaradır. Daxili və xarici düşmənlərin neytrallaşdırılması və məhvi üçün dünya malından istifadə isə Şərqi siyasətində adi hal idi.

834-836-cı illərdə Bizans imperatoru Feofilə xilafətə qarşı ittifaq bağlamağı təklif edən Babəki neytrallaşdırmaq məqsədilə Mütəəssimin onun müttəfiqlə dil taparaq 26 avqust 837-ci ildə Bəzz qalasını alməsi və indiki Sisyen ərazisində mövcud olmuş Şəki hakimi erməni Səhil İbn Sumbbatın kiçik dəstə ilə Arazi keçərək Arana gələn Babəki 2 milyon dirhəm qarşılığında ələ verməsi tarixi faktdır. Torpağı və digər istehsal vasitələrini əhəlinin ixtiyarına verməklə sosial bərabərlik yaradan xürrəmilər döyüşlərdə də

həmraylik göstərməklə işğalçı ərəb ordularına üstün gəlsələr də, xəyanətlə bacara bilmədilər.

4 yanvar 838-ci ildə Samirə şəhərinə aparılan Babəkin edam olunmasından sonra islamın Qafqaz ərəzilərində yayılması yolundakı əsas maneə aradan götürüldü. IX-XI əsrlərdə Azərbaycandakı Şirvanşahlar, Şəddadilər, Sacilər dövlətləri ərəblər tərəfindən yaradılsa da, müxtəlif mərhələlərdə mərkəzi hakimiyyətdən imtina etməklə istiqlalyyə qazana bildilər. Azərbaycan və Ərməniyyənin valisi Yezid ibn Məzyədinin nəvəsi, Şirvanşahlar dövlətinin yaradıcısı Heysəm ibn Xalid IX əsrin 60-cı illərindən xilafətdə yaranan ixtişaşlardan istifadə edib mərkəzlə əlaqəni kəsərək paytaxt Şamaxını babasının şərəfinə Yəzdiyyə adlandırdı.

945-ci ildən iki yüz ilə qədər xilafəti əlində saxlamış Abbasiilər sülaləsinin mərkəzi hakimiyyətinin islamın məzhəblərə parçalanması, əyalətlərdəki hakimiyyətlərin güclənməsi və xalq hərəkatlarının artması səbəbindən ləxlaması hərbi-siyasi güc mərkəzinin yeniləşməsinə tələbat yaradı.

X əsrdən başlayaraq Mərkəzi Asiyadakı qaraxanilərin kütləvi surətdə islama tapınmaları tanrının vahidliyini tanıyan, cihadı döyüşkən ruhları ilə uzlaşdıran türklərin tək Allahı asanlıqla qəbul etmələri ilə bağlı oldu. Beləliklə, islam dünyasının hərbi-siyasi aləminə qovuşmaqla türklərin Ön Asiyada yaratdıqları Səlcuq imperiyası (1038-1157) dini dövlətdən ayırmaqla Avroasiya məkanının siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında müstəsna rol oynadı.

XI əsrin 30-40-cı illərindən rusların hücumlarının genişləndiyi Azərbaycan əhalisi on minlərlə itki versə də, islam ideologiyası ətrafında birləşməklə vətəni yadellilərdən xilas edə bildi. Beləliklə, Quran ayələrinin göylər səltənəti, cənnət və cəhənnəm haqqındakı müddəalarına arxalanan islami dövlətin dəyərləri bizim ərəzələrdə də həmişəyaşar oldu.

Göründüyü kimi dünyanın cəhalət içərisində boğulduğu bir dövrdə, haqq-ədələtin qılınc və Quran hesabına bərqərar edilməsi ilə mükəmməl bir dinin yaranmasında vasitəçi olmaqla yanaşı, sərkərdəyə, dövlət qurucusuna çevrilən Məhəmmədin (s.ə.) insanları bützlərə sitayiş edən məhbud qəbilə, tayfa əxlaqından uzaqlaşdıraraq əqidə ətrafında birləşdirməsi dünyanın mənzərəsini dəyişdi. Məhz bu əqidə əsasında cəmisə əlli il ərzində yaranan, iki yüz ildə

sərhədləri İspaniyadan Çinə qədər uzanıb gedən tarixin ən möhtəşəm imperiyasının əsas gücü mərkəzi hakimiyyəti təmsil edən xəlifələrin xristianlıq, musəvilik kimi oturmuş dinlərin dəyərlərindən əlavə yerli əhalinin adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə hörmətlə yanaşılması ilə bağlı oldu. İslam dövləti nəzəriyyəsi əsasında xəlifələrin Quran biliciləri sayılan müdrik üləmələr tərəfindən seçilmələri və ya hakimiyyətdən kənarlaşdırılmaları Amerika demokratiyası ideyasının yayıldığı müasir dünya ölkələrindəki vətəndaş cəmiyyətindəki azad seçki müddəəsi ilə üst-üstə düşməsə də, hər halda Allah dövlətinin konstitusiyası sayılan müqəddəs kitabı dərinədən bilən savadlıların qərəzsizliyi idarəçilikdə halallığın önə çəkilməsinə təminat verirdi. Və beləliklə, islamın seçki prinsipi mütləq teokratik diktaturanı dolay yolla olsa da, respublika demokratiyası ilə birləşdirə bildirdi. Hələ eramızın birinci minilijində islam qanunlarının Azərbaycanda haqq-ədələti bərqərar etməsi ilə teokratik demokratiya və Allah dövlətinin idarəçilik sisteminin təməli qoyuldu.

İslam dövlətçiliyi növbəti minillikdə

VIII əsrdən başlayaraq Asiyanın daim yeni otlar və münbit torpaqlar axtaran köçəri türk dövlətlərinin güclü xaqanlarının hərbi yürüşlərini zəifləmiş Çinə yönəltmələri bu dövrlərdə xilafəti müdaxilələrdən qorusa da, X əsrin ikinci yarısından sonra Sun sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi vəziyyəti dəyişdi. Hücumların istiqamətini həmin dövrdən islamı qəbul etməsi Bağdad xilafətinin üzərinə yönəldən türklərin islamı qəbul etməsi xilafətin ikinci yüksəliş dalğasını yaratdı. X əsrin sonlarında Sultan Mahmud Qəznəvinin hökmdar kimi tanınması islamda türklərin hakimiyyətinin başlanğıcı oldu. 1040-cı ildən başlayaraq İran, İraq, Suriya, Azərbaycan və Ermənistan torpaqlarında bərqərar olmuş qüdrətli Səlcuq dövlətinin getdikcə genişlənməsi islam tarixində mühüm mərhələyə çevrildi.

1054-cü ildə katolik və pravoslav kilsələri ayrıldıqdan bir il sonra xilafətin də tarixində mühüm hadisələr baş verdi. Həmin dövrü fransız şərqşünası Anri Masse belə təsvir edir: "1055-ci ildə Toğrul hücum edib Bağdadı aldı, mürtəd saydığı şiə Büveyhilərin İran hökumranlığını məhv etdi, xəlifənin qızını özünə aldı və xəlifənin onun ali hakimiyyətini tanımasına nail oldu. Üfüqdə Osmanlı xilafətinin cizgiləri görünürdü." (90. səh. 200). Bu dövrdən etibarən dövlət idarəçiliyindən uzaqlaşdırılan Abbasi xəlifələri axirət məsələləri ilə məşğul olan dini başçı olaraq qaldılar. 1071-ci ildə "Malazgirt" döyüşündə Bizans imperatoru IV Diogeni məğlub edən səlcuqların zəfər yürüşü 1096-1204-cü illərdəki Səlib yürüşləri ilə dayandırılsa da, iki yüz otuz il mövcud olan bu dövlətin şərəfli adı tarixə yazıldı.

1080-ci ildə bir neçə Avropa ölkəsinin başçıları ilə qohumluq əlaqəsi olan Rubenyanlar sülaləsinin yaratdığı Kilikiya erməni çarlığı 1096-1099-cu illərdəki Səlib yürüşlərində xristianların Yaxın Şərqdə hərbi dayaq məntəqəsinə çevrildi.

İki əsrə yaxın çəkəcək Səlib müharibəsi islamın Avropaya sirayət etməsinin qarşısını almaq adı altında aparılsa da, Şərqi sərəvətlərinə malik olmaq kimi iqtisadi maraqlar da yox deyildi. İdeo-

loji baxımdan isə məqsəd xristianların Beytül müqəddəs saydıqları Fələstini ələ keçirmək idi. İsanın zühuru bəhanəsilə Fələstinə can atan xristianların nəhayət ki, 1147-ci ildə burada qurduqları hakimiyyətləri Səlahəddin Əyyəbi tərəfindən süquta yetirilənə qədər 90 il davam etdi.

1198-ci ildə Kilikiyanın paytaxtı Sie şəhərində çar taxtına əyləşən II Levon, hər tərəfdən dəniz və keçilməz dağlarla əhatələnənlə təbii müdafiə imkanları olan ölkəsinin azsaylı keçidlərini gücləndirməklə, xarici tacirləri cəlb etməklə Ayas və Tars kimi limanları Ön Asiyanın ticarət bazasına çevirdi. Səlcuqların Yaxın Şərqi fasiləsiz yürüşləri qarşısında daim gərginlik keçirən Kilikiya yalnız bac verməklə müstəqilliyini qoruya bilirdi.

XI əsrdən başlayaraq qəbul etdikləri islamın müdafiəçisinə çevrilən səlcuqlar sonrakı mərhələdə əqidəyə güvənən orduyla Çinin yarısını, Rusiya və İranın beşdə-dördünü zəbt etdilər. Beləliklə, türk kökenli, monqol-tatar imperiyasının banisi, əlli yaşında qüdrətli hökmdara çevrilən Çingiz xanın (1155-1227) dini müharibələri dayandıraraq Asiyanı birləşdirməklə dünyəvi bir imperiya yaratmaq ideyası dünyanın xəritəsini dəyişdi. Hələ sağlığında Çingiz xan üçüncü oğlu Ugedeyi varis təyin etsə də, onun ölümündən sonra köçəri təkəkkürünə müvafiq olaraq ərazi və tayfaların oğullar arasında bölüşdürülməsi imperiyanın dağılması ilə nəticələndi. Hərbi demokratiya üzərində bərqərar olan imperiyanın dağılması, mərkəzləşmə hesabına yaranan elmi təkəkkürün insan hüququ və azadlıq istiqamətinə can atması təbii idi.

1233-cü ildə Papa IX Qriqorinin əqidələri təftiş etmək məqsədilə yaratdığı inkvizisiya təşkilatı sərbəst düşüncələrin kütləvi surətdə həbs olunaraq ömürlərinin sonuna qədər zindarlarda saxlanması, edam edilməsi və diri-diri tonqallarda yandırılmasına xidmət etsə də, bəşər övladının demokratik təkəkkür tərzini sona qədər məhv edə bilmədi.

1258-ci ilin iyununda "Oxford təxminləri" adlı sənədlər toplusu ilə ölkə idarəçiliyində iştirak iddiasını irəli sürərək Kral III Henrixə müraciət edən baron və din xadimlərinə onun kiçik bacısı Elionoranın ərini, Lestern qrafı, məşhur hərbiçi Simon De Monfor başçılıq edirdi. İddiaları qəbul edilmədikdə silahlı çevrilişə əl atan qiyamçılar 1263-cü ildə Kral III Henrixin ordusuna qalib gələrək

özünü əsir götürürlər. 20 yanvar 1265-ci ildə zəif sülhü silahdan üstün tutan Simon De Monfor başçılıq etdiyi üç nəfərlik komissiyasının hakimiyyətinə qanuni don geyindirmək üçün Londondakı Vest-Minster sarayında baronlar və din xadimlərindən ibarət ilk parlamentin iclasını keçirir. Həmin ilin avqustunda qiyanı dağıdarakən ingilis vətənpərvərinə çevrilən, fransız əsilli Monfor öldürüləndə, hakimiyyətini bərpa edən kral yeni üsyandan qaçmaq üçün arxasında baron müxalifətinin durduğu parlamenti formal olaraq saxladı. 1271-ci ildə hakimiyyətə gələn Kral I Eduardın dövründə isə mühüm dövlət məsələlərinin müzakirəsində peşəkar məsləhətçilərin də dəvət olunduğu bu parlament mükəmməl idarəçilik mexanizminə çevrildi. Həmin ərəfədə digər Avropa ölkələri kimi İngiltərə də islam bayrağı altında buraya üz tutan döyüşkən ordu-larla üzləşmək təhlükəsi qarşısında xarici siyasəti daxildəkindən daha vacib sayaraq işğalçı müharibələri önə çəkdi. İslam dünyası isə yayılan əqidəni formada saxlamaq, daxili qüvvələri mənən səfərbər etmək naminə islahatlara meydan verməli oldu. Beləliklə, təqribən beş əsr sonra islam dünyasında hərbəlxizim ideyalarının yenidən baş qaldırması bu dinin xarici təcavüzlərlə qarşılaşdığı bir zamana təsadüf etdi.

Monqol-tatar hücumlarına məruz qalaraq fəlsəfi təfəkkürün və məntiqin tənəzzülə uğradığı bir dövrdə Suriyada yaşayan Əhməd İbn Teymiyyənin (1263-1340) sayəsində hənbəli əqidəsi ifrat şəkildə təzahür etdi. 1299-cu ildə Elxanilər sülaləsindən olan Qazan xanın Şama hücumuna müqavimət hərəkatı yaradanlardan biri kimi uduzarkən zorakılığa qarşı cihada çağıran Əhməd İbn Teymiyyənin beş il sonra Dəməşqdəki "Narənc" məscidində adamların sitayiş etdiyi, üzərində Həzrəti Peyğəmərin (s.ə.) ayaq izləri olan daşı sındıraraq "ona təbərrük etmək və öpmək caiz deyildir." - söyləməsi rezonans yaradır. Xüsusən şiəliyə qarşı çıxan Əhməd İbn Teymiyyə "Əl-əqidətül-vasitiyyə" kitabına görə 1305-ci ildə Qahirədə mühakimə olunub doktor Mənsur Həqiqətpurun göstərdiyi kimi: "Allahı cism bilməkdə, onun yuxarıda olmasına və Quranın hərf və səsdən ibarət olmasına inanmaqda" (50. səh.16.) günahlandırılaraq il yarım müddətinə zindana salınır. Şübhəsiz ki, danışıqda kobud və acıdilliliyinə rəğmən özünə tərəfdarlar toplayan Əhməd İbn Teymiyyənin hənbəli əqidəsini yaymağa nail

olması onun həbsxanada dünyasını dəyişərək Dəməşqin "Sufiyyə" qəbiristanlığında iki yüz min nəfərlik kütlə tərəfindən dəfn edilməsilə təsdiqlənir. Beləliklə, islami ideyaların ardıcıl təhlili daxili ziddiyyəti qabartmaqla xurafata meydan versə də, bütövlükdə bu dinin həyata davamlılığını təsdiqlədi.

1299-cu ildə Osman Qazinin (1258-1326) yenidən mərkəzləşdirib yaratdığı Osmanlı dövlətinin öz sərhədlərini islam bayrağı altında Avropaya doğru genişləndirməsi türklüyün üç qitənin qovşağında hegomonluğuna şərait yaratdı. Və onun oğlu Orxan Qazi (1281-1360) atasının formalaşdırdığı təməl üzərində əraziləri daha da artıraraq mükəmməl bir dövlət qurdu. 1364-cü ildə ölkənin hüduqlarını Avropaya doğru genişləndirərək Serbiyada Ədirnə zəfəri qazanan, 1389-cu ildə Kosovanı fəth edərkən 63 yaşında döyüşdə şəhid olan I Murad Xudavəndiyar (1326-1389) isə imperatorluq yaratdı.

Hind-əfqan qoşunlarını dağıdaraq Asiyanın birliyini bərpa edən Teymurun (1336-1405) yaratdığı növbəti türk imperiyası islam tarixində mühüm rol oynasa da, onun kiçik Asiyaya və Bolqarıstanı hökmranlığı altına almış dördüncü Osmanlı padşahı İldırım Bəyazidin döyüşərək şəhid olan oğlu Ərtögrülün da ordusunu 1396-cı ildə Sivasda məhv etməsi Avropanın xilasını, türklüyün isə çökmüşü ilə nəticələndi. Altı il sonrakı Anqara döyüşü isə Konstantinopolun türklər tərəfindən zəbtini yarım əsr ləngitməklə Teymurun Asiya ilə kifayətlənməyə məcbur etdi. Qeyd edək ki, yalnız hərbi demokratiya prinsipilə ölkələr fəth edən Teymurun sonra onun varisləri qurduğu imperiyayı çökdürsələr də, yüksək mədəniyyəti təmsil edən Osmanlı dövləti, hətta, İldırım Bəyaziddən sonra da həyata davamlılığını sübut etdi.

Dövlətçilik tarixində qardaş xalqların hərbi meydanında üzleşməsi vətəndaş müharibəsi qədər ağırlı sayılsa da, növbəti zəfərlərin qazanılması bu acını da unudura bilirdi. Türk-islam dövlətçiliyinin tarixi zəfəri sayılan İstanbul fəthində döyüş gəmilərinin o zaman meşəlik olan quru ərazidən keçirilməsi hadisəsi elmi mənbələrdə hərbi tarixinin əfsanəsi kimi qeyd olundu. Ahmed Akgündüz və Səid Öztürkün "Bilinməyən Osmanlı" kitabındakı: "Öncə gəmilərin qurudan keçiriləcəyi yer müəyyənləşdirildi. Bu yol Topxananın önündəki sahilədən başlayaraq Boğazkösəndən keçir və

buradan güney batıya dönüb sırtları aşaraq Löbon pastahanesi tərəfinə, oradan isə tərəni aşaraq Perepalas yanında Kasımpaşaya, yəni Haliç sahilinə çıxırdı. Aparılan ölçülmələrdə Topxanadan dörd yol ağzına 980 addım, buradan Tepebaşına qədər 240 və Kasımpaşaya qədər 906 addımdır ki, toplam 2156 addım edirdi. Bu da 3 milə bərabər idi. Topxanadan ayrılan 50 və ya 70 ədəd gəmi 21-22 aprel gecəsində Kasımpaşaya qədər endirilir. Bu hadisənin doğruluğunu həm Bizans, həm də Osmanlı tarixçiləri sübut etmişlər." (8. səh.99) - sözləri fakt kimi təkrarsız hərbi əməliyyatı əks etdirir.

1453-cü ilin yayında Sultan Məhəmməd Fatehin (1432-1481) beş yüz il Osmanlı imperiyasının mərkəzi olacaq Konstantinopolu alması xilafətin dayağı sayılan islam və türklüyün tənənəsinə çevrildi. Məhəmməd Fatehin Trabzon-Roma imperatorluğunu da məğlub etməsindən sonra bu qələbələrden təşvişə düşən Avropa və onun ruhani rəhbəri Papa II Pierrenin Sultana yazdığı məktubundakı: "Xristian olmaqla bütün Avropa sənin olacaq. Səni yunanların və Doğunun imperatoru edəcəyik." (8. səh.92.) - sözləri islam ideyası qarşısındakı acizliyi təsdiqləyir.

Ahmed Ağdündüz və Səid Öztürkün "Bilinməyən Osmanlı" kitabındakı: "Fateh Sultan Məhəmməd İstanbul fəthini və digər fəthlərini tamamən İslamın hökümləri çərçivəsində yerinə yetirmişdir. İslam hüququna görə düşmənin özünə və mallarına qarşı bəzi tədbirlərin icrası yasaqlanmışdır. Əcdadımızın zəfərdən-zəfərə addımlamasının əsas səbəbi də məhz bu qanunlara tabe olmasıdır. Yasaq edilmiş tədbirləri qısaca sayaq: zülm və işgəncə ilə öldürmək, döyüşçü sinfinə girməyən qadınları, uşaqları, sahiblərinə xidmət edən qulları, şikəst və məzlumları, yaşlıları, xəstələri, ruhi xəstələri və dünyadan əl-ətək çəkmiş din adamlarını öldürmək qadağandır. Ancaq bunlardan biri bədəni, fikri və mali ilə savaşa qatılarsa öldürülə bilər. İnsan və heyvanların üzvlərinin kəsilməsi də yasaqdır. Savaş zərurəti olmadan məhsulların, meşə və ağacların yandırılması qadağandır. Ölülərin başı və digər bədən üzvləri kəsilmez." (8. səh.106.) - cümlələri isə islami ideyanın humanizmini bir daha yada salır.

Sultan Məhəmməd Fatehin hakimiyyəti dövründə nəinki insanların, hətta, heyvan və bitkilərin də hüquqları qorunurdu. Tikilən evlərin damlarında quş yuvaları üçün yerin, küçə və meydanlarda

isə dənliklərin qurulması adi hal almışdı. Heyvanların həddindən ziyadə yüklənməsi və zamanından artıq işlədilməsi qadağan olunmuşdu. Hətta qurbanlıq qoyunların kəsilmələrini görməmələri üçün gözlərinin bağlanması və bıçaqların itiliyinə son dərəcə diqqət yetirilməsi barədə qanun da qəbul edilmişdi. Bazarda satılan quşların qəfəslərlə birgə alınıb azad edilmələri isə mərhəmətin təzahürü idi. Avropalı səyahətçi Du Loirin: "Osmanlı şəhərlərində pişiklər üçün düzəldilən məkanları, onların qidalanması üçün təsis edilən vəqfləri görəncə heyret etməyəcək insan varmıdır?" (118. səh.484.) - fikirləri isə islam humanizminin xristian fikir adamları tərəfindən də qəbul olduğunu vurğulayır.

Uzun ömürlü, çoxillik ağacların kəsilməsinin qadağan olunması; palıd, qarağac, dağdağan və bir çox qiymətli ağac növlərinin isə müqəddəs sayılması fonunda "Meşələrimdən bir budaq kəsinin başını kəsərəm" - deyən Fateh Sultan Məhəmməd təbiətin qorunmasında dövlət siyasətinin yerini müəyyənləşdirir. Bununla belə, hər yüksəlişin çöküşünün də olması, tərəqqinin tənəzzülə yönəlməsi prinsipi islam dünyasından da yan keçmədi.

12 oktyabr 1492-ci ildə Xristofor Kolumb tərəfindən Amerikanın kəşfi xilafətin iqtisadi tənəzzülünün əsas səbəblərindən birinə çevrildi. Amerikanın timsalında dünyanın yeni ticarət mərkəzlərinin yaranması və beləliklə, ipək yollarının bağlanması, gömrükxanaların fəaliyyətsizliyi nəticəsində xəzinə mədaxilinin çatışmazlığı əhalinin kasıblamasına səbəb oldu.1493-cü ildə Roma papasının sərhədlər haqqındakı Bulla qanunu Avroasiya məkanında idarəçiliyin ərazi hüdudlarını müəyyən etdi. Belə bir tarixi şəraitdə parçalanan islam-türk təməli üzərində hələ VI əsrin ikinci yarısından başlayaraq cücərtələri, rüşeymi görünən Azərbaycan dövlətinin yaranması ideyası meydana gəldi. Azərbaycan feodal dövlətləri arasında şiə təriqətini önə çəkən türk tayfalarını birləşdirən Səfəvilərin Cüneyd və Heydər kimi şeyxləri bu ideyanı həyata keçirmək istəsələr də, onların hakimiyyət uğrunda bir-birilə mübarizələri, eyni zamanda şirvanşahlar və ağqoyunluların itaətsizliyi bu işin reallaşmasına əngəl oldu. Nəhayət, 1499-cu ildə Həzrət Əlinin nəslindən olan şeyx Heydərin oğlu İsmayıl şamlı, rumlu, ustacılı, təkəli, qacar, əfşar, türkmən, bayat, qaramanlı, oryat, baharlı, qırxlı, həməzəli, qaraçomaqlı, qaraqoyunlu zülqədərlərdən ibarət qızılbaş

tayfalarından yaratdığı qoşunla Ərdəbildən Ərzincana qədər olan əraziləri tutdu. 1500-cü ilin yayında İsmayıl Gülüstən qalası ətrafında Şirvanşah Fərrux Yasarı, bir il sonra isə Şərur düzündə aq qoyunlu Əlvənd Mirzəni məğlub edərək mərkəzi Təbriz olmaqla dövlət yaratdı. Şiəliyi rəsmi din elan edən şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı bu Səfəvi dövləti Xəzərin hər iki tayında və İraqi-Ərəb də daxil olmaqla Yaxın Şərqdə geniş bir ərazini əhatə etdi. Dövlət xadimləri, sərkərdələr türk tayfalarından seçilsələr də, idarəçilik, dəftərxana və mühasibat işləri farslardan ibarət olan ölkənin diplomatik sənədləri azərbaycan və fars dillərində tərtib olunurdu.

Sovet alimlərinin tədqiqatlarında ilk Azərbaycan dövləti kimi təsdiqlənən Səfəvilər hakimiyyəti İran mənəblərində fars dövləti kimi təqdim edilsə də, bu ölkənin mövcud olduğu qısa bir tarixi dövr dövlətçilik tariximizdə müstəsna əhəmiyyət kəsb etdi. Digər tərəfdən Səfəvilərdə şiəliyin dövlət dini kimi qəbul edilməsi istər-istəməz Osmanlı dövlətilə ideoloji ziddiyyətin təməlini qoydu.

1504-cü ilə Özbək xanı Şeybani ilə müharibədən sonra Orta Asiyadan qovulmuş, Teymurilər nəslindən olan Babur həmin il Şah İsmayıl Xətəinin dəstəyilə Əfqanıstana yürüş edərək Kabili tutur və bu ərazilərdə şiəliyin yayılmasına şərait yaradır. Həmin ildə Sultan II Bəyazid rəsmi olaraq Səfəvi dövlətini tanısa da, Osmanlı ərazilərində də şiəliyin geniş yayılması dövlətçilik üçün təhlükə kimi qəbul edilir. Məhz bu səbəbdən də Yavuz Sultan Səlim (1470-1520) dövründə Osmanlı ərazisində yaşayan qırx min şiə əhalisinin qırılmasına rəvac verilir. Şah İsmayıl Xətəiyə arxalana-raq 1511-ci ildə Səmərqənd və Buxaranı alan Babur Səfəvi dövlətinin xarici siyasətindəki gərginliklə əlaqədar olaraq 1514-cü ildə özbəklər tərəfindən məğlub edilir. Həmin ildə Səfəvi dövlətinin üzərinə hücumu keçən I Sultan Səlimin başladığı uzun sürən Çaldıran döyüşü nəticəsində Şərqi Anadolu qaytarılsa da, islam və türklüyün bütövlüyü sarsılır. 1517-ci ildə I Sultan Səlimin Suriya, Misir və Fələstini işğal etməklə bu ərazilərdə əslən türk olan məmliklərin hökmranlığına son qoyaraq imperiyanın hüdudlarını genişləndirməsi onun dini dairələrdə itirdiyi nüfuzunu yenidən özünə qaytarır.

1538-48-ci illərdə IV İvan Vasilyeviç Qroznının azyaşlı olması səbəbindən boyarların idarə etdiyi Rusiya artıq ikibaşlı qartal gerbi altında Türkiyə, Macarıstan, Almaniya imperatorluqları ilə diplomatik əlaqələr yaratmış dövlətə çevrilsə də, feodal separatizmi ucbatından dağılmaq təhlükəsi ilə üzlaşmışdı. 1549-cu ildən "Seçmə rada" yaradan, hakimiyyət işlərində fəal iştirak edən dövlət xadimi, yazdığı əsərlərdə mütləqiyyət ideyasını əsaslandırın, kitab çapının təşkilində müstəsna əməyi olan siyasətçi, hərbi yürüşləri hesabına artıq islamın oturuşmuş olduğu və ya şamanizmin qorunub saxlanıldığı türk ellərindən Kazan, Həştərxan xanlıqlarını Rusiya dövlətinə birləşdirən, Sibir xanlığını, Böyük Noqay Ordasını, Kəbdani özündən asılı edən, o yerlərdən çıxan əsilzadələrə hərbi rütbələrlə yanaşı, çar sarayında və orduda vəzifələr verən sərkərdə İvan Qroznı 1565-ci ildə ona şəxsi sədaqət andı içən polis qüvvələrindən ibarət amansız oprçına rejimi tətbiq etməklə hakimiyyətini möhkəmləndirərək Qroznı (zəhmli) ləqəbini təm doğrultdu. Oprçınaların divan tutduğu əhalinin get-gedə məhv olduğunu görən İvan Qroznı 1582-ci ildə mübahisə zəminində oğlunu əsa ilə vurub öldürdükdən sonra özünün tanrı qəzəbinə düşər olduğunu dərk edərək bu rejimi ləğv edir. Əsasən cənub və şərq istiqamətində apardığı fasiləsiz müharibələrin ölkəsini zəiflədə biləcəyini dərk idən İvan Qroznı Səfəvi dövləti ilə və hətta, Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclı ilə diplomatik münasibətlər qurmağa üstünlük verir. Həmin ərəfədə şimaldan gələn təhlükənin səngidiyini hiss edən Səfəvi hökmdarı Şah İsmayılın Avropa dövlətlərinin və Rusiyanın təhriki ilə özünün hərbi qüvvəsini Osmanlı imperiyasına qarşı yönəltməsi qardaş qurğuna bais olan Çaldıran döyüşü ilə islam və türk dövlətçiliyi tarixinin acı səhifələrini açır.

1601-ci ildə Səfəvi dövlətinin İspaniyadakı səfirliyinin katibi olmuş və xristianlığı qəbul edərək ömrünün sonlarına qədər orada yaşamış Oruc bəy-Bayatın memuarındakı qeydlərində: "Çaldıran döyüşündə Şah İsmayılın çiyindən aldığı yara qələbənin Sultan Səlimə keçməsinin əsas səbəbi" (208. səh.74.) kimi göstərilə də, əslində bu məğlubiyyəti törədən səbəb daha mürəkkəb münasibətlər sistemindən doğurdu.

Ana babası İran Ermənistanının çarı Uzun Həsən, ata tərəfi Həzrət Əli nəslindən olan İsmayılın dini və hakimiyyət liderlərinin

varisliyinə güvənməsi ölkə daxilində stabilliyə təminat yaradırdı. Anasının Trapezuntun axırıncı xristian imperatoru Kalo İonanın qızı Despinonanın qızı Marta olması isə xarici siyasətdə yeni meydan açdı. Uzun Həsənin evləndiyi Despinodan olan qızı Martanı dostu Şeyx Heydərə ərə verməsi islam və xristian dünyası arasında körpü rolunu oynayacaq gələcək dövlətin təməli üçün əhəmiyyətli idi. Oruc bəy Bayatın göstərdiyi: "İrənin Səfəvi şahı İsmayılın Avropanın qüdrətli xristianlığının dostluğu ilə öyünməsi boş-boşuna deyildi. Çünki onun qanının yarısı Konstantinopolun yunan imperatorlarının nəslilə bağlı idi." (208. səh.67.) – faktı dövrün reallığına əsaslanır. Beləliklə, islamın, türklüyün təməli üzərində İrən səltənəti yaratmış Şah İsmayılın xristian dünyası ilə diplomatik münasibətlər qurmasında onlarla qohumluq müstəsna rol oynasa da, səfirliyin katibi sifətilə İspaniyaya gəlmiş Oruc bəyin Təbrizdə qalan xanımı və oğlu ilə əbədi ayrılıq hesabına belə xristianlığı qəbul etməsi hakimiyyətdəki yüksək çinli məmurların da dövlətçilik ideyalarından uzaq olmalarını təsdiqləyir.

İslamın və türklüyün Avropaya sirayət etməsinin qarşısını almaq məqsədi güdən Roma, Venesiya, Almaniya, Macarıstan, İspaniya və Portuqaliya müharibə vəziyyətində olan Osmanlı imperiyasını iki cəbhədə vuruşmağa məcbur etmək üçün Səfəvi dövlətilə gizli danışıqlara girirlər. Şah İsmayılın kiçik yaşında hakimiyyətə gətirilən oğlu I Təhmasib (1524-1576) dövründə davam edən xarici siyasətlə bağlı diplomatik müdaxilələr və daxiləki feodal çəkişmələri Səfəvi dövlətinin tədricən zəifləməsinə səbəb olur. Və nəhayət, osmanlılarla 1578-ci ildən 1590-cı ilə qədər davam edən müharibə bu dövləti süquta uğradır. I Şah Abbasın (1587-1629) Səfəvi dövlətinin paytaxtını İsfahana köçürməsilə ölkə tədricən fars əyyanlarının təsir dairəsinə düşərək İrənin əyalət dövlətlərindən birinə çevrilir.

XVI əsrdən başlayaraq I Sultan Səlim Yavuz (1470-1520) və I Sultan Süleyman Qanununin (1526-1566) hakimiyyəti dövründə Avropa, Asiya və Afrika qitələrində ərazilərini genişləndirərək səkkiz milyon kvadrat kilometrə çatdıran qüdrətli Osmanlı dövləti isə islamın dayağı oldu. Osman Nuri Topbaşın yazdığı kimi: "Yavuz Sultan Səlimin oğlu Süleymanın hakimiyyətə gəlməsinə avropalılar: "Aslan öldü, yerinə quzu gəldi" – deyər sevinmişdilər.

Ancaq çox keçmədən bu sevinc müdhiş bir məyusluğa çevrildi." (118. səh.169.). Tezliklə aslana çevrilən Sultan Süleyman Qanuni 1521-ci ildə Belqradı fəth edərək Avropanın içərilərinə doğru irəlilədi. Sonrakı illərdə isə imperiyanın ərazisini Asiya və Afrikaya doğru görünməmiş dərəcədə genişləndirdi. Avstriyanı xərəcə bağladı, bir il sonra isə Bağdadı, Təbrizi və Qarsı fəth etdi. Osmanlı imperiyasını haqq-ədalətlə idarə etməsi Sultan Süleymana Qanuni ləqəbini qazandırdı. Macarıstan səfərində alman imperatorluğunun mənəfəti naminə Sultan Süleymanı zəhərləmək məqsədi güdən bezi macarlar xristianlıq duyğularını önə çəkərək sultanın şəxsi aşbazı erməni Manuku bu işin icrasına sövq etdilər. Osman Nuri Topbaşın yazdığı kimi: "Ancaq erməni aşbaz ədalətinə və insani duyğularına heyran olduğu Qanuniyə qarşı yönələn bu çirkin təklifi böyük bir sədaqət örnəyi göstərərək qətiyyətlə rədd etdi." (118. səh.175).

Osmanlı dövlətində insanlığa hörmət mənəvi zənginliyin əsasında durduğundan ən qatı cinayət törədərək edam və ya həbs edilmişlərin belə ailəsinin təminatı ödənilirdi. Hərbi meydanında qalibiyyət missiyasını həyata keçirən əsgər qışqır-bağırından kirmişcə əqidəsi yolunda döyüşən zaman düşmənin qılıncına və ya nizəsinə çarpılıb şəhid olduqda mütləq cənnətə düşəcəyinə əmin idi.

Döyüşlərdən sonra düşmən əsgərlərinin belə cəsədləri məzarlıqlarda dəfn olunur, əsir düşənlərə isə mərhəmət göstərilirdi. Qərib və kimsəsizlərə yeməkxanalar açılırdı, borca görə həbs edilmək qorxusu olan kəslərin, ölənlərin insanların borcları ödənilirdi, ehtiyacı olub bunu deməkdən çəkinənlərə kimsənin xəbəri olmadan yardım edilirdi, dinindən və irqindən asılı olmayaraq qəriblər üçün pulsuz karvansaralar açılırdı. Nəticədə islam humanizmi sərhədlər tanımayan tacirlər və dərvişlərin sayəsində dildən-dilə düşdü. Odur ki, fəth olunan ölkələrdə islam əqidəli orduya müqavimət tədricən zəifləyirdi. Bu ölkələrin idarəçiliyindəki ifrat humanizm isə bir çox hallarda əks nəticə verirdi.

XVI əsrin sonlarında Teymurilər nəslindən olan Baburun Hindistanda yaratdığı sülalənin üçüncü nümayəndəsi, dinlərin fəlsəfəsini öyrənən alim, sərkərdə Əkbər şahın şiəliyə və fars dilinə üstünlük verməsi, şərabı, donuz ətini haram saymaması, cəhənnəm

əzabının əbədiyini inkar etməsi və hətta 1593-cü ildə müsəlman hindulara keçmiş dinlərinə qayıtmağa icazə verməsi islamda təftişçiliyə səbəb oldu. Əkbər şahın brəhmənizm, buddizm və xristian din xadimlərini müsəlmanlarla yaxınlaşdırmaq cəhdi dövlətçiliklə bağlı taktiki gediş olsa da, strateji cəhətdən bütövlükdə islama zərbə vurdu. Həmin ərəfədə inkvizisiyanın caynağında boğulmaqdan xilas olan xristianlıq pürrealist dövlətçilik ənənəsinə malik İspaniyada dayaqlarını itirsə də, bütövlükdə Avropada bərqərar olan təriqətlər bu istiqaməti bərpa etməyə cəhd göstərdilər.

XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq ənənəvi yolla Şərqdən deyil, Afrikadan gələn zənci qullar hesabına ilk dəfə olaraq Amerikaya üz tutan islam dini burada mühafizəkarlıqla qarşılandı. Adları Avropa adları ilə əvəzlənib zorla xristianlaşdırılan qullara haqq-ədalətdən uzaq olan sərt münasibət bütün Amerikada və xüsusən Cənubda özünü büruzə verirdi.

24 oktyabr 1648-ci ildə Almaniyada imzalanmaqla Avropada gedən otuz illik dini müharibəyə son qoyan Vestfal sülh müqaviləsinin əsas müəlliflərindən biri, filosof Tomas Hobbsun nəzəriyyəsinə görə haqq-ədalətin yalnız möhtəşəm Levifian dövlətində mümkünlüyü əslində bəşəriyyətin keçdiyi unudulmuş ideyanın yada salınması idi. Tarixdəki padşahlar, imperatorlar, xaqanlar, çarlar, sultanlar da, hakimiyyət piramidasının başında oturmaqla haqq-ədalətin bərpasına zəmin yaradacaqlarına əmin idilər. Şübhəsiz ki, "insan insanın qənimidir" - kimi qeyri-humanist prinsipi əldə dəstəvuz tutaraq piramidanın başında duran güclünün haqqına önəm verən Tomas Hobbsun fəlsəfəsi gerçəkləşmədiyindən yeni müharibələrin də qarşısını ala bilmədi. Bununla belə, Vestfal sülh müqaviləsindən sonra rəsmi qəbul edilmiş dinlərdən lüteranlıq, katalikosluq və kalvinizm daxilində qapalı tipli pürrealizmin özünü təsdiq etməsi demokratiya rüşeymlərinin kök atmasına şərait yaradı. Halbuki, orta əsrlərin ilk mərhələsində pürrealist dövlət imici qazanan İspaniyada xristian demokratizminin inkvizisiya əlləri ilə boğulması Avropada demokratik ideyaların yaranmasının qarşısına sədd çəkmişdi. İspaniya tipli digər qonşu öklərdə isə sağlam bazar, ömtəə, pul münasibətlərinin tam formalaşmaması, əsasən manufaktura istehsalından istifadə feodal əxlaqının gündəmdə qal-

masına şərait yaratmaqla vətəndaş cəmiyyətinin meydana gəlməsinə mane olurdu.

"Öz xoşuna sürünənə çevrilən birisinin sonradan "Qoymayın məni əzdilər!" - deyər haray salmağa haqqı varmı?" - sualını kəskin şəkildə qoyan İ.Kant (1724-1804) "cəmiyyətin hər bir üzvünün azadlığı ilə yanaşı, hər kəsin digərlərinin də hüququna hörmət" (183. səh.79.) - qoymasını tələb edirdi. Şübhəsiz ki, feodal mülkiyyətin rejimində hökm sürən riyakarlıq və yaltaqlıq şəxsi ləyaqətə hörmətin qarşısına sədd çəkdiyindən ilk öncə mənəvi mühtün yaradılması əsas götürülürdü. Monarxiyanın hüdudsuz hökmranlığı istehsal vasitələrinin şəxsi sədaqət prinsipi ilə hakimiyyətə gətirilənlərin əlində cəmləşməsinə səbəb olurdu ki, bu da bütövlükdə xalqın yaşayış səviyyəsinin acınacaqlı hala düşməsilə nəticələnirdi. Zorakılığın hökm sürdüyü belə bir şəraitdə İ.Kantın: "Təcrübədə aşkar edilməsi mümkünsüz sayılan Allahın varlığının əqli nəticənin, yəni zəkanın hesabına dərk olunması" (184. səh.324.) - qənaəti ilə haqqın bərpasında tanrı dərgahına üz tutması da məntiqlidir. Parlamentlə idarə olunan demokratik respublika modelini irəli sürən İ.Kantın daim zorakılığa qarşı olan xalqların seçkili hakimiyyətlərinin bir-biri ilə müharibə aparmayacaqlarına əminliyi maraqlı doğurur. Həmin dövrdə respublika tipli idarəçilik formasında mövcud olan İsveçrə, ABŞ və Fransaya şamil edilə biləcək bu qənaət müasir mərhələdə sayı iki yüzü keçən respublikaların qarşılıqlı münasibətlərində tam təsdiqini tapmasa da, parlamentarizmə söykənən bu ideya uzunömürlü oldu.

1680-ci ildə parlamentli monarxiya tərəfdarı Con Lokk (1632-1704) yazdığı "İdarəçilik haqqında iki traktat" əsərində klassik demokratiya tipli dövlətçiliyin azad şəxsiyyətlər arasında könüllü müqavilə modeli üzrə qurulmasına üstünlük verirdi. Beləliklə, şəxsi azadlıqları toxunulmaz qalan vətəndaşların yaratdıqları dövlət onları ümumi məqsədlərinə çatdıran mexanizmə çevirirdi. Bu şəraitdə hakimiyyət üzvləri də, vətəndaşlar tərəfindən müqavilə əsasında işə götürülürdülər. "Bizim şüurumuzda bir dənə də olsun yeni fikir yarana bilməz. Hər hansı bir yeni ideya köhnənin kombinasiyasıdır." - deyən empirik psixologiyanın banisi Con Lokk (192. səh.334.) idarəçilikdə də hamının qəbilə başçısına tabe olduğu ibti-

dai icma quruluşuna xas ilkin demokratik rüşeymləri ingilis müharibəkarlığı ilə qabardırdı.

1683-cü ildə Polşa kralı III Yan Sobeskinin sultanların deyil, sərkərdələrin başçılıq etdiyi türk ordusunu məğlubiyətə uğratması hərbi demokratiya dayaqları üzərində duran dörd yüz illik Osmanlı dövlətinin tənəzzülünə rəvac verdi. Beləliklə, XVII əsrin sonlarında, hərəmxanada müharibə bülleteni gözləyən sultanların zamanında din və hakimiyyət böhranlarının yaranması demokratiya kimi daha mütərəqqi idarəetmə formalarına ehtiyacı artırmağa başladı.

1688-ci ildə İngiltərədə baş verən şanlı inqilabdan iki il sonra Londonda ingiliscə, 1691-ci ildə isə Amsterdamda fransızca nəşr edilən Con Lokkun "İdarəçilik haqqında iki traktat" əsərində insan hüquqları anlayışının nəzəri müddələrinin əsaslandırılması uzun tarixi mərhələdən sonra Avropada demokratiyanın baş qaldırması yolunda mühüm hadisə oldu. Bəşər tarixinin hüquqi əsaslarına və ictimai təcrübəsinə söykənən müəllif dövlət, hakimiyyət və əhali arasındakı münasibətlər sistemini dünyəvi ideyalar və humanist dəyərlər kontekstində nəzərdən keçirirdi. Beləliklə, ilkin ictimai formasialarda azad və bərabər hüquqlu insanların sonrakı mərhələlərdə birləşərək cəmiyyət və dövlət yaratmaq istiqamətindəki tarixi missiyaları yenidən təhlil edildi. İnsan azadlığı və xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığının haqq-ədalət prinsipinə tabe etdirilməsinin dövlət marağının ilkin müddəası olması təsdiqləndi. Yalnız hüquqları qorunan insanların yaşadığı dövlətin vətəndaş cəmiyyəti olması sübuta yetirildi. İngiltərədə yaranan bu nəzəri müddəalar növbəti əsrin əvvəllərində ticarət kapitalı Hindistana, Amerikaya, Aralıq dənizi hövzələrindəki ölkələrə yol açmaqla iqtisadi yüksəlişə nail olan Avropanın mövqeyini gücləndirsə də, hələ XVI əsrdən ölkədə bərqərar olan mütləq monarxiya idarəçilik üsulu ucbatından insan hüququna hörmət qoyulmayan Fransada da öz müdafiəçilərini tapdı. Həmin ərəfədə hərbi demokratiya prinsipləri sayəsində ərazilərini genişləndirən Rusiya I Pyoturun iradəsilə güclü imperiya yaratmaq məqsədi güdüdü.

23 avqust 1722-ci ildə Dərbəndi tutan, Avropa monarxiyası modelində zadəganlar zümərəsinə söykənən dövlət quran və eyni zamanda isti dənizlərə çıxmağı strateji məqsəd sayan Rusiyanın ilk

imperatoru I Pyoturun əsas məqsədi Bakını işğal etməklə ipək yoluna sahib olmaq idi. 26 iyul 1723-cü ildə yüz minlik ordu ilə Bakım tutan çar generalı Matyuşkin və Trubetskoyun qələbəsini Pyotr Peterburqda təntənə ilə bayram edir və tezliklə bu şəhərin ermənilər hesabına xristianlaşdırılmasını həyata keçirməyə başlayır. 10 noyabr 1724-cü ildə erməni patriarxı İsayə ermənilərin Xəzər sahili ərazilərdə və xüsusən Bakıda məskunlaşdırılmaları barədə fərman verən çar bu prosesə hərtərəfli yardım göstərilməsi və lazım gələrsə yerli müsəlmanların sıxışdırılmasından çəkinməmək əmrini verir. 29 may 1724-cü ildə Gəncə və Qarabağın erməni din xadimləri və yüzbaşlıları 161 imza ilə I Pyotura müraciət edərək onu dəstəklədiklərini bildirirlər. Belə bir tarixi şəraitdə xalqı bələdlərdən xilas edəcək dövlət rəhbərinə kəskin ehtiyac duyulurdu.

1726-cı ildə ordu sərkərdələrindən biri olan Nadir Əfşar (1688-1747) 1732-ci ildə II Təhmasibi taxtdan salıb onun azyaşlı oğlu III Abbası şah elan edərək qəyyum kimi qeyri-rəsmi olaraq dövləti idarə etməyə başlayır. Ruslar üzərində uğurlu qələbələr qazanan sərkərdə Nadirin 10 mart 1735-ci ildə Gəncə yaxınlığında bağladığı müqaviləyə əsasən rus qoşunları Dərbənd və Bakıdan çıxarılır və yeganə şərt türklərin Xəzər boyu ərazilərə buraxılmaması olur.

27 yanvar 1736-cı ildə III Abbasın müəmmalı ölümündən sonra Muğan qurultayında özünü şah elan edən Nadir ölkə ərazilərini yadelli işğalçılardan azad etsə də, Səfəvilərin hakimiyyətinə və onların ideologiyasına son qoyur. "Böyük tarix ensiklopediyası"nın müəllifi Yılmaz Öz Tunanın qeyd etdiyi kimi: "Türk tarixinin son Cahangiri, əsrlərdən bəri İranda əyalət valiliyi yapan Əfşar-türkmən boyunun bəylərinin oğlu Nadir Şah çökmək üzrə olan Səfəvi xanədanına son qoydu." (146. səh. 741) və beləliklə, Avropa ölkələrindən təxminən yetmiş il əvvəl dinin dövlətdən ayrılmasına rəvac verildi.

İslamın və türklüyün mənəvi dəyərlərindən uzaq olsa da, hakimiyyətdə mərkəzləşmə prinsipini önə çəkməklə hərbi yürüşlərlə dövlətinin hüdudlarını get-gedə daha da genişləndirərək 1737-39-cu illərdə mərkəzi Dehli olmaqla Hindistan ərazilərini də tutan Nadir Şah Əfşarın I Pyoturun qızı Yelizaveta ilə evlənmək niyyəti bir sıra tədqiqatlarda da əksini tapır. Bu şəxsin amansızlığı və qətiyyəti mərkəzi hakimiyyətin formalaşmasına şərait yaratmaqla

hərbi demokratiya üzərində bərqərar olan dövlətçilik tarixində yeni bir səhifə yaratdı. İslamın sünni-şie təriqətlərinə ayrılmasının əleyhinə olan Nadir şahın dövlətçilik ideyası dinin bütövlüyü və türklüyün təməli üzərində qurulsada, o, hələ avropalılardan öncə dinin dövlətdən ayrılmasını zəruri hesab edirdi. Dövlətin təməli isə şübhəsiz ki, artıq Avropada köhnəlməkdə olan mütləq monarxiya prinsipləri üzərində qurulmalıydı.

1721-ci ildə fransız yazıçısı Şarl Lui De Monteskyenin (1689-1755) "İran məktubları" adlı satirik romanında mütləq monarxiyanı tənqid etməsi yeni idarəçilik formasının axtarışından xəbər verirdi. Əsərin qəhrəmanları Özbək və Rikkinin məktublaşmaları üzərində qurulan dramaturji struktur müəllifin fəlsəfə, iqtisadiyyat və hüquq sahəsindəki biliklərini də nümayiş etdirməklə bu axtarışların həyata davamlılığına təminat yaradırdı. Müəllifin 1734-cü ildə yazdığı, antik dövrün maddi və mənəvi dəyərlərini araşdıran "Romalıların yüksəlişi və çöküşü səbəbləri barədə düşüncələr"i isə intibah dövrünün demokratiya barədə ən yaxşı əsərlərindən sayıldı. Monteskye 1748-50-ci illərdə yazdığı "Qanunların ruhu haqqında" əsərində konstitusiyalı monarxiyanı siyasi azadlıq istiqamətinə yönələn cəmiyyətdə ən yaxşı idarəçilik forması hesab edirdi. Bu əsər hakimiyyətin qanunvericilik, icra, məhkəmə şaxələri arasında bölünməsi prinsipini təmin etməklə cəmiyyətdə insan hüququnun qorunması və vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olması üçün dəyərli töhfə idi. Yeri gəlmişkən 1787-ci ildə Amerikada, 1791-ci ildə Fransada qəbul edilən konstitusiyalarda Şarl Lui Monteskyenin hakimiyyətin şaxələnməsi barədə müddəaları öz əksini tapdı.

1741-ci ildə Volter tənqidi ilə tanınan fransız yazıçısı, dramaturqu, filosofu Mari Fransua Aruz (1694-1778) daim öz yaradıcılığında "Əyri hakimiyyət dövründə düzgün olmaq cinayətdir!" (163. səh. 17.) kitabı ilə dürüst idarəçilik və normal cəmiyyət konsepsiyasına yad olan kütlə problemlərini qaldırmışdı. Müəllifin "Məhəmməd" faciəsində: "Mənim ağılım möhkəm, aydın və güclü olduğu üçün sarsaq kütlədən yüksəklərdə qala bilərəm." (164. səh. 290) - deyən, arxasında otuz qəbilənin durduğu Məhəmmədi içindən çıxdığı xalqa yuxarıdan aşağı baxaraq onları qul kütləsi hesab edən personaj kimi təqdim etməsi qəhrəman və mühit ziddiyyətinin dramaturji strukturunu yaratmaq məqsədi daşıyır. Ürəyin çağır-

rışlarına uymamağı tövsiyə edən Məhəmmədin tanrı tərəfindən qarşıya qoyulan real məqsəd uğrunda çarpışması onu şöhrətinə görə əcdadlarına deyil, yalnız özünə borclu olan faciə qəhrəmanı ilə yanaşı, güclü xarakter də çevirir. Çox istedadlı olsa da, hakimiyyət rəhbəri kimi insanların fikr azadlığına qarşı çıxan Məhəmmədin: "İnnən belə əbədi olaraq hamı üçün əsas qanun Quran olaçaqdır!" (164. səh. 292) - sözləri ilə onun amansızlığı və sərtliyi təsdiqlənir. İslamın zor gücünə yayılması tanrının müdriklik əta etdiyi güclü şəxsiyyətin xalqar üzərində zorakılığı kontekstində təqdim olunur. Məhəmmədin böyüdüb tərbiyə etdiyi qıza münasibətini əks etdirən: "Oğlumun qanı məni intiqama çağırırsa da, Palmiraya ehtirasım yüz dəfə güclüdür." (164. səh. 294) - sözləri, bacı-qardaş olduqlarını bilməyən Palmira ilə Seyidin bir-birlərinə olan sevgiləri və peyğəmbər tərəfindən üzədən tanımadıqları ataları Zopirə qarşı qoyulmaları dramaturji ziddiyyətin əsasını yaradır. Palmiranın sevgisi ilə mükafatlandırılacağına söz verməklə fanatik Seyidi doğma atasını öldürməyə təhriki və qızı da bu qətlə şərik etməsi Məhəmmədin zalımlığı fonunda qaçılmaz faciəviliyi gücləndirir. Məkkə senatoru Fanorun həqiqəti açması və ədaləti bərpa edə bilməməsindən əzab çəkən Palmiranın artıq zəhərdən ölməkdə olan qardaşı Seyidin qılıncına sancılaraq özünü məhv etməsi Məhəmmədə mənəvi zərbə vurur. Əsərində Məhəmmədə rəğbətini gizlətməyən fransız maarifçiliyinin rəhbəri Volterin: "Hamını qanuna tabe etdirən hakimiyyət ən yaxşısidir." (164. səh. 9) - sözləri idarəçiliyin fikir, söz və mətbuat azadlığının tələbi üzərində bərqərar olmasını vacib sayan Con Lokkun demokratik prinsiplərini təsdiqidir.

Həmin dövrdə azad fikri boğan kilsəyə, avamlığa, cəhalətə qarşı elmiliyin qoyulması prinsiplial məsələyə çevrildi. Qanunun aliliyinə, vətəndaş həmrəyliyinə söykənən hüquq bərabərliyinə emosional bəzək kimi səslənən qardaşlıq da əlavə olundu. "Allah olmasaydı onu uydurmaq lazım gələrdi." (164. səh. 11) - deyən Volterin "Məhəmməd" faciəsi islam dininə qarşı qərəzin deyil, bütövlükdə dinlərlə mübarizə aparən maarifçi ateistin üsyanı idi. Bu fikri onun xristian dininə qarşı söylədiyi: "Cüzi qan tökmüş büt-pərəstlərdən fərqli olaraq biz xristianlar dünyanı qana boyadıq." (164. səh. 11) - sözləri də təsdiq edir. Bununla belə, digər dinlərin

və xalqların mütarəqqi dəyərlərini qəbul etmək prinsipi üzərində bərqərar olan maarifçiliyin parlaq simalarından birinin öz məşhur əsərini Məhəmməd Peyğəmbərə həsr etməsi Avropada Şərqi daha dərinədən öyrənmək tələbatının yaranmasının sübutu idi.

Belə bir tarixi məqamda İbn Həmbəldən min, Əhməd İbn Teymiyyədən beş yüz il sonra islam dünyasının hər tərəfdən xristian müstəmləkəçiliyi ilə qarşılaşdığı çətin şəraitdə Məhəmməd İbn Əbdülvəhhab (1111-1207) tərəfindən yenidən dirçəldilən həmbəli əqidəsi geniş vüsət aldı. Ayətullah Cəfər Sübhənin qeyd etdiyi kimi: "Özünün "Kəşfüş-şübəhat" kitabında "Mələklərdən, peyğəmbərlərdən və övliyalardan şəfaət istəməklə özlərini Allaha yaxınlaşdıran şəxslərin qanı halal, qətlə yetirilmələri caizdir" yazan, "Məsumlardan şəfa diləyənlərin, övliyalardan məzarlarını ziyarət edənlər"i bütpərəst adlandıraraq qətlinə rəvac verən (128. səh.16.) Məhəmməd İbn Əbdülvəhhab, hətta, saçlarının dibdən qırılmasına etiraz edənlərə qarşı da, amansızlığı ilə seçilirdi. Təbliğatın gücünə inanan Məhəmməd İbn Əbdülvəhhabın qılınca güvənən Dirriyyə hakimi Məhəmməd İbn Səudla qohumluğu ideoloji və idarəçilik prinsiplərini birləşdirdi.

1745-ci ildə Osmanlı imperiyasının Qərb və Rusiya ilə münasibətlərinin gərginləşdiyi bir dövrdə Nəcd əmirliyinin hakimi Məhəmməd İbn Səudun Ərəbistanı vəhəbilik bayrağı altında birləşdirmək cəhdi islamın xilas yolundakı mübarizənin başlanğıcı oldu.

Nadir şahın ölümündən sonra onun yaratdığı mərkəzləşmiş dövlətlər tədricən parçalandılar, Azərbaycanda isə xanlıqlar formalaşmağa başladı. 1747-ci ildə Qarabağ xanlığını yaranan, Nadir şahın nüfuzlu zabitlərindən biri olan Pənəhəli xan Cavanşir Xəmsə mülklərini də özündən asılı vəziyyətə saldı. 1750-ci ildə xanlığın bərqərar olduğu Bayat qəlasının şəkili Hacı Çələbi xan tərəfindən mühasirəyə alınması müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır və mərkəz Şahbulağa, sonra isə Şuşa qəlasına köçürülür. 1757-ci ildə Qacar tayfasının başçısı Məhəmməd həsən xanın, iki il sonra isə Urmiyə hakimi Fətəli xan Əfşarın Qarabağa hücumu mərkəzi dövlət olmadan mövcudluğun qarşılaşdığı problemləri əyani şəkildə göstərdi. Hərbi yolla niyyətinə çatmayan Fətəli xanın qohum olmaq bəhanəsi ilə düşərgəsinə çağırıldığı Pənəhəli xanın oğlu İbrahim Xəlili girov

götürməsi və 1760-cı ildə Fətəli xan Əfşarı məğlubiyyətə uğradan Şiraz hakimi Kərim xan Zəndin qələbə münasibətilə Şirazdakı şənliyə dəvət etdiyi Pənəhəli xanı zəhərləyib öldürməsi islami dəyərlərə sığmayan feodal əxlaqının göstəricisinə çevrildi. Lakin mənəviyyatın və imanın itirilmədiyi digər ərazilərdə islam ideologiyası yeni zəfər yürüşlərinə çatmaqda idi.

1761-ci ildə Əfqan xanı Əhməd şahın Hindistanda bütpərəst maharacların hakimiyyətini devirməsi bu ölkədə islamın bərqərar olmasının özülünü qoydu. Bu proses Hindistana iddiası olan İngiltərəni qane etmədiyindən əfqanları yerində oturtmaq məsələsi gündəmə gəldi. Artıq rusların və ingilislərin maraq dairəsində olan döyüşən islam ideyali əfqan xalqı ilə bacarmaq məsələ deyildi. Odur ki, həmin tarixdən başlayaraq bu ölkə ingilis və rus silahdarının sınaq meydanına çevrildi. Bölgədə döyüşkən xalq kimi ad çıxaran və çoxillik müharibələrdə daim itkilər verən əfqanların mərkəzi dövlət yaratmaq yolundakı əngəlləri iqtisadiyyatın aqrar çərçivədə qalmasına səbəb olmaqla yanaşı, demokratik dəyərlər, insan hüquqları, anlayışlarının da kök atmasına mane olurdu.

1762-ci ildə görkəmli fransız filosofu, yazıçı və dramaturqu Jan Jak Russo (1712-1778) "İctimai müqavilə haqqında" əsərində vaxtilə Con Lokkun İngiltərədə qaldırıldığı insan hüququ və demokratik cəmiyyət problemlərinə yenidən toxundu. Lakin Con Lokkdan fərqli olaraq Russonun bütün sosial ədalətsizliklərin səbəbi olan özəl mülkiyyətdən könüllü imtina etməyi xilas yolu sayması onun mənasub olduğu romantizm ictimai üslubunun təsirindən yaranmışdı. Beləliklə, azad şəxsiyyətlərə əsaslanan vətəndaş cəmiyyətini deyil, xalq adı altında ifadə olunan əhalinin mücərrəd mənafeyinin önə çəkilməsi digər bir demokratiya modelini təqdim etdi. Xalq hakimiyyəti adı altında fəaliyyət göstərənlərin fərdin azadlığını boğması və beləliklə, şəxsiyyətin hakimiyyətdən asılı olması Russo modelinin ən böyük qüsuru olsa da, ictimai təcürübəyə əsaslanmayan bu idealist nəzəriyyə XX əsrdə totalitar sistemlər yaratdı. Bu əsərin nəşrindən sonra həbs olunacağından ehtiyat edən Russonun Fransadan qaçması monarxiya şəraitində mühit və şəxsiyyət probleminin kəskinliyini ortaya qoydu.

1768-ci ildə Şəkili Hüseynəli xanın hazırladığı sui-qəsdədən can qurtarmaqla Şamaxı, Cavad xanlıqlarının ərazilərini tutaraq Dər-

bənd, Quba, Şirvan və Muğana hakim olan, Qubalı Fətəli xan Azərbaycanın şimali-şərqində möhkəmlənsə də, Rusiyadan gələn təhlükəni dəf etmək üçün mərkəzləşmiş dövlətə tələbatı dərinləşdirirdi. Bir il sonra Şəki xanlığını da özünə tabe etdirərək Dağıstan feodalları ilə uğurlu müharibələr apararaq Fətəli xan hələ 1726-cı ildə atası Hüseyinli bəyin Rus çarının iradəsiylə yaranan Quba xanlığına rəhbər təyin olunması faktına güvənməklə şimaldan gözlənilən güclü ordu ilə üzləşməmək məqsədi güdürdü.

1768-74 və 1787-91-ci illərdə aparılan rus-türk müharibələri Osmanlı imperiyasının şimal ərazilərinin də itirilməsi ilə nəticələndikdən sonra islam-türk əhalisinin bir hissəsinin işğal altında yaşamağa məcbur olduğu bir şəraitdə Qafqaz əsas hədəfə çevrildi. Napoleonun (1769-1821) Misirə yürüşü 1798-1801-ci illərdə Fransa-Türkiyə müharibəsi ilə nəticələnsə də, Avropanın digər xristian dövlətlərinin fransız millətçiliyi təhlükəsini hiss etmələri onları türkləri dəstəkləməyə vadar etdi. Və beləliklə, bu xristian dövlətləri sayəsində Türkiyənin mövcudluğunun qorunması tarixi zərurətə çevrildi. Türklüyün gərginlik keçirdiyi bu tarixi mərhələdə dünyanın başqa bir tərəfində islam dəyərləri qalibiyyət qazanırdı.

1774-cü ildə kəskin siyasi böhran vəziyyətində taxta çıxan Burbonlar sülaləsindən olan üreyiyumşaq, xaraktercə zəif XVI Lüdoviqin təkəkkürü yüksək olmadığından saray həyatına uyuşmayan çilingərlik və ovla məşğul olmaqdan ləzzət alması birmənalı qarşılınmırdı. Sadə həyat tərzinə üstünlük verən kralın təmiz əxlaqı ətrafdakı çirkəblə ziddiyyət yaradırdı. Xalqın güzəranını yaxşılaşdırmaq naminə hakimiyyətə gələn kralın xanımı, qohum-əqrabası və nazirləri ona başladığı islahatları sona çatdırmağa imkan vermədilər. Ölkədəxili gömrüyü ləğv edib çörək ticarətinə güzəşt tətbiq etsə də, iri sahibkarların vergidən yayınmaları kütləvi hal aldığından büdcədəki kəsis kasıbçılığın baş alıb getməsinə səbəb oldu. Siyasi azadlıq tələb edən xalqın tərəfində duran parlament kralın təqdim etdiyi qərarları təsdiqləmədikdə yaranan hakimiyyət böhranı ölkədəki sosial-siyasi vəziyyəti gərginləşdirdi.

1782-ci ildə Almaniyada Cenni tipli mexaniki toxucu dəzgahının tətbiqi, 1785-ci ildə alman buxar maşınının yaradılması sənayə istehsalına təkan verməklə yeni bazarlara tələbatı formalaşdırdı və

okean gəmilərinin yan aldığı Hamburq limanı əmtəə ixracında müstəsna rol oynadı. Beləliklə, iqtisadiyyatın inkişafı hesabına əhalinin güzəranının yaxşılaşması sosial səviyyəni qaldırmaqla insan hüquqları ilə bağlı siyasi tələbləri arxa plana atdı.

1787-ci ilin mayında ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı istiqlal müharibəsinin qəhrəmanı, ölkənin ilk prezidenti Corc Vaşinqtonun (1732-1799) səylə Filadelfiyada qəbul olunmuş ABŞ Konstitusiyasında əsas dövlət sənədi kimi əksini tapan ideyalar şəxsiyyət hüququnun qorunmasını, hakimiyyətin müxtəlif sahələrinin səlahiyyətləri çərçivəsini, həmçinin hökumətin fəaliyyət dairəsini müəyyən etdi. Hüquqsuz qulların belə mövcud olduğu bir ölkədə kəlləliyin təcridcən ləğvinin tərəfdarı olan prezidentin özünə məxsus qulların azadlığını son vəsiyyətində qeyd etməsi onun Amerikanın siyasi mənzərəsini dəyişmək əzmindən xəbər verirdi. Siyasi, hüquqi və iqtisadi birləşmə məcmusundan ibarət Amerika millətinin yaranmasında müstəsna əməyi olan Corc Vaşinqtonun: "Başqa millətə nifrətlə və ya məhraban hisslərlə yanaşan millət quldur. Belə millət özünün düşmənçiliyinin və ya dostluğunun quldur. Qula çevrilən millət isə öz borcundan və marağından uzaqlaşdırmaq üçün bu iki hissəni biri kifayətdir." (241. səh.349.) - sözləri dövlətin beynəlxalq münasibətinin şüarına çevrildi. Mərkəzi hakimiyyətdən asılılığı aradan qaldıran konstitusiyaya ictimai fikri formalaşdırmaqda, ölkə idarəçiliyinin qanunvericilik (konqres), icra (prezident və federal hakimiyyət) və müstəqil məhkəmə qurumlarının fəaliyyətinə etiraz etmək üçün ictimai yerlərdə toplaşmaq və mətbuat azadlığını ön çəkənlə demokratiyanı bərqərar edən vətəndaş cəmiyyətinin əsasını qoydu. Hətta, polis və hərbi silah daşmağa da hüququ olan vətəndaşı əsassız yərə yoxlamasına icazə verilməməsi, məhkəmə qərarı olmadan şübhəli evdə axtarış aparmağın yolverilməzliyi hüquqi status qazandı. Müasir dövrə qədər yalnız 27 dəfə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalan bu konstitusiyaya demokratik seçkilər, federalizm, ştatların idarəsi və yerli idarəçilik orqanlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsini həyata keçirir.

8 yanvar 1788-ci ildə Fransada parlamentin ləğvi və fəal deputatlardan bir neçəsinin həbsi vətəndaş müharibəsi vəziyyəti yaradı. 23 iyunda parlamenti bərpa etmək istəyən din xadimləri və zadəganlarla saray əyanları və məmurlar arasında fikir ayrılığı

yarandı. 11 iyulda kralın sərəncamı ilə otuz minlik qoşunun Paris ətrafına yığılmasından hiddətlənən xalq üsyan edərək Bastiliyanı aldı. 15 iyulda piyada Milli Məclisə gələn kral peşmanlığını bildirib xalqla birliyinə bəyan etsə də, artıq gec idi. 1789-cu ildən ilahiyət hüququ üzrə bərqərar olan monarxiya kral hakimiyyətini şərti olaraq qəbul etdi. 14 sentyabr 1791-ci ildə yeni konstitusiyaya qəbul olunsada, bir həftə sonra monarxiya devrildi. 21 yanvar 1793-cü ildə məhkəmə qərarı əsasında kral ölüm hökmü ilə cəzalandıqdan sonra Avropanın mərkəzində dörd ilə yaxın davam edən, şəriət qanunları ilə bərqərar olan hakimiyyət ömrünü başa vurdu.

14 iyul 1789-cu ildə baş verən böyük Fransa inqilabı feodal mütləqiyyət rejiminin iflasına uğraması və kapitalist münasibətlərinin bərqərar olması ilə nəticələnsə də, hakimiyyəti ələ alan iri burjuaziya pürrealizmi önə çəkən demokratik azlıqları boğmağa başladı. Hakimiyyətə gələn Napoleon Bonapart dini dövlətdən ayırmağa cürət etməsə də, hələ ki, büdcədən də maliyələşən kilsənin fəaliyyətini dini təhsil, nigah, doğuş, ölüm hallarının qeydiyyatı və xeyriyyəçilik səviyyəsinə qədər məhdudlaşdıraraq, hakimiyyətini millətçilik zəminində möhkəmləndirib tezliklə ölkəsinin hüddurlarını sonsuzluğa qədər genişləndirmək istəyən imperatora çevrildi.

1 oktyabr 1791-ci ildən fəal fransız vətəndaşların təhriki ilə əsasən seçkili ziyalı burjuaziya nümayəndələrinin iştirakı ilə Parisdə fəaliyyətə başlayan qanunverici iclasda avtoritar rejimin təzyiqlə üzləşən deputatların öz imtiyazlarının, məvaciblərinin artırılmasını önə çəkənləri, son nəticədə cəmiyyətdən aralanan bu formal parlamentin yalnız ikinci dərəcəli məsələlərin müzakirəsi ilə məşğul olması ilk növbədə Qərbin apardığı işğalçı müharibələr fonunda ictimai fikrin nəzərindən qaçırdı. Həmin ərəfədə Yaxın Şərqlə və xüsusən Cənubi Qafqazda istila məqsədi güdən Qərbin və Rusiyanın maraqları toqquşurdu.

1795-ci ildə Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xanın nəslindən olan Ağa Məhəmməd şah Qacarın Tiflisə hücumunda cyni nəsle mənsub Gəncə xanı Cavad xanın da öz ordusu ilə iştirakı Qafqaz regionunda dini qarşıdurma zəminində yeni bir ziddiyyətin əsasını qoydu. Kərim xan Zəndlə daxili çekişmələrlə əlaqədar olaraq Qacar Tiflisdən geri çəkildikdən sonra çar hakimiyyəti İrani cəzalandırmaqla və cənubi Qafqazda möhkəmlənməyi qarşısına məqsəd

qoydu. Beləliklə, özünün I Pyoturun başa çatdırı bilmədiyi Qafqaz və Yaxın Şərqlə istiqamətində işğalçı siyasətini həyata keçirmək istəyən II Yekaterinanın emrillə Rusiyanın çar generalı V.A.Zubovun (1771-1804) başçılığı ilə otuz minlik qoşununun Azərbaycanın Dərbənd, Şamaxı, Bakı, Salyan, Gəncə və digər şəhərlərini tutması birinci rus işğalını gerçəkləşdirdi.

6 noyabr 1796-cı ildə II Yekaterinanın ölümündən sonra onun oğlu I Pavelin taxta çıxması ilə İrana və Cənubi Qafqaza yürüşü dayandırılan Zubov qoşunları növbəti ilin Novruz bayramına qədər geriye qayıtdılar. Həmin ildə Zəndilərə qalib gəlməklə İranda hakimiyyəti ələ keçirən, 1925-ci ilədək davam edəcək bir sülalənin əsasını qoyan Ağa Məhəmməd şah Qacar Şirvan, Şeki, Quba, Qarabağ xanlıqlarını da mərkəzi hakimiyyətə tabe etməklə güclü islam dövləti yaratmaqla qarşısına məqsəd qoyur. Daim qoşunun içində olan, aqlığı, susuzluğu əsgərlərlə birgə keçirən, xacəlik kimi şəxsi faciəsini dövlətçilik ideyalarını reallaşdırmaqla unudan Ağa Məhəmməd şah Qacarın 12 may 1797-ci ildə Şuşada sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi onun ölkədəki vəzifələri və hərbi rütbələri satan, yalnız tayfasının varlanması məqsədini güdməklə dövlətçilik mənafeyini ucuz tutan, büllur çarpayıda yatıb şeirlər yazan, gündə bir neçə saat saqqalına qulluq edən qardaşı oğlu, özünə Fətəli şah ləqəbini götürən Baba xanın hakimiyyətə gəlməsinə səbəb oldu ki, bu da xanlıqları yenidən yaxınlaşan Şimal təhlükəsilə üzübüz qoydu. Üç il sonra rus generalı P.D.Sisianovun qoşunları Azərbaycan xanlıqlarına qənim kəsildilər.

1798-ci ildə Şərqlə hücumlarını davam etdirən Napoleonun Misirə qarşı hərbi əməliyyatı türk əsilli məmlüklərin hakimiyyətində olan İsgəndəriyyə və Qahirə şəhərlərinin zəbtinə nəticələndi. Bir il sonra Türkiyənin Britaniya və Rusiya ilə müttəfiqliyi haqqında müqaviləni imzalaması 1801-ci ildə fransızların məğlubiyyətilə nəticələnsə də, bu müqavilədən istifadə edən Rusiya Qafqazın işğalçı siyasətini həyata keçirmək üçün əlverişli məqam qazandı.

XIX əsr dünyanın yenidən bölüşdürülməsi prosesində növbəti sıçrayış olsa da, artıq iddialı dövlətlər sırasında öz yerini tutmaqda olan ABŞ-ın 1801-ci ildən fəaliyyətə başlayan ilk respublikaçı prezidentini, demokratiya və bazar iqtisadiyyatı qanunlarını dəridən mənimsəmiş ateist dünyagörüşlü filosof, din, informasiya, şəxsiy-

yət azadlığını öne çəkən 57 yaşlı Tomas Ceferson bu işi daha yeni üsulla həyata keçirməyi üstün tutdu. Demokratıyanın temel sənədi kimi Con Lokk ideyalarını gerçəkləşdirən İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin (1776) üç müəllifindən biri olan Tomas Cefersonun özünün inaqurasiya nitqində söylədiyi: "Mən səmimi şəkildə anlayıram ki, bu vəzifə mənim qabiliyyətimdən yuxarıda dayanır və mən bunu üzərimdə qoyulan vəzifələrin böyüklüyü və gücümün zəifliyindən irəli gələn narahat və həyəcanlı hisslərlə dərk edirəm.." (92. səh.80.) – sözləri onun təvəzökarlığını və sadəliyini təsdiqləyir. Hələ ki, hər beş nəfərdən biri siyasi hüququ olmayan zəncidən ibarət, cəmisi 5.300 min əhalisinin üçdə ikisinin Atlantik okeanı sahillərindəki 80 kvadrat kilometrlik ərazidə, 60 min nəfərinin isə Nyu-Yorkda yaşadığı ölkənin siyasi və iqtisadi inkişafı görünməmiş həddə çatdı.

1807-ci ildə R.Fultonun yaratdığı buxar gəmilərinin iri çaylar vasitəsilə okeanlara çıxışı, dəmir yolu şəbəkəsinin durmadan artırılması, fabrik, zavodların qurulması ilə həyata keçirilən iqtisadi qüdrətin fonunda Avroasiya məkanında apardıqları işğalçılıq müharibələrində bir-birlərini zəiflədən Qərbin düşdüyü vəziyyətdən məqsədyönlü yararlanaraq Tomas Ceferson prezident səlahiyyətlərindən bacarıqla istifadə edərək iqtisadi strukturların qurulmasını sonraya saxlayaraq dolların imkanları hesabına Avropa ölkələrinin Amerika qitəsindəki ərazilərini satın almaq qərarına gəldi. Ordunun, hərbi-dəniz donanmasının xərclərini azaltmaq müqabilində İspaniya təbəçiliyində olan, bütövlükdə 50 min nəfərin yaşadığı Luiziana və Floridanın hüdudsuz ərazilərini parlamentin qərarı ilə cəmisi bir neçə milyona satın alan Tomas Ceferson gələcəkdə də, haqqı İspaniya, Fransa, Rusiya, İngiltərəyə ödənilməklə Alyaska, Kuba, Filippin, Puerto-Riko, Quam, Havayı da ABŞ-a təbə etdirən bu ənənənin təməlini qoysa da, Rusiya öz işğalçılıq siyasətini hələ ki, yalnız müharibə yolu ilə davam etdirirdi.

1 mart 1801-ci ildə Pavelin ölümündən sonra taxta çıxan I Aleksandr İranın və Cənubi Qafqazın işğalı məsələsini yenidən gündəmə gətirərək P.D.Sisianovu oraya baş komandan təyin etdi. Həmin il Rusiyaya birləşdirilən, şərqi Gürcüstandan asılı olan Qazax, Borçalı və Şəmsəddil sultanlıqları da işğal altında qaldı. 9 yanvar 1803-cü ildə: "Bütün Gəncə erməniləri rus ordusunun geli-

şini səbirsizliklə gözləyirlər." (24. səh.571.) – yazan rus generalı P.D.Sisianov həmin ilin yazında Alazan çayını keçərək Car-Balakən ərazilərini də işğal edir. 29 noyabr 1803-cü ildə P.D.Sisianovun Şəmkirdən Cavad xana yazdığı məktubundakı: "Gəlmişəm ki, şəhərinizi Avropa adəti üzrə tutam. Sizdən ikicə söz tələb edirəm, birini seçin: hə, yaxud yox." – sözlərinə cavab olaraq uğurun Allah əlində olduğunu bildiren və: "Gəncəyə yalnız mən öldəndən sonra girə bilərsiniz." – deyən Cavad xanın: "Əslində bədbəxtlik səni Peterburqdan izləyə-izləyə bura gətirib." (24. səh.571.) – kimi fikirləri onun qətiyyətinə ifadə edir.

3 yanvar 1804-cü ildə P.D.Sisianovun başçılıq etdiyi işğalçı rus ordusuna qarşı döyüşdə oğlu Hüseyinqulu ağa ilə birlikdə həlak olan Cavad xan Qacarlar nəslinə layiq qəhrəmanlıq nümunəsi göstərir. Beləliklə, "bütöv bir tarixi dövr ərzində Ermənistanı və Şirvanı hakim olan Qacarların" (16. səh.173.) məğlubiyyəti Qafqazın işğalı və xristianlığın qələbəsi hesab edildi. Cavad xanın ölümündən sonra işğal edilən Gəncə I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı.

11 may 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsinə əsasən Qarabağ xanlığı müstəqilliyini itirərək rus çarının vassalına çevrilir. 21 may 1805-ci ildə Şəki xanı Səlim xan da qayını İbrahimxəlil xanın ardınca rus vassallığını qəbul edir.

27 dekabr 1805-ci ildə artıq Gəncə, Qarabağ, Şəki xanlıqlarını işğal etmiş P.D.Sisianov Şamaxı xanlığının da Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsi barədə I Aleksandra raport göndərərək öz qoşunu ilə Bakıya istiqamət götürdü. 8 fevral 1806-cı ildə İçərişəhərin şimal - Şah Abbas darvazası yaxınlığında Bakının açarlarını qəbul edən P.D.Sisianovu Hüseyinqulu xanın bibisi oğlu İbrahim bəy Dərbəndi qətlə yetirir. Rusiya ilə Azərbaycan xanlıqları arasındakı danışıqlara münasibətdə: "Qartal milçəklə danışığa girməz" – deyər təhqirə-dici mövqedə dayanan P.D.Sisianovun bu sözləri ona həyatı bahasına başa gəlsə də, işğalçı müharibələr hesabına imperiya ərazisini genişləndirilməsi siyasəti davam edir.

Yaxın Şərqi və Qafqazın bölüşdürülməsində ortaq məxrəcə gələn Qərbin və Rusiyanın əsas hədəfi isə Osmanlı dövləti idi. 1805-ci ildə III Sultan Səlim tərəfindən vəzir rütbəsi verilərək Misir valisi təyin olunub iki il sonra İsgəndəriyyəni almaq istəyən,

ingilislərə qalib gəlməklə Avropada da məşhurlaşan Məhəmməd Əli Paşanı (1769–1849) ələ almaqla Osmanlı ilə düşmən vəziyyətində olan Rusiya, İngiltərə, Fransa bu imperiyanın daxildən parçalanması siyasətini nümayiş etdirdilər. Belə bir geosiyasi şəraitdə islamın böhran vəziyyətinin görünməmiş həddə çatmasında şimaldan gələn təhlükə də, müstəsna rol oynadı.

21 iyun 1806-cı ildə Dərbəndi tutan general Qlazenadan qoşunu qəbul edən general S.A.Bulqakov Qubanı və Bakını işğal etdikdə: "Hüseynqulu xan ailəsi və yaxın qohumları ilə İrana qaçaraq Ərdəbil yaxınlığındakı Barı kəndində məskunlaşır.". (15. səh.267.) – yazan Sara xanım Aşurbəyova xarici siyasətdə İranla Rusiya mənafələrinin qəti şəkildə toqquşduğunu göstərir. Rusiya ilə münasibətdə güc faktoruna üstünlük versə də, dini ideyaların laxlanması səbəbindən müharibələrdə uzuzan İran Şərqudə yeni bir dini islahata ehtiyac duyulduğunu sübuta yetirdi.

Məhz bu zaman Əbdülvəhhabın ideyaları əsasında qılınc və Quran üzərində bərqərar olan Diriyyyə dövlətinin başcısı Məhəmməd İbn Səud islam daxilində görünməmiş hərbi müdaxilələrə əl atdı. 1808-ci ildə onun oğlu İbn Səud Əbdüləzizin (1880–1953) islamı ilkinliyinə qaytarmaq adı altında Kərbəlaya çəkdiyi qoşun şəhər divarlarını sökərək şiələrin müqəddəs ziyarətgahlarına təcavüz etdi. Məhəmməd Füzulinin poeziyasında vəsf etdiyi İmam Hüseynin islamın nadir mədəniyyət abidələrindən sayılan meqbərəsinin üzəri yaqut və zümrüdlə bəzənmiş kümbəzi dağıtdıldı. İki il sonra, 1810-cu ildə Əbdüləzizin öz qoşunu ilə Məkkəni zəbt edərək "Cənnətül-Müəllə" qəbiristanlığında Əbi Talibin, Əbdül Mütəllibin, Həzrəti Xədicənin, Əbu Bəkirin, Əlinin kümbəzlərini dağıtması və onun Diriyyyə məscidində ibadət edərkən əslən Mosuldan olan bir müsəlman tərəfindən qətlə yetirilməsi daxili ziddiyyətin mənzərəsini yaradır. Qardaşının qatilini öldürərək qisas alan Abdullah 1812-ci ildə hakimiyyətə gələrək vəhəbiliyi Ön Şərqudə yaymağa nail olur. 1813-cü ildə Abdulla İbn Səud il yarımlyq mühasirədən sonra Mədinəyə daxil olaraq peyğəmbərin atası Abdullahın və Bəqide dəfn olunmuş imamların məzarlarını, kümbəzlərini məhv edir. Peyğəmbərin (s.ə.) qəbrinə təcavüz edilməyə də, buradakı qiymətli cəvahirat və zinət əşyaları mənimsənilir. Beləliklə, islamı Peyğəmbər (s.ə.) dövrünə qaytarmaq məqsədi

güden vəhəbilerin "Bütərəstliklə yenidən mübarizə" devizi altında öz ideyalarını həyata keçirmələri bir sıra nadir mədəniyyət incilərinin məhvi ilə nəticələnir.

1818-ci ildə Napoleon Bonapartın düşmənləri olan Misir məmlüklərini qırmış Məhəmməd Əli müvəqqəti olaraq Məhəmməd İbn Səudun oğlu Abdullah üzərində qələbə çalaraq vəhəbi dövlətini çökdürdü. Qeyd etmək lazımdır ki, vəhəbilik Əməvi xəlifələri tərəfindən silinib atılmış Peyğəmbər (s.ə.) kəlamlarını bərpa edərək islamı ilkinliyinə qaytarmağa çalışır, çoxsaylı müqəddəsgahlara səcdə, hətta Kəbənin, Müqəddəs Daşın özünə də sitayiş, Peyğəmbərin (s.ə.) məzarının başına dolanmağı, onun və ailə üzvlərinin adına and içilməsini qadağan etməklə dini mühafizəkərligi önə çəkərək onu yad təsirlərdən qoruyurdu. Məvhumatla, falçılıqla, sürətlə artan yalançı müqəddəslərlə birgə rəqsin, musiqinin, oyunların, tütün və şərabın qadağası bu hərəkəti xarici təsir amillərindən təcrid edirdi.

1821-ci ildə İstanbuldakı Fənər Patriki Qreqoriusun rus çarı Aleksandra yazdığı məktubundakı: "Türkləri maddi cəhətdən əzmək və yıxmaq mümkün deyil. Çünki türklər səbirli, müqavimətli, məğrur və izzəti-nəfisli insanlardır. Bu xasiyyətləri dinlərinə bağlılıqlarından, qədərə rıza göstərmələrindən və qanunlarına itaət duyğusundan irəli gəlir. Bu səbəbdən də türklərdə əvvəla itaət duyğusunu qırmaq və mənəvi bağları qoparmaq, dini mətanətlərini zəiflətmək gərəkdir. Mənəviyyatları sarsıldığı gün türkləri zəfərlərə aparan əsl qüdrətləri də itəcək və onları maddi qüvvələrlə məğlub etmək mümkün olacaq." (8. səh.72.) – sözləri türklüyün islamla köklü bağlılığının, hətta siyasi rəqiblər tərəfindən belə necə həssaslıqla nəzərə alındığını təsdiqləyir. 1832-ci ildə iki il ərzində fransız işğalına məruz qalan Əlcəzairdə, 1519-cu ildən Xeyrəddin Barbaros tərəfindən Osmanlı imperiyası tərkibində sərhədləri cızılan islami dövlətin bərqərar olmasında uğrunda, genişlənən üsyana başçılıq edən islamşünas alim Əbdül Qadirin Avropada keçirdiyi beş illik əsirlikdən sonra yaşamağa məcbur olduğu Dəməşqudə duruzlarla maronilər arasındakı qırğını yatırdığına görə Fransanın Fəxri legionunun böyük xaç və Rusiyanın Ağ qartal ordeninə layiq görülməsi islam mənəviyyatının bəşəriyyətinə sübutdur.

Bütövlükdə bu minillikdə xilafətin, ümumiyyətlə islam ideologiyası üzərində bərqərar olan Osmanlı imperiyasının və irili-xırdalı dövlətlərin iqtisadi cəhətdən tənəzzülünün səbəbi XV əsrin sonlarında Amerikanın kəşfi ilə dünyanın yeni beynəlxalq bazarının yaranması idisə, digər səbəb bu ölkələrdə təkrar istehsalın qurulmaması nəticəsində yeganə çıxış yolu olan işğalçı müharibələrdə əldə edilən qənimətin bölüşdürülməsi prinsiplərini önə çəkən hərbi demokratiyanın diqtəsi ilə, orta əsrlərdən sonra artıq dünyada ömrünü başa vurmaqda olan irsi monarxiyanın önə çəkilməsi idi. Məhz belə bir tarixi şəraitdə özünün mənəvi dəyərlərini mühafizə etmək zorunda olan qoca Şərqi yeni ideologiyaların axtarışına və tətbiqinə rəvac verdi.

Demokratiyanın dirçəlişi

XIX əsrdən başlayaraq çar Rusiyasının işğalı nəticəsində Qafqazın geosiyasi xəritəsinin dəyişməsi Şərqi və Avropa dövlətlərinin xarici siyasətlərini yenidən qurması ilə müşayiət olundu. Əsrin əvvəllərindən Rusiyanın Türkiyə və İranla müharibə vəziyyətində olması müsəlman-türk əhalisinin kütləvi şəkildə doğma yerlərdən köçməsi ilə nəticələndi. Birinci (1804-13-cü illər) və (1824-26-cı illər) ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə və nəhayət, ədalətsiz Gülcüstan müqaviləsindən sonra öz müstəqilliklərini itirmiş şimali Azərbaycan xanlıqlarının əhalisi iki yüz mindən çox erməninin Qarabağ, Naxçıvan, İrevan ərazisinə gətirilməsi səbəbindən Yaxın Şərqi ölkələrinə köç etməyə məcbur oldu. Əsarət altına alınan xanlıqların pozulmuş idarəçilik sistemi isə çarizmin hərbi cəza mexanizmini əvəzləyə bilmədiyindən zorakılıq baş alıb gedirdi. İşğalçı Rusiya özünün rəsmi dövlət dini olan xristianlığın hər vaxtlə yerli əhali arasında yayılması üçün islamı təqib edirdi. Həmin dövrdən "Parçala və hökm sür!" - deyən Pyotrun vəsiyyətinə görə rüşvət və qiymətli hədiyyələrlə ələ alınan müsəlman din xadimləri vasitəsilə dini tərqiqlər arasında nifaq salmaq təcübəsi geniş yayılmağa başladı.

4 mart 1822-ci ildə Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı, general, A.P.Yermolovun göstərişi ilə milliyətcə tatar olan V.R.Mədətovun Qafqazda din xadimlərinə şəhadətnamə verəcək şeyxülislam vəzifəsinə Tiflis axundu Məhəmməd Əlini təyin etməsi, həmin il axtarış zamanı evində iranlı müctəhid tərəfindən verilmiş şəhadətnamə tapılan axund Tanrıverdinin Tiflisdən qovulması ilə bağlı oldu. Milliyətcə tatar olan və sonralar azərbaycanlıların maariflənməsində də, müstəsna rol oynayan general A.P.Yermolov hələ ki, Pyotrun vəsiyyətindəki "islam din xadimlərinin hər vaxtlə ələ alınması və tərqiqlə münacişələrinin yaradılması" maddələrini yerinə yetirməklə çarizmə sədəqətini göstərirdi.

1825-ci ilin noyabrında çar I Aleksandrın qəfil ölümündən sonra Napoleon müharibələri zamanı Avropanın demokratik ideyalarına vurularaq mütləqiyyət və təhkimçiliyə dözümsüzlük göstə-

rən A.Murovyov, S.Trubetskoy, S.Pestel, Sergey və Motvey Murovyov-Opostol qardaşları başda olmaqla bir qrup zabıt ölkəni yeniləşdirmək qərarına gəldilər.

14 dekabr 1825-ci ildə I Nikolayın andiçmə günü xalqa müra-ciət etmək istəyən üsyanın gələcək diktatoru S.Trubetskoyun həbsi zamanı ondan tapılan manifestdə vətəndaşların hüquq bərabərliyi, mətbuat və din azadlığı irəli sürülürdü. I Nikolayın əmrilə üsyançılara açılan atəş zamanı səksəndən artıq insan öldürülməklə üsyan yatırılır. Həbs olunan 600-ə yaxın zabiti I Nikolay şəxsən özü din-dirir. Üsyanın başçılarından bir neçəsi dar ağacından asılır. 121 nəfər Sibirə sürgünə, 2000 əsgər isə Qafqaz müsəlmanları ilə müharibəyə göndərilir.

Artıq işğal olunmuş Cənubi Qafqaz ərazilərində yerli əhalinin Yaxın Şərq ölkələrinə, xüsusən İrana köçməsi kütləvi şəkildə olmuşdü. Elm və maarifdən məhrum olan savadsız əhalinin gəlmə ruslar və ermənilərlə hər hansı bir sosial-iqtisadi münasibətinin təqib edilməsi bu prosesi gücləndirirdi. Arxasında hərbi gücün dayandığı gəlmə əhalinin yerlilər tərəfindən kafir hesab olunması, onların keçdikləri cığırlardan, çəkdikləri arxlardan istifadə etməyin belə yasaqlanması nəticəsində "murdarlanmış" torpaqlar asanlıqla yad əllərə keçirdi ki, bu da Rusiyanın dövlət siyasətinə uyğun idi. Dövlət siyasətində əsas məsələ isə Pyotrun "parçala hökm sür" vəsiyyətinə əməl edən çarizmin qızıxdığı tərifiqət münəqişələri idi. Beləliklə, 1826-cı il şüə üsyanları ilə müşayiət olunan Rusiya-İran müharibəsində sünnülərin, iki il sonra başlanan Rusiya - Osmanlı müharibəsində isə şüələrin çar ordusuna cəlb olunması hərbi siyasetin tərkib hissəsinə çevrildi. Özünün çöküş mərhələsini yaşayan Osmanlı dövlətində isə mərkəzləşmiş xilafət ideoloji baxımdan belə əks tədbirlər görmək iqtidarında deyildi. Döyüşçü, məmur, siyasetçi türklərin zadəganlıq meyilləri, yaxud kəndlilərin və çobanlıq edənlərin mömin müsəlman kimi sələm və pul təsərrüfatı ilə məşğul olmaq istəməmələri, eləcə də onların bütün maliyyə işlərini səmimi qəlblə yunanlara və ermənilərə tapşurmaları uzun əsrlər Avropanı lərzəyə gətirən Osmanlı imperiyasının süqutunun əsas səbəbi kimi qiymətləndirilir. 1826-cı ildə Sultan II Mahmudun hələ 1360-cı ildə islamı qəbul edən xristianlardan və döyüşən dərvişlərdən təşkil edilən, sonradan intiyazlarına görə nəcəbətli

ailələrdən olan cavan türklərin də qatıldığı, vaxtilə Avropanın ən güclü piyadası və səltənətin hərbi dəstəsinin özəyi sayılan yeniçəriləri etibarsız hesab edərək güllələtdirməsi faciənin obrazına çevrilir. Artıq islahatların həyata keçirilməsi üçün yaranan zərurətə baxmayaraq, uzun sürən məğlubiyyətli müharibələrdən müflisləşən imperiyanın bu islahatları reallaşdırmaq üçün düz bir əsr müddətində pul tapa bilməməsi vəziyyətin ümidsizliyindən xəbər verir.

İşğalçılıq müharibələrini isti dənizlərə doğru genişləndirən Rusiya isə sərhədlərini artırmaqla yanaşı, Qafqazdakı imperiya siyasetinə daha çox diqqət yetirirdi. 1826-cı ildə I Nikolay feldmarşal M.İ.Kutuzovun (1745-1813) ən yaxşı generallarından biri olub A.S.Qriboyedovun əmisi qızı ilə evlənen, dekabristlər üsyanında çarın tərəfini saxlayan İ.F.Paskeviç (1782-1856) Qafqazdakı müsəlman tatarlarla yaxınlığı ucbatından etibarsız hesab edilən Yermolovun yerinə Qafqaz ordusunun komandanı təyin edilir. Gəncəni qana çalxayan Qarabağ ermənisi R.Q.Madatovun rəhbərlik etdiyi rus ordusu I Nikolay dövrünün ilk hərbi qələbəsini təmin etdiyindən ona general-mayor rütbəsi verilir.

29 oktyabr 1827-ci ildə qərbi Azərbaycanın Zəngibasar, Qırxbulaq, Gərmibasar, Vedibasar, Şərur, Şuran, Dərək, Saatlı, Tala, Seyidli, Sərdarabad, Gərnı, Dərəçiçək, Abaran, Göyçə kimi mahal-ları birləşdirən xanlığın mərkəzi sayılan İrəvan qalasını zəbt edən İ.F.Paskeviçin əmri ilə hələ 1582-ci ildə osmanlılar tərəfindən İrəvan mərkəzində tikilmiş Cümə məscidi pravoslav kilsəsinə çevrilir. Uğurlu hərbi əməliyyatına görə soyadına İrəvanski titulu əlavə edilən və çar xəzinəsindən bir milyon rublla mükafatlandırılan İ.F.Paskeviçin komandanlığı ilə Qafqaz rus ordusu tezliklə Təbrizi də işğal etməyə müvəffəq olur. İrandan qırx, Türkiyədən doxsan min ermənini İrəvan qalasına yerləşdirməklə buradakı yerli azərbaycanlı əhalisini sıxışdırmağa başlayır. Həmin dövrdən Qafqazdakı dövlət və hərbi idarəçilik sistemində ermənilərin sayı durmadan artır. Qarabağ xanlığının idarəçiliyini qəbul edən erməni mülklərinin nəslindən olan Rostom (Valerian) Qriqoryeviç Madatov, Berqes (Vasiliy) Osipoviç Beybutov kimi rus generalları da Qafqazın istilasında xüsusi canfəşanlıq göstərirlər.

10 fevral 1828-ci ildə Təbriz-Tehran yolunun üstündə yerləşən Türkmənçay kəndində bağlanmış müqaviləyə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyanın himayəsinə keçir və rus hərbi gəmiləri Xəzərdə sərbəst üzmək hüququ qazanırlar. İran ermənilərinə maneəsiz olaraq Rusiya ərazisinə köçmək hüququ verilir. Eçmişdən Rusiyanın tərkibinə daxil olur, katolikos isə bütün ermənilərin ümumdünya patriarxı hüququnda qalır.

14 iyul 1828-ci ildə İ.F.Paskeviç tərkibində iki min səkkiz yüz erməni əsgəri olan on iki minlik qoşunu Şərqi Anadoluya hücum edərək Qars, Axalkələk, Axıska, Ərdahan, Bəyazid, Ərzurum, Muş, Oltun və Bayburdu işğal edir. Bu əməliyyata görə İ.F.Paskeviç çar tərəfindən feldmarşal rütbəsinə layiq görülür.

1829-cu ilin avqustunda rusların Balkan cəbhəsində İstanbulla yaxınlaşması II Sultan Mahmudu sentyabrın 2-də Ədirnə sülh müqaviləsinə bağlamağa məcbur edir. Bu müqavilə əsasında Axalkələk və Axıska bölgələri Rusiya ərazisinə qatılır.

20 oktyabr 1831-ci ildə oğlunun Suriya valisi təyin olunmasına sultandan etiraz cavabı alan Məhəmməd Əlinin dövlətçiliyə sədəqət prinsipini pozaraq Osmanlı imperiyası tarixində görünməmiş üsyan etməsi və bu qiyamın yatırılması üçün ingilislər və Avstriya toplarının köməyə çağırılması islam və türklük üçün ən böyük həqarət sayıldı. Beləliklə, islamın "maksimum imkanlar və minimum tələblərə əsaslanaraq hökmlərdə sadəliyi qorumaq", "halal yaşamaq və ədaləti gözləmək", "qədim daş və ağac bütül əvəzinə böyük Allahın müqəddəsliyini bəyan etmək" kimi müddəalarını əsas tutaraq türk dövlətçilik ənənəsinin "digər dinlərə və xalqlara sayğı ilə yanaşma"sı kimi müasir dövrün birgəyaşayış prinsipi ilə səsleşən ideologiya üzərində qurulan bir imperiya belə tarixin keçməklərinə davam gətirə bilmədi. Okeanın o tayında qurulan yeni dünya isə ədalətli cəmiyyət quruculuğunda tarixin sınağından çıxmış demokratik idarəçiliyin tətbiqi sayəsində misli görünməmiş siyasi və iqtisadi nailiyyətlərin əldə edilməsi yolunda idi.

1831-ci ildə həbsxana sistemini öyrənmək üçün Amerikaya ezam olunan fransız zadəganı Aleksis de Tokvil doqquz ay ərzindəki müşahidələrini qələmə alaraq dörd il sonra çap etdirdiyi "Amerikada demokratiya" kitabında öz təəssüratlarını gələcək nəsillərə çatdırmışdı. Vətənpərvərlik kimi ulvi bir hissın Avropada

dövlət başçısının şəxsi emosional ifadəsini: "Vaxt var idi ki, Fransız inqilabına qədər fransızlar monarxın hüduzsuz zorakılıqlarını sevinclə qarşılayaraq fəxrlə deyirdilər: "Yer üzünün ən qüdrətli kralı bizdədir." misalı ilə göstərən Aleksis de Tokvil həmin münasibəti "biliklərlə əldə olunaraq qanunlarla inkişaf edən, hüquqlardan istifadədə bitkinləşən və nəhayət, insanın şəxsi marağı ilə birləşən" (220. səh.187.) Amerika rasionallığı ilə müqayisə edir. İlk demokratizmin yaranma səbəblərini araşdıran müəllifin: "İndi Amerikaya köçərək orada məskunlaşanlar köhnə adətləri, xatirələri özlərilə gətirmədikləri kimi ilk dəfə gördükləri adamlarla da yaxından tanış deyillər. Odur ki, onlardan hər biri özünün deyil, birliyin, əyalətin və nəhayət, bütün dövlətin mənafeyini güdür. Məhz bu səbəbdən hər kəs bacardığı qədər cəmiyyətin idarə olunmasında fəal iştirak edir." (220. səh.187.) - fikirləri yerlilik, tanışlıq, qohumluq, simsarlıq, kirvəlik kimi korrupsiya mühiti yarada biləcək ilkin şərtlərin, şəxsi, emosional münasibətlərin həmnən aradan qalxdığını göstərir.

Köhnə Avropadakı dini-siyasi bağlardan azad olan yeni Amerika vətəndaşı bu qazancını qorumaq naminə var qüvvəsini əsirgəmədən vətəndaş cəmiyyətini yaratmağa və qorumağa çalışırdı. Aleksis de Tokvilin yazdığı: "İngilis Amerikasının əsas hissəsi papanın hakimiyyətindən qurtulduqdan sonra heç kimin dini üstünlük hüququnu tanımayanlardan ibarət idi. Bu səbəbdən də, onların Yeni Dünyaya gətirdikləri xristianlığı demokratlara və respublikaçılara bölmək olar. Əvvəldən bu günə kimi siyasət və din anlaşıbıldı." (220. səh. 220-221.) - fikirləri təbii bərabərliyi önə çəkən əsaslı təlimlərin, müxtəlif sosial, siyasi, mədəni səviyyəli adamların iki müxtəlif partiyada birləşərək ədalətli cəmiyyət qurmalarını seçiyələndirir.

1839-cu ildən Osmanlı imperiyasının tənəzzülünün qarşısını almaq məqsədilə Türkiyədə yaradılan Tənzimat hərəkatının qərb ölkələri ilə hərbi-siyasi birliyə arxalanmaqla Paris sülh müqaviləsi (1856) əsasında toxunulmazlıq barədə beynəlxalq hüquqi sənəd əldə etməsi əslində Avropa dövlətlərindən asılılığın başlanğıcı oldu. Türkiyədəki Tənzimat islahatları siyasi-iqtisadi və mədəni həyatı əhatələndirsə də, idarəçilik və hüquq mexanizmi islam qanunlarına üstünlük verirdi. Belə bir şəraitdə konstitusiyalı

monarxiyanın iradəəsi mahiyyətdən daha çox zahiri əlamətlərlə gözə küll üfürərək demokratizmə və insan hüququna hörmət hissini nümayiş etdirməyə çalışırdı. Şübhəsiz ki, dövlət və ictimai miqyasda islamın təsir dairəsinin azalması Osmanlı millətçiliyinin önə keçməsinə səbəb olurdu. İmperiya ərazisində yaşayan müxtəlif xalqların Osmanlı milləti adı altında birləşdirilməsi asan məsələ deyildi. Zəifləmiş iqtisadiyyat bu prosesin həyata keçməsinə mane olan əsas amillərdən idi. Beləliklə, milli deyil, dini birliyə əsaslanan islamın zəifləməsi və güclü iqtisadiyyatın formalaşmaması Qərbin insan azadlığı və konstitusiyaya mexanizmini önə çəkən demokratiya dalğası qarşısında davam gətirə bilmirdi. Məhz bu məqamda insan hüququ prinsiplərini qəbul edən Yeni osmanlılar və ya Gənc türklər mütərəqqi ölkələrin mənəvi dəyərlərini təbiiq edən maarifçi demokratiya prinsiplərini irəli sürdülər. Bu prinsiplərin Avroasiya məkanında güclənməsi Rusiya ərazisini də əhatələndirdi.

Tiflisdə nəşr edilən "Tiflisskie vedomosti" (1828-1832) qəzetinin 1832-ci ildəki saylarında azərbaycan dilində Abbasqulu Ağa Bakıxanov haqqında məlumat və səyahətnaməsindən parçaların çap olunması milli maarifçiliyə az da olsa xidmət etsə də, 1804-cü ildə Gəncənin işğalının rusların qəhrəmanlığı kimi qələmə verilməsi xalqımızın mənəviyyatının təhqirinə çevrildi. 1838-ci ildən Tiflisdə buraxılan "Zakavkazski vestnik" qəzetinin müstəmləkə siyasəti əsasında dövlət ideyalarını diqtə edən bülleten-vərəqə nəşrləri isə 1845-ci ildən azərbaycan dilində nəşr olunduğu müddətdə bu xalqın tarixi və müasir həyatı ilə bağlı materiallar çap etsə də, bütövlükdə islama və türklüyə qarşı yönələrək regionda əks reaksiya yaradırdı.

2 noyabr 1841-ci ildə ingilislərin üç illik əsarətinə dözməyən əfqan xalqının general-qubernator, lord Auklandın əsiri olan Dost Məhəmmədin oğlu Əkbərin rəhbərliyi ilə islam bayrağı altında başlanan azadlıq hərəkatı nəticəsində iyirmi mindən artıq işğalçı əsgərin məhv edilməsi daxilə təlatümlər keçirən Avropa ölkələrinin Şərq siyasətindəki kobud səhvlərinin nəticəsi oldu. İşsizliyin tədricən artdığı, ərzaq məhsullarının gündən-günə bahalaşdığı Avropa ölkələrindən ABŞ-a mühacirətə gedənlərin sayının çoxalması bir

sıra dövlətlərdə qiyamların və siyasi nümayişlərin kütləvi hal almasına səbəb oldu.

1844-cü ildə Sileziya toxucularının qiyamı ordu tərəfindən amansızlıqla yatırıldı da, feodal təkəkkürünə məhdudiyətin, dini dözümlülüyün, mətbuat azadlığının əldə olunması tələblərini irəli sürən nümayişlər get-gedə gücləndirdi.

18 may 1848-ci ildə demokratiya ənənələrinə malik olan Almaniyanın Frankfurt-na-Mayne şəhərində isə əsasən hüquqşünaslardan, iqtisadçılardan, professorlardan, müəllimlərdən, həkimlərdən və digər ziyalılardan seçilmiş Milli Məclisin fəaliyyətdə başlaması dövlət parlamentarizminin təsdiqinə imkan verdi. Və cəmi on ay sonra məhz bu parlament ən azad, demokratik və sosial mahiyyətli konstitusiyanın qəbul edilməsinə nail oldu.

10 dekabr 1848-ci ildə fransız inqilabının qələbəsilə iri burjuaziya ömürlük həbs cəzasına məhkum olunsada, altı il sonra həbsxanadan qaçaraq İngiltərədə yaşayan Jan Lui Bonapartın (1808-1873) prezident seçilməsinə nail olur. Lakin əksinqilabi çevriliş edən prezidentin güc strukturuna arxalanması nəticəsində seçkilərdə burjuva respublikalarının tam məğlubiyətə uğraması və inqilabın ən mühüm nailiyyəti olan seçki hüququnun belə ləğvi Lui Bonapartın özünü III Napoleon elan etməsi ilə nəticələndi. Və imperator kimi əmisinin müharibə siyasətini önə çəkən Lui Bonapartın imperiya iddiaları onun Prusiyaya cəbhəsində əsir düşməsi ilə sona yetdi.

Avropada yaranan inqilabi-demokratik dalğa Rusiyanın hakimiyyət dairələrini Qafqaz siyasətində, xüsusən islam xalqları ilə münasibətdə ehtiyatlı olmağa vadar edirdi. Hərbi rejimə arxalanan imperiyapərəst memurlar tərəfindən Qafqazda erməniləşdirilmə siyasətinin həyata keçirilməsi fonunda mütərəqqi rus ziyalıların artıq özünü təsdiq etməkdə olan maarifçi-demokratiya ictimai üslubundakı sağlam təhlilləri mətbuat səhifələrinə yol açdı.

1 yanvar 1846-cı ildən 15 fevral 1918-ci ilədək Tiflisdə rusca çıxan "Qafqaz" qəzetinin uzun müddət redaktoru olmuş, Qafqaz xalqlarının adət-ənənəsi, tarixi keçmişi və sosial-siyasi mühiti ilə yaxından maraqlanaraq dəyərli məqalələr dərc edən Vasili Lvoviç Veliçko: "Ermənilərdə həm də başqa xalqlarla məcburi, zorakı cütləşmə də olub. İran qoşunları da, Azərbaycan tatarları da, türklər

də, gürcülər də, dağlılar da ehtimal ki, dövlət quruluşunu və bu səbəbdən də özünümüdafie qabiliyyətlərini çoxdan itirən bir xalqın qadınlarının da nazı ilə oynamırdılar." (140. səh.48.) - deyər dövlət quruluşunu itirmiş ermənilərin özünümüdafie qabiliyyətlərinin də olmadığını jurnalist məharəti ilə əca bilir. Rusiyanın Qafqaz siyasi-səsinin dövlət sifarişi olduğu bir məqamda V.L.Veliçkonun informasiya gerçəkliyini önə çəkməsi onun həqiqətə əsaslanan mütarəqqi dünyagörüşünün nəticəsi idi. Bütövlükdə isə gəlmələr tərəfindən nəşr olunan mətbuatın əksəriyyəti işğalçı dövlətin marağına xidmət etdiyindən qərəzli mövqedə dururdu. Həmin ərəfədə İranda islam dininin bütövlüyünün qorunması yolunda sərt addımlar atıldı.

1850-ci ildə özünü Bab (həqiqət qapısı) adlandıraraq Babilik hərəkatını yaratmış Mirzəli Məhəmmədin İranda ölümə məhkum olunmasını sonralar Anri Masse belə təsvir edir: "Getdikcə genişlənmə hərəkatın qarşısını almaq üçün onun başçısını aradan götürmək lazım idi. Babı güllələmək haqqında hökm çıxarıldı. Birinci dəfə atəş açıldıqda (güllələyənlər dəstəsinə xristian əsgərlər təyin edilmişdi) Babın asıldığı kəndirlər qırıldı. Bab özünü itirməseydi, edama tamaşa edən camaat arasına qaçıb gizlənsəydi, kim bilir, daha nələr olardı. Amma ağılı itirən Bab əsgərlərə tərəf qaçdı və qılınc zərbəsilə öldürüldü." (90. səh.224). Babilik kimi müqəddəsləri qəbul etməyən bəhailik təlimində də dinləri lüzumsuz ayin və ehkamlardan xilas etmək cəhdi və insanların yalnız mərasimlərdə deyil, gündəlik həyatda da ali ruha qovuşmağa çağırışın vacib sayılması insan hüquqlarını əsas tutan Qərb ideyasının önə keçməsi və dini barışdırıcılıq sahəsində daha qətiyyətli addım oldu.

Rusiyada isə əyalətlərdəki müsəlmanların xristianlaşdırılması prosesi ehtiyatlı şəkildə həyata keçirilirdi. 1 iyun 1851-ci ildə çıxan "Zakavkazski vestnik" qəzetindəki: "Bir müsəlman Tiflisdəki Şavnabadi kilsəsinin yanından keçərkən ona üz tutub "əgər sənin qüdrətin varsa, mənim köhnə çarıqlarımı yenisi ilə əvəz et" söyləmiş və evinə çatdıqdan sonra onun ayaqları tutulmuşdur." - xəbərindən sonra verilən açıqlamada guya: "Qohumları həmin adamı yenidən kilsəyə gətirmiş və ayaqları açıldıqdan sonra o şəxs məmnuniyyətlə xristianlığı qəbul etmişdir." (244) - informasiyası müstəmləkə strategiyasına xidmət edən siyasi və dini təbliğatın

ucuz forması kimi diqqəti cəlb edir. Müsəlman əhalisinin belə üzdənirəq təbliğata uymaması üçün ilk öncə savadlanmaq vacib idi ki, bu missiyanı həyata keçirənlərdən biri də Mirzə Fətəli Axundov oldu.

Türkcülüyü ideologiyaya çevirmiş Ziya Gökalpın (1876-1924): "Rusiyada iki böyük türkcü yetişirdi. Bunlardan biri Mirzə Fətəli Axundzadədir ki, azəri türkcəsində yazdığı orijinal komediyaları Avropa dillərinə çevrilmişdir. İkincisi isə Kırımda "Tərcuman" qəzetini buraxan Qaspralı İsmaildir." (40. səh.27.) - sözləri M.F.Axundovun ictimai fikir tariximizdəki rolunu dəqiq göstərirdi.

Dramaturgiyamızda realist cərəyanın əsasını qoymuş böyük maarifçi M.F.Axundovun yaratdığı, öz dövründə Rusiya və Qərbi Avropada nəşr olunmaqla yanaşı, tamaşaya da qoyulmuş altı komediya milli mədəniyyətimizin incilərindən hesab olunur. Bu komediyaların ən mükəmməli sayılan "Hacı Qara" əsəri isə ictimai fikrə xidmət əmsalı baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

1852-ci ildə qaçaqmalçılıq problemləri ilə məşğul olan polkovnik Meyerin tərcüməçisi kimi bir müddət İran sərhədində olmuş Axundovun gördüklərinə dostu Qasım bəy Zakirin haqqında danışdığı Ağcabədi sövdəgəri Hacı Qara ilə bağlı süjet xəttini əlavə etməklə yaratdığı bu əsər yüksək bədii dəyərləri ilə seçildiyindən bütün dövrlərdə öz müasirliyini qoruyub saxlayır. "Hacı Qara" pyesində Ohan yüzbaşı: "Başına dönüm quldur həmişə tatarlardan olur. Bizlərdən heç vaxt quldur olmaz." - dedikdə naçalnik: "Kəs səsini, bu sizin doğruluğunuzdan deyil. Ondan ötrü ki, cürət edə bilmirsiniz və bacarmırsınız!" (9. səh.124) - cavabını verməklə ermənilərin qorxaqlığını bir daha təsdiq edir. Zahirən ədalətli məmur kimi təqdim olunan qəza naçalnikinin: "Padşahın əmrindən çıxmaq Allahın əmrindən çıxmaq kimidir" - deməklə çar və Allah naminə dövlətə sədaqətin təlqin olunması müstəmləkə psixologiyasının diqqətinə çevrilir.

Həydr bəyin və dostlarının çətin məqamda Dağıstanda padşahın düşmənləri ilə vuruşmağa belə hazır olmaları onların ideyasızlığı kimi təzahür edir. Şübhəsiz ki, 1852-ci ilin mayında Şəki yaxınlığında qarabağlı erməni yasovulları tərəfindən qətlə yetirilmiş xalq qəhrəmanı Hacı Muradın məhvi də həmin dövrün hadisəsi idi. Digər xalqların torpaq azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxdı-

qları bir zamanda bizim bəylərin onların üzərinə getməyə hazır olduqlarını bildirmələri dövrün bir başqa qlobal ziddiyyətini təqdim edir. Qlobal düşüncə tərzinə malik M.F.Axundov bu problemi də öne çəkməklə ideyasız personajın daxilindəki, onun psixoloji aləmindəki deqradasiyanı açmaqla yanaşı, dövrün real mənzərəsini yaradır. Bununla belə, əsərdə hətta, müəllif fikrinin Heydər bəyin dilindən səslənməsi bu personaja dərin rəğbətə göstəricisidir. Açıq və doğru danışan Heydər bəylə söhbətində həddini aşmayan naçalnik: "Heydər bəy, əgərçi quldurluq cəhətindən sənin təqsirin yoxdur, amma çün paşburtsuz sərhəddən o taya keçib qaçaq mal gətirib müröv göndərən qarovulların üstünə qılınc və tufəng çəkib-siniz, zakona görə görə mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam." –dedikdə dünənə toyu olub guya xoşbəxtliyə çatan biçərə Sonanın naçalnikə yalvarışlarına dözməyən Heydər bəyin: "Naçalnik, mən hazırım ki, bu təqsirimi öz qanım ilə Dağıstanda padşahın düşmənlərinin qabağında yuyam." (9. səh.126) –sözlərindən sonra Əsgər bəyin də düşmənlərin qabağında qılınc çalmağa hazır olduqlarını söyləməsi, mütilik və kölə psixologiyasına malik ideyasız fərdlərin var olub həyat sürmək naminə işğalçı ordu ilə azadlıq mübarizəsi aparın digər xalqların oğullarına qarşı vuruşmağa can atmaları, onların vətəndaşlıq hisslərini itirmiş və manqurtlaşmış şəxsiyyət personajlara çevirir.

Azərbaycanda milli-maarifçilik ideyalarının ilk təşəbbüskarı M.F.Axundovun yeni əlifba uğrunda yorulmaz mübarizəsi türk dünyasını parçalamağa çalışan Rusiya imperiyasının dövlət siyasətinə uyğun olsa da, demokratik-maarifçilik yolunda mühüm addıma çevrildi. Xüsusən ana dilində təhsilin, kitab və mətbuatın yaranması prosesini gücləndirmək naminə bütün yaradıcılığını demokratik təlimə həsr edən M.F.Axundov insan azadlığı ideyalarının açarını bilik və savadda görürdü. "Oxumuşların sayı çox olan ölkələrdə təkəkkür sahiblərinin sayı da çox olur. Təkəkkür sahiblərinin çox olduğu ölkədə iş həyatın bütün sahələrində xalq gündən-günə tərəqqi edə bilər." (10. səh.7) – deyən M.F.Axundovun mütərəqqi ideyaların yayılması prinsipi onun maarifçiliyinin əsas göstəricilərindən sayılır. Bu yolda real addımlar atmaqla birbaşa maarifçiliyə xidmət edən M.F.Axundovun yeni əlifba uğrunda mübarizəsi də, onun mütərəqqi prinsiplərin yayılmasını sürətləndirmək istəyindən

doğurdu. Ömrünün yetkin çağlarının iyirmi ilindən artığını yeni əlifba uğrunda mübarizəyə həsr edən M.F.Axundovun müxtəlif ölkələrin mühafizəkar rəhbər və məmurlarının maneələrinə baxmayaraq bu fikirdən dönmədiyini onun məktubundan görmək olar: "Ola bilsin ki, deyəcəksiniz: Mirzə Fətəli, bu, soyuq dəmiri döymək kimi bir işdir. Bəli, bunu mən özüm də başa düşürəm. Lakin yenə də yazıram və nə qədər ki, sağam, yenə də yazmaqda davam edəcəyəm ki, əlifbanı dəyişdirmək fikri bütün xalq arasında yayılmış olsun." (10. səh. 9). 4 may 1853-cü ildə Qafqaz canişinliyinin təhsil məsələləri ilə bağlı iclasında yazılı məruzə edən M.F.Axundov özüne xas diplomatik gedişlər burada yaşayan və əhali arasında sayca çoxluq təşkil edən tatarların fars və ya osmanlı deyil, təmiz ana dilində savadlanmasına diqqət yetirən keçmiş canişin A.P.Yermolovun xidmətini yada salır: "Bu ölkəni abadlaşdırmağa və ondakı əhəlinin milliyətini saxlamağa meyl göstərən xeyirxah hökumətimiz bir çox tədbirlərlə yanaşı, tatar dilində ədəbiyyatın yaradılmasına diqqət vermişdir. Buna görə də birinci dəfə general Yermolov bu ölkənin hakimi olduğu zaman tatarlar yaşayan yerlərə göndərdiyi əmrlərlə əhəlinin farsca yazmasını qadağan edərək, yazı işlərini ancaq tatarca aparmalarını məsləhət görmüşdür. Bundan sonra hər yerdə, müxtəlif qaydalarda olsa da, yazı işləri tatar dilində aparılmağa başlandı. Daha sonra hər yerdə qəza məktəbləri açıldığı zaman, hökumət başqa fənlərlə bərabər, həmin məktəblərdə tatar dilinin öyrənilməsinə də lazım bildi. Lakin bu dil də təhsil kitabları olmadığına görə böyük çətinliklər meydana çıxdı. Məne məlum olduğuna görə bu çətinliklər hələ də aradan qaldırılmamış və bu dil hələ indiyə qədər demək olar ki, ancaq təcürbi qayda ilə öyrənilir. Tiflisdə teatr təsis olunduğu zaman bir çox adamlarda ədəbiyyata, xüsusilə dram sənətinə böyük həvəs oyanmışdı. O zaman mənə də tatar dilində komediyalar yazmaq fikri oyandı." (10. səh. 58). Göründüyü kimi M.F.Axundov 1796-cı ildə İrana yürüşdə iştirak etmiş, sonradan burada səlahiyyətli səfir kimi fəaliyyət göstərmiş, 1816-cı ildən Qafqaz korpusunun komandanı olmaqla çarizmin işğalçı siyasətini həyata keçirsə də, yerli tatarlar arasında maarifçiliyi yaymağa cəhd göstərmiş Çingiz xanın törəməsi general Yermolovun fəaliyyətinin əsasında dövlət siyasətilə yanaşı, bir

tatar oğlu kimi şəxsi prinsiplərinin də dayandığına sözarası işarə vurur.

1857-ci ildə general Yermolovun himayədarlığı ilə Qafqaz cəşinliyində çalışaraq müsəlman əhalisinin maariflənməsinə xidmət etmək imkanı qazanan M.F.Axundov yazdığı, realist nəsrimizin ilk nümunəsi olan "Aldanmış Kəvəkib" (yaxud "Hekayəti Yusif şah") povestində Şah Abbası mənfi qəhrəman kimi göstərərək xalq içərisindən çıxan ağıllı, təcbrli Yusif Sərracı onun yerinə hakimiyyətə gətirməklə ədalətli şah meyarına üstünlük verirdisə, ədibin səkkiz il sonra yazdığı "Kəmalüddövlə məktubları" fəlsəfi əsərində artıq "mükəmməl xalq" məfhumunu önə çəkərək insan hüquqlarına söykənən cəmiyyətin yaradılmasını vacib sayması şübhəsiz ki, okeanın o tayında baş verən demokratik dalğanın təsirindən idi.

6 noyabr 1860-cı ildə əhalinin 80 fızdən çoxunun iştirak etdiyi seçkilərdə prezident seçilən respublikaçı Avraam Linkoln (1809–1865) antidemokratik qiyamların yatırılmasında ali baş komandan kimi qətiyyətli addım atdı. Sənayeləşmə sayəsində iqtisadiyyatını quran bərabər hüquqlu cəmiyyətə malik Şimalla pambıqçılıq hesabına monokulturanı inkişaf etdirməklə ucuz qul əməyi kimi işçi qüvvəsinin və kapitalın meydana çıxmasına şərait yaradan Cənub arasındakı vətəndaş müharibəsinin əsas səbəblərindən biri insan hüquqlarının qarşısına çıxan sədlər idi. Ataların qurduğu respublikanın konstitusiyada əksini tapan dəyərlərinin və prinsiplərinin qorunması siyasi və hərbi səlahiyyətlərindən bacarıqla istifadə edən Linkolnun özünün dediyi kimi: "Yer kürəsinin son ümidi olan" demokratiyanın bərqərar edilməsi ilə nəticələndi. 1 yanvar 1863-cü ildən qiyamçı ştatlardakı üç milyon qulun da azadlıq deklarasiyası əsasında vətəndaşlıq hüququ qazanması demokratiyanın təntənəsinə çevrildi. 19 noyabr 1863-cü ildə Qettisberqdəki şəhidlər xiyabanının açılışında altı yüz min nəfərin həyatı bahasına tamamlanmış vətəndaş müharibəsinin mahiyyətini açıqlayan Avraam Linkoln çıxışını: "Bu həlak olanlar ona görə canlarından keçdilər ki, Allahın köməyi ilə azadlığın dirçəlişinə nail olan xalqın hesabına xalq idarəçiliyinin xalqın mənafeyinə xidmət etməsi heç zaman yer üzündən silinməz!" (179. səh 364.) - fikiri ilə bitirir.

14 aprel 1865-ci ildə "Seçki bülleteni güllədən güclüdür" (179. səh.397.) - şüarı ilə daim xalqa kitab edərək azad seçkinin təntə-

nəsinə inandığını göstərən Avraam Linkoln teatr lojasında, ruhi xəstə olan aktyor tərəfindən güllələnməklə həmin gecə aldığı yaralardan terrora məruz qalan ilk prezident kimi dünyasını dəyişsə də, azad sözün verdiyi imkandan faydalanmaqda ifrata varan müasir KİV tərəfindən seksual azlıqlara aid edilsə də, onun əməlləri dünyada demokratiyanın bərqərar olmasında müstəsna rol oynadı.

Həmin ərəfədə imperiyanın hüdudlarını genişləndirən rus ordusunun Əfqanıstana girməsi hərbi uğur sayılsa da, müqavimət hərəkətini idarə edən din amilinin nəzərə alınmaması göz önündə idi. Müsəlman dünyasının ideoloqları bu vəziyyəti təhlil edərək müqavimət hərəkətini gücləndirmək üçün yorulmadan çalışırdılar.

Məşhur islam ideoloqu Cəmaləddin Əfqaninin (1838-1897) 20 fevral 1870-ci ildə İstanbul Universitetinin açılışı münasibətilə çıxışındakı: "Qardaşlarımız, bəsirət gözlünüzü açın, ibrət gözü ilə baxın. Qəflət yuxusundan oyanın. Bilmiş olunuz ki, islam milləti mərtəbəcə ən qüvvətli, qiymətə ən dəyərlı idi. Ağıl, dəyanət və fərasətə çox yüksəkdi. Mücahidə və çalışma baxımından ən çətin şeylərə köks gərməkdə idi. Sonradan millət rahatlığa və tənbelliyə daldı." (85. səh.22.) - sözləri Şərqi oyanışa çağırır.

30 may 1876-cı ildə Yeni osmanlıların dövlət çevrilişi nəticəsində hakimiyyətə gələn Sultan II Əbdülhəmid (1842-1918) yeni konstitusiyaya və parlamenti təsdiq etsə də, iki il sonra vədinə xilaf çıxaraq istibdadı bərpa etdi. Sonralar Sultan II Əbdülhəmidin gündəliyində yazdığı: "Maliyyə durumumuza gəlincə: xəzinə borc içindəydi. Varidat hər il daha da azalırdı. Tənzimatdan bəri hər şey Avropadan gətirilirdi. Yerli dəzğahlar bir-bir sönmürdü. Hər tərəfi Avropa bezləri örtürdü. Qurulmuş bir neçə fabrika da bağlanmaq ərəfəsindəydi. Gömrükdən gələn gəlir böyük dövlətlərlə bağlanmış sazişlərə görə heçə enmişdi. Öz yağımızda belə qovrula bilmirdik." (127. səh.68.) - sözləri iqtisadi vəziyyətin həqiqətən də çıxılmaz olduğunu təsdiqləyir. Lakin daha global problem Osmanlı ərazilərinin itirilməsi idi ki, onun da səbəbini C.Əfqani belə izah edirdi: "Əgər Osmanlı dövləti Bosniyada, Hersoqovinada və Bolqarıstanda ədalətli və insaflı bir dövlət kimi tanınmış olsaydı, slavyan xalqlarında bu tüğyan və qan tökülməsi baş verməzdi, o ölkələr Osmanlı səltənəti tərkibində qalardı və dünya 1877-ci il türk-

rus müharibəsinin dəhşətlərindən xilas olardı. Tarix belə bir doğru fikri sübut edir ki, harada zülm mövcud oldu və asayiş pozuldu, o dövlətdən bir əsər qalmayacaq. Dövlətin möhkəmliyi ədalətdən, millətin diriliyi elmindən asılıdır." (85. səh.37.). C.Əfqaninin bu fikirləri zəmanənin istibdada qarşı olduğunu təsdiqləşə də, özünün xarici siyasətini işğalçılıq üzərində quran, qonşu dövlətlərlə zor dilində danışan rus imperializmi Yaxın Şərqi istilas siyasətindən əl götürməmişdi. Bu isə xristian-müsəlman qarşıdurmasının mütləq rəqqi dəyərlərə əsaslanmayan yeni mərhələyə keçməsinə şərait yaradırdı.

1877-78-ci illərdəki türk-rus müharibəsindən sonra ermənilərin Qafqaza köçürülməsi V.L.Veliçkonun redaktoru olduğu "Qafqaz" qəzetində çap etdiyi və sonrakı dövrlərdə ayrı-ayrı nəşriyyatlar tərəfindən dəfələrlə kitab kimi dərc olunmuş məqalələrində belə təsvir edilir: "Paskeviçin dövründə ermənilər dəvət etmək üçün polkovnik Lazerev İrana göndərilmişdir. Nəticədə təxminən 40.000 erməni köçüb Zaqafqaziya gəlmişdi. Eçmiədzin patriarxi da bu tədbirdə iştirak etmişdi. O, erməni qeşişlərinə İrandan köçməyi buyurmuş və bir kilsəyə mənsub olan dindarların hamısı onların dalınca gəlmişdi. Adriyanopol sülhünə görə biz 100.000-dən artıq Türkiyə ermənisi qəbul etmişdik. Təkcə Ərzurum arxiyepiskopu Karapet 70.000-ə qədər erməni gətirmişdi. Həmin vaxtdan da müsəlman dövlətlərindən ermənilərin Rusiyaya tədricən köçürülməsi fasiləsiz, gah gözəcarpacaq dərəcədə dəstə ilə, gah da son bir neçə il ərzində olduğu kimi böyük sürətli axınla davam edirdi. İndi Qafqaz inzibatçıların daha çox erməni dartıb gətirmək cəhdlərinin nə ilə nəticələndiyi qismən aydın olanda malorus (Ukrayna) zərbi məsələni yada salmaq tamamilə təbii: "Qarğaya göz verəndə qaş da istədi." (140. səh.61). Göründüyü kimi informasiya gerçəkliyi zəminində azad söz imkanlarından yetərincə bəhrələnen müəllifin faktlara sağlam münasibəti bədnam dövlət siyasətinə əks mövqedən yanaşmağa da imkan verir. Bu isə heç şübhəsiz artıq ölkədə bərqərar olan maarifçi-demokratiya prinsiplərinin təntənəsi idi.

1 yanvar 1877-ci ildə çətin və mürəkkəb tarixi şəraitdə Yaxın Şərqdə maarifçi-demokratik ideyaların tətbiqinin təşəbbüskarı M.F.Axundov bu prinsiplərin reallaşmasında yorulmadan çalışaraq

xalqı elm öyrənməyə sövq edən, mətbuatımızın ilk qaranquşu "Əkinçi"nin (1875-77) nəşiri H.B.Zərdəbiyə (1832-1907) məktubunda: "Elmi harada öyrənək və kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək?" - sualı ilə məktəblərin, müəllimlərin, dərslərin yoxluğundan yana-yana söz açırdı. "Qafqaz bölgəsində sakin olan müsəlmanların yarısı şiədir, yarısı sünni. Şiələrin sünnilərdən zəhləsi gedir, sünnilərin şiələrdən. Heç biri bir-birinin sözüne baxmaz, ittifaq hardan olsun?" (10. səh.255) - fikirləri ilə daxili birliyin olmamasını da əsas əngəllərdən biri sayırdı. Belə bir məqamda islam ölkələri Qərbin fasiləsiz təcavüzlərinə məruz qalmağadaydı.

3 sentyabr 1879-cu ildə general Robertsın başçılığı ilə qırx mindən artıq ingilis əsgərinin Kabul tutaraq Əmir Yaqubu əsir alıb Hindistana göndərməsi bu müharibədə xristianlığın qələbəsi sayılsa da, ölkənin idarəçiliyi yenidən problemə çevrildi. Odur ki, tayfa xanı Əbdürrəhmanın oyuncaq hakimiyyəti yaradılmaqla 1881-ci ildə Hindistana quru yolu açılmış oldu. 1882-ci ilin yayından İngiltərənin Misir ərazilərini işğal edərək bu ölkəni özünə müstəmləkəsinə çevirməsi islama vurulan ağır zərbə oldu. İngiltərənin Şərq siyasətindəki uğurları Rusiya hakimiyyətini də ölkə daxilində adekvat siyasət yeritməyə vadar etdi. İlk öncə müsəlman və türk xalqlarının yaşadığı ərazilərə tətbiq olunan bu sərtlik Qafqaz regionunda erməni faktorunun önə keçməsi ilə müşayiət olundu.

30 sentyabr 1885-ci ildə Vandan olan Mkrtç Portaqalyanın yaratdığı "Armenakan" dəstəsinin nümayiş zamanı İstanbul Qum-Qapı məhəlləsində polisə göstərdiyi silahlı müqavimətinin şəhər həyatını iflic vəziyyətinə salması erməni terrorunun başlanğıcı oldu. Bir il sonra Cenevrədə ermənilərin yaratdıqları "Qnçak" təşkilatı isə türklərə və kürdlərə qarşı yönələn terroru öz proqramında rəsmi olaraq bəyan etdi.

Avropa ölkələrinin imperiya mənafeyinə uyğun mövqedə dayanan Rusiyanın xarici siyasət dəyirmanına su tökən, 1890-cı ildə ermənilərin əli ilə yaradılan Daşnaksütun qatı millətçi partiyası islam və türk dünyasına qənim kəsildi. Məhz belə bir tarixi şəraitdə müxtəlif mənbələrdə və hətta L.N.Tolstoyun əsərlərində Qafqaz tatarları adlandırılan (və bununla bürokrat məmuru monqol-tatar işğallarının əvəzini çıxmağa sövq edən) müsəlman türklərin

ziyalıları imperiya ilə baş-başa gəlməyən və lokal mübarizəyə davamlı ideyalar axtarırdılar.

16 noyabr 1890-cı il tarixli "Kəşkül" qəzetinin 115-ci sayında "azərbaycanlı" imzası ilə təqdim edilən "Əvam gəzmək - yuxu yatmaq mı dedin?" məqaləsində Tiflisdə qatara minib Şəmkirə və oradan Şələpapaq kəndinə gedən müsəlmana katolik dinindən olan keçmiş italyanın: "Əfəndim, doğrusu insana nə millətdən olduğunu bilməmək böyük eyibdir. Belə olduqda görə bilməyəsən ki, atan kimdir, anan kimdir. Bəs sizin tayfada heç elm oxuyanlar yoxmu? Heç bir qeyri-məmləkətlərə gedən yoxmu? Heç görmürsünüz ki, bu zamanədə dövlətlər arasında olan cənglərin hamısı millət döyüşüdür?" (245) - sualları mətbuat tariximizdə ilk dəfə M.F.Axundovun arzusuna uyğun millətimizin adını çəkən və bu adla çıxış edən müəllifin müharibələrə səbəb olan millətçiliyə qarşı mövqeyini də əks etdirir.

1883-cü ilin əvvəlindən jurnal, 1884-cü ilin mart ayından qəzet kimi Tiflisdə çıxan "Kəşkül" 1891-ci ilin oktyabrında bağlandıqdan sonra müstəmləkə siyasəti Azərbaycanda milli dildə qəzet nəşrini qadağan etdiyindən on illik bir dövr ərzində ana dilimizdəki mətbuat aləmində sükunət yarandı. 14 oktyabr 1891-ci il tarixli "Kaspi" qəzetinin 93-cü sayında Məhəmmədəğa Şahtaxtinski "Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?" məqaləsində o zaman gündəmdə olan bu problemin həlli yollarını göstərərək yenidən M.F.Axundovun ortaya qoyduğu azərbaycanlıq ideyasının üzərinə qaydır. Milli dil və din anlayışlarını itirmək təhlükəsilə üzləşən müsəlmanlar haqqında qətiyyətlə: "Son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox, haqlarına görə ad verilərək tatar adlandırılması kimi yenilik uğurlu deyil." - yazan müəllif osmanlı, səlcuq, azərbaycanlı türkçülərinin tatar dili olduğunu bildirir. Müəllif əslən türk olan azərbaycanlıların həmin qövmdən olan tatarlarla görkəm, adət-ənənə fərqi önə çəkərək: "- Əgər Zaqafqaziya türkü tatar deyilsə, heç fars da deyildir. Çünki onların dilləri olduqca fərqlidir." yazır. M.A.Şahtaxtinski Zaqafqaziya müsəlmanlarının tatar adlandırılmasına qarşı çıxmasının səbəbini Teymurun işğalından sonra bu adın Rusiya əhalisi və hakimiyyət tərəfindən nifrət və intiqam obyektinə çevrilməsilə əlaqələndirir. Məqalənin sonunda: "Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycan-

lı, onların türk dilini isə tatar dili əvəzinə azərbaycan dili adlandırmaq məqsədə uyğundur." - (134) - yazan müəllif ictimai süura fəal müdaxilə etməklə bütöv bir xalqın yeni geosiyasi vəziyyətdə mövcudluğunu və inkişafını əsas tutur. Bu çətin proses isə hələki böyük bir tarixi mərhələni əks etdirən daşlı-kəsəkli maarifçilik yolunu keçməli idi.

Ömər Faiq Nemanzadə "Dəvət" adlı bədii publisistik əsərində İsmayıl bəy Qaspralının əsasən Rusiya müsəlmanları və türkləri üçün nəşr etdirdiyi, "Əkinçi" ənənələrindən bəhrələnen "Tərcüman" (1882-1916) qəzeti barədə yazırdı: "Qəzetlərimizin millətə ən xeyirlisi və nəfisi hamıya məlum olan möhtərəm "Tərcüman"dır. Lakin bir "Tərcüman" ilə otuz milyon xalqın ehtiyacı görülməz... Bizə beş-on deyil, yüz mətbəə, bir-iki deyil, on beş-iyirmi qəzet, jurnal lazımdır". (110. səh.80). "Qonşularımızın bizə görə olan tərəqqilərini zikr etməkdə məqsədlim onlara həsəd etmək, çox görmək deyil, qəsdim budur ki, qonşularımızla bərabər, biz də rahat və insanca yaşamaq üçün mərifət və mədəniyyətdə mütləq onlarla bərabər olmalıyıq." (110. səh.82) - fikirlərində Ö.F.Nemanzadə bir daha maarifçiliyə olan tələbatı göstərməklə yanaşı, "Şərqi-Rus" qəzetinin probleminə də toxunur: "Hərçənd Rusiya hökuməti Rusiyalı müsəlmanlara bildirmək və Şərq ilə daha ziyadə kəsb-münasibət etmək üçün türk dilində bir qəzetin vücudunu vacib bilib "Şərqi-Rus" adında bir qəzet ehdə və mühərrirliyini məlum olan şəxsə həvalə elədisə də, o da hər nədənsə çox davam edə bilməyib əcaib bir yuxuya tutulmuşdur. Heyif bizlərə ki, təzədən nəşr edilməyinə dua ilə məşğuluq." (110. səh.83).

XIX əsrdən Rusiyada başlanan maarifçilik hərəkatı dalğasının əsrin sonlarından işğal olunmuş ucqarlara da gəlib çatması hesabına məktəblərin, qiraətxanalarnın, mətbəələrin və qəzetlərin açılması Qafqazın da ictimai həyatında mühüm rol oynadı. Məhz bu ilkin maarifçilik hesabına təhsil görüb savadlanmış ziyalılar ictimai süura da müstəqillik toxumu səpərək gələcəkdə qurulacaq azad və suveren dövlətlərin demokratik dəyərlərə əsaslanan ideoloji bünövrəsini yaradırdılar. Müsəlmanlara və türklərə mürəccə münasibət göstərən çarizm siyasətinin ayrışdırılışını nəticəsində dövlət və hərbi işlərdə azəri türklərinə etimad göstərilməməsi, sünni-şia məzhəb-

lərinin qarşılaşdırılması hər zaman gündəmdə dururdu. Bu məqamda maarifçi-demokratiya zəminində formalaşan yeni fəlsəfi ideyalar islam dünyasına da təbiiq olunurdu.

1889-cu ildə Yeni osmanlı hərəkatının davamı kimi gizli yaranan İttihad və tərəqqi təşkilatı Türkiyədə istibdadı qarşı durmağı əsas vəzifəyə çevirdi. Azərbaycanda isə milli dilde çıxan mətbuatın olmaması maarifçi demokratiyaya istiqamətlənən ideologiyanın qarşısına sədd çəkə bilmədi.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda rus dilində çıxan ona yaxın mətbu orqandan biri olub milli mənafeyə xidmət edən "Kaspi" (1881-1919) qəzetinin 6 iyul, 1893-cü il tarixli 144-cü sayında çap edilən "Pravoslavlığa qoşulun" çağırışındakı: "Bazar günü iyunun 4-də Bakı qəzasının Türkan kəndinin sakini, 33 yaşlı Səfər-Əli oğlu kilsədə pravoslavlığı qəbul edib və Sergey Vasilyeviç Vasilyev adlandırılıb." (246) - məlumatı artıq yerlərdə xristian dininin təbliği sahəsində ciddi addımlar atıldığının təsdiqi idi. Bu addımların yaratdığı əks reaksiya isə formalaşmaqda olan yeni ideologiyada təkrəşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək faktorunu gücləndirirdi.

1896-cı ilin yayında Türkiyədə qarşısı alınan dövlət çevrilişindən sonra həbs və sürgün edilən Yeni osmanlıların panislamist ideyalarının yeniləşməsinin iflasından sonra onların davamçıları sayılan Gənc türklər əsas ərazisi Rusiyanın pəncəsində olan türk ellərində quracaqları romantik Turan ideyasını irəli sürdülər. Türkiyənin hissiyat gerçəkliyini önə çəkən romantizmi fonunda Azərbaycanda başlanan maarifçilik hərəkatı daha real cizgilərə malik idi. Xüsusən demokratik mətbuatın formalaşması prosesində mühüm addımlar atılırdı.

1896-cı ildə Bakıya qayıdaraq "Kaspi" qəzeti ilə sıx əlaqə saxlayan Həsən bəy Zərdabinin simasında əhalinin mənəvi dayaqları sayılan mükəmməl qələm sahibləri əsl ağsaqqal tapdılar və məhz onların yorulmaz əməyi nəticəsində artıq bu dövrdən başlayaraq mətbuatın ictimai şüura təsiri fəallaşdı. Lakin əhalinin əksəriyyətinin savadsızlığı və kapitalizmə keçid dövründə sağlam biznes faktorunun formalaşmaması böyük maneə olaraq qalırdı. Bununla belə, azad sözlə arxalanan, kommersiya modelinə, informasiya, tədris, əyləncə prinsiplərinə uyğun gündəlik qəzetlər çap olunmağa başlamışdı ki, onlardan biri də rus dilində çıxan "Kaspi" idi. 1897-ci

ilin oktyabrından nəşirlik səlahiyyəti xeyriyyəçi-kapitalist H.Z.Tağiyevin ixtiyarına keçən "Kaspi" qəzetində Həsən bəy Zərdabinin kürəkəni Ə.M.Topçubaşovun on ildən artıq bir dövrdə baş redaktor vəzifəsində çalışması siyasi və hüquqi maarifçilik istiqamətində də yeni imkanlar açdı. Beləliklə, XIX əsrin sonlarında ABŞ-da möhkəmlənən, Avropaya sirayət edən demokratiyanın dalğaları maarifçilik qanadlarında Yaxın Şərqlə və Qafqaza da üz tutmağa başladı.

Panislamizmin iflasından doğan Turan ideyası

Zəxəyalı dumanı çəkilib və sosial-siyasi problemlər sabahın deyil, bu günün təminatını qarşıya qoyurdu. Şərqdəki qaradaşlaşma ilə başlayan inqilabların qan deryasında sona yetdiyini vurğulayan Məhəmməd Əsəd bəyin "Allahu Əkbər" (İslam dünyasının Əbdülməcid İbn Səudə qədər çöküşü və qalxışı) əsərində Gənc türklər hərəkatının boğulmasını əks etdirən: "Hətta zaman-zaman sultana müyəssər olurdu ki, ölkəsinin bütün inqilabi hərəkatını özü təşkil etsin: inqilabi partiyaların birgə konqresinə 1902-ci ildə agentləri başçılıq edirdilər və bu səbəblə də o, uğursuz nəticələndi." (95. səh. 70) – faktı avtokratik despotizmə söykənən irticanın miqyasını göstərir.

Sultan: Əbdülməcidin xatirələrində hərbiyyə nazirinə qarşı törədilən terror hadisəsi ilə bağlı yazdığı: "Mahmud Şevket Paşanın öldürülməyəyi yer və saatın hökumətə məlum olmasına baxmayaraq, qos-qoca bir Sadrazam və hərbi nazir gündüzün günorta çağında özü də Hərbiyyət Nəzarətinin önündə yavəriylə birlikdə parça-parça edilir və on yeddi güllə atılmasına baxmayaraq, nə bir polis, nə də jandarm meydana çıxmır. Avtomobillə qaçmağı bacarmayan bir topal olmasaydı, bəlkə də hadisənin günahkarları da vəzifədəki məmurlar kimi ortaya çıxmazdılar." (127. səh. 20.) – sözləri ölkədəki kaos və özbaşınalığın miqyasını göstərir.

Dünyanın hər yerində olduğu kimi Türkiyədə də ilk öncə mədəni hərəkat kimi başlanan milli ideyanın xüsusiyyətlərini araşdıran müəlliflər Osmanlı imperiyasının süqutunda Fransa inqilabının ideallarının, demokratik düşüncə tərzinin və maarifçiliyin Türkiyəyə gəlib çıxan dalğasının əhəmiyyətini danılmaz hesab edirlər. Ümumi qaradaşlaşmanı təbilğ edən Gənc türklərin xaricdə ittifaqlar yaratmaqla daha da güclənməsindən qorxuya düşən sultanın əsl narahatlığı müxalif qüvvələr arasında savadlı zümrənin çoxluğu ilə bağlı idi. Belə bir çətin tarixi şəraitdə xarici siyasətin formalaşdırılması da müşkül məsələ idi.

Sələflərindən fərqli olaraq döyüşməyi sevməyən, nəyin baha-sına olursa-olsun sülh əldə etmək istəyən II Nikolayın məğlubiyyətlərə dözümlülüyü belə ölkəni gözləyən uğursuz müharibənin qarşısını ala bilmədi. Səyisiz-hesabsız ərəzilər işğal edib xalqların zindanına çevrilən imperiya əjdahasının başı bədənindən uzayıb düşməkdə idi. Avstriya və Almaniya ilə sülh müqavilələri mehriban qonşuluq əlaqələrinə təminat versə də, Yaponiya ilə müharibə hələ 1895-ci ildən labüd idi. Təbiətlə ünsiyyətə əsaslanan buddizmin Dze fəlsəfəsinin "Seldən sonra baş qaldıra bilən ot, selin kökündən çıxara bildiyi nəhəng palıd ağacından güclüdür!" şüarını öne çəkən "kiçik" Yaponiya "böyük" Rusiyaya qalib gələcəyinə inanırdı. Bir milyonluq ordusu olan Rusiyaya qarşı yönələcək bu ədalət müharibəsində Çin və Koreyada canından keçmiş əsgər ruhlarının da iştirak edəcəyinin gerçəklik kimi qavranılması mənəvi gücün miqyasından xəbər verirdi.

15 aprel 1899-cu ildə çarın imzaladığı "Zaqafqaziyyəyə köçürülməyə icazə haqqında qanun" əsasında pravoslav dininə mənsub ilk rus köçkünlərinin kütləvi olaraq Azərbaycanın kənd ərəzələrinə yerləşdirilməsi çarizmin müstəmləkə siyasətinin açıq təzahürü oldu.

XIX əsrin sonuncu onilliklərindən etibarən panislamizmi islam dünyasının aparıcı ideologiyasına çevirmiş "ittihadi-islam" fəlsəfi-siyasi təlimini nəzəri cəhətdən əsaslandıraraq onu müasir cəmiyyətə tətbiq edən Şeyx Cəmaləddin Əl-Əfqaninin bu cərəyanını müsəlman aləmində tərəqqiyə – azadlığa aparan yol hesab edən doktor Qarabəy Qarabəyov xalqın xilasını məhz onda görürdü. XIX əsrin sonlarından Türkiyədə mütərəqqi fikirli Yeni osmanlıların davamçıları olan Yeni türklər hərəkatının 1889-cu ildə "İttihad və tərəqqi" təşkilatını yaratması Q.Qarabəyovu da ruhlandırır. Əl-Əfqaninin yazılı proqram halına saldıqı, az müddət ərzində bütöv islam dünyasının aparıcı ideologiyasına çevrilən bu təlimin təkmilləşdirilməsində islami dəyərlərə əsaslanaraq tək də dini deyil, siyasi, iqtisadi və mədəni problemlərin də həlatəndirilməsi yolunda çalışanlardan biri də Q.Qarabəyov oldu. 21 aprel, 1900-cü il tarixli "Kaspi" qəzetinin 87-ci sayında: "Panislamizm özünün daxili məzmununa görə geriye dönməkdir. Köhnəliyə qayıtmaq yox, daha inamla, daha qüvvətli irəliyə getmək üçün geriye dönməkdir." (67)

- sözlərini yazan Q. Qarabəyovun amalı artıq açıq şəkildə təcavüzkarlıq edən rus imperiyasına qarşı islam ideyası altında birləşməyi öne çəkməklə ictimai fikrə təsir göstərmək idi.

Azərbaycanda İttihadi-islam kimi mütərəqqi fəlsəfi-siyasi təlimi təkmilləşdirərək cəmiyyətə tətbib edilənlərdən biri də hələ Parisdə Sarbon Universitetində oxuyarkən Şeyx Cəmaləddin Əl-Əfqaninin yaxın dostu və tələbəsi olmuş, ondan dərslər almış Əhməd bəy Ağayev idi. Bu qlobal işi həyata keçirməkdə Əhməd bəyin ən yaxın ideya və məslək dostları Əli bəy Hüseynzadə və Qarabəy Qarabəyov idi. İttihadi-islam təlimində həmin dövrdə artıq təhriflə məruz qalmış islamın təmizlənməsi, onun təlqin etdiyi qanun-qaydaların, həyat tərzinin açıqlanması və bərpa olunması vacib sayılırdı. Çünki islam ideologiyası Rusiyanın işğalçı dövlət siyasətinə siper olacaq yeganə qüvvə idi.

22 dekabr 1900-cü ildə qəbul olunmuş yeni qanunda rus mənşəli kəndlilərə vəsait və yerlərdə torpaq ayrılması məsələsi qoyulurdu. Müstəmləkə siyasətini yürüdən və qeyri-xristian əhaliyə qərəzli münasibət yaradan bu sərəncamı həyata keçirən məmurlar 1901-ci ilin yazından Rusiyanın ucqarlarından köçürülənlər üçün münbit torpaq sahələri müəyyənləşdirilirdi.

1901-ci ildə Bakıda, Malakan bağının yanındakı binada şəhərdə ilk dəfə olaraq zöhrəvi xəstəxana açan Qarabəy Qarabəyovun Təzə-pir məscidini inşa etdirmiş Nəbat xanım Qoca bəy qızı Aşurbəyovanın qızı Gülbəstədən olan nəvəsi İsa bəy Aşurbəyovun əmisi, milyonçu Hacı Rzaqulu bəy Aşurbəyovun ikinci qızı Məsumə xanımın evlənməsi onun islam ideologiyasını tutarlı pul vəsaiti ilə də təmin etdi.

5 yanvar 1902-ci ildə Əbdüləziz İbn Məhəmməd Səudun 30 bədəvi döyüşçü ilə şimali Ərəbistanın Şəmmar əmirliyinin hakimi Rəşidiləri məğlub etməklə Ərriadda hakimiyyəti ələ alaraq Nəcdə möhkəmlənməsi vəhabiliyin yenidən bərqərar olmasına şərait yaratdı. Əbdüləziz İbn Məhəmməd Səud hərbi və siyasi rəqiblərini aradan götürməkdə amansızlıq göstərərək hakimiyyətini möhkəmlətdə də, "Quranın biliciləri" tərəfindən seçilmədiyini üçün dini liderə çevrilə bilmirdi. Hətta nə zamansa Küveyt şəhərində qramofon alması və döyüşçülərinin zəfər yürüşlərində yollarını azıb mahnı oxumaları ona qüsür tutulurdu. Bununla belə, Quranı dərin-

dən bilməsi, natiqlik məharəti və on il fasiləsiz müharibələrdəki qələbələri hesabına o, özünü təsdiq edə bildi. 160 qadınla müvəqqəti olsa da, evlənen İbn Səud hakimiyyətini qohumluq əlaqələri sayəsində də möhkəmlədirdi. Tanrı hədiyyəsi sayılacaq neftini hələ bu xalqa bəxş etməmiş səhraya qarşı da savaş elan etməklə suvarma kanalları çəkdirən İbn Səud əhalini, köçəri - bədəvi ərəbləri oturaqlaşdırmaqla sosial problemlərin həllinə də nail oldu. Su probleminin həlli dəstəməz, ərzaq bolluğu isə oruculuq üçün daha da əlverişli şərait yaratdı. Xurma bağları, su arxları, kəhrizlər hesabına Səudiyyə Ərəbistanı canlandı. Beləliklə, hər iki müqəddəs şəhərin sahibi olan vəhabilərin imamına və Şərqiyyə siyasətinin dini liderinə çevrilən İbn Səudun hakimiyyəti dövründə dinlərinə hörmət göstərilən yəhudilər və xristianlar da şəriət qanunlarının cinayət hadisələrini minimuma endirdiyi Ciddədə əminamanlıq içində yaşayırdılar. Yalnız Quran sözlərinin yerinə yetirildiyi bu ölkədə parlament olmasa da, dini demokratiya haqq-ədalətin qarantı idi. Bu dini demokratiyaya nəzarət parlamenti əvəz edən üləmaların əlində idi. Xilafətin sonuncu dayağı sayılan Osmanlıda isə siyasi narazılıqlar gündən-günə artırdı.

1896-cı ilin yayında qarşı alınan dövlət çevrilişindən sonra həbs və sürgün edilən Gənc türklərin 1902-ci ilin fevralında Parisdə keçirdikləri ilk konqresdə yaradılan İttihad və tərəqqi təşkilatı Türkiyədə konstitusiyanın bərpasını və parlament idarəçiliyini öne çəkdi. Türkiyənin mövcudluğunu türklük və islamçılıq ideyası üzərində quran Gənc türklərin Azərbaycan, Orta Asiya və Rusiya ziyalılar arasında da mənəvi dayaqları var idi.

İslam-türk ideyalarına qarşı durmadan mübarizə aparan çarizmin Qafqaz siyasətinin kobud şəkildə həyata keçirilməsi ilk növbədə cənub sərhədlərinin möhkəmlənməsi ilə bağlı idi. Odur ki, müsəlmanların yaşadığı ərəzilərə köçürülən xristianların və xüsusən ermənilərin sayı durmadan artırdı. Tədqiqatçı D. İsmayilzadənin: "1903-cü ilin iyununda köçürmə işi üzrə xüsusi müşavirədə mövcud layihəyə əlavələr edilərkə, Dövlət Şurasına təqdim olunur və köçürmə təkə aqrar məsələnin həlli üçün deyil, həm də rus əhalisinin ölkənin qorunmasının zəif olduğu ucqarlarda məskunlaşması kimi siyasi məqsədin əldə edilməsi zərurətindən doğur." (181. səh. 143.) - sözləri dövrün səhih mənzərəsini yaradır. Zahirən güclü

görünən çar Rusiyası başının bədən üzvləri ilə əlaqəsini itirən əjdahanı xatırladırdı.

27 yanvar 1904-cü ildə ənənəvi gözlənilməz hücum taktikasını seçən Yapon minaatan qayıqlarının "Üreviç", "Retvizan" zirehli gəmilərini, "Pollada", "Varəqa" kreysərlərini batırmasının Port-Arturda yaratdığı çaxnaşma müxalifətin kütləvi ixtişaşları ilə əks-səda verdi. Beynəlxalq miqyasda isə Amerika ilə İngiltərənin yaponların azadlıq mübarizəsini dəstəkləməsinin Rusiya daxilində sionizmin əməyi kimi dəyərləndirilərkən antisionist dalğa formalaşdırması yehudilərin xüsusi yer tutduğu məmur və tacir zümresində də hakimiyyətə inamsızlıq yaratdı. Həmin gün donanma komandiri kimi Port-Artura gələn admiral S.O.Makarovun 31 martda öz ştabının yerləşdiyi "Askolt" kreysərində iki dəqiqə ərzində batırılmasıyla Rusiya imperiyasının mifi dağıldı. Nəticədə mərkəzi hakimiyyətin şok vəziyyətə düşməsi, hətta ucaqlarda belə inqilabi ərəbitin yaranmasına səbəb oldu. Həmin ilin sonunda əqidə dostları Məhəmməd Həsən Hacinski və Mirhəsən Mövsümovla RSDFP Bakı Komitəsi nəzdində Hümmət Müsəlman Sosial-demokrat Təşkilatını yaradan və eyni adlı qəzet nəşr edən M.Ə.Rəsulzadə bu ideyaları "İrşad"a gətirsə də, sosial fikirlərlə yanaşı, Ə.Hüseynzadənin yaratdığı türkçülük zəminində milli özünüdərkətmə prinsiplərinə də sadiq qalırdı.

İstiqlal tarixçimiz Mirzə Bala Məmmədzadənin yazdığı kimi: "Hələ 1904-cü ildə Misirdə çıxan "Türk" qəzetində türk birliyi, hətta panturanizm ideyasını ortaya atan Əli bəy 1905-ci ildən Bakıda çıxardığı "Həyat"da çap etdirdiyi "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?", "Bizə hansı elmlər lazımdır?", "Yazımız, dilimiz, birinci ilimiz" kimi məqalələrlə türklərin irq və lisan etibarilə bir millət olduğunu, bir vəhdət təşkil etdiyini, bu millətin müasir elmləri alaraq müasirləşmək məcburiyyətində bulunduğunu isbat edərək, "türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq" kimi üçhəddli düstur irəli sürürdü." (103. səh.22).

1904-cü ildə proqram dəyişikliyi edərək "Qafqaz Ermənistanı" da yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan rusların Qafqazda dayağı olan ermənilərin Daşnaksütun qatı millətçi partiyasının İran və xüsusən Türkiyə ərazisi hesabına "Böyük Ermonistan" yaratmağı öz proqramına daxil etməsi yeni irtica siyasətinin rəsmiləşdirilməsinin baş-

lanğıcı oldu. Həmin ildən Dro ləqəbli Drastamat Kanayanın, Hambarət Amazaspin və Andronik Ozanyanın başçılığı ilə fəallaşan erməni terroru növbəti illər ərzində yüz minlərlə günahsız müsəlmanın qanına bəis oldu.

III Aleksandrın dostu və 1881-ci ildən şəxsi mühafizəsinin rəhbəri olmuş ermənipərəst Vorontsov-Daşkovun (1837-1916) dövlət strategiyasının diqtəsi ilə Qafqaz canişini təyin edilməsi Rusiya siyasətinin iç üzünü açdı. Zaqafqaziyanın əlli dörd əyalətindən yalnız beşində İran və Türkiyədən köçürülmə nəticəsində əksəriyyət təşkil edən ermənilər 1905-ci il inqilabı ərəfəsində hələlik idarəçiliyi əlinə ala bilməmiş canişinin himayəsinə güvənərək dinc türk əhalisinə qarşı qırğınlar törətdilər. 1906-cı ildə Qafqaz canişini general Qoloşapovun cəza dəstələrini erməni qırğınına qarşı çıxan Azərbaycana göndərdi. 1905-15-ci illərdə qoca vaxtında on canişinlik etmiş Vorontsov-Daşkovun Rusiya imperatoruna göndərdiyi məruzədə ermənilərin bu işğalçı siyasətini etiraf etməsi Mirzə Bala Məmmədzadənin istinad etdiyi gürcü sosialisti Krabinin 1921-ci ildə Tiflisdə çap olunmuş "Krasnaya kniqə" kitabının 49-cu səhifəsində də öz əksini tapır: "Məruzənin 12-ci və 13-cü səhifələrində yazılmışdır: Daşnaksütun fırqəsinin bu hərəkəti sırf ermənilərlə məskun bir erməni ərazisi vücuda gətirmək qayəsini güdür. Bununla gələcək Ermənistanın muxtariyyəti üçün əlverişli bir zəmin hazırlamaq istəyir." (103. səh.38).

Çarizmin müstəmləkə siyasəti müsəlman türklərinə təkəcə Zaqafqaziya deyil, bütün imperiya ərazisində milli dildə təhsili qadağan etməklə yanaşı, ziyalıların da qarşısına sədd çəkirdi. Ə.Ağaoğlu kimi mükəmməl təhsil görmüş ziyalının doğma şəhəri Şuşanın adı bir məktəbində siravi müəllim kimi dərslər üçün on bir il gözləməsi vəziyyətin dözülməzliyinə əyani sübutdur. 1905-ci il inqilabından sonra isə maarif və mətbuat sahəsində qismən də olsa, yumuşalma hiss olundu.

30 mart, 1905-ci il tarixli "Kaspi" qəzetinin 57-ci sayında çap olunmuş "Müsəlmanların ərəzələrinə lazımı izah" məqaləsində Əhməd bəy Ağaoğlu mövcud problemləri artıq casarətlə söyləyirdi. Müəllif öz məqaləsində Rusiya hökuməti dövründə maddi çətinliklərlə yanaşı, mənəvi basqılara da məruz qalan müsəlman türklərinin İran və Türkiyə ərazisinə məcburi köç etməsindən söz

açır. Məqalənin 1 aprel 1905-ci il tarixli 59-cu sayındakı davamında faktları da önə çəkən Əhməd bəy yazır: "Xarkov Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsini bitirmiş müsəlman dostum "yalnız xristian olmadığına görə" iş tapa bilmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin dostum bütün Qafqazda ali təhsilli ikinci müsəlman türküdür. Soruşmaq lazımdır ki, bizim məktəbləri "bu qorxulu elementdən" qorumağa dəyərmi?". Həmin məqalədə Ə.Ağaoğlu: "Müsəlmanların xeyriyyə cəmiyyətinin yaradılmasına rədd cavabı verilərsə də, sayca bizdən çox az olan erməni və gürcülərin bu sahədə problemləri yoxdur." (2) - yazmaqda xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılmasına müxtəlif bəhanələrlə mane olan çar hökumətinin ögey-doğmalığ etdiyini oxuculara çatdırır.

Qərbdə və Rusiyada qəsdən təhrif olunan panislamizmin mahiyyətini açan Ə.Ağaoğlu "Həyat" qəzetinin 18 avqust 1905-ci ildə çıxan 51-ci sayında yazdığı: "Bizdə nə panislamistlər (yəni dünyanın cəmi müsəlmanlarının Osmanlı sultanının hökuməti-xəlifəsinə daxil olub bir hökuməti-müstəqilliyə-islamiyyə yapmaq fikri), nə İran və nə Osmanlıya meyl var. Qətiyyə və birdəfəlik cavab veririk ki, panislamizm ittihamı bir mövhumı, xəyali ittiham olub sidiq və gizli zahirlə sübut etmək mümkün olmadığından dəni və biinsaf qələm üçün böyük meydan verir." (3) - fikirləri demokratik ideyaların hüquqi müdafiəsinin parlaq təzahürünə çevrilir. Lakin demokratik dəyərlərə sosial sifarişin artması səbəbindən ziyalıların bu mözuya daha çox müraciət edirdilər.

Ə.Haqverdiyev "Bizim yabılığımız" adlı məqaləsində "aristokrat hesab olunan, yeməyinə, içməyinə, tövləsinə həmişə artıq diqqət yetirilən, minik üçün və ya faytonlara və karetalara qoşulmaq üçün saxlanılan" köhlən atla yabını müqayisə edir. Köhləndən fərqli olaraq, yalnız ağır yük üçün istifadə olunan, arabalara qoşulan yabıların "yeməyinə, içməyinə diqqət verilmədiyini, ayda bir dəfə tumarlanmadığını, həmişə belində bir ağır pəlan, yük altında olduğunu" qeyd edərək mətləbə keçir: "Müsəlman tayfası indiyədək yabılıqda olub, nə maarif arpasından və nə tәмөddün bir (mədəniyyət) samanından və nə tərəqqi otundan ona qarnı dolusu indiyədək verilməyib. Hər vәqt istəyiblər ki, köhlənlər yediyi axura bu da bir ağzını uzatsın, o saat başından dəyənək dəyib: Pobedonostsev, İlminski, Çirivanski, İqnatyev və bizim rəfiq Levitski tәk dөy-

ənөklər həmişə bu yabıların tәpөsinin üstündə olub. Üç yüz il bu növ yabılıqla qalıb, indi özümüz isə yabıxasiyyət olmuşuq. Yabının xasiyyətinin biri budur: görürsən bir yabını bir neçə gün tövlədə bəsləyib saxlayandan sonra ki, havaya çıxartdın, yabı başlayır yerlə, göylə ellsəməyə. Bir növ özünü çəkir və bir növ nərə çəkib qışqırır ki, bir köhlənə müəssər olmaya." (47. səh.360). Göründüyü kimi xalqını tükənməz bir məhəbbətlə seven müəllif zahiren guya onu ələ salıb təhqir etməklə əslində global problemləri üzə çıxarır. Hüquqlarına edilən təcavüzün ünvanını belə göstərən Ə.Haqverdiyev ətalətə sürüklənən xalqın maarifdən uzaq düşməsindən yana-yana bəhs edir. Xeyriyyə cəmiyyətləri, nəşriyyat və xüsusən qəzet işlərinin yarımçıq qaldığından gileylər: "Qızğın iş görürük, işə nitqlər söyləyirik. Sair şəhərlərdən pud-pud nəsr və şerlə təbriklər gəlir. Qəzet bir il, ya altı ay gedir. Axırda ya "Təkamül" tәk bağlanır və ya müdiri qapı-qapı düşüb müştəri yığır. Bizim də bədənimiz köpüklənib, bu növ yabılığımız sübut olur... Bir az da "Nicat" cəmiyyəti-xeyriyyəsinə danışıq. Bu cəmiyyət açılan vәqq, həmcinin cəməət çox hummət göstərib. Min, beş yüz və yüz manatlıqlar yağış tәk yağıb. Amma indi bir il tamam olmamış orada da yabılıq göstərdik." (47. səh.361). Tənqidi-realizm üslubunu qoruyan müəllif məqalənin sonunda: "Bir dürüst fikir edin, yabı olmaq insan sifəti deyil!" - sözləri ilə müraciət etdiyi oxucuları azadlığa, demokratik ideyalara səsleyir.

Rusiya müsəlmanlarının müxtəlif bölgələrdən gələn nümayəndələrinin iştirakı ilə 1905-ci ilin avqustunda Nijni-Novqorodda "Qustav Struve" gəmisində gizli keçirilən ilk tәsis iclasında sonradan partiyaaya çevrilən "İttifaqi-müsəlman" tәşkilatının yaranması və beş maddədən ibarət qərarla milli azadlıq ideyasının formalaşması məsələsi həyata keçirildi. Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə yaranan "İttifaqul-müslimin" firqəsi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm bir mərhələ idi. Həmin mərhələdə yaranması vacib olan digər nüfuzlu tәşkilat "İttihadi-islam"a əsaslanan və milli qırğınlar tөрөdөн "Daşnaksütun" firqəsinə alternativ sayılan "Difai" idi.

Rusiya ərazisində yaşayan müsəlmanların əsasən türk millətindən ibarət olması hesabına "İttihadi-islam"ın millətçiliyi önə çəkəməsi labüd idi. Məhz bu səbəbdən "İttihadi-islam" təlimi panisla-

mizm və pantürkizm ideyalarını özündə birləşdirdi. Tədqiqatçı T.Svyataxovskinin "Xazar" jurnalının 1-ci sayındakı "Russkiy Azerbaydjan" məqaləsində yazdığı kimi: "Rusiya ərazisində bu iki ideologiya bir-birini inkar etmirdi, çünki əksər türk xalqları müsəlman idilər. Qasprinski həmişə təkrarlayırdı ki, İslam türk millətinin əsas faktorlarındanıdır. Pantürkizmin bir çox rəhbərləri eyni zamanda özlərini panislamist sayırdılar." (133. səh.97).

9 iyul, 1905-ci il tarixli "Kaspi" qəzetinin 132-ci sayındakı "Ədalətli tədbir" məqaləsində sıxışdırılmış yerli əhalinin mənafeyini qoruyan H.Zərdabinin kürəkəni, 24 iyun 1898-ci ildən qəzetin redaktoru kimi çalışan görkəmli hüquqşünas Əlimərdan bəy Topçubaşov: "1899-cu ildə Qazax qəzasının kəndlilərindən müsadirə olunmuş 3,3 min desyatin torpağın geriyyə qaytarılması barədə Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkovun qəbul etdiyi qərarı ədalətli tədbir" kimi qiymətləndirirdi. "Yerli əhalidən nəinki əkin və otlaq sahələri, bağ-bağça, dirrliklər, kəhrizlər, su quyuları, mal-qara və hətta, əmək alətləri də müsadirə olunub gəlmələrə verilir." - yazaraq bütün bunları görünməmiş hüquq pozuntusu sayırdı. Məqalədə hüquqlarına təcavüz olunmuş müsəlman kəndliləri arasında Qazaxdan Qaraqoyunlu, Şuşadan Xanaşen, Quillar və Qızıqlayın sakinlərinin adları çəkilir. "Özlərinə qarşı ədalətsiz münasibət gören kəndlilər üstəlik, gəlmə məmurların "narazısınızsa köçüb sizin Türkiyəyə gedə bilərsiniz" kimi kobud təhrifindən hiddətlənirlər"- deyən müəllif kütləvi halda Türkiyəyə köç etməyə məcbur olanlar barədə belə yazır: "Qafqaz müsəlmanlarını Türkiyəyə köç etməyə vadar edən oranın qohum ölkə olması deyil, sadəcə həqiqətə inamını itirmişlərin, köçkünliyə sürüklənmişlərin ədalət axtarırlardır. 1899-cu ildə Qazaxda torpağı əlindən aldıqdan sonra illərlə Türkiyədə min bir zillətlə pul toplayan bir qocanın yenidən yurd-yuva qurmaq üçün Qafqaza dönməsi, bu adamların doğma torpağa sevgisini təsdiq edir." (138). Əslində "Ədalətli tədbir" məqaləsində İ.İ.Vorontsov-Daşkovun haqqında söhbət gedən qərarının gözdən pərdə asmaqla hadisələrin sonrakı gedişində təsdiq olunur. Canişinin müsadirə olunmuş torpaqları geriyyə qaytarılması isə sadəcə hiddətlənmiş əhalini sakitləşdirmək məqsədi daşıyırdı.

14 avqust, 1905-cı il tarixli "Həyat" qəzetinin 50-ci sayındakı baş məqalədə bu dövrə sənayedə əsaslı kapital qoyuluşu olmadığından yerli neft sənayecilərinin emal müəssisələri açmağa gücləri çatmadığından, mədənləri gəlmə kapitalistlərə satmaları səbəbindən istehsalın tədricən xarici inhisarların əlində cəmləşdiyi vurğulanaraq: "Milyoner olmaq, xalqa gün ağlamaq əvəzinə çəkan qızıldan daha qiymətli olan neftin mədəxilini əcnəbilərin əlinə verib az pula qane olan yerli sahibkarlar" (21. səh.8) - qınanır və qeyrət göstərməyə, öz əmlakımızı əllərə verməməyə çağırılırdı. Qəzet neftdən gələn gəlirin xalqa deyil, mərkəzi xəzinəyə də mənfəət gətirməsini açıq-aydın yazırdı.

17 oktyabr 1905-ci il tarixli çar manifestinin təzyiqlə yaradılan məhdud hüquqlara malik qanunvericilik orqanı olan birinci Dumaya seçkilərdə Bakı quberniyasını Ə.Topçubaşov, M.Əliyev, Ə.Muradxanov, Yelizavetpolu İ.Ziyadxanov, Ə.Haqverdiyev, X.Baqaturov təmsil edərək ölkədəki yoxsulluğun və ixtişaşların əsas səbəbi hesab edilən aqrar məsələdə hüquqi baza yaradılmasına hazırlaşdılar. Məhz bu səbəbdən Kadet Partiyasının mövqeyini təmsil edən Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılıq etdiyi müsəlman fraksiyasının çarizmin müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi olan əyalətlərə köçürülməyə qarşı çıxışlar demokratik prinsiplərdən və parlamentar mədəniyyət səviyyəsi aşağı olan Dumanın diqqətindən kənar qalırdı.

1 dekabr 1905-ci il tarixli "Kaspi" qəzetinin 233-cü sayındakı "Azadlıq və Zaqafqaziya kəndlilərinə münasibət" məqaləsində bu mövzunu qabardan Ə.M.Topçubaşov "Vorontsov-Daşkovun dövlət idarəçiliyində iştirak edən deputatlara müraciətlə dediyi: "Torpaq ilk öncə yerli kəndliləridir!" - fikri yerlərdən gələn xəbərlərlə tərs mütənəsibdir. Dünən aldığımız xəbərə görə Cavad qəzasının Lənkəran əyalətinin hələ 1831-ci ildəki çar müstəmləkəçiliyinə qarşı yönəlmiş Talış üsyanının mərkəzi sayılan Alar kəndinin nəinki torpaqları, hətta qoşquları və digər əmək alətləri də alınıb Rusiyanın daxili quberniyalarından buraya köçürülənlərə verilmişdir. Yerli sakinlər müqavimət göstərdikdə isə Belasuvardan çağırılmış silahlı kazaklar zorakılıq nümayiş etdirmişlər." - yazmaqla çarizmin özbaşınalığı ilə yanaşı, köçkünlərin yerləşdirilməsi üçün Qafqazda gen-bol, münbit torpaqlar olduğundan bəhs edərək, Peterburqdakı

rəhbərləri şimikləndirən buradakı məmurların yaltaqlığını da tənqid edirdi. "Yerli əhaliyə qarşı bədnam münasibətin ifadəsi üçün söz də tapmaq çətindir. Mədəniyyətin və vətəndaş hüququnun avam kəndliyə şamil edilməsi budurmu?" (139) - deyən Ə.Topçu-başov bu xitabla qeyrətli bir hüquq müdafiəçisi olduğunu bir daha nümayiş etdirirdi.

Avropa tipində mətbuat formalaşdırın mütərəqqi ziyalılarımız azad fikrin qarşısına çıxan maneələrin aradan götürülməsi üçün var qüvvələrini əsirgəmədilər. İctimai fikrin əsası olan düşüncə azadlığını bərqərar etmək naminə deyilən sözə görə cəzanın və repressiyanın təbiq olunmasını rədd edərək qarşıya çıxan problemlərin mülki qanunlar çərçivəsində həllini tələb edirdilər.

Hüquqları pozulan, repressiyaya uğrayan, kütləvi şəkildə Yaxın Şərq ölkələrinə köç edən yerli xalqların mənafeyinin qorunması üçün qismən də olsa təzahür edən azad sözün verdiyi imkanlardan istifadə etməklə təcavüzə məruz qalan millətin problemlərini yeni formalaşan ictimai fikrə çatdırılması oldu.

25 fevral 1906-cı il tarixli Tiflis sülh danışıqlarının beşinci məclisində "Müşək" qəzetinin sahibi Kalantarın münafişə səbəbini aradan qaldırmaq üçün guya toqquşmaların əsas səbəbkarları olan köçərilərin yaylağa gediş-gəlişlərinin qadağan edilməsi təklifi və: "Köçərilik öz-özündə insanın çox alçaq və səfil dərəcədə olmağına dəlalət edir. Ancaq qeyri-mədəni tayfalar köçəri olurlar. Və müsəlmanların köçəri olması bütün Qafqaz əhalisinə zərərdir. Görək çalışsaq ki, onlar bu tövr dirilikdən əl çəksinlər və oturaq olub kənd-təsərrüfatı və sənətlə məşğul olsunlar. Hal-hazırda müsəlmanların özlərində bu işə meyil görünür, bəzi yerlərdə ki, pambıq və düyü əkirlər, əhali yavaş-yavaş oturaq olur, çox yerlərdə ancaq adətə görə köçməkdədirlər. Bir halətdə ki, köçməyə ehtiyac əsla qalmayıbdır, lazımdır ki, dövlət və hökumət öz tərəflərindən kömək və binagüzarlıqlar edib köçəriləri oturaq etsinlər. Əks təqdirdə Qafqazın mədəniyyətə tərəqqi etməsi müşküldür. Bu ilə gəldikdə labüdan hökumət köç etməyi qadağan etsin. Lazımdır ki, düşmənçilik edən bu iki milləti ayırub arasında maneə olmaq ki, bir qədər bir-birilərini görməyib bu ədavəti yaddan çıxartsinlər. Yoxsa ki, toqquşma olar. Biz bu sözləri ermənilərin xatirəsi üçün söyləməyib müsəlmanların da xeyrinə danışıq.

Xırda uşaqları ilə, mallarla köç edən camaat dağlarda naçar və məəttəl qalırlar. Hərgah, bir iş düşsə, heç bir şey əllərindən gəlməz. Biz, erməni vəkili sülhün xatirəsi üçün təvəqqe edirik, təcili olaraq bu il köç məsələsi dayandırılсын." (116. səh.107-108) - fikirləri Əhməd bəy Ağaoğlu tərəfindən hiddətlə qarşılıdır. M.S.Ordubadinin "Qanlı illər" kitabında "Tiflis sülh danışıqları" başlığı altında təqdim etdiyi bu sənədlərdən görüldüyü kimi xitabət kürsüsünə çıxan Əhməd bəy Ağaoğlunun cənab Kalantara cavabı xalq adından danışmaq hüququ qazanmış hər kəs üçün əvəzsiz nümunədir. "Cənab Kalantarın buyurduqları camaata dair elmin ki, ibarət olsun ictimai və millət tərəqqisi elmlərindən təlim etdiyi həqiqətlərə tamamilə ziddir. Dünyada bütün insanlar öz tərəqqilərində üç mərhələdən keçirlər: əvvəlinci mərhələ ov mərhələsidir ki, insanlar ov ilə məişət edirlər. İkinci mərhələ köçərilik və mal bəsləmək dərəcəsidir. Üçüncü mərhələ mədənilik, yəni şəhərdə sakin olub sənət və əkinçiliklə güzəran keçirməkdir. Bu üç mərhələni keçmək bütün tayfalar üçün çarəsizdir.

Heç bir iş, heç bir fərman ilə insanlar bu mərhələlərin birisindən o birisinə birdən-birə aparmaq olmaz. Görək zaman keçdikcə və zamanın tələbi ilə özləri bu mərhələləri təbdil etsinlər. Bu ümumi və təbii bir qaydadır. Əks halda, hökumətin və dövlətin köçəriləri mədəni və ya mədəniləri köçəri etmək ona bənzər ki, hökumət və dövlət şimaldan əsən küləyi qərbə döndərmək fikrinə düşsə... Milyonlarca adam süd, pendir və ot ilə yun və bu kimi heyvan məhsullarıyla dolanırdılar. Bunlara birdən-birə "kəç etmədən əl çək" buyuran cənab Kalantar bunlar nə yeyib dolansınlar məsələsini əsla düşünmür. Gör və gör ki, cənab Kalantar bu qədər müsəlmanı bir neçə dağ ermənisinin xatirinə acından öldürməyə hazırdır.

Köç olmasın demək asandır, yol, məişət göstərmək çətindir. Heç cənab Kalantar bu köçərilərin arasında olubmu? O, görübdür mü ki, yay fəslində olanda bütün canlı heyvanlar, insanlar, inək və qoyunlar, hamısı ağızlarını dağ səmtinə tutub mələyirlər?! Hamını qərribə bir vəziyyətə alıb şüursuz olaraq dağ tərəfinə aparır. Bu cəhələtin önünü almaq insanın qüvvət və gücündən yuxarı bir şeydir. Qışlaqlar cəhənnəmə dönür, sular, çaylar quruyur, ot kökündən kəsilir, milyonlarca həşərat baş qaldırır hər yerdə bir

qanlı şey görürsə ilan kimi çalırlar. Malyariya adlanan qızdırma mallara və insanlara təfəvüt etmədən sirayət edib, canlarını alır. Cənab Kalantar köçürüləri bu bəlalara düşürməyi istəyir? Belə isə əcəb rəhimdir! Əcəb insaniyyətpərvərlikdir." (116. səh.109) – sözlərindən sonra Məhəmməd Səid Ordubadinin qeyd etdiyi kimi əhvalı korlanan Əhməd bəy Ağaoğlu halətsiz olub sarayın otaqlarından birinə aparıldıqda xitabət kürsüsünə Q.Qarabəyov çıxaraq: "Köçürülük qadağan edilərsə, erməni-müsəlman məsələsi alovlanıb Qafqazı ouldayacaqdır!" (116. səh. 110) – xəbərdarlığı ilə savadına güvənilən bu şəxsiyyətlərin mənəvi güclərini də nümayiş etdirir. Məhz xalqın belə qeyrətli övladlarının iradəsi tarixən heyvandarlıqla məşğul olub Aran-Yaylaq həyatı sürən əhalinin minilliklər ərzində formalaşmış həyat tərzinin çarizmin müstəmləkə siyasəti mənğəsinə məhv edilməsinə qarşı çıxma bilirdi.

1905-ci ilin sonlarına qədər daha çox "söz adamı" kimi tanınan Ə.Ağaoğlu ermənilərin öz cinayətkar əməllərindən əl çəkməmələri səbəbindən xalqı zülmə, irticaya qarşı silahlandırmağı zəruri şərtlərdən hesab edir. Bu məqsədlə o, 1906-cı ildə Difai (Müdafiə) partiyasının təşkilinə başlayır. Özüni "Qafqaz ümummüsəlman müdafiə komitəsi" adlandıran Difai proqramında xalqı düşdüğü ağır vəziyyətdən qurtarmağın yolunu maariflənmək və qüvvətlənməkdə olduğunu göstərirdi. Xalqı silaha əl atmağa çağırarkən Əhməd Ağaoğlu qətiyyətin günahsız insanların qanının tökülməsi və total terrorun tərəfdarı kimi çıxış etmirdi.

1906-cı ildən hökumət başçısı və daxili işlər naziri vəzifələrini tutaraq hərbi səhra məhkəmələri yaratmaqla inqilabi fikirli adamları kütləvi şəkildə edam etdirən P.A.Stolipinin aqrar islahatı da inzibati qaydada həyata keçirilirdi. Kəndlilərin mal-heyvanları, təssərrüfat alətləri ilə birgə, arakəmələtlə bölünmüş "Stolipin vaqonları"nda Sibirə və Qafqaza göndərilməsi aqrar islahatın birinci mərhələsi oldu.

14 aprel 1906-cı il tarixli "Həyat" qəzetinin 80-ci sayında çar hökumətinin sərəncamları ilə Abşeron kəndlilərinin torpaqlarının qanunsuz zəbt olunması və dövlətin əlinə keçirilməsi, "camaatın evlərinin viran edilib özlərinin dərbəder salınması", mənəfət naminə dövlətin vətəndaşa zülm etməsi cəsərlə tənqid edilirdi. Belə bir şəraitdə hakimiyyət qurumlarından gizli dəstək alan daşnakla-

rı müsləmanlara qarşı bir ildən artıq davam edən təcavüzləri sən-gimək bilmirdi.

13 oktyabr 1906-cı ildə Difainin orqanı olan "İrşad" qəzetinin 241-ci sayında çap olunmuş Ə.Ağaoğlu və Q.Qarabəyovun tərtib etdikləri partiyanın proqramında deyildiyi kimi: "Hər hansı bir xalqın hüququna toxunmadan xalqın erməni-müsəlman qarşudurma-sından xilas edilməsi, müsəlmanların geriliyinə səbəb olan qüsurlu cəhətlərin aradan qaldırılması" (248) əsas məqsədə çevrildi və bir il ərzində 1000-dən artıq üzvü olan bu qurum ən nüfuzlu təşkilata döndü.

28 avqust 1907-ci ildə Cavanşir uyezdnin rəisinin Daxili İşlər Nazirliyinə yazdığı gizli raportunda deyilirdi: "Xeyriyyə cəmiyyəti perdesi altında gizli fəaliyyət göstərən Difai antidövlət komitəsinin rəhbərləri Əhməd bəy Ağayev, Qarabəy Qarabəyov, Məmməd Həsən Hacinski, İsa bəy Aşurbəyov, Behbud bəy Cavanşirski və Niftalı bəy Behbudovdur." (177. səh.25.)

20 sentyabr -- 4 oktyabr 1907-ci il ərəfəsində tam məxfi qrifi ilə Daxili İşlər Nazirliyinin Cavanşir uyezdnin rəisinin Tərtər stan-siyasından yazdığı 29 saylı məlumatında həmin ilin 28 avqustunda yazılmış informasiyaya bir daha istinad olunur: "Xeyriyyə cəmiyyəti perdesi altında gizlənərək dövlət əleyhinə fəaliyyət göstərən Difai komitəsinin rəhbərləri Əhməd bəy Ağayev, Qarabəy Qarabəyov, Məmməd Həsən Hacinski, İsa bəy Aşurbəyov, Behbud Azad oğlu Cavanşirski və Niftalı bəy Behbudovdur." (177. səh.25). Xalq arasında geniş nüfuza malik olan Difai-nin qeyrəti sayəsində erməni terroru ilə üz-üzə gələn sabsız-hesabsız günahsız vətəndaşlar ölüm təhlükəsindən xilas olurlar.

1905-07-ci illərdə etnik konfliktlər zamanı sülhsevər missiyanın başında dayanmasına baxmayaraq Ə.Ağaoğlu mürtəcə erməni və erməni-rus mətbuatı tərəfindən bir nömrəli düşmən elan edilmişdi. 20 fevral 1906-cı ildə Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkovun Tiflisdəki Humayun sarayının Yaşıl zalında təşkil etdiyi erməni-müsəlman sülh məclisində milli qırğını törədən səbəblər araşdırılırdı. Qafqaz canişinindən əlavə, onun müavinləri, Tiflis, İrəvan, Gəncə qubernatorları, Krım Soltanı Gəray, general Malama, general Şirmikin hökumət tərəfindən məclisə nəzarət edirdilər. Müsləman nümayəndələri arasında əsas söz sahibləri Əhməd bəy Ağaoğlu

lu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Qarabəy Qarabəyov, erməni vəkiliəri arasında isə "Müşək" qəzetinin sahibi Kalantar idi.

Sosializmin ilkin mərhələsində vaxtilə Kalantarın təklif etdiyi tarixən heyvandarlıq üçün yararlı olan çöllərimizdə pambığın becərilməsi flora və faunada fəlakətlər törədərək xüsusən qoyunçuluğun inkişafı nəticəsində təbii şəkildə gübrələnən torpağın xumusu qatının məhvinə, saysız-hesabsız meşələrin, çoxillik bitkilərin, vəhşi heyvan və quşların kökünün kəsilməsinə səbəb olurdu. Gədəbəy ərazisindəki mis mədənlərində odunun yanacaq kimi istifadə edilməsi isə meşəli yamaqların çıpaq qayalıqlara çevrilməsini daha da sürətləndirdi. Digər tərəfdən Aran-Yaylaq ərazisinə öyrənmiş əhalinin qızmar günəş altında qul əməyi ilə məşğul olması onlara kökü min illərə gedib çıxan çöl mədəniyyətinin folklor poetikasını və adət-ənənələrini təcridcən unuttururdu. "Kitabi Dədə-Qorqud" kimi dünya mədəniyyətinin incisini yaratmış xalqın kütləvi halda manqurtlaşması siyasəti həyata keçirilirdi. XX əsrin ortalarında ölkədə pambıqçılığın inkişaf etdirilməsi adı altında Anastas Mikoyanın təhrikilə Ermənistanın dağlıq ərazilərindən zorla köçürülən azəri-türk əhalisi malyariyanın tüğyan etdiyi Aranda yerləşdirilərək ölüm-dirim seçimi qarşısında qaldı. XX əsrin sonunda isə qloballaşan erməni-daşnak terroru nəticəsində Azərbaycan əhalisi kütləvi qırğınla üzleşdi. Ərazisinin iyirmi faizi işğal olundu. Və milyondan artıq qaçqın yurd-yuvasını itirdi. Səbəb isə bütöv bir tarixi mərhələdə vətən, torpaq, xalq deyən ziyalılarımızın məhv edilməsi, təqibə məruz qalması idi.

16 aprel 1906-cı il tarixli "Həyat" qəzetinin 82-ci sayında çap edilən baş məqalədəki: "Əlli il bundan qabaq başlanan neft işləri gündən-günə tərəqqi edib, hal-hazırda elə bir dərəcəyə yetişibdir ki, Avropa bazarlarında amerikalılar ilə rəqabət edir və Rusiya hökumətinə ildə yüz milyonlarla xeyir verir." (21. səh.7) - fikirləri qara qanımız olub bəhrəsini kənardakı və içimizdəki yadların gördüyü neftlə bağlı ötən əsrin əvvəlində tüğyan edən başlıca problemlərdən birini səciyyəvləndirir. Neft istehsalı ilə bağlı yüksək gəlir gətirən əsas vəsaitlər istehsal edən zavodların belə "Peterburqda oturub zəhmətsiz qazanc əldə edən" kapitalistlərin əlində cəmlənməsi ziyalıları narahat edirdi. Neft sənayesinin kortəbii inkişafı xırda müəssisələrin iflasına, on minlərlə fəhlənin işsiz qal-

masına səbəb olur və bu qarışıqlıqdan istifadə edən gəlmə iş adamları asanlıqla həmin müəssisələrin aksiyalarına sahib çıxırdılar. Tanrının iradəsiylə qismətinə düşmüş neftin gəlirinin hüquqi cəhətdən guya əsaslandırılmış, fırıldaqçılar yolu ilə zəhmətsiz qazanc götürməyə istəyən əcnəbilərin əlinə düşməsi xalqın səfəletində yaşamasına səbəb olurdu.

15 may 1906-cı il tarixli "İrşad" qəzetinin 113-cü sayında dərc olunan "Dövlət dumasının açılışı" məqaləsində Ü.Hacıbəyli ölkədəki siyasi vəziyyəti dəqiqliklə təhlil edərək yazır: "Yapon davasında rus dövlətinin basılmağı camaatı qandırdı ki, belə hökumət ilə nə camaat saxlamaq olar və nə də düşməni qabağına çıxmaq olar. Ona görə bu cür hökumətə bir nəhayət çəkmək lazımdır. Camaatın bu arzusu elə şiddətli idi ki, bunu həsilə gətirmək üçün candan və maldan keçməyi lazım bildilər və habelə iğtişaş başladı. Əvvəl hökumət iğtişası yatırımaq üçün elə bir çox şiddətli tədbirlər görməyi lazım bilmədi, çünki Yapon kimi balaca (lakin azad) dövlətə basılmağı onu Yapon davasını əvvəldən heç arzu etməyən millət qabağında şərməndə etmişdi." (43.səh.28.). Böyük dövlətin əffliyi demokratik islahatların aparılmaması ilə bağlı olan müəllif siyasi iflasın əsas səbəbini ölkədəki mövcud bürokratik mexanizmin ətalətdə qalması ilə əlaqələndirərək yazırdı: "Hanki məmləkətdə ki, bürokratlar güclü və ixtiyarlıdır, o məmləkətin işi xarəbdir, çünki ixtiyarlı bürokratin vücudu ilə millət özü heç bir iş görə bilməyib həmişə bürokratların buyurduğuna əməl etməyə məcbur olar və heç bir ixtiyarı olmaz ki, durub bürokratların tutduğu əməllərə nəzər yetirsin ki, görək aya, bu əməllər millətdən ötrü nə qədər ağırdır və milləti əzməkdə bürokratin nə haqqı var. İxtiyarlı bürokrat millətə qəyyum hesab olunur, millət dəxi onun qulu yerində görünür. Heç insaf deyildir ki, millət öz xeyir və şərinə gözəlcə anladığı yerdə durub uşaq kimi qəyyum əlinə verilə; halbuki bu qəyyum öz mənəbini bütün millətin xeyrinə satmaz. İrana və Osmanlıya bir nəzər edək. Millətin qoyun sürüsü kimi dolanub pərişan və sərgərdan qalmağına səbəb nədir? Bürokratiyanın gücü və ixtiyaratı..." (43. səh.35). Məqalədə demokratiyanın üç əsas göstəricisindən biri olan azad seçkinin həyata keçirilməsi mexanizminə də toxunan Ü.Hacıbəyli: "Seçki görək ümumi külli olsun, yeni uşaq, dəli və qoşun əhlindən savayı hamının vəkil seçməyə ixtiyarı

olsun (ağanın və nökrin ixtiyarı bir olsun). Bu ixtiyar kişiye verilən kimi arvada da verilsin. Seçki məxfi olsun, yəni hər seçici hansı adamı istəyirsə, onun adını xəlvətcə yazıb versin, çünki seçki bu cür məxfi olmayıb aşkar olsa, o surətdə zəif adamlara qiyyətlilər güc edib, istəmədiyi adamı, seçməyə məcbur edərlər. Seçki görək vasitəsiz olsun, yəni haman birinci seçkidə seçilən adamlar vəkil adlanıb millət məclisi qurmağa getsinlər." - yazmaqla siyasi maarifçiliyin əsaslarını geniş oxucu kütləsinə çatdıraraq sakinin vətəndaşa çevrilməsi prosesində müstəsna rol oynayırdı.

14 iyun 1906-cı il tarixli "İrşad" qəzetindəki "Yeni inqilab xadimi" məqaləsində M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı: "İş zahiri cüssədə deyil, ruhani və mənəvi qiyyəvət və istiqamətdədir. Yapon da cüssəsi, cəsaməti tərəfindən zəif idi, kiçik idi. Lakin cəsamətli və əzəmətli olan Rusiyanı nə günlərə qoydu, başına nələr gətirdi?" (121. səh. 47) - kimi fikir və sualı imanın önə keçirilməsini vacib sayan ziyalımızın əqidəsini də səciyyələndirir. Digər tərəfdən isə bir il əvvəlki rus inqilabından sonra əl-qol açan sosial demokratların üsyana çağırışları qəzet səhifələrində belə yol tapırdı.

19 iyul 1906-cı ildə, birinci Dövlət Dumasının buraxılması haqqındakı çar manifestindən on gün sonra, "Dəvət-Qoç" qəzetinin 19-cu sayında, idəya rəhbərləri M.Əzizbəyov və S.M.Əfəndiyevin: "Cəmətin nicatına və rahatlığına ancaq bir çarə var, o da, cəməti müsəlləh etməkdir, yəni hamısına silah verməkdir." (247) çağırışları bolşeviklərin siyasi platformalarının formalaşdığı ilkin mərhələdən başlayaraq hakimiyyəti ələ almaq üçün silahı qarşıdurma yaratmaqla vətəndaş müharibəsi törətməkdən belə çəkinmədiklərini sübut edir. Məhz silahlı üsyanla Rusiyada hakimiyyəti ələ almış bolşeviklər sonrakı fəaliyyətləri dövründə də marksizmleninizm ideyalarının digər dövlətlərə ixracını yalnız silahlı təcavüz kimi təsəvvür edərək, kütləvi informasiya vasitələrində demokratik siyasi marketing imkanlarından istifadə olunmasını ağıllarına belə gətirmirdilər. Bu isə inzibati amirliyin tüğyan etdiyi bir ölkədə məmurlar ordusunun özbaşınalığı və vətəndaşdan sakinə çevrilmiş qara kütlənin yaşamaq uğrunda mübarizədən üz döndərərək içkiyə qurşanması üçün üzdənirəq "məhsuldar" mühit yaradırdı. Belə bir tarixi şəraitdə ucqarlardakı dərəbəylik rus imperializminin

yaratmaq təşəbbüsündə bulunduğu erməni dövləti xülyasını gerçəkləşdirən daşnakların yeni fitnələrinə şərait yarandı.

26 noyabr 1906-cı il tarixli "İrşad" qəzetinin 272-ci sayında çap edilmiş Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Dur ay yatmış" jurnalından götürüb tərcümə etdiyi "Araq içməyiniz!" məqaləsindəki: "Hər bir butulka araq içməyinizlə siz cəmətin xoşbəxtliyini və azadlığını içirsiniz. Siz bununla ilan, balığı bankada spirtləyən kimi öz hürriyətinizi spirtliyorsunuz. Hər bir butulkasına verdiyiniz 123 qəpik pulun 11 qəpiyi bürokratlara çatıyor.(...). Məlumdur ki, piyan cəmət ilə dolanmaq bürokratlara çox asandır.(...) öz ailəsinin səadəti də piyana lazım deyil." - cümlələrindən sonra: "Bu tərcüməyə əlavə olaraq biz də öz tərəfimizdən "Araq içməyiniz!" əvəzində "-Araq içməyə öyrənməyiniz!" - desək daha yaxşı, daha müsəlmanlara münasib olar zənnindəyiz. Həqiqətən də biz müsəlmanlar içkiçil olmasaq da, buna başlamışıq. Hətta, Kazan tatarları, türkmən təkələri, ləzgilər bu bəbətə də heç rus mujikindən geri qalmazlar, amandırlar arkadaşlar, araq içməyə öyrənməyiniz, öz səadətinizi içməyiniz!" (121. səh.69) - fikirlərini əlavə etməklə artıq gündəmdə olan bu problemə özünün sağlam münasibətini bildirirdi.

İlk inqilabı gülləbaran edərək qanlı bazar günü kimi tarixə salan çarizmin Qafqaz xalqları arasındakı milli qırğın siyasəti də ziyalılarımızın nəzərindən qaçmırdı. "Füyuzat"ın 1906-cı il 3-cü sayındakı "Şüunət" məqaləsində Ə.Hüseynzadə maddi və mənəvi problemlər içərisində çabalayan xalqın halına acıyan qələm əhlinə rəğbətini bildirirdi. "Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir, Cəbrayıl uyezdlərindəki öz acılarımızı da unutmamalıyıq. Bunlara imdad üçün "-İrşad"da Əhməd bəy Ağayevin, "Kaspi" sütunlarda Qarabəy Qarabəyovun fəryadları kainatları titrədir... Lakin, insanlar sadə maddi acılıqlar üçün fəryad etmirlər. Bir tərəfdən də mənəvi acılıqlar başlayır." (59. səh.75) - deyən Ə.Hüseynzadə çarizmin milli qırğın siyasətini qəti şəkildə pisləməklə yanaşı, mənəvi acılıqdan doğan maarifçilik tələbatını da önə çəkirdi.

"Füyuzat"ın 1906-cı il 5-ci sayındakı "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" məqaləsində də Ə.Hüseynzadə məhz Qarabəyova istinad edərək yazır: "Doktor Qarabəy Qarabəyovun daşnaksütunçulara və bilxassə Q.X. cənablarına "Kaspi" sütunlarında verdiyi cavablarda olduğu kimi "Biz özümüz bir yol bulub gedəcəyiz.

Bizim başqaları ilə büğz və ədavətimiz yoxdur. Bizim özümüze məxsus daha layiq, daha şanlı bir vəzifeyi-mücahidemiz vardır ki, o vəzifə də zülməti qəflətdə bulunan külliyyati-avam arasında nuri-maarifi əkməkdir." (59. səh.85). 1906-cı ildə İranda inqilabi fəaliyyətini davam etdirən Q.Qarabəyov isə Rəşt tutulduqdan sonra Mirzə Abdulla Xan adı altında Berlinə qaçaraq iki ilə yaxın bir dövr ərzində Avropanın müxtəlif şəhərlərində yaşayıb.

20 fevral 1907-ci ildə Bakıdan kadetlər İ.Tağıyev, M.Mahmudov, hümmətçi Z.Zeynalov, Yelizavetpoldan kadetlərə yaxın F.Xoyski, X.Xasməmmədov, daşnak S.Avetisyanın da seçildiyi ikinci Dövlət Duması da aqrar məsələni gündəmdə saxlamaqla şəxsiyyət hüququ və maarifçilikdən vaz keçməli oldu.

23 fevral 1907-ci il tarixli "İrşad" qəzetinin 32-ci sayında çap edilən Üzeyir bəy Hacıbəylinin "Təəssüflər olsun" məqaləsindəki: "Lənət olsun o günə ki, maarif və mədəniyyət qapıları bizim üzümüze bağlanıb, bizi cəhəlat və vəhşaniyyət vadisində sərgərdan qoydu. Və lənət olsun bu uzun zamana ki, bu tulani mürürlə bizim içimizdən millət, camaat qəhrəmanı olacaq bir dahi çıxara bilmədi. Bir dahi ki, həqiqi ömür sürmək üçün, qabağımızı kəsib duran sədləri nisü nabüd edəcək qədər qüvvəti mənəviyyəyə və cismaniyyəyə malik olub bizi zülami-cəhəlatdən nuri-maarifə tuş edə biləydil!" (43. səh. 69) - fikirlər müəllifin daxili üsyanını əks etdirir.

29 aprel 1907-ci il tarixli "İrşad" qəzetinin 79-cu sayında bağlanmaq təhlükəsi yarandıqda qəzetini qorumaq naminə çar məmurları ilə dil tapmaq istəyən Ə.Ağaoğlu yazırdı: " "İrşad" nə istəyir? "İrşad"ın xahişi budurmu ki, müsəlmanlar da hökumət əleyhinə qiyam edib bomba, güllə istemal etsinlər!... Xeyir, bizim qəsdimiz bu deyil. Bizim məsləkimizdə, təriqətimizdə bomba, güllə yoxdur." (4). Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, 17 dekabr 1905-ci ildən başlayaraq mövcud olduğu il yarımılıq dövr ərzində Ə.Hüseynzadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli, Ö.F.Nemanzadə, Q.Qarabəyov, S.S.Axundov kimi qələm sahiblərinin çıxış etdikləri "İrşad" qəzeti onun rəhbəri Ə.Ağaoğlunun bütün söylərinə baxmayaraq, 20 iyun 1907-ci ildən dörd ay müddətinə öz fəaliyyətini dayandırmalı oldu. Sonrakı mərhələlərdə fasilələrlə çalışan "İrşad"ın müəlliflərini tədricən itirməsi şübhəsiz ki, qəzetin mövzu

dairəsinə də öz mənfi təsirini göstərsə də, digər mətbuat orqanları mübarizəni davam etdirirdilər.

3 iyun 1907-ci ildə sosial-demokrat fraksiyasının dövlət çevrilişi hazırlamaqda günahlandırılaraq həbs olunması ikinci Dövlət Dumasının da bağlanmasına səbəb olsa da, artıq əyalətlərdə belə davam edən ixtişaşlar bütün zümrələri əhatələndirirdi. Bu məqamdan istifadə edən müxtəlif siyasi qüvvələr yaranmış vəziyyətdən öz məqsədləri üçün faydalanmağa çalışırdılar.

14 iyul 1907-ci il tarixli "Bakinski den" qəzetinin 29-cu sayında Qarabəyovun: "Qadınlarımızın əsrin əsarətinə dözməyərək azadlığa, işığa can atmaq yolundakı addımları alqışlanmalıdır." (68) - sözləri bütün zümrələri açıq mübarizəyə səsləməyin göstərici olaraq islamçıların da hümmətilərə tərəf yaxınlaşdığını səciyyələndirir. Belə bir məqamda sosial partlayışdan ehtiyat edən çar I noyabrda Bakı, Yelizavetpol quberniyalarından ifrat sağçı F.Ftimoşkin, daşnak İ.Y.saqatlyanla yalnız bir azərbaycanlı, Xəlil bəy Xasməmmədovun da deputat olduğu üçüncü Dövlət Dumasının fəaliyyətinə qərar verir.

27 noyabr 1907-ci ildə M.F.Axundovun qoyduğu bünövrə üzərində maarifçiliyin binasını ucaldan Həsən bəy Zərdabinin ölümü onun davamçılarını qüssəyə qərq etdi. Həsən bəyin dəfn mərasimində özünün natiqlik məharətini də bir daha nümayiş etdirən Əhməd bəy Ağaoğlunun çıxışındakı: "Ey ali ruh! Şimdi sən gedirsən ata-babalarımızın, əcdadlarımızın hüzuruna! Onlara bizdən salam yetirib də bizim bu şikayətimizi de: Ey əcdad, ey babalar! Bizə nə gün qoydunuz?! Bizə nə növ irs qoydunuz getdiniz? Məmləkətimiz xərəbə, vilayətlərimiz viranə! Cümlə millətlər arasında xar, zəlil, məzlum, əhvalımız pozğun! Gündən-günə tənəzzül edib, günü-gündən puç və zay olmaqdayız. Əlan işimiz, sənətimiz oğurluq, quldurluq, bir-birimizin canına, malına irzi-namusuna qəsd etmək imiş! Eh kaş nə biz olaydıq, nə böylə irs." (56. səh. 225) - fikirləri onun keçmişlə bərabər gələcəyə də xitabı kimi səslənir. Həsən bəyin digər davamçısı doktor Qarabəy Qarabəyovun: "Həsən bəyin Bakıda qəzetə çıxardığı zamanlar öylə bir vaxt idi ki, onda yerin sacını üç qəpiyə almaq mümkün idi. Neft yerləri demək olar ki, müftə paylanırdı. Həsən bəy istəsəydi, indi Bakının kapitalistlərindən ola bilərdi. Lakin o, bunu elmədi.

Dünya malına göz dikmədi. Ancaq camaət dərдинə qaldı. Axırda da quru taxta üstə vəfat edib öz əhli-əyalına heç bir şey qoymadı." (56. səh. 227) - sözləri bu böyük maarifçinin ictimai mövqeyinin portretini yaradır.

29 noyabr 1907-ci il tarixli "Tazə həyat" qəzetinin 1-ci sayında Həsən bəy Zərdəbiyə həsr etdiyi nekroloqda Nəcəf bəy Vəzirovun: "Bizi düşündürən, bizi ağladan, bu növ üreyi, dili, əfali, məsli bir, qorxusuz, açıq-açıqına deyən millət mücahidinin qaib olmasıdır." (143. səh.199) - sözləri bu ağır itkinin yaratdığı sarsıntıyı göstərir.

2 dekabr 1907-ci il tarixli "İrşad" qəzetinin 122-ci sayında çap olunmuş Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Həsən bəyin dəfn mərasimindəki çıxışından: "Bizdə reis yoxdur. Bizim reislərimiz camaəti bu cəlladların əlindən qurtarmalıdır. Bu xiləşlik də camaətin öz əli ilə gerek olsun. Başqa bir yol yoxdur. Camaət özü-öz azadlığına gerek çalışsın. Reislərə yalvarmaq, onlardan mərhəmət istəməklə onun halına heç bir fayda olmaz. Çün həmişə qoyun nə qədər xırıldasa, nə qədər nalə iltica etsə də, qəssab onun bu naləsinə baxmaz (...). Dəyər ki, camaət öz haqq və ixtiyarını, öz bacarıq və gücünü bilsin, o zaman heç kəs onu sıxıntı altında saxlaya bilməz. Camaəti ayılmaq, onu dərrakəli etmək üçün nə lazımdır? Maarif, maarif, maarif!" (121. səh.151) - cümlələri "parçalanmış və talan olan millət" yolunda məşəl kimi yanan müəllifin inqilabi coşğunluğunu, siyasi səviyyəsini və maarifçilik yangısını nümayiş etdirir. "İrşad" qəzetində Ə. Ağaoğlunun yaratdığı sağlam mühiyyə, ideyası uğrunda varından-yoxundan keçməyə hazır olan M.Ə. Rəsulzadə ilə yanaşı, digər maarifçilərimiz də xalqın mənafeyi uğrunda yorulmadan çalışırdılar.

1908-ci ildə baş redaktor kimi "İrşad"ın son 46-57-ci saylarını özünün müavini və məsul katibi Ü. Hacıbəyli ilə birgə çap etdirən M.Ə. Rəsulzadə irticanın təzyiqi ilə bu demokratik nəşrin fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra peşəkar siyasətə keçərək Müsavat partiyasını yaratdı.

27 yanvar 1908-ci il tarixli "Kaspi" qəzetinin 24-cü sayında çap olunan, məşhur Avropa şərqşünası Vamberinin beynəlxalq miqyasda tanınan "Kosmopolit" jurnalında yazdığı məqalədən götürülmüş: "İslamda onu müasir mədəniyyətlə yaxınlaşdırın meyllər zümr

etməkdir. Bu dini hərəkat isə xüsusilə Rusiya müsəlmanları arasında daha güclüdür." - (249) fikirləri beynəlxalq miqyasda islam prinsiplərinin qəbul edilməsinə əsas verməklə yanaşı, dövrün mənzərəsinə də canlandırır. Həqiqətən də cəmiyyətdə özünə geniş sosial dəyər tapmış "İttihadi-islam" təlimi elmi əsaslarına görə xalqın öndə gedən ziyalı zümresini də ətrafında toplaya bilmişdi. Şübhəsiz ki, işğal altında mövcud olan cəmiyyətlərdə panislamizmin əsas qayəsi xalqları milli-azadlıq mübarizəsinə səsləmək idi ki, bu da Avropa və rus imperializminin müstəmləkə siyasətinin əleyhinə idi.

Tədricən Türkiyənin ictimai həyatında mühüm yer tutan "İttihad və tərəqqi" təşkilatı 1908-ci ildə Sultan II Əbdülhəmidə konstitusiyayı bərpa etməyə və parlamenti çağırmağa vadar etdi. Əbdülhəmidin xatirələrində yazdığı: "Perepalas" otelində verilən parlaq ziyafətdə Məclisi Məbusanın reisi Ahmet Rza bəy "İttihad və tərəqqi"yə qarşı çıxanları lənətləyib yox edəcəklərini alovlu bir niqlə açıqdan-açıqə elan etmişdi." (127. səh.114) - sözləri onun özünün də bu yeni hərəkat qarşısında aciz olduğunu qismən sübuta yetirsə də, 5 aprel 1917-ci ildə gündəliyində yazdığı: "Övladlarımla Avropada təhsil ala bilmələri üçün Kredi Liyone bankına əlli min lira yatırırdım. Avropaya getdikləri zaman bu puldan istifadə etməyidilər. İndi bu gün sərvət deyər məndən istənilən budurmu! Məmləkətimdən əsirgəyəcək heç nəyim yox idi. Sevərək bu son üç-beş quruluşu da verə bilirdim. Fəqət həyatımız belə təhlükə altında idi. Bizi qorunmalı olanlar ölümlə, topa tutmaqla təhdid edirdilər. Öz həyatımdan keçdim, bəs uşaqlarımın həyatı nə olacaqdı?" (127. səh.140) - kimi ilk baxışda sadələvh görünən fikirlər ittihadçıların qətiyyətinin qarşısında sultanın acizliyini təsdiqləyir. Məhz Sultan II Əbdülhəmidin acizliyi sayəsində cəmiyyətdə özünə geniş sosial dəyər tapmış "ittihadi-islam" təlimi özünün elmi əsaslarına görə Avropada belə müsəlman ziyalı zümresini panislamist ideya ətrafında toplaya bilmişdi.

Sultan II Əbdülhəmid islama münasibətini göstərmək naminə dövlət büdcəsi deyil, ianələr hesabına İstanbuldan Məkkə və Mədinəyə dəmir yolu çəkdirib dəniz limanları qursa da, XIX əsrin sonundan Avropa dəyərlərini ödə çəkən Gənc türklər hərəkatı dini

və milli məhdudiyət qoymayan azad cəmiyyətin bərqərar olunması istiqamətində ciddi fəaliyyətə başladı.

Özlərini Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.) davamçısı sayan Osmanlı sultanları dövlətçilikdə islami dəyərləri daim önə çəkənlər də, idarəçilikdəki mühafizəkarlıq islahatların keçirilməsinə imkan vermirdi. Əslində 1908-18-ci illərdə Türkiyədə real hakimiyyəti idarə edən İttihad və tərəqqi partiyası tədricən qonşu ölkələrə də nüfuz edirdi.

Həmin ərəfədə İranda Qacarilərin sülalə hakimiyyətinin də, süslük və cəhəlat içində süquta doğru getməsinin səbəblərindən birinin orta əsrlərdən bəri meydana çıxan ədəbiyyat və musiqi düşkünlüyü olması faktında görün Məhəmməd Əsəd bəyin: "Son qacarların baxışına görə qanun ilk öncə qulağı oxşamalıydı. Məsələn, fars konstitusiyasının 35-ci paragrafı belə səslənirdi: "Səltənət, üstündə Allahın mərhəməti olan hökmdara xalqın hədiyyəsidir." və konstitusiyası bu poetik cümlə ilə bitirdi: "Yaxşı və müdrikdir bu qanunlar, Əlahəzrətimiz onlara dəqiq əməl etmək istəyir, əgər Allah bunu istəsə. Bizim varisimiz və xələflərimiz də, Allah onlara nəsis etsə, bu müqəddəs prinsipləri qorusunlar." (95. səh.251) – sözləri bölgədəki böhranın səbəbini göstərir. Hələ 18 dekabr 1891-ci il tarixli "Mançestr Qardian" qəzetinin müxbiri Artur Arnolda verdiyi müsahibəsində Cəmaləddin Əfqanının söylədiyi: "İranda qanunun iyi hələ burunlara dəyməmişdir. Xalqla vəhşicəsinə rəftar edirlər, onların azadlığı əllərindən alınıb. Bu zülmkar istibdad İranın müfəkkir başlarını məhv edib və onların fikirlərini boğmuşdur. Bəzilərinə ölkəni tərk etməyə, ömürlük gizlənməyə, dərbadər olmağa məcbur etmişdir." (85. səh. 43) – fikirləri reallığı əks etdirir.

1908-ci ildə müsəlman əhalisinə şeyxülislam seçmək hüququnun verilməsi tələbi ilə Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseyinzadə, Q. Qarabəyovun daxil olduğu nümayəndə heyətinin Qafqaz canişinliyində danışıqlar aparması Pyoturun vəsiyyətinə əsasən sünni-şie qarşıdurmasından bəhrələnen rus dövlətinin regionda tarixən möhkəmlənən islama getdiyi kompromisə işarədir. Hakimiyyət strukturunun iflic vəziyyətdə olduğu İranda baş verənlərin geosiyasi vəziyyətə təsiri ziyalılarımızın nəzərindən qaçmırdı.

26 iyun 1908-ci il tarixli "Tazə həyat" qəzetinin 145-ci sayında çap edilən "Bir amerikalının sualına cavab" məqaləsində Nəcəf bəy Vəzirov imza kimi istifadə etdiyi "Dərviş" in dilindən yazdığı: "Mən nə edim, aşkar gördüm ki, vətənim, gözəl vətənim İran viran olur. İndiyədək padşahlarımız eys-ışrətlə məşğul olur, bilmərrə bədbəxt vilayəti atblar. Cəlladlar əlində günü-gündən zillətdə, axırın bu hala düşüb mənim yazıq vətənim, biçiz vətənim!... Bizlərdə əgər insaf, mürüvvət olmuş ola, daşürəkli gərəklə olmuş ola ki, belə müsibətə qan ağlamayaq... Bir yerdə ki, qırx gün ulaq üstə Tehrana kömür gələr, bir vilayətdə ki, hər şeydə möhtac olasan əcnəbi tayfalarına, qazanc yeri bir kişmiş ola, bir düyü; əlbəttə, əcnəbilər qanını içəcəklər, günü-gündən müflis, günü-gündən məzlum, yazıq vətən!.." (143. səh.372) – fikirləri siyasi və iqtisadi durgunluğun aradan qaldırılmasına çağırış kimi səslənir. Beləliklə, azadlıq ideyasının real həyata təbiiq prosesinə rəvac verən rus maarifçi demokratiyasının yazılı mənbələrinə tələbat yaranır.

1908-ci ildən başlayaraq iki il ərzində "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət" qəzetlərində otuz oçerkdən ibarət təfriqə şəklində çap edilən, Ə. Hüseyinzadə yaradıcılığının zirvəsi hesab olunan "Siyasəti-fürusət" əsərində azadlıq ideyalarının dərkli yolunda Qriboyedovun 1822-24-cü illərdə yazdığı "Ağıldan bəla"sının tutduğu yer yüksək qiymətləndirilir. Müəllif pas atmış inzibati-amirliyin demokratiya istiqamətində yeniləşməsində bu əsəri məhək daşına çevirmiş və onun dünyəviliyini göstərərək İran mühitinə tam uyğun olduğunu təsdiq etmişdir. Əli bəy Hüseyinzadə "Siyasəti-fürusət" əsərində Gənc türklər hərəkatının liderlərindən biri, İstanbulda 1886-cı ildən "Mizan" qəzetini çıxaran Murad bəyin "Ağıldan bəla"nı türkçəyə tərcümə etdiyinə görə təqibə məruz qalmasından söz açır, "heç Çatskiləri türkçə söylədən bir ustad irticəpərəst olurmu?" (58. səh.116) – desə də, demokratik ideyaları yayan bu əsərin müəllifinin İran ədəbiyyatı və tarixinə bələd olmasını, farsca bildiyini yüksək dəyərləndirir. Bununla belə, Əli bəy Qriboyedovun həcv etdiyi rus bürokratiyasından götürdüğü yersiz qüruru tənqid edib "Gözündə ruslardan, Rusiyadan, Rusiyanın özəmətindən başqa bir şey olmayıb iranlılara daima həqarət nəzəriylə baxıyordu. Halbuki, İranda ləyaqətli adamlar da yox deyildi." – yazaraq ədibin 1829-cu ilin yanvarında Tehrandə qətl edilməsi səbəbini onun

özündə axtarır, "mən əminəm ki, onun yerində Puşkin olsaydı qət olunmazdı." (58. səh.122) - deyər Qafqaz səfəri zamanı kalmık çöllərindən keçərkən dadına baxdığı piy qatılmış çaydan iyrendiyini gündəliyində qeyd etsə də, imperiya siyasəti naminə kalmık gözəlini vəsf edən şairi daha yüksək qiymətləndirmişdir.

23 iyul 1908-ci ildə Türkiyədə konstitusiya, parlament, məfkurə və mətbuat azadlığının elan edilməsi ilə ictimaiyyətdə yaranan çaşqınlıq uzun illər imperiya əsarəti altında yaşayıb təkhakimiyyətliyə alışan millət üçün təəccüblü deyildi. Bununla yanaşı, sultanın hüquq və demokratiyanın tələbinə boyun əyməsi konstitusiyanın mahiyyətini bilməyənləri belə vəcdə gətirməklə hərəkətin uğuru na təminat verirdi. Millətlərin və dinlərin qardaşlaşması fonunda konstitusiya anlayışı birgə yaşayışa mane olan köhnədənqalma nifrət və həqarətə üstün gəlirdi. Bu mənəvi çətinlik dövlətçilik strategiyasını unudan Gənc türklərin Turan romantizminin azlıqda qalan millətləri təşvişə salması sayəsində boğuldu və gözənilən parlamentin əvəzində çoxsaylı cırdan partiyaların yaranması ilə iflasa uğradı. Səbəb isə yeni formalaşan panislamizmin təmsalına çevrilən Sultan Əbdülhəmidin avtoritar despotizminə öyrənmiş çoxmillətli xalqın liberalizmdən uzaqlaşan Gənc türklərə inamsızlığı idi. Sultanın mərkəzi fiqur olduğu panislamizmin düşməninə çevrilən Gənc türklərdən başqa daxildə və xaricdə türkə nifrətin miqyasını dərk edən, yeni turançılıq ideyasını önə çəkən qüvvələrin düşüncə mənbəyi kırımlı İsmayıl bəy Qasprinski, qarabağlı Əhməd bəy Ağayev və volqaboylu Akçuroaoğlu kimi rus işğalı ərazisində olan müsəlman türklər-tatarlar oldular. Türkiyənin ictimai-siyasi problemlərini kənardan izləyən, çoxsaylı məqalə və kitablar yazan, bu yüksək təkəkkür və peşəkar qələm sahiblərinin qətiyyəti gələcəyin uğurlarının təminatı idi. Panislamizm zəminində yaranacaq Osmanlı dövləti ideyasının iflasa uğradığı bir şəraitdə bütün dünya türklərinin ümumi vətəni olub keçmişlə gələcəyi özündə birləşdirən Turanın yeni ideyanın simvoluna çevrilməsi ağlabatan görünürdü. Turan ideyasının romantik cizgiləri xristianların, ərəblərin və digər qeyri-türk xalqlarının xəyali səslənən səltənətin dövlət birliyindən çıxmasını hələ ki, təhlükəsiz sayırdı. Beləliklə, dövlət sərhədləri ərəb, Balkan dünyasını deyil, ucsuz-bucaqsız Asiya çöllərini əhatələndirən və hələ ki, əsasən çar Rusiyasının

müstəmləkəsi kimi inləyən türk xalqlarının gələcək taleyi gündəmə gəldi. Qeyri-türk müsəlmanların turançılıqdan kənar qalmaları dövlətçilik üçün yeni problemlər yaratsa da, bu ideyanın gerçəkləşməsində sürətli hücumla "iyirmi dörd saat ərzində səksən kilometr qət edə bilən" mifik qəhrəman Ənvər paşanın İstanbulun Avropada arxa cəbhəsi olan Trakiyanı azad etməsi onu Gənc türklər hərəkətinin, Turan millətçilərinin vuran əlinə çevirdi.

24 iyul 1908-ci ildən həyata keçirilməsi labüd olan islahatlardan sonra faktiki hakimiyyətə gələn İttihad və Tərəqqi partiyasının qanadlarında idarəçiliyi ələ alan Gənc türklərin qələbəsidən sonra digər mütərəqqi fikirli ziyahlar kimi çarizm tərəfindən təqiblərə məruz qalan Qarabəyov İstanbulda xüsusi mülk alıb tezliklə xanımını, qızları Tamara və Reyhanatı da yanına gətirir. Burada dörd ilə qədər hakim partiyanın özləklərindən olan "Səadət" təşkilatının başında dursa da, yalnız həkimlik fəaliyyətilə məşğul olub vəzifələrdən imtina edir və doğma yurdda müntəzəm əlaqələr saxlayır. Azərbaycan ziyahları isə həmin ərəfədə demokratiya və bazar iqtisadiyyatının tələblərini xalqa çatdırmaqdaydılar.

30 sentyabr 1908-ci il tarixli "Tərəqqi" qəzetinin 65, 68-ci saylarında çap edilən "Kooperativ cəmiyyətləri" məqaləsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə: "Fabrikanın imkanı olduğundan məhəm vasitəsi ilə müdam işləyib məta hazırlıyor. Məta hazırlıyor da, satılacağını heç bilmiyor. Buna görə də ona lazımdır ki, ticarət azad olsun, yollar rahat olsun, insanların bir-birilə rəftarı və əşyanın hüsulu asan vəchə düşsün. Ona gərəkdir ki, hər yerdə müəyyən bir qanun mühafizəsi görsün." (121.səh.197) - deyər bazar iqtisadiyyatının tələblərini aydın şəkildə şərh edir. Müəllif: "Bir nəfər dəllalı gündəndə görün ki, o, dükənləri qapı-qapı gəzib nələr qayırır? Baxınız ki, o nə yollar ilə mağazalara girib vəkil olduğu ticarətxanənin, yəni, fabrikanın mətəmi nə dillərlə tərif edib, nə üsullar ilə işə verir." (121. səh.202) - yazmaqla o dövrdəki sənayeləşmə nəticəsində yeni peyda olan reklam agentlərini arxaik dildə dəllal adlandırması da maraqlıdır. Tədrisən azad iqtisadiyyat zəminində meydana çıxan gəlmə şirkətlərin yaratdığı problemlər də müəllifin nəzərindən qaçmır.

5 dekabr 1908-ci ildə tamaşaya qoyulan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Qaranlıqda işıqlar" pyesi milli dirçəliş ideyalarının

istiqlal hərəkatına tətbiqini göstərməklə müstəqillik amallarına xidmət edirdi. Çarizm irticasına qarşı yönəlmiş sosial plakat janrında olan bu əsər ədəbiyyatımızda da, müstəqillik mövzusunun ilk qaranquşu sayıldı. Həmin il müəllifin yazdığı "Nagəhan bəla" pyesi də melodrama janrında olub sosial problemləri əks etdirsə də, məğzində müstəqillik ideyası dayanırdı.

16 fevral 1909-cu il tarixli "Tərəqqi" qəzetinin 37-ci sayında çap edilən "Açıq terror" məqaləsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə naməlum şəxs tərəfindən Nobel şirkətinin mühəndisi Maksimova atılan gülləyə görə iki yüz fəhlənin işdən atılmasına: "Bir nəfər caniyə qisas etmək üçün iki yüz nəfərə cani olmaq nə böyük istibdad! Haqsızlıq!" - deyərək qətiyyətlə münasibətini bildirir. Ümumiyyətlə mütərəqqi dövrü mətbuatda gəlmə şirkətlərin yerli xalqların taleyinə biganə qalmaları tez-tez işıqlandırılırdı. Təsədüf deyil ki, adı çəkilən şirkətlər fəhlələr üçün eyni tipli baraklardan, xarici rəislərin yaşadıkları saray və bağlardan savayı şəhərdə heç bir tikinti aparmırdılar. Fəaliyyətlərində daim müstəmləkə siyasətindən doğan sərt siyasi və iqtisadi qanunların yaratdığı məhdudiyətlə buxovlanan yerli sərməyedarlar gəlmələrdən fərqli olaraq təkamül qazanla kifayətlənməyərək öz tələblərinin doğma xalqla bağlı olduğunu dərk edirdilər. Məhz bu zəmində formalaşan strateji tərəkür tərzinin bir çoxunu maarifçiliyi təbliğ etmək məqsədi ilə yaranan mətbuatın, təhsilin, mədəniyyətin, elmin, texnikanın inkişafını nizamlayan, hüquqi status qazanmış mütərəqqi cəmiyyətlərin himayədarına çevirdi. Milli kapitalizmin formalaşması artıq dövrün tələbinə çevrilir və Hacı Zeynalabdin Tağıyev kimi xeyriyyəçilər örnək olurdular. Bununla belə, öncə dünyaya, sonra millətə sevgini öncə çəkən mütərəqqi ziyalılarımız millətçiliyi qətiyyətlə qəbul etmədilər. Məhəmməd Əminin "Tərəqqi" qəzetinin 29 iyun 1909-cu il tarixli 143-cü sayında dərc etdirdiyi "Qərribə bir baykot" məqaləsindəki: "Millətçilik! İnsan-insanlar əvəzində utanıyor, xəcalət çəkiyor." (121. səh.378) - sözləri buna parlaq misaldır.

27 aprel 1909-cu ildə Sultan II Əbdülhəmidə devirərək on il ərzində hakimiyyəti ələ alan "İttihad və Tərəqqi"yə qarşı ölkə daxilində və xaricində geniş müqavimət yarandı. Ermənilərin baş qaldırması, yunanların Krit adasını, Avstriyanı, Bosniya və Herso-

qovinanı, İtaliyanı, Tripolitaniya və Kirengikanı tutması nəticəsində Osmanlı imperiyası ömrünü başa vurdu. II Əbdülhəmidin dəstək verdiyi panislamizm cəhdi dünya müharibəsində xristianların rəhbərliyi altında müsəlmanların bir-birinə qarşı vuruşduğu bir şəraitdə bəhrə verə bilməzdi. Məğlubiyyətlərin səbəbi saydığı Avropa və o cümlədən, türk millətçiliyinə düşmən kəsilən Əbdülhəmid dönəmində xəfiyyətlərin meydan suladığı, düşüncə azadlığının təqib olunduğu ölkədə dövlətçilik deyil, şəxsi sədaqət prinsiplərinin ortaya çıxması ilə nəinki idarəçilik, hərbiyyə, hətta məhkəmə sistemindeki əyintilərin də üstü örtülürdü. Məhz bu səbəbdən də gizli siyasi sözləşmələrin, sui-qəsdlərin baş alıb getdiyi ölkə qapalı cəmiyyət sisteminə mövcud olduğundan vətəndaşın sakinə çevrilməsi prosesi gedirdi.

Fransa inqilabından sonra islamın müasirləşməsi yolunda çalışaraq panislamizmi aparıcı ideologiyaya çevirən professor Cəmaləddin Əl-Əfqaninin "İttihad-islam" fəlsəfi-siyasi təlimi geniş vüsət aldı. Təlimini nəzəri cəhətdən əsaslandıraraq onu müasir cəmiyyətlə təbii edən Cəmaləddin Əl-Əfqani bu cərəyanın müsəlman aləminin tərəqqisinə aparan yol olduğunu təsdiqləyir. Şərqi məhv olma səbəbini imanın dağılmasında görəndə Əl-Əfqani xilas yolunu islamın yeniləşdirilməsində axtararaq özünün tərəfdarlarını tapır. Əl-Əfqaninin yazılı proqram halında, müsəlmanların dini qanun qarşısında bərabərliyini öncə çəkərək şəriətin gözlənilməsinə islamın qoruyucusu olan sultanda görməsi bu dinin osmanlı dövlətçiliyinə yenidən tətbiqinə təkən verir. İdeoloji hakimiyyətdən məhrum olan iki yüz əlli milyonluq islam dünyasının məğlubiyyətlərinin səbəbi sultanın xəlifə olmadığına görünür. Panislamizm təliminin az müddət ərzində bütöv islam dünyasının aparıcı ideologiyasına çevrilməsi və davamçılar tərəfindən əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsi, təkcə dini deyil, siyasi, iqtisadi və mədəni problemləri də əhatələndirməsi diqqət mərkəzinə gətirilir. Şübhəsiz ki, ciddi mənbələrdə Cəmaləddin Əfqaniyə digər münasibətlər də mövcuddur. Hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldıqdan sonra uzun illər Bəylərbəyi sarayında göz dustağına çevrilən Sultan II Əbdülhəmidin 20 mart, 1917-ci ildə gündəliyində yazdığı cümlələrdə Cəmaləddin Əfqaninin ingilis agentliyi olduğu vurğulanır. Onun: "İngilərənin xaricində əleyhimə hazırladıkları bir plan

əlimə keçdi. Bunlar xilafətin türklər tərəfindən zorla alındığını irəli sürərək Məkkə Şerifi Hüseynin xəlifə elan edilməsini ingilislərə təklif edirdilər. Cəmaləddin Əfqanini yaxından tanıyırdım. Misirdə idi. Təhlükəli bir adam idi. Bir ara mənə "məhdilik" iddiası ilə bütün Orta Asiya müsəlmanlarını ayağa qaldırmağı təklif etmişdi. Bundan başqa o, ingilislərin adamı idi və çox mühtəməl ki, ingilislər məni sınamaq üçün bu adamı hazırlamışlardı. Dərhal onu rədd etdim." (127. səh.74) - sözləri sonrakı dövrlərdə fetişləşdirilmiş siyasi fiqura yeni nöqtəyi-nəzəri ifadə edir. Xatirələrində bölgədə neft marağı güclü olan ingilislərin Cəmaləddin Əfqanı kartından istifadə etdiyini vurğulayan Sultan II Əbdülhəmidin yazdığı: "Mosul və Bağdadda açdıqları quyuları da hökumət səviyyəsində bağlatdırdım. İngilislər küsüb qazdıqları quyuları olduğu kimi saxladılar. Lakin həmin arıdan Cəmaləddin Əfqanı vasitəsilə xilafət məsələsini qurcalamağa başladılar. Hicaz əmirini ələ keçirərək məqsədlərinə çatmaq istəyirdilər. Mən də buna qarşılıq olaraq böyüyəcək bir dərviş xəfiləsini Hindistan müsəlmanları arasına göndərdim. İngilislər buna Girit qailəsini çıxarmaqla cavab verdilər. Bununla kifayətlənməyib Rusiya və Fransanı da öz tərəflərinə keçirdərək məni taxtdan salmağa çalışdılar. Ruslar ingilislərin bu təklifini rədd etdilər. Çünki İngiltərə eyniyə Osmanlı ölkəsində olduğu kimi Rusiyada da çarı məşruti idarəyə zorlamaq üçün müxtəlif təfriqələr hazırlayırdı." (127. səh.81) - sözləri böyük dövrlərin iqtisadi marağının beynəlxalq siyasətdə aparıcı rol oynadığını təsdiqləyir.

1909-cu ildə Türkiyədə bir oğlu və bir qızı da dünyaya gələn, İttihad və Tərəqqi partiyasının qərarı ilə ailəsini İstanbulda qoyub İrana keçən Q.Qarabəyovun orada inqilabi fəaliyyətlə məşğul olması islam inqilabının ixracı ideyasına xidmət edirdi.

27 avqust 1909-cu il tarixli "Tərəqqi" qəzetinin 193-cü sayındakı "Zemstvo məsələsi" məqaləsində dəyərli ziyalılarımıza qarşı aparılan repressiyaları qətiyyətlə pisləyən Üzeyir bəy yazırdı: "Biarlığımıza salıb dinməz-söyləməz oturmuşuq. Yəne bir cürə işlərdə üzümümüzü ağardan və haqqımızın paybəşik olmasına namusi-millisi yol verməyənlərimiz var idisə, o da Əhməd bəy idi. Onu vətəndən qaçırdılar...Əhməd bəydən keçəndən sonra doktor Qarabəy Qarabəyov idi. Onu da vətəndən qaçırdılar. Bunlardan başqa,

Əlimərdan bəy Topçubaşov idi, onu da vətəndən qaçırdılar. Bunlardan savayı doktor Nəriman Nərimanov idi, onu da qazamata saldırıb bir bölük külfətini ac qoyurdular." (43. səh.131). Xalqın öz ziyalılarına yaxınlaşa bilməməsinin əsas səbəbini savadsızlıqda axtaran Üzeyir bəy Hacıbəyov 1 yanvar, 1910-cu il tarixli "Həqiqət" qəzetinin 1-ci sayında çap edilən "Öz qədrimizi bilmirik" adlı baş məqaləsində texniki tərəqqinin bizdən yan keçməsi səbəblərini göstərərək yazır: "...ışığı gələn yerləri bərk-bərk mənfəət yetirən Doğrudan da, novicad və ehtiram edilib də xalqa mənfəət yetirən şeylərin adına "min əməli şeytan" deyəndə, hankı müsəlman oğlu müsəlman telefon, teleqraf, maşın və sair bu kimi şeylər icad etmək fikrinə düşərdi? Sair elmlərə, sənətlərə dəxi bu nöqtəyi-nəzərdən baxıldığı zaman onların tərəqqisi mümkün idimi?" (43. səh.143).

1910-cu ildən milli müstəqillik ideyalarını öne çəkən "Açıq söz" qəzeti Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin simasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mənavi təməlini qoymağa başladı. Həmin ərəfədə Y.V.Cəmənzəminli də bu qəzetdə çap olunan "Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi" məqaləsindəki: "Rus-yapon müharibəsi bizə "Həyat" ilə "İrşad"ı bəxş etmiş idi. Böyük Avropa dalğası da "Açıq söz"ü vücuda gətirdi. Məsləksiz mətbuatdan inciyib kənara çəkilmiş mühərrirlərimiz yenə də qəzet başına toplandılar. Dərdlərimiz müzakirə olunur, halımızı təsvir edirlər." (26. səh. 182) - fikirlərilə müharibə meydanındakı məğlubiyyətdən laxlamış məmur idarəçiliyinin zəifləməsi nəticəsində yaranan və demokratik fikir təməlinə bərqərar olan kütləvi informasiya vasitələrinin imkanlarını dəyərləndirirdi.

1910-cu ilin sentyabrında həbs təhlükəsindən qurtulmaq üçün yaşadığı İranda Avropa təhsili görmüş ziyalılarla birgə Demokrat partiyasının əsasını qoyan, "İrane-Nov", "İrane-ahat" kimi müasir tipli qəzetlərin baş redaktoru olan M.Ə.Rəsulzadə İran inqilabının və Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın (1905-11-ci illər) rəhbəri Səttar xanla yaxın dostluq münasibətləri yaratmaqla tanınmış ideoloqlardan birinə çevrilir.

İran istibdadının təzyiği ilə Türkiyəyə mühacirət edən M.Ə.Rəsulzadə Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Yusif bəy Akçuraoğlu (1876-1936), Ziya Gök Alp (1876-1924) ilə birlikdə milli ideyaların daş-

ıyıcısı sayılan "Türk ocağı" cəmiyyətində çalışsa da, əsas fikri Azərbaycanca gedən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı idi.

1911-ci ildə Türkiyədə Cəmaləddin Əfqaninin "Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin əsas mahiyyəti" və "Səadətın altı güşəli qəsr-i" əsərlərini fars dilindən tərcümə edib çap etdirən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bununla Əbdülhəmidin istibdadı dövründə ömrünün son altı ilini İstanbulun Babıyalı həbsxanasında keçirmiş və on dörd il əvvəl dünyasını dəyişmiş islam aliminin ideyalarına sosial sifarişin olduğunu təsdiqləyir. Ə.Hüseynzadənin İstanbulda yazdığı "Hali vətən" şerindəki: "Ucundadır dilimin həqiqətin böyüyü, Nə qoydular deyəyim, nə kəsdilər dilimi." beyti isə Azərbaycanın düşünyü ictimai-siyasi mühitin mahiyyətini açan obraz kimi səslənir.

2 oktyabr 1911-ci il tarixli "Bakinet" qəzetinin 50-ci sayında dərc edilən Q.Qarabəyovun: "Ayrı-ayrı ictimai xadimləri və ya cəmiyyətləri tənqid etmək deyil, onlara qoşularaq əməli işlə kömək etmək lazımdır." (70) - fikri isə keyfiyyət dəyişkənliyinə səsləyən inqilabi fəaliyyətə çağırış idi.

1911-ci ilin oktyabrından keçmiş hümmətçilər Tağı Nağıyev və Abbasqulu Kazımovun Bakıda yaratdıqları Müsavatın, İttihad və Tərəqqi, Türk Ədəmi Partiyası kimi güclü siyasi təşkilatlarla ideya yaxınlığı "Difai"-nin milli ideologiyasının ümmətçilik və yaxud millətçilik zəminində yenidən dirçəlişi idi. Azərbaycançılıq ideyasını önə çəkən Müsavatla Türk Ədəmi Partiyası ziyalılar arasında nüfuz qazansa da, əyalətlərdə və islam dünyasında dayağı olan İttihad və Tərəqqi dar çərçivədə fəaliyyət göstərməyə meyl etmirdi.

27 oktyabr 1911-ci ildə Bakı bələdiyyə rəisinə ünvanladığı xahişnaməsindən (259.) Q.Qarabəyovun "Haqq yolu" adlı qəzet nəşr etmək fikrinə düşdüyü məlum olur. Həftədə bir dəfə azərbaycan dilində çıxacağı və 12 şöbədə ibarət olacağı nəzərdə tutulan qəzet sırf maarifçi funksiya daşıyacaqdı. Lakin sonradan Q.Qarabəyov fikrini dəyişib qəzet deyil, "Molla Nəsrəddin" ənənələrinə sadıq olan bir jurnal nəşr etdirməyə qərar verir. Həmin dövrdə "Necat" cəmiyyətinin təsis etdiyi M.F.Axundovun yüz illik yubiley komissiyasının sədri seçilən Q.Qarabəyov klassik dramaturgiyamızın banisinin ədəbi irsinin çapı və yerlərdə təbliği üçün əməli tədbirlər görməyə başlayır. Beləliklə, özünün yaradıcılığı ilə azərbay-

cançılığın əsasını qoyan və bununla da ilk Azərbaycan ədəbinə çevrilən M.F.Axundovun təməlini qoyduğu maarifçi demokratiya ölkəmizdə azadlıq və istiqlal ideyalarının bərqərar olmasına təkan verir.

16 noyabr 1911-ci il tarixli "Kaspi" qəzetinin 258-ci sayında çap edilən Q.Qarabəyovun: "30 nəfərdən artıq üzvü olan yubiley komitəsinin sədri kimi mən dəyə bilərəm ki, komitə öz üzərinə götürdüyü vəzifələrə tam ciddiyyət və işgüzarlıqla yanaşaraq ona töhdüm olunmuş bütün materiallardan mümkün qədər məqsədəuyğun və geniş istifadə etməyə çalışacaqdır. Bütün bu tədbirlərin əsas təşəbbüskarı olan "Necat" cəmiyyəti bizim böyük mütəfəkkirin xatirəsinin əbədiləşməsi və onun əsərlərindən xalqımızın intibahı naminə mümkün qədər xeyir əldə etmək yolunda heç bir çətinlik və məhrumiyyətlərdən çəkinməmək qərarına gəlmişdir." (71) - fikirləri müəllifin Şərqi demokratiyasının ən böyük simasına münasibətini göstərir.

4 dekabr 1911-ci il tarixli "Kaspi" qəzetinin 273-cü sayında yubiley tədbiri barədə oxuyuruq: "Təntənəli mərasimi açan yubiley komitəsinin sədri doktor Qarabəyov məzmunlu nitq söylədi. "Bu gün biz xalqın qəlbində layiqli yer tutmuş bir insanın xatirəsinə yad edirik. O, müsəlman aləminin qüsur və eybəcərliklərini göstərmiş bir sənətkar olmaqla yanaşı, hər bir personajı öz dilində danışmağa məcbur etmişdi. O, sadəcə ideya adamı olmaqla kifayətlənməmiş, bütün çətinlik və maneələrə baxmayaraq, əsərlərində bu ideyanı həyata keçirmişdi. Axundovun nəzəri və praktiki fəaliyyətindəki bu qətiyyət və inam Şərqi despotizminin təzyiqinə məruz qalmış xalqın idrak və mənaviyyatında nadir hadisədir ki, bizlər ondan nümunə götürməliyik. Anlamalıyıq ki, əqidə olmadan ictimai fikri ələ almaq və cəmiyyət üçün faydalı olmaq qeyri-mümkündür. Təəssüf ki, aramızda Axundov kimilərə nadir hallarda rast gəlirik. Qara kütləyə rəhbərlik iddiasında olan biz ziyalılar əslində öz mənafeyimizə və şişirdilmiş ad-sanımıza xidmət edirik. Biz güc sərf etmədən ön cərgədə olmaq arzusunda və həsrətindəyik. Mədəni xalqlarda belə hallar çoxdan keçmişdə qaldığından onlar gələcəyə doğru inkişaf edə bilməmişdilər, biz isə yerimizdə donub qalmaqdayıq. Hələ ki, biz yüksək ideyalar uğrunda çarpışmırıq, hələ ki, axundovlar doğulmur bu məsələ həll olunmamış qal-

acaqdır. Bizim geriliyimizin bütün günahkarı öz marağını güdөрөk xalqın şüurunu çaşdıran bizlər özümüzük. Biz özümüzü təbiiyə edöndөн sonra kütlə ilə məşğul ola bilərik. Görkəmli ədib, eyni zamanda əsl vətəndaş olan Axundov həyatı boyu ürəyində bəslədiyi ideyaya sadiq qalmaqla kifayətlənmişdir, bütün çətinliklərə və maneələrə baxmayaraq, bu ideyanı həyata keçirməyi bacarmışdır. Məhz bu xüsusiyyəti onu son dərəcə nadir və yüksək şəxsiyyət kimi tanıtmışdır. Əsl ziyalı vətəndaş elə şəxsə deyilə bələr ki, o yalnız yüksək ideyaya yox, həm də bu ideyanı həyata keçirmək iqtidarına və əzminə malik olsun." (250). Q. Qarabəyovun daha sonra Qurandan misallar göstərməklə natiqin, maarifçinin əhəmiyyətini vurğulaması alqışlarla qarşılanır. Yubiley komissiyasının sədr müavini yazıçı-dramaturq Ə. Haqverdiyev "Mirzə Fətəli Axundov və onun əsərləri" mövzusunda məruzə edir. "Hacı Qara" komediyasından 2-ci akt göstərilir, sonra isə M. F. Axundovun şərafinə nitqlər söylənilir.

6 dekabr 1911-ci il tarixli "Kavkazskaya kopeyka" qəzetinin 320-ci sayında "Müsəlman həyatı" rubrikasındakı "Yelizovetpolda Axundovun yubiley bayramı" məqaləsində yazılır: "Yeni İrşad" a Yelizovetpoldan yazırlar ki, bu ilin 28 noyabrında buradakı müsəlmanlar Axundovun yüz illik yubileyini bayram etdilər. Tədbirdə ədibin "Sərab xanının vəzirli" komediyası göstərildi. Tədbirin ikinci hissəsində Axundovun anma mərasimi keçirildi və Bakıda təşkil ediləcək tənənəli bayram tədbirinə nümayəndələr seçildi. Həmin rubrikadakı "Müsəlmanlar arasında axtarış" adlı ikinci məlumatda isə oxuyuruq: "4 dekabr bazar günü 10-12 radələrində jandarm idarələrinin orderi əsasında doktor Qarabəyovun mənzilində və müalicəxanasında axtarış aparılmışdır. Doktor Qarabəyovun redaktorluğu ilə ilk sayı bu gün çıxmalı olan yeni qəzet üçün nəzərdə tutulmuş bütün məqalələr və o cümlədən, 2 dekabrda keçiriləcək yubiley tədbiri üçün hazırlanmış nitqin mətni müsadirə olunmuşdur. Polis bölməsinə gətirilərək bir neçə saat saxlandıqdan sonra Qarabəyov azadlığa buraxılmışdır. Eşitdiyimizə görə, Axundovun xatirəsinə həsr olunmuş yubiley komitəsinin katibi Haqverdiyevin də mənzilində axtarışlar aparılmışdır." (251).

14 dekabr 1911-ci ildən işiq üzü görən "Haqq yolu" adlı həftəlik qəzetin ilk sayında çap edilən təsisçi Qarabəy Qarabəyovun

həmin ilin dekabr ayının 2-də Tağıyevin teatrındakı mərasimdə söylədiyi nitqi türk-islam dünyasının qarşılaşdığı fəlakətləri oxuculara çatdırır. 1911-12-ci illərdə aparılan İtaliya-Türkiyə müharibəsinin mahiyyətini açıqlayan müəllif, Türkiyənin haqqını qorumaq naminə bu döyüşlərdə də iştirak etməyə can atan gənclərimizi oraya siyasi problemlər yaradan kortəbii axınının qarşısını almağa çağırır.

1912-ci ildə elmi məqsədlər üçün klinikalarında təcrübə keçərək tibbi nailiyyətlərlə tanış olmaq adı ilə Berlində yaşayan Q. Qarabəyovun buradakı müsəlman-türklərlə görüşləri Avropanın ictimai fikrini Qafqazın gələcək taleyinə yönəltməyə də xidmət etdi. Bu səfərdən qayıdan Qarabəyovun uzun illər üzərində işlədiyi "Türkcədən ruscaya mükəmməl lüğət" kitabını İsa bəy Aşurbəyovun mətbəəsində çap etdirməsi isə daxilində siyasi cərəyanların toqquşduğu şimal qonşumuzla ictimai-mədəni əlaqələrin yaxınlaşdırılması məqsədi daşıyırdı. Dövrü mətbuatı nəzərdən keçirməklə inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki vətəndaş cəmiyyətinə xas olan mütərəqqi halların yayılmasına yaranan tələbatı sezənmək mümkün deyildi.

9 mart 1912-ci il tarixli "Baku" qəzetinin 56-cı sayındakı "H. Z. Tağıyev" məqaləsində Parisdən qayıtmış Tağıyevin müsahibəsində səfər təəsüratında özünün fransız faytonçusu ilə münasibətinə münasibəti ibrətamizdir. Sağa burulmaq əvəzinə faytonu səhvən sola döndərən faytonçunun küreyinə sərnəşin H. Z. Tağıyevin çətin ucu ilə toxunmasına dözməyən sadə fransızın qəzəbi Hacıya anlaşılmaz görünür. Tərcüməçinin vasitəsilə hərəkətinin faytonçu tərəfindən təhqir kimi qəbul olunduğunu anlayın H. Z. Tağıyevin: "Oradakı sadə camaatın məğrurluğuna heyran qaldım və anladım ki, mən bizim adamların lap boynunu da vursam dönüb səcdə etmələri gerilidir. Bax camaatımız oradakı səviyyəyə çatdıqdan sonra bizdə də əsl azad həyat olacaqdır." (252). - fikri təbiətən maarifçi-demokrat olan bu insanın da, vətəndaş cəmiyyətinə daxili tələbatını təsdiqləyir. Bu isə ilk öncə kapitalist mənafeyinin gəlmə inhisarçı qüvvələr tərəfindən tapdanması ilə bağlı idi. Nəinki yerli işçi qüvvələrinin, hətta neft yataqlarını icarəyə vermiş torpaq sahiblərinin də haqlarının ödənilməməsi hallarının

baş alıb getdiyi bir şəraitdə bölgədəki hərbi-siyasi vəziyyət stabil-
liyə imkan vermirdi.

1912-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında keçirilən dördüncü
Dövlət Dumasına Bakı, Yelizavetpol, İrəvan quberniyalarından,
kadetlərdən M.Cəfərova M.Papacanovun rus əhalisindən isə
menşevik M.Skobelevin seçilmələri mərkəzçilik siyasəti üzə çıxan
çarizmin parlamentə formal yanaşmasının təzahürü oldu. Əsasən
aqrar islahata hüquqi baza yaradan və son dörd ildə Azərbaycana
dövlət təminatlı 4085 rus kəndli ailəsinin gətirilməsi ilə nəticələ-
nən əvvəlki dumalardan fərqli olaraq indi, yeni dünya müharibəsi
ərəfəsində hərbi yönlü büdcə gəlirinin artırılması cəhdi Bakı nefti-
nin xarici inhisarların əlinə keçməsinə şərait yaradırdı.

23 oktyabr 1912-ci ildə ingilislərin erməni agentı Qalust Sarkis
Gülbekyanın təmsil etdiyi, o zaman dünyanın ən böyük neft şirkət-
lərindən biri olan "Şell"in və "Döyçə Bank"ın hərəsinin 25, Türk
Milli Bankının isə 50 faiz iştirakını təsdiq edən müqavilə bölgədə
özünə yer edən avropalıları qane etməməsinə baxmayaraq onların
iqtisadi qələbəsi sayılsa da, buradakı hərbi vəziyyət gərgin olaraq
qalırdı.

24 oktyabr 1912-ci il "Haqq yolu" qəzetinin 19-cu sayındakı "-
Könüllülər lazımdır mı?" məqaləsində isə Türkiyə naminə mühari-
bədə qan tökməyə can atan cavanlara yenidən üz tutan Q.Qarabə-
yovun: "Biz müsəlmanların vəzifəsi mücahidə edən qardaşlarımızı
kömək etməkdir. Nəinki onlara ziyan vermək. Əgər burdan hər kişi
40 manat bulub bununla yola qoyularsa, gedib orada İstanbul acla-
rının miqdarını artırmaqdan, osmanlıların boğazına sarılıb əkmək
istəməkdən başqa heç bir xidmət edəməzlər. Ac adam orada daha
çoxdur. Əlli manat yola sərf edilən pulu bu adamlar getməyib ianə
etsələr məqsədə uyğun hərəkət etmiş olurlar. Bizim adamlarımız
gedib orada əsgərlik edəməzlər. Yaralıları baxmaq vəzifəsini ifa
edəməzlər. Çünkü yaralıya baxmaq üçün yüz minlərlə ecəmi
adamlar vardır. Deməli, bu adamları geri göndərmək üçün belə
osmanlılar görək ciblərindən pul versinlər, elə isə bu hümmiyyət
olmayıb müzərrət olur. Oraya gedən adam ya əsgər olmalıdır ki,
qayda üzrə gözəl müharibə edə bilsin. Ya doktor, fərşil olmalıdır,
onda da öz pullarıyla öz dərmanlarıyla, öz xərciylə ki, həqiqətən
müavinət edə bilsin. Yoxsa gedib orada aclığı artırmaq cinayətdir."

- (72) fikirləri emosiyalara uymadan qüvvələrin səmərəli istifadəs-
inə çağırışı idi.

İtaliya-Türkiyə müharibəsində Avropa və Afrikada ərazilərini
itirən, 1912-13-cü illərdə genişlənən Balkan müharibəsində iflasa
uğrayan Osmanlı imperiyası İttihad və tərəqqi partiyasının təhriki
ilə osmanizmi panislamizm və pantürkizm ideyaları ilə əvəzlədi.
Daim mətbuat səhifələrinə çıxan bu materiallarda islama qarşı bir-
ləşən xristian dünyasının Səlib yürüşləri, Pyotrun vəsiyyətləri
xatırlanırdı. İslamı qorumaq üçün müsəlmanların birliyi və xristian
dünyasının yüksəlişini təmin edən elm və texnikanın sirlərini
öyrənmək tövsiyyə edilirdi. Bununla belə, sırf islami deyil,
türkçülük və müasirlik dəyərlərinin də iştirakı ilə demokratiyaya
söykənən real düşüncəli sağlam qüvvələr mövcud idi ki, onların da
arasında Leninin Şərqi ən ağıllı adamı saydığı Məhəmməd Əmin
Rəsulzadə var idi.

1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyilə bağlı əfv fər-
manından sonra Vətənə qayıdan M.Ə. Rəsulzadənin fevral inqila-
bına qədər 6 illik gizli fəaliyyət göstərən Müsavat partiyasının rəh-
bərinə çevrilməsi neft kapitalı hesabına əldə olunan iqtisadi sıçray-
ış ilə böyük dövlətlərin maraq dairəsinə çevrilən Azərbaycanın siy-
asi həyatında önəmli addım oldu.

16 sentyabr 1914-cü ildən şair-publisist Əliabbas Müznibin
(1882-1938) redaktorluğu ilə nəşr olunan "Dirlik" jurnalında
M.Ə.Rəsulzadənin istiqlal məqalələrində xalqı türk, tatar deyil,
məhz azərbaycanlı kimi təqdim etməsi sadəcə genetik kodlar üz-
ərində yox, geopolitik azərbaycançılıq zəminində yaranacaq "Müsa-
vat dövlətçiliyi"nin ideoloji təməli idi. Beləliklə, siyasi vəziyyətin
durmadan dəyişdiyi Birinci Dünya Müharibəsi Turan ideyasının
arxa plana atılmasına səbəb olsa da, məhz həmin dövrdə azərbay-
cançılığın təməli qoyuldu.

21 fevral 1914-cü ildə Rusiyanın xarici işlər, hərbi və dəniz
nazirləri: "Böyük Avropa müharibəsi baş verərsə, Rusiya Bosfor və
Dardanel körfəzlərində möhkəmlənərək Şərq məsələsini öz xeyri-
nə həll etməlidir." (172. səh.56) - sözlərilə çar II Nikolaya müraci-
ət edərək Rusiyanın Birinci Dünya Müharibəsinə qoşulmasını
dəstəklədiklərini bildirirlər.

İstanbulda saray tikib orada məskunlaşan erməni milyonçusu Gülbekyanın şərfətsiz məmurlara çatdırdığı rüşvətlər hesabına 19 mart 1914-cü ildə Türk Milli Bankının "Şell" in xeyrinə özünə düşən paydan imtina etməsi hakimiyyət strukturunun iflic vəziyyətini əyani şəkildə sübut etməklə yanaşı, Şərq neftinin bu yerlərdə yaşayan xalqların başına gətirdiyi fəlakətləri də göstərir. Birinci Dünya Müharibəsində rusların və ingilislərin Süveyş kanalı, neftlə zəngin Mosul və ən əsası "dəniz və qitələr üzərində hökmdar" olan Dardanel boğazı uğrundakı siyasi mübarizələrinin müharibəyə çevrilməsi Türkiyənin məhvə doğru getməsinə səbəb olurdu.

1914-cü ildə Azərbaycanda da kapitalın təmərküzləşməsi sayəsində "Nobel qardaşları", "Şell" və "Oyl" kimi xarici inhisar şirkətlərinin neft sənayemizin aksioner kapitalının 86 faizini, istehsal edilən neftin 60 faizini öz nəzarətləri altında saxlamaları iqtisadi böhranın miqyasını göstərirdi.

Neft və neft məhsullarının satış bazarının məhdudluğu, sənayenin plansızlığı, sistemsizliyinin yaratdığı böhran cəmiyyətdəki qarşılıqlı və ziddiyyətləri durmadan artırır. Neft sənayesinə kredit verilməməsi, əmək şəraitinin dözülməzliyi, avadanlıq və çənlərin çatışmazlığı, fontanların yaratdığı ekoloji fəlakətlər, əmək haqqının belə ödənilməsi üçün pul vəsaitinin çatışmazlığı, istehlak bazarındakı bahalığın yaratdığı kasıblıq inqilabi dəyişməlik üçün zəmin sayılırdı. Birinci Dünya Müharibəsində tarixdə ilk dəfə olaraq tanklardan və təyyarələrdən hərbi məqsədlər üçün istifadə olunması neftin strateji məhsula çevrilməsinə səbəb oldu.

19 iyun 1914-cü ildə Avstriya-Macarıstanın Serbiyaya hücumu ilə Birinci Dünya Müharibəsi başladıqdan Almaniyə dövləti pravoslav Serbiyanın müdafiəsi məqsədilə geniş səfərbərlik həyata keçirərək Rusiya, onun Antanta üzrə müttəfiqləri Fransa və İngiltərə ilə müharibə vəziyyətinə girir. Almaniyanın Belçika ərazisindən Fransaya, Rusiyanın Şərqi Prussiyaya hücumunun külli insan tələfatına səbəb olmasından sonra Yaponiyanın Antanta, Türkiyənin isə Almaniya-Avstriya blokunda birləşməsi müharibəni daha da qloballaşdırdı. Sonrakı mərhələdə İtaliya və Rumıniyanın Üçlər ittifaqına, Amerika Birləşmiş Ştatlarının isə Antantaya qoşulması bütün Yer kürəsini lərzəyə gətirdi. Əsrin övvəllərindən intensiv şəkildə Almaniyanın əsas siyasi və hərbi müttəfiqinə çevrilmiş

Türkiyənin hakim İttihad və Tərəqqi partiyasının liderlərindən bir çoxunun bu ölkə ilə yaxın əlaqələri və xüsusən bir neçə il hərbi attaşə kimi Almaniya da çalışmış Ənvər paşanın II Vilhelmlə şəxsi dostluğu münasibətlərə emosional çalar da verirdi. Həmin dövrdə Rusiyanın ərazisi sayılan Azərbaycan ictimai fikrində ölkənin müharibə apardığı düşmən tərəfə rəğbətə günden-günə artması paradoksal vəziyyət yaradırdı. Mətbuatda gedən məqalələrdə Birinci Dünya Müharibəsində ərazilərin yenidən bölüşdürülməsi prosesində Azərbaycanın gələcək qazanc imkanları müzakirələrə çıxarılırdı.

Rus çarizminin diqtəsilə Bakı milyonçularının və müsəlman ruhanilərinin təşkil etdiyi "Dikaya diviziya" adlı qoşun birləşməsinin tərkibində "Solib Əhmor" (qırmızı xaç) cəmiyyətinin xətti ilə 1914-cü ildən Polşa ərazisindəki Lenberq (Lvov) şəhəri və bütövlükdə Karpat dağlarındakı cəbhədə üç il baş həkim kimi çalışmış Q.Qarabəyovun yeganə oğlu Müzəffər yeddi yaşında sibir xorası xəstəliyindən dünyadan köçür. Bu hadisə həkim kimi həmin xəstəliyi asanlıqla müalicə edə bilən Q.Qarabəyovə olduqca ağır təsir göstərirdi. Müharibədən qayıdan Q.Qarabəyov bir müddət ictimai fəaliyyətdən belə kənarlaşsa da, "Türkcədən ruscaya mükəmməl lüğət" kitabını yenidən tərtib edib İsa bəy Aşurbəyovun mətbəəsində üçüncü dəfə daha mükəmməl şəkildə 240 səhifədə nəşr etdirməklə işğalçılara qarşı müqavimət hərəkatında dinc, diplomatik yola üstünlük verdiyini nümayiş etdirir.

30 iyun 1914-cü ildə Hindistanda böyüyüb İngiltərədə hüquq təhsili aldıqdan sonra irqçiliyin geniş yayıldığı Cənubi Afrikada hind ticarət şirkətinin vəkili kimi çalışdığı iyirmi ildə dərisinin rənginə görə ağlar üçün nəzərdə tutulmuş vaqonlara, avtomaşınalara, faytonlara və hətta küçələrə yaxın buraxılmamasından hiddətlənən Mohandas Karamçand Qandi (1869-1948) bəşəriyyətə ləkə yaxan irqçilik kimi əcaib xəstəliyin təzahürü olan təhqirlərə qisasçılıqla deyil, narıncı rəngi özünə simvol seçən dinc müqavimət taktikası ilə mübarizə apararaq insan hüququna zidd qanunların ləğvinə nail olur. 1915-ci ildə milyonlarla insanın acından qırıldığı, ən ağır və çirək əməklə məşğul olub yüksək kasta ilə bir mənbədən su içmək, məbədlərdə ibadət etmək hüququndan belə məhrum "toxunulmazlar" zümresinin mövcud olduğu vətəninə qayıdaraq Milli

Konqres Partiyasının ideya rəhbərinə çevrilən bu peşəkar hüquqşünas sinfi mübarizəni inkar edərək dünya müharibəsinin qızğın məqamında Qandizm adı ilə məşhurlaşan narıncı rəngli dinc müqavimət taktikasını böyük səbrlə ingilis işğalına qarşı yönəldir. Dünya müharibəsinin mənəşəsində olan Türkiyədə isə insanlar arasında irq, millət, zümrə fərqi qoymayan islamın xarici qəsbkarlara qarşı mübarizədə gücsüzlüyü hamını möyus edirdi.

2 avqust 1914-cü ildə almanlarla ittifaqa girən Türkiyənin yalnız öz dövlət sərhədlərinə zəmanət istəməsi və bu məqamda milliyətçə erməni, ərəb və müsəlman yəhudisi olan nazirlərin istefası xarici və daxili vəziyyətin gərginliyindən xəbər verirdi. Belə bir məqamda gözlənilən "müqəddəs savaş"ın şərtləri məntiqli əsaslarını itirir. Əsasən hər bir müsəlmana bütprəstlərlə mübarizəyə, heç bir səbəb, bəhanə olmadan onlara hücum etməyə icazə verilsə də, xristianlara qarşı müharibəni yalnız xələfinin öz ali müdrikliyi ilə elan etməli olması və bu savaşda qoşulmağın dünyanın hansı ölkəsində yaşamasından asılı olmayaraq hər bir müsəlmanın müqəddəs borcu hesab edilməsi müttəfiq xristian almanların topçu və alay komandiri olduqları, ərəb-müsəlman alaylarının xələfəyə qarşı vuruşduqları bir şəraitdə arxaik görünürdü. Bununla belə, Gənc türklər hökumət başında olsalar da, artıq müharibədən Rusiya üzərində qələbə ilə çıxan Türkiyədə tezliklə daxili mübarizənin başlaması və hakimiyyətdəkiləri qorxu və nifrətlə rədd edən düşmənlərin sayının getdikcə artması nəzərə çarpırdı.

12 avqust 1914-cü ildə Tiflisdə rus ordusunun komandanlığı ilə görüşən Osmanlı ordusunun paşası Andronik Ozanyan (1865-1927) tədqiqatçı A.B.Pupkonun yazdığına görə: "Türkiyə ilə qarşıdakı müharibənin Qafqaz cəbhəsi üzrə baş mütəxəssisi kimi qəbul olunur." (213. səh.137). Və ona paşalığa bərabər tutulan general-mayor rütbəsi verilir.

10 noyabr 1914-cü il tarixli "İqbal" qəzetinin 786-cı sayında M.Ə.Rəsulzadənin İran inqilabının rəhbəri Səttar xanın ölümünə kədərlənərək yazdığı: "Son zamanlar Səttar xan unudulmuşdu. Artıq adı dillərdə dastan deyildi. Fəqət bir vaxt vardı ki, bu isim günün mövzusunı təşkil ediyordu. Avropa qəzetləri belə Səttar xan ismini Qaribaldi ilə bərabər tutuyorlardı. İştə bu vaxtilə İran Qari-

baldisi olan zat ölmüşdür." (120. səh.423.) - sözləri bölgədəki siyasi böhrandan qurtuluş yollarının axtarıldığını səciyyələndirir.

8 dekabr 1914-cü ildə yerlərdə müharibəyə (bu müharibədə Azərbaycandan S.Mehmandarov, Ə.Şixlinski, H.Naxçıvanski kimi generallar, iki yüzə yaxın türk-müsəlman zabiti və "Vəhşi diviziya" iştirak etmişdi) kömək məqsədilə keçirilən IV müsəlman qurultayında Bakı, Yelizavetpol, İrəvan quberniyalarının müsəlman əhalisi adından Beynəlxalq Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin təmsilçisi kimi M.Y.Cəfərov da iştirak edirdi.

1 yanvar 1915-ci ildən başlayaraq Türkiyənin hərbi naziri Ənvər paşanın dayısı Xəlil bəyin rəhbərlik etdiyi Türk Ekspedisiyası Korpusunun İranın Təbriz, həmin ilin yazında isə Urmiya əyalətlərinə daxil olması şimalı-cənublu bütün Azərbaycanda ruh yüksəkliyi ilə yanaşı, rus qoşunlarına qarşı mübarizə üçün də real şərait yaradır.

2 yanvar 1915-ci ildə Rusiyanın ali baş komandanı böyük knyaz Nikolay Nikolayeviç Romanovun Qafqazda vuruşan türklərin qüvvələrini bölmək üçün Yaxın Şərq cəbhəsinin açılmasını II Nikolayın doğmaca xalası oğlu kral V Gevordqan xahişi 1900-cü ildən liderlərindən olduğu mühafizəkarlar, dörd il sonra isə siyasi manevr edərək "siyasətdə əxlaq olmur" prinsipi ilə keçirdiyi Liberal partiyasından deputat və müstəmləkələr üzrə nazir kürsüsünü qoruyan peşəkar jurnalist Uinston Çörçill (1874-1965) tərəfindən İngiltərə parlamentində qızğınlıqla müdafiə olunur. Ertəsi gün admirallarla razılaşdırılmadan Çörçillin imzası ilə Dardanel yaxınlığındakı ingilis flotuna göndərilən teleqram piyadaların köməyini gözləmədən ağır hərbi gəmilərin İstanbula hücumu barədə verilən göstəriş həyata keçirilsə də, türklərin qəhrəmancasına müdafiəsi bu döyüşün taleyini həll etdi.

5 mart 1915-ci ildə Yunanıstan və Bolqarıstanın İngiltərə tərəfinə keçməsi şərtlə İstanbul ruslara güzəştə gediləcəyini bildirən Uinston Çörçill bu şəhərin işğalında ısrarlı idi. 18 mart tarixli növbəti həmlədə isə alman generalı Liman fon Sandersin başçılığı ilə üç gəminin minaya salınaraq batırılması, dördünün isə döyüş qabiliyyətini itirməsi ingilis donanması ilə bərabər, Uinston Çörçillin də hərbiçi kimi fəaliyyətinə kölgə saldı. Noyabra qədər davam

edən bu uğursuz hücumlarda iştirak edən yarım milyon döyüşçüdə 43 min ingilis zabıt və əsgərin həyatına son qoyulur.

Birinci Dünya Müharibəsi dövründə ingilislərin əsas məqsədi ərəbləri pul, vəzifə hesabına şirmikləndirərək silahlandırmaq deyü-şlərə cəlb etməklə türkləri Yaxın Şərqi neftli torpaqlarından uzaqlaşdırmaq idi. Növbəti mərhələdə isə artıq işğal altında olan Yaxın Şərqdə ərəblərin silahlı üsyanlarının Truxanovskinin yazdığı kimi: "Məhz Çörçillin təklifi ilə qiyamçıları təyyarələrdən atılan bombalar və pulemyot güllələri hesabına yatırılması" (228. səh. 211) ingilislərin illik hərbi xərclərini beş milyon funt sterlinqə qədər azaltsa da, Rusiya Qafqazın əldə saxlanılması üçün pul məsrəflərini durmadan artırır.

Qafqaz türklərinin milli azadlıq ideyalarını məhv etmək qəsdini on illik bədnam hakimiyyətinin sonunda, 1915-ci ilin baharında yetmiş səkkiz yaşlı ermənipərəst canişin İ.İ. Vorontsov-Daşkovun əmri ilə dinc acar əhalisinin rus ordusu tərəfindən gülləbaran edilməsi çarizmin əsl simasını ifşa etdi. Dövlət Dumasında müsəlman deputatların rəsmi bəyanatından sonra İ.İ. Vorontsov-Daşkovun yerinə böyük knyaz Nikolay Nikolayeviçin təyin edilməsi yerli müsəlmanları nisbətən sakitləşdirdi. Hətta Tiflisə gedərkən yolüstü Bakıda görüş keçirən Nikolay Nikolayeviçin güzəştli şəraitində istiqal ideyalarının formalaşmasında müstəsna rol oynamış M.Ə. Rəsulzadənin "Açıq söz" qəzetinin nəşrinə də icazə verildi.

2 oktyabr 1915-ci il "Açıq söz" qəzetinin birinci sayındakı "Müxtəlif partiya və təbəqələrin müharibəyə münasibəti" məqaləsində M.Ə. Rəsulzadə Birinci Dünya Müharibəsində dünyanın yenidən bölüşdürülməsi davasından sonra "əzizlən ölkələrin müstəqilliyini möhkəmləndirəcək və sülhlə bitəcək" müqavilə ilə müstəqilliyə nail olmanın imkanlarını: "Ancaq dövlətçilik uğrunda öz mübarizəsində birləşmiş xalqlar istiqalətiyyət qazanacaqlar." (125) - deyə uzaqgörənliklə şərh edirdi. Bununla belə, müəllif: "- Bütün vətəndaşlarla birgə biz də hər şeydən əvvəl Rusiyaya uğurlar və qələbə diləməliyik" - yazaraq hüquqi normalara riayət etməklə hadisələri tələsdirməyə çağırır, eyni zamanda özünü və qəzeti sığortalayırdı.

22 noyabr 1915-ci ildə böyük knyaz Nikolay Nikolayeviçin başçılığı ilə türk-ərəb islam dəstələrinin gücünə davam gətirməy-

ən ingilislərə kömək üçün ordu göndərilməsi, bir müddət sonra Türkiyənin Ərzuruma yaxın şimal ərəzələrinin və İrannın tutulması vəziyyətin gərginliyindən xəbər verirdi.

Ermənistan və Kürdüstan yaratmaqla Türkiyəni parçalamaq və Hindistanla bufer dövlət olan İranı ələ keçirmək niyyəti güdən Rusiyaya qarşı duran və bölgədə neft maraqları da olduğundan ərəb müstəqilliyinin müdafiəsinə çevrilən İngiltərənin xarici siyasəti bölgədəki geosiyasətin tənzimlənməsində mühüm rol oynamağa başlayır. Digər tərəfdən tarixən Türkiyə ilə dostluq münasibəti olduğundan onun suverenliyinə hörmətlə yanaşan Almaniyanın da sağlamlıq biznes marağı ilə yanaşı, slavyan problemi ucubətindən Rusiyaya güclü dövlət görmək istəməsinin beynəlxalq ziddiyyətləri qloballaşdırması bölgədəki hadisələrə dünyəvi status verir. Ərazilərin yenidən bölüşdürülməsi niyyətinin daim gündəmdə qalması, dünyada tarazlığın qorunması naminə belə müharibədən qaçılması mümkün olmur. Şübhəsiz ki, belə bir mürəkkəb məqamda Türkiyə ilə müharibə vəziyyətinə gələn ikinci Nikolay İstanbulla sahib çıxmağı arzulayan Böyük Pyotrun vəziyyətini yerinə yetirmək və Ermənistan adlı bufer dövlət yaratmaq ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədi güddüyündən qarşı tərəfi məhv etmək istəyi get-gedə güclənirdi. Ərazisində rusların almanlara qarşı döyüşməsinə çalışan Fransanın da müttəfiqlikdən imtina edərək Türkiyədən üz döndərməsi vəziyyəti mürəkkəbləşdirirdi.

9 yanvar 1916-cı ildəki qələbədə Dardanelin müttəfiqlərdən təmizlənməsindən yaranan ruh yüksəkliyi ilə türk ordusunun İrandan belə rusları qovması tarixi hadisəyə çevrildi.

23 aprel 1916-cı ildə isə türk ordusunun Süveyş kanalına yürüşündə ingilis süvari alayının əsir alınması dünyanın Şərqi münasibətini dəyişir. Tezliklə Rusiyada baş verən inqilabın nəticəsində bu ölkənin xarici siyasətinin arxa plana atılması Turan səltənəti xəyallarının gerçəkləşməsinə imkan verir. Bu ideyanın reallaşması missiyasını üzərinə götürən Ənvər paşanın cənub cəbhəsindən vaz keçərək şimala və Şərqi üz tutması ərəb dünyasında ingilislərin əl-qol açmasına şərait yaradır. Həmin ilin sonunda türk torpağını zəbt etmiş iki yüz minlik qoşunundan otuz mininin itirilməsi fonunda Dardaneldən silah keçirə bilməyən rus ordusunun məğlub olması çarizmi məhvə uğradan əsas səbəblərdən biri olur.

Lakin Türkiyəni bürüyən vəhşi anarxiya etnik qrupların dolaşq iddialarının quldurluq, qətl, talan-təzahürləri kimi üzə çıxaraq feodal əxlaqını ortaya qoyurdu. Məhəmməd Əsəd bəyin: "Türkiyənin və Persiyanın kürdləri erməni kəndlərini darmadağın edirdilər, amma farslara, ruslara və türklərə də hücum çəkməyin əleyhinə deyildilər." (95. səh.146) - sözlərindən sonra döyüşkən keçmişlərini yada salan "çərkezlərin türklərə qarşı", kəndlilərin şəhərlilərə qarşı çıxmalarını xatırlaması və nəhayət, onun qeyd etdiyi: "Erməni batalyonlarının Adana əyalətində və Şərqi Anadoluda türklərin qadınlarını, uşaqlarını və qocalarını öldürüb meyitlərini məscidlərdə üst-üstə qalayırdılar." (95. səh 147) - kimi müdhiş faktı gerçək mənzərəni əks etdirir. "Bir gecənin içində padşah səltənətləri və respublikalar yaranıb yox olurdu. Dünən başqalarını dar ağacından asdıran hökmdarlar bu gün öz evlərinin kəndarında kəndirdə yellənirdilər." (95. səh.147) - yazan Məhəmməd Əsəd bəyin sonrakı şərhdə vəziyyəti "müharibə, inqilab deyil, hamının hamıya qarşı savaşı" adlandırması dörd əsrlik islam hökumətliyindən sonra anarxiya və kaos içində boğulan Şərqdəki durumun çıxılmazlığını təsdiqləyir.

Fevral inqilabı dalğasında

28 fevral 1917-ci il burjuva-demokratik inqilabından sonra Rusiyada baş verən hadisələr bir müddət bölgədə çəşqinliyə səbəb olmaqla yaxın dövlətlərin ictimai-siyasi həyatlarında da təlatüm yaratdı. Çarizmin xarici siyasətdə iflasa uğraması təsəvvürü yarandığından hərbi-siyasi vasitə kimi istifadə olunan ermənilər daha çox təşvişdə idilər.

3 mart 1917-ci ildə Difaının zəminində Gəncədə yaranan Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası və həmin gün Bakıda fəaliyyətini bərpa edən Hümmət N.Nərimanovun başçılığı ilə özünün Müvəqqəti Komitəsini yaratmaları müxtəlif sosial zümərələrin fərqli ideyalarını qarşı-qarşıya qoydu,

8 mart 1917-ci ildə Saratovdan sürgündən qayıdan S.Şaumyanın Fəhlə Deputatları Sovetinin sədri seçilməsi sonradan Azərbaycan və Türkiyə ərazilərində törədilən cinayətlərin başlanğıcı oldu.

14 mart 1917-ci ildə Sultan II Əbdülhəmidin gündəliyində yazdığı: "Erməni məsələsi ermənilər məsələsi deyil. Tam əminliklə deyə bilərəm ki, erməni milləti Osmanlılığı ən yaxşı mənimsəmiş, onu ən yaxşı təmsil etmiş bir qövmdür. Mədəniyyətimizə və dövlətimizə münasibətdə xidmət və sədaqətləri ilə seçilmişlər. Ermənilərin bizdən heç bir şikayətləri yox idi. Fəqət ruslar Bolqarıstan üzərindəki əməllərinə nail olduqda Osmanlı imperatorluğundan yeni bir parça qoparmaq üçün erməniləri barmaqlarına doladılar. Göndərdikləri casuslarla ilk öncə papazları, öyrətmənləri ələ keçirdilər, sonra da tapdıqları macərə düşkünlü erməniləri bizim əleyhinizə çevirdilər." (127. səh. 55) - fikirləri tarixi hadisələri yaxından izləmək imkanı olan bir dövlət xadiminin reallığa əsaslanan qənaəti kimi səslənir.

16 mart 1917-ci ildə Cənubi Qafqazda yaranan Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin mülki hakimiyyət üzvlərindən biri olan M.Y.Cəfərovun kazak dəstəsinin müşayiətilə qatarla Tiflisdən Bakıya gəlməsi və Şəhər Dumasının üzvləri tərəfindən protokol qaydada qarşılınması əyalətlərlə əlaqəni itirən mərkəzin sonuncu rəsmi mərasimi olur.

22 mart 1917-ci ildə müsəlman demokratik Müsavat partiyası altı illik gizli fəaliyyətini açıq şəkildə davam etdirərək Məhəmməd Həsən Hacınskini Müvəqqəti İcra Komitəsinin milli müsəlman şurasına sədr, Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni isə onun müavini seçir. Həmin ilin aprelinde Qafqaz müsəlmanlarının Bakıda, may ayında isə Rusiya müsəlmanlarının Moskvada keçirilən qurultayında qoyulan milli-məhəlli muxtariyyət və ya mədəni muxtariyyət barədə müzakirələrdə fəallıq göstərən M.Hacınski Rusiya parlamentinə Azərbaycandan vəkil seçilir. Burjuva-demokratik inqilabı M.Ə.Rəsulzadənin təbircə desək: "Siniflərə hüriyyət, məhkum millətlərə muxtariyyət" imkanı kimi Azərbaycanın bütün zümrələrinin və xüsusən demokratik ziyalıların ürəyincə oldu. Bu ərəfədə yaradılan dini-milli təşkilatlar Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi, M.H.Hacınskinin icraiyə komitəsinin sədri olduğu Müsəlman İctimai Cəmiyyətləri şurasında birləşdilər.

Rusiyada çarın hakimiyyətdən getməsi imperiya ərazisində böyük çaxnaşma yaratmışdı. İndi rəhbərsiz qalaraq hakimiyyət böhranı keçirən ölkənin daxilində xırda dövlətlər formalaşmış, öz əmlaklarını itirmək qorxusu keçirən zənginləşmiş sahibkarlar isə çaşqın vəziyyətə düşmüşdülər. Yeni hakimiyyətin yaranmaması, əvvəlkinin iflic vəziyyətində olması idarəetmə mexanizmini arabının beşinci təkərinə çevirmişdi. Bakının general qubernatoru hörmətlə yola salınsa da, Gürcüstandakı vali aradan çıxmağa məcbur olmuşdu. Orduda qarışıqlıq nəticəsində rus əsgərlərinin öz zabitlərini öldürməsi adi hala çevrilmişdi.

Bu dövrdə Azərbaycanda yaranan siyasi təşkilatlar arasında islamçı, millətçi və sosial-ədalət cərəyanlarının özündə birləşdirən İttihadı-islam məsləkli bir partiyanın meydana çıxması təbii idi. Yeni formalaşan millətçilik zəminində yaranan Müsavatdan və gəlmə ideyaları əks etdirən sosial-demokrat məramlı Hümmətdən fərqli olaraq tarixən Şərq siyasətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən ənənəvi islami dəyərləri önə çəkən "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyası fevral-burjuva inqilabından sonra təsis edilərək 1917-ci ilin mayından fəaliyyətə başladı və noyabrın sonlarından İttihad Partiyası adı altında fəaliyyətini davam etdirdi. Partiyanın orqanı olan "İttihad" qəzetində müntəzəm şəkildə dərc olunan Q.Qarabəyovun

məqalələri ictimai fikri islam dünyasına yönəltməyə xidmət edirdi. Gələcəyin tam proqnozlaşdırılmadığı həmin ərəfədə keçmişin təhlilinə də geniş yer verildi.

4 aprel 1917-ci il tarixli "Açıq söz" qəzetinin 441-ci sayında Nəcəf bəy Vəzirov "Getsin Gəlməsin" məqaləsində çarizmin işğalçı siyasətinə yenidən nəzər yetirərək: "Zəmani ki, yerlərimiz işğal olundu, əski idarə tərəfindən əvvəl təşrif gətirən "kaməndant" cənabları oldu. Bu cənab bir neçə müddət basdı, kəşdi, əsdi... Sonra təşrif gətirdilər ağa "murovlar"... Bu ağalar həyəsi öz mahalında dövr etdilər. Bu kənddən o kəndə, o kənddən bu kəndə... Nazirin nar çubuğu "rozği"... Qulluği-şərəflərində dilmancı, katibi və dəftərxana əmələsi, hesabsız çaparlar və çaparbəyi... Hər mənzildə pişəvəqt sursat yığılmaqda. On rəs qoyun, bir rəs kök düğə, iki pud soğan, on girvənəkə duz, bir pud yağ, çörək nə qədər lazım olsa... Atlar üçün arpa, saman, ot... Hamısı yazıq camaatdan... Sursat az olmaq üçün və bir azca da cib xərçliyi qabaqcadan təşrif gətirən cənab çaparbəgiyə... Bunlardan sonra təşrif gətirdilər ağa pristavlar, "strajniklər", "qaradavoylar"... Qaradavoylardan qorxduq, pristavların qabağında titrədik, dilimiz tutuldu, nitqimiz olmadıq dərdimizi söyləməyə... Getsin gəlməsin, xudaya! Hər nə qazandıq, qopardılar... Əl atdılar torpağımıza. Saldılar bizi cəhəlet dərzasına. Əlimizdə olan mədəniyyət yavaş-yavaş puç oldu... Axırı qəsd etdilər dilimizi, dinimizi batırsınlar... Cəlladlarımız bizi axır nəfəse yetirdilər... Getsin gəlməsin, xudaya!.." (143. səh. 387, 388) - yazmaqla keçmiş idarəçilik prinsiplərinin yaratdığı fəsanları təhlil edir. Rusiyada baş vermiş fevral inqilabından ruhlanan müəllif: "Şükürlər olsun, xudaya, o zalım, birəhm idarə cəhənnəmə vasil oldu... Düşdü Bakının neft quyusuna... Dalınca qənbər atız, hərə-mərc olsun..." - deyər irtica dövrünün bir daha təkrarlanmayacağına inanmaqla bərabər, istiqlal ideyalarının formalaşmasında müstəsna rol oynamış "Açıq söz" kimi mütorəqqi qəzetin ruhuna uyğun: "Yaşasın hüriyyət, yaşasın müsavat, yaşasın yeni həkumət." (143. səh. 387, 388) - şüarı ilə fikrini bitirir. İmperiyada baş verən hakimiyyət böhranı müvəqqəti olaraq Qafqazda Rusiyanın nüfuzunun azalmasına səbəb olsa da, bu dövlətin xarici siyasəti dəyişmədiyindən, yeni hakimiyyətlər Pyotrun vəsiyyətlərini əldə

rəhbər tutduğundan, siyasət strategiyası daim Qafqazda erməni faktoruna arxalanırdı.

15 aprel 1917-ci ildə beş gün davam edən Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayında məfkurəcə bir-birini tamamlayan Türk-Ədəmi Mərkəziyyət və Müsavat partiyalarının iradəsiylə milli muxtariyyət ideyasının açıq şəkildə qoyulması siyasi platformanın dəqiqliyinə dələlət edirdi. Rusiyada baş verən fevral inqilabından sonrakı siyasi vəziyyətdən istifadə edən Müsavatın Türk-Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası ilə birləşərək güclü siyasi platforma təşkil etməsi iri dövlətlərin neft marağında olanı Azərbaycanda milli dövlət quruculuğunun ilkin mərhələsi oldu.

1 may 1917-ci ildə Moskvada keçirilən Ümumrusiya Müsəlmanlarının Qurultayında bütövləşərək ümumxalq partiyasına çevrilən Müsavatın mərkəzi komitəsində M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, Ş.Rüstəmov, M.H.Hacinski kimi siyasi liderlər təmsil olunsalar da, kütləvi informasiya vasitələrinin azlığı əyalətlərlə intensiv əlaqələrin həyata keçirilməsini ləngidirdi.

14 may 1917-ci il tarixli "Bakinet" qəzetinin 17-ci sayında çap edilən Q.Qarabəyovun "Rus" jurnalında dərc olunmuş "Müsəlman ziyalılarına açıq məktub"undan parçadakı: "Hər müsəlman fikir adamı özünün mənəvi enerjisini, bu yolda əldə etdiyi təcrübələrini və nəhayət, maddi sərvətini öz xalqına xidmətə, ilk növbədə isə milli mətbuatın inkişafına sərf etməyə borcludur. Vaxt gözləmir, ictimai həyat bu ən yaxın vəzifəni - bizim əsl əhval-ruhiyyəyimizi əks etdirən qəzetin yaranmasını hökm və təkidlə tələb edir." (73) - sözləri kütləvi informasiya vasitəsinə tələbatın miqyasını göstərir.

14 iyul 1917-ci ildə Bakı Müsəlman İctimai-siyasi Təşkilatları İcraiyyə Komitəsinin iclasında yenidən yaradılan komitəyə Ə.Topçubaşovun başçı, M.Hacinski və M.Rəsulzadənin isə onun müavirləri seçilmələri milli ziyalıların hakimiyyət strukturunda özlərini təsdiq etmələrinə şərait yaradır.

23 sentyabr 1917-ci ildə işıq üzü görən "Molla Nəsrəddin" jurnalının 27 noyabr 1917-ci il tarixli 24-cü sayında çap edilən "Azərbaycanın müqəddəs Mirzə Cəlil: "Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən: qalan hissələri də Gilandan tutub qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökuməti daxilindədir." - yaz-

maqla parçalanmış ərazilərimizin xəritəsini çızır. Bu məqalədə təkrar-təkrar vətən, dil, millət yazan müəllifin: "Axır dünya və ələm dəyişdi, hər bir şey qayıdıb öz əslini tapdı. Hər mətləbə əl vuruldu. Gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortaliqə qoyub bir fikirləşək, haradır bizim vətənimiz!? Gəlin, gəlin ey unudulmuş vətənin cırıq-mırıq qardaşları! Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş, vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar. Niyə sakitiniz ey mənim lüt-üryan vətəndaşlarım?!" (99. səh 5.) - kimi fəryadı ələ düşən tarixi fürsətdən dövlətçilik naminə istifadəyə çağırır.

"Molla Nəsrəddin" in 25-ci sayındakı "Millətlər" felyetonunda isə Mirzə Cəlil Qafqazda istiqlalın qazanılması üçün yaranmış tarixi imkanın əldən veriləcəyi barədə narahatlığını gizlədə bilmir: "- Axır vaxtlarda Qafqazda və Rusiyada çıxan qəzetlərdə bir məsələ danışılmaqdadır. Aya, səbəb nədir ki, Finlandiya və Ukrayna müstəqil idarə sahibi olmaq yolunda çalışanda Qafqaz millətlərindən bu barədə bir səs çıxmadı. Bir surətdəki Qafqaz millətlərinin içində elə bir millət tapıla bilər ki, onun istiqlaliyyətə hazırlığı Ukraynadan artıq olsun, məsələn, Gürcüstan. Aya, bunun səbəbi nədir? Çoxları buna belə mənə verirlər ki, doğrudur, Qafqaz millətlərinin də azad olmaq yolunda çalışmağa həvəli ola bilərdi, amma onları birçə şey saxlayır, o da məhz insaniyyət və ədəblilik.

Açıq budur ki, guya Rusiya hökumətinin başının qarışıqlığı vaxtında Qafqaz millətləri istəmədilər hökumətə dəxi dərd-sər versinlər. ... Qafqaz millətlərinə yeqindir ki, hökumət də axır qanaçaqsız deyil, əlbəttə, inşallah başı açılandan sonra ola bilməz ki, Qafqaz yoldaşlarını yada salmasın." (99. səh.138). Göründüyü kimi özünəməxsus kinayə ilə siyasi vəziyyəti təhlil edən Mirzə Cəlil istiqlal imkanını görməklə yanaşı, "yatmış əjdahanın" oyanacağını da öncədən proqnozlaşdırır. Lakin insanı fəaliyyətdən qoya biləcək global proqnozlaşdırmadan vaz keçərək "öküzü buyuzlayan" milli-demokratik siyasətçilərin apardıqları məqsədyönlü fəaliyyət sayəsində oktyabr inqilabı ərəfəsindəki Bakı Sovetinə seçkilərdə səslərin qırx faizini toplayan Müsavat aparıcı mövqeyə malik siyasi təşkilata çevrildi.

20 oktyabr 1917-ci ildə təşkilatlanma işi ilə fəal məşğul olan Rusiyada müsəlmanlıq Partiyasının 200 nəfərini iştirakı və 1918-ci ilin fevralında İrana mühacirət edəcək Bəşir bəy Aşurbəyovun rəhbərliyi ilə Təzə-pir məscidində yığılmaq keçirməsi artıq islamçılıq siyasisi sənəddən çıxılmadı demək idi.

22 oktyabr 1917-ci ildən "Müsəlmançılıq" qəzetini nəşr edən "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyası əyalətlərdə belə gündən-günə özünün tərəfdarlarını artırmaq, ziyalıları da ətrafında birləşdirə bildi. Tədqiqatçı A.R.Göyüşovun yazdığı kimi: "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyasının təşkilində əsas təşəbbüskar ədəbi əsərlərində həmin o fanatizm, dini dözülməzlik, xurafata, mövhumata qarşı mübarizəsi ilə şöhrət qazanmış ədib və görkəmli pedaqoq Sultan Məcid Qənizadə olmuşdur. Zətən tərəqqipərvər bir şəxs kimi Qənizadə bu firqəni yaradarkən heç də orta əsr qaydalarının bərpası uğrunda deyil, istiqlaliyyət vuruşunda müsəlman həmrəyliyinin əldə edilməsi naminə çarpışdı." (41. səh.39). Qəzetinin ilk sayındakı "Qəzet və firqəmizin məqsəd və məsləki" adlı proqram mətnindəki: "Firqənin əhəmiyyəti bir məqsədi də cəmiyyəti dünyada olan müsəlmanların əsarətdən qurtulub istədikləri muxtariyyətə, hətta istiqlala nail olmalarına müavinət verməkdir." (253.) - sözləri islamın qalibiyyətli gələcəyinə inanən iman sahiblərinin bəyanatı kimi səslənir.

31 oktyabr 1917-ci ildə Bakıda sovet hakimiyyəti elan ediləndə, hadisələrin sonrakı gedişi onun xalq kütlələri tərəfindən dəstəklənmədiyini göstərdi.

11 noyabr 1917-ci ildə Tiflisdə gürcü mənşeviki E.Q.Qeçəçkinin başçılığı ilə yaranan Zaqafqaziya Komissariatı Müvəqqəti Hökuməti Rusiyadakı Müəssislər Məclisinə seçkilərə qədər regionun idarəçiliyini öz üzərinə götürsə də, Bakıdakı Xalq Komissarları Soveti onu tanımadı. 18 noyabr 1917-ci ildə fəaliyyətə başlayan hökumətdə bitərəf Xudadət Məlikaslanovun nəqliyyat komissarı, kadet Məmməd Yusif Cəfərovun ticarət və sənaye komissarı, müsavətçi Xəlil Xasməmmədovun isə dövlət nəzarəti komissarı təyin edilməsi milli-siyasi qüvvələri yeni hakimiyyət strukturunda birləşdirdi. Ticarət və sənaye komissarının müavini olan M.Hacınskinin Tiflisdə heç bir həftə yaşamamış 23 noyabrda Türkiyəyə

rəsmi danışıqlara getməsi xarici əlaqələrdə də milli mənafeyin qorunmasına şərait yaratdı.

24-26 noyabr 1917-ci ildə Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə mənşeviklər 661.934 səs toplamaqla 11, müsavətçilər isə 615.816 səsle 10 deputat yeri qazandılar. Daşnaklar istisna olmaqla seçkidə iştirak edən müsəlman Sosialist Bloku, eser, bolşevik, hümmət və ittihadçılar əsasən müsəlmanlardan ibarət olduğundan səslərin əksəriyyəti də onlara aid idi. Bununla belə, xüsusən erməni kartından istifadə etməklə Rusiyanın Azərbaycana təzyiqi davam edirdi. Mirzə Bala Məmmədzadənin göstərdiyi: "Hələ 18 dekabr 1917-ci ildə Lenin Stepan Şaumyanı Qafqaz fəvqəladə komissarı təyin etmişdi. Bu komissarın vəzifələrini yaxşı təsvür etmək üçün XKS sədri Lenin və millətlər komissarı Stalin dekret imzalamışdılar. Qafqazın fəlakətində böyük payı olan və "Dekret N13" adıyla məşhurlaşan bu sənədi aşağıda eynən veririk:

"Xalq Komissarları Soveti rus ordusu tərəfindən işğal edilmişdi. Türkiyə Ermənistanında erməni xalqının tam istiqlalını elan etmək dərəcəsinə qədər təyini-müqəddərət haqqında müdafiə edəcəyini bütün erməni xalqına elan etdi." (103. səh. 90) - kimi fakt da geosiyasi vəziyyətin gerginliyi öz əksini tapır. "Azərbaycan cümhuriyyəti" kitabında bu fakta münasibətini bildiren Məhəmməd Əmin Rəsulzadə: "Cibində rus ordusunun işğal etdiyi Türkiyə ərazisi üzərində erməni muxtariyyətinin elanına aid dekret bulunan Şaumyanın" (124. səh. 32) başçılığı ilə daşnak-bolşevik alaylarının törətdiyi qırğınları nəzərə çatdırır.

Birinci Dünya Mühəribəsindən sonra ərazilərini əldən verən osmanlılar inqilab nəticəsində Rusiyanın parçalanmasından istifadə edib ötən əsrdə Türkiyənin itirdiyi yerləri qaytarmaq fikrinə düşdülər. Bu dövrdə çiçəklənən turanizmin romantik ideyalarından ruhlanan Ənvər paşa itirilməkdə olan səhralar əvəzinə tarixi ərazilərin birləşdirilməsinin vaxtı gəldiyini dərk edirdi. İttihad və tərəqqi komitəsinin Qafqaz şöbəsinin göndərişi ilə 1918-ci ilin martında məxfi tapşırıqla Bakıya gələn Həsən Ruşeni buradakı həmfikirələrinin köməyi ilə Şimali Qafqazda və Türkünstanda turançılıq ideyasının tərəfdarları ilə əlaqə qurmuşdu. Turanizmin liderlərindən Ziya Göyaltı türkcülüyn tarixi ərazilərdə yayılmasını zəruri sayır, panislamist Əhməd bəy Ağaoglu Rusiya müsəlmanlarını türk milli

hərəkətinə çağırır, Qafqazı qədim türk yurdu adlandıran Əli bəy Hüseynzadə isə burada ya federativ, ya müstəqil müsəlman və gürcü dövlətləri yaradılmasına, ya da ki, türklər yaşayan ərazilərin Türkiyə ilə birləşdirilməsinə tərəfdar çıxırdı. Lakin həmin dövrdə daxili və xarici siyasətini tam müəyyənləşdirməyən Osmanlı diplomatiyası Zaqafqaziyanın müstəqilliyinə daha böyük maraq göstərirdi. Çünki iqtisadi cəhətdən zəif dövlət olan Türkiyənin parçalansa da, güclü resurslara malik Rusiya ilə bufer zonası yaratması keçid dövrü üçün strateji cəhətdən də maraqlı idi.

6 yanvar 1918-ci ildə Tiflisdəki hökumət dairələrinin tapşırığı ilə Tiflis-Bakı dəmir yolunun Şəmkir stansiyasında hərbi əşalonların qarşısını kəşib zirehli qatarlarla döyüş bölgələrindən Rusiyaya qayıdan səksən minlik ordunun tərk-silah olunması və Qafqaz milli ordusunun bu silahlarla təmin edilməsi məsələsi qoyuldu. Digər tərəfdən bu ordunun başında duran general-mayor Andronik Ozanyanın vasitəsilə Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Kommunasının əlinə düşə biləcək silahların dövlətçiliyə qarşı istifadəsi gözlənilirdi.

9 yanvar 1918-ci ildə Şəmkirdə doqquz əşalondan ibarət rusların tərk-silah olunmasında iştirak etmiş, 30 oktyabr 1919-cu ildən xarici işlər naziri M.Hacınskinin müavini olmuş, 1920-ci ilin əvvəlindən isə Tehrana səfir təyin edilmiş Adil Xan Ziyadxanov özünün "Azərbaycan" kitabında yazır: "Dördüncü əşalondan silahlarını təslim edənlərin birisi səsinə qaldırın "silahları verməyin, atəş açın müsəlmanları qırın" qışqırması ilə fitnə saldı. Bu zaman top atəşi açıldı. Bu top gülləsindən sonra yerdə qalan səkkiz əşalon yolun o tərəf-bu tərəfində duran əhalinin üstünə od yağdıra-yağdıra vağzalla doğru yönəldilir." (150. səh.85-86.) İstiqlal tariximizə "Şəmkir qırğını" kimi düşən bu əməliyyatda böyük itki hesabına olsa da, əldə olunan sursat sayəsində Gəncə Milli Şurasının rəhbərliyi ilə bolşeviklərin Lənkəran və Şamaxı qarnizonlarına uğurlu hücumlar edildi.

14 yanvar 1918-ci ildə Vəhib paşanın nümayəndələrinin suverenliyini qəbul etdikləri Zaqafqomun M.Hacınskinin də aid edildiyi siyasi liderləri ilə formal sülh danışıqları apardığı ərəfədə Osmanlı ordusu Ərzincan və Ərzuruma daxil olur.

7 fevral 1918-ci ildə "Hümmət" qəzetində N.Nərimanov "Arı bəy" imzası ilə çap etdirdiyi "Kiçik felyeton"unda: "Rus müəllifləri tam açıq halda Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə bildirirlər ki, cənab, sizin yeriniz fəhlə və əsgər deputatları şurası deyil; siz bəylərin və kapitalistlərin tərəfdarıdır. Ona görə də gedib milli komitədə çalışın. Düşünürük ki, belə müraciət cənab Rəsulzadəyə böhtandır. Çünki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Müsavatın lideridir. Müsavat isə yazılı surətdə qeydiyyatdan keçmiş və dərc olunmuş rəsmi proqramında açıq-aşkar torpağın kəndlilərə verilməsinin tərəfdarıdır. Bu halda torpağı kəndlilərə vermək istəyən cənab Rəsulzadə bəylərin və mülkədarların tərəfdarı ola bilərmi?" (201. səh.93) - yazmaqla son dövrdə "Raboçiy" və "İzvestiya" qəzetlərindəki yazıqların M.Ə.Rəsulzadəni sancmalarına öz münasibətini bildirirdi.

10 fevral 1918-ci ildə Tiflisdə yaradılan, qanunverici orqan kimi səlahiyyətlərə malik olan Zaqafqaziya Seyminin Məhəmməd Əminin rəhbərlik etdiyi 44 azərbaycanlı deputatdan ibarət müsəlman fraksiyasının İrəvan quberniyasının Kəmərliləri və Uluhanlı kəndlərində ermənilərin törətdikləri qırğını araşdıraraq xüsusi iclasında müsavətçi M.Hacınskinin məruzəsi ətrafında müzakirələr aparılır. 17-21 fevralda seymin Georqadzenin başçılıq etdiyi komissiyası yerində araşdırmalar aparmaqla müsəlman əhalisinin vəhşicəsinə qırılması faktını təsdiq edir.

Zaqafqaziya Seymində fəallıq göstərən müsəlman fraksiyasının deputatları; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə hakimiyyətçilik, Fətəli Xan Xoyski hüquq, Nəsim bəy Yusifbəyov təhsil, M.Hacınski stat strukturunun, xərclər smetasının tətbiqində yaxından iştirak etdirlər. M.Hacınski deputatların dietik qidalanması məsələsi ilə məşğul olan komissiyaya da rəhbərlik edirdi.

22 fevral 1918-ci ildə "Hümmət" qəzetində N.Nərimanov "Arı bəy" imzası ilə çap etdirdiyi növbəti "Kiçik felyeton"unda bir daha torpaq məsələsinə qayıdaraq problemin üzərində dayanır. Müsavat proqramında bu işin yalnız sözdə olduğunu bildirərək onların məsələyə münasibətini şərh edən müəllifin: "Müsavat rəhbərləri bu cür düşünürlər: burada nə var ki, proqramda yazırıq ki, torpaq kəndlilərə paylanmalıdır, amma çıxışlarımızda bu haqda heç nə danışmırıq. Çünki bu barədə danışsaq, əsl türklər iki hissəyə

bölnörlər: kəndlilərə və mülkədarlara. Beləliklə, bu iki əks sinif arasında münaqişə yaranar və "əsl türklərin" vətəni dağıla bilər. İndi isə məlum olmuşdur ki, Gəncə quberniyasında bu "vətən" artıq dağılmaq üzrədir: oranın kəndliləri "Müsavət"ın qəlbi sayılan Nəsim bəy Yusifbəyovun sözlünə baxmayıb torpaqları zəbt etmiş, mülkədarları isə Gəncəyə qovmuşlar." (201. səh.105) - sözləri ciddi itiham kimi səslənir. Müxtəlif mənbələrdəki araşdırmalarda bəy-xan zümresinin çoxluq təşkil etdiyi Müsavat partiyasının proqramında yazılanlar inanılmaz görünə də, hələ o zaman bolşevik ideoloqlarının məhz aqrar problemləri önə çəkmələri məlumdur.

1 mart 1918-ci ildə Müsavatın parlament qrup nümayəndələrinin də iştirak etdiyi iclasda Nəsim bəy Yusifbəyovun bəyanatından görüldüyü kimi müsəlmanların türklərə qarşı vuruşmayacağı elan olunduqdan sonra müstəqil Zaqafqaziya federasiyasının dövlətçilik siyasəti özünün real əhəmiyyətini itirdi. Təbrizdə, Bakıda və Gəncədə ideoloji kursdan məhrum olan rus ordusunun məğlubluğu müsavətləşməni şimalı-cənublu bütöv Azərbaycançılıq ideyasını reallaşdırmağa sövq edirdi. Təbriz, Gəncə, Dərbənd və Bakıda bu ideyanın tərəfdarları gündən-günə artırdı. Siyasi və iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş Azərbaycanın hər iki sahədə xeyli geridə qalmış Türkiyə ilə birləşməsi müsavətləşməyə arxaik görünürdü.

Bakıda daşnaklarla ittifaqa girən bolşeviklər Şaumyanın fitvası ilə 14 mart 1918-ci ildən passiv vətəndaş müharibəsi vəziyyəti yaratdılar. 24 martda isə "Evelina" gəmisiyndəki "Vəhşi diviziya" əsgərlərinin tərksilah olunması partlayışa təkan verdi. N.Nərimanov belə siyasi mübarizənin milli qırğına çevrilməsinə qarşı dura bilmədi.

Həmin hadisələrin şahidi Məhəmməd Əsəd bəy "Qan seli" sənədli hekayəsində: "Qadınlar, uşaqlar və qocalar öz mənzillərində qətlə yetirildilər. Sakinlərin sığınacaq tapdıqları məscidlərdə qan su yerinə axdı. Kommunist və neft maqnatı Styopa Lələy bütün şəhərdə müsəlman uşaqlarını axtarıb tapır, onların qıcından yapış-ib havada yellədir və başlarını yola döşənmiş çaylaq daşının üstündə əzirdi. Bu yolla o, yüzdən çox uşaq öldürür və hər qətlədən sonra bağırdı: "Ata-anamın qisası!". Ata-anamın on iki il qabaq müsəlmanlar xəncərlə öldürmüşdülər. Dava vur-tut altı saat çəkdi,

müsəlmanlar yenildilər." (96. səh.67) - yazaraq insanlığa sığmayan müdhiş hadisələri təsvir edir.

Süni şəkildə meydana çıxmış beynəlmiləl Bakı Sovetinin yaradılması Rusiyanın strateji mövqeyilə üst-üstə düşərək onun siyasi və iqtisadi maraqlarına uyğun gəlirdi. Beynəlmiləl tərkibli Bakı Kommunası isə yerli əhalinin mənafeyinə xidmət edə bilmədiyindən əyalətlərə təsir göstərmədən yalnız şəhərdaxili fəaliyyətlə kifayətlənirdi. S.Şaumyanın Bakı Xalq Komissarları Sovetinə rəhbərlik etdiyi dövrdə 1918-ci ilin mart qırğınlarının həyata keçirilməsi, daşnak-bolşevik dəstələrinin əhaliyə kütləvi divan tutması bu hakimiyyətin gələcək perspektivi üzərindən qara xətt çəkdi.

Akademik C.Quliyevin: "Daşnaklar Azərbaycanın erməni əhalisi arasında sovinist-millətçi təbliğatı ilə məşğul idilər. Bu məqsədlə qəzet və broşuralar da nəşr olunurdu. Açıq şəkildə olmasa da, onların bu fəaliyyəti tamamilə Ermənistanın daşnak siyasətinə uyğun idi." (173. səh.156) - fikirləri ermənilərin kütləvi qırğınlara başlamazdan öncə apardıqları hazırlığı təsdiqləyir.

1918-ci ilin 30-31 mart və aprel aylarında Bakıda gedən şiddətli qırğınlarda bolşeviklərin altı min nəfərlik Qızıl Ordusu ilə birləşmiş erməni daşnaklarının dörd minlik quldur dəstəsi "Vəhşi diviziya" və Müsavat partiyasının yaratdığı özünümüdafie döyüşçüləri ilə vuruşmasının motivi N.Nərimanovun 1925-ci ildə Moskvada çap edilmiş "Məqalə və məktublar" kitabında obyektiv dəyərləndirilir. "Müsəlman bolşevik olsaydı belə daşnaklar ona aman verməyərək kefləri istəyən adamı öldürər, evləri dağıdıb xaraba qoyardılar. Bolşevizm bayrağı altında müsəlmanlara qarşı hər cür vəhşilik törədən daşnaklar nənki kişilər, hətta, hamilə qadınlar da rəhm etmədilər." (113. səh.6) - kimi faktlara istinad etməklə bu bədnam hadisəni şərh edən N.Nərimanovun mart qırğınının qismən də olsa qarşısının alınmasında da, tarixi rolu danılmazdır.

On minlik dinc əhalinin məhv edilməsi faktına erməni daşnaklarının təhriki, gürcü menşeviklərinin isə müşahidəçi münasibətinə etiraz əlaməti olaraq, bu dövrdə Tiflisdə yaşayan Məhəmməd Həsən Hacınskinin də daxil olduğu müsəlman fraksiyası və onun nazirləri 3 aprel 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seymindən çıxmaq məsələsini qaldırdılar. Beləliklə, müsəlman fraksiyasının təzyiqi ilə Zaqafqaziya hökuməti istefa verdikdən sonra yaranması labüd

olan Azərbaycan Milli Şurasının Bakı hadisələrinə hərbi müdaxiləsi hüquqi cəhətdən təmin edildi. Tadeuş Svyatovskinin "Rusiya Azərbaycanı. 1905-20-ci illər" əsərində yazdığı kimi seymdə sərt qalmaqallar baş verdiyi bir şəraitdə Zaqafqaziya nümayəndə heyəti arasındakı təfriqə get-gedə güclənirdi: "Türkiyəyə güzəştə gediləcək ərazi məsələsində Xasməmmədov istisna təşkil edirdi. Görünür, onun Azərbaycan neft sənayesi ilə bağlı mənafeləri Osmanlıpərəstlik duyğusundan daha güclü idi. Xasməmmədov Zaqafqazıyanın Bakıdan gələn neft kəmərinin son məntəqəsi olan Batumu özündə saxlaması təklifi ilə çıxış etdi." (133. səh.127) - sözləri ziyalılar arasında azərbaycançılıq ideyasının necə dərin kök atmasının təsdiqidir.

13 aprel 1918-ci ildəki seymin iclasında digər müsavətçi Şəfi bəy Rüstəmbəyov tərəfindən də müdafiə edilən həmin məsələ ciddi şəkildə alındı. Bu məsələlər Osmanlılara qarşı qəzəb hissi yaratdıqda isə iclası aparan Seretelinin silahlı müqavimət təklifi müzakirə olundu. Bu məqamda isə Xəlil bəy Xasməmmədov, Şəfi bəy Rüstəmbəyov da daxil olmaqla bütün müsavətçilərin məsələnin yalnız dinc yol ilə həlli üzərində dayanmaları seymdə qarşıdurmanı gücləndirdi və ertəsi gün Trabzonda sülh danışıqları aparan nümayəndələrin geriye çağırılması ilə nəticələndi.

Tadeuş Svyatovskinin yazdığı kimi: "Bu da azərbaycanlı nümayəndələrin hiddətinə səbəb oldu. M.Hacinski həmin qərarı yenidən müharibə başlamaq məqsədilə sülhü pozmaq cəhdi kimi qiymətləndirir və bunu "beynəlxalq əlaqələr tarixində ölçüyəgəlməz bir təxribat adlandırır." (133. səh.127). Nümayəndə heyətindən ayrılaraq: "zəruri sülhə nail olmaq üçün İstanbulda gedib qəti tədbirlərə əl atmaq bərsəndə" öz partiyasından mandatu olduğunu bildirən M.Hacinski təmsil etdiyi Müsavatın ən ekstremal şəraitdə belə daim xalqının mənafeyinə uyğun qərar çıxardığını təsdiqləyir.

15 aprel 1918-ci ildə rus imperializminin zülmündən təngə gələn acar türklərinin iştirakı ilə Osmanlıların Zaqafqam ilə səkkiz günlük davası nəticəsində Acarıstan qırx ildən sonra yenidən Türkiyə ilə birləşdi. Həmin gün eyforiyada olan müsavətçilərin Gəncədə keçirilən toplantılarının qətnamələrində silahlı dəstələrin yaradılması və türklərin köməyə çağırılması məsələsi öz əksini

tapdı. Əhməd bəy Pepinovla Trabzonda danışıqlar aparan M.Hacinski burada Ənvər paşayla görüşdə yeni sülh təşəbbüsü ilə çıxış etdi. M.H.Hacinski diplomatıya sahəsində mühüm rolunu xüsusi dəyərləndirən professor C.Həsəni yazır: "M.Hacinski gürcü-türk münasibətlərindəki düşmənçiliyi aradan qaldırmaq üçün Batum məsələsindən asılı olduğunu bildirib bu şəhərin gürcülərdə qalmasına çalışdısa da, lakin bunun əhəmiyyəti olmadı. Ənvər paşa Türkiyənin Batuma olan hüququnun Rusiya hökuməti tərəfindən tanındığını qeyd edib bildirdi ki, ağılsız erməni siyasətinə uyub türklərə qarşı düşmənçilik mövqeyində durmasalar, Türkiyə Gürcüstanın azad şəkildə mövcud olmasını arzulayıb və onu etibarlı qonşusu hesab edir." (51. səh.66).

Həmin görüşdə M.Hacinski müstəqil Ermənistanın yaradılacağı məsələsinə türklərin münasibətini öyrənmək istədikdə Ənvər paşanın: "Əgər erməni xalqı ingilis-rus siyasəti naminə türklərə qarşı fitnə-fəsada son qoyarsa, Türkiyə müstəqil erməni dövlətinin yaradılmasının əleyhinə deyildir." (51. səh.146) - cavabı Osmanlı imperiyasının bu millətə qarşı düşmən mövqedə olmadığına tutarlı sübutdur. Bu ərəfədə Batumun tutulmasından sonra seym Vəhib paşanın sülh danışıqlarının bərpası təklifinə müsbət reaksiya verdi və federativ hökumətin yaradılması reallaşdı. M.Ə.Rəsulzadə Müsavat partiyası adından Dağıstanla ittifaq və Bakının xarici cəsuslardan təmizlənməsi məsələsinə qəti şəkildə həll etdi.

20 aprel 1918-ci ildə on üç nazir vəzifəsindən beşini tutan azərbaycanlılar seymin ticarət və sənaye naziri N.B.Heydərovu Bakıya göndərməyə nail olsalar da, S.Şaumyanın onu həbs etməsi və üstəlik bolşeviklərin rəhbərlik etdiyi daşnakların Quba, Səlyan və Kürdəmir istiqamətində hücumu keçərək yeni qırğınlar törətmələri vəziyyəti qızıqdırdı.

31 aprel 1918-ci ildə Almanıyanın İrandakı sabiq konsulu professor Q.Şreyder öz hökuməti ilə Azərbaycan arasında vasitəçi olmağa razılıq verdikdən sonra M.Hacinski Trapezund sülhməramlı nümayəndə heyəti tərkibində Ənvər paşa ilə danışıqlar aparır. Bu ərəfədə özləri üçün təhlükəni cənubdan gören gürcü mənsəvəklərindən və erməni daşnaklarından fərqli olaraq, azərbaycanlı müsavətçilər Rusiyaya bel bağlamaqdan çəkinirdi. Möhz bu fikir ayrılı-

ğ strateji məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün taktiki gedişlər tələb edirdi.

1 may 1918-ci ildə Təzə-pir məscidində çıxış edən Nəriman Nərimanovun camaata müraciətlə dediyi: "Hələ beş ay əvvəl mən sizə nəsihət etdim ki, Şura hökumətinə yardım edin. Qırmızı Ordu və qvardiyaya yazılıb öz şəxsi mənafevlərin üstün tutan partiyalara inanmayın!" (112. səh.125) - sözləri cəmiyyətdəki qarşিদurmanın hansı dərəcədə olmasından xəbər verirdi.

8 may 1918-ci ildə N.Nərimanov "Hümmət" qəzetində çap etdirdiyi "Nargin adası və ya ölüm adası" məqaləsində orada saxlanılan türk əsirlərinin dözülməz vəziyyətini araşdırır. Aclıq nəticəsində yaranmış müxtəlif xəstəliklərdən qırılan əsgərlərlə komendantların iştirakı ilə görüşən N.Nərimanov gördüklərini və müşahidə etdiklərini qələmə almışdır. Zabitlərin əsgərlərdən ayrı yaşamaqlarına mənfi münasibət bəsləyən müəllifin: "Cənab türk zabitləri başqa ruhda tərbiyələniliblər: onlar özlərindən "aşağılara" nifrət etməli, bu cür insanlarla heç bir yaxın dostluq və qardaşlıq əlaqələrində olmamalıdır." (201. səh.140) - qənaəti onun sinfi ziddiyyəti ödə çəkən kommunist düşüncəsini əks etdirir.

11 may 1918-ci ildə osmanlıların nəzarət etdiyi Batumdakı sülh danışıqlarında iştirak edən qırx beş nəfər Zaqafqaziya nümayəndəsindən M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski də daxil olmaqla yalnız altısının həlledici səsə malik olmaları məhdudiyət yaradırdı.

13 may 1918-ci ildə müsəlman fraksiyasının iclasının qərarı ilə Osmanlı imperiyasının Batumdakı nümayəndələri ilə danışıqlara giren M.Rəsulzadə və M.Hacinski sonradan Türkiyə ilə birləşib güclü səltənət yaratmaq kimi ilhaqçılıq ideyasının absurd olduğunu bəyan etdilər.

25 may 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasının iclasında Məhəmməd Əminin hələ 26 oktyabr 1917-ci ildə Müsavat partiyasının ilk qurultayında irəli sürülən siyasi platforma əsasında Şah İsmayıl Xətəidən sonra iflas uğramış tarixi dövlətçilik şansını əldə etmək üçün həlledici addım atdı. Lakin Avropa dövlətlərinin Azərbaycan xalqının qanı bahasına hasil olunan neftə göz dikmələri dövlətçiliyimizə mane olan amillərdən idi. Gərgin beynəlxalq siyasi şəraitdə Almaniyanın öz müttəfiqi Türkiyə ilə belə ikili standartlar üzrə siyasət aparması diplomatik aləmdə sağ-

lam münasibətlərə kölgə salan gözlənilməz gedişlərə şərait yaradırdı. Mirzə Bala Məmmədzadənin yazdığı kimi: "Almaniya Bakı nefti haqqında bolşeviklərlə sövdələşməyə girişdi. Bakının bitməz-tükənməz nefti ilə Türkünstanın pambığına göz dikən Almaniya Qafqazın, xüsusilə Azərbaycanın Türkiyə nüfuzuna keçməsinə mane olmaq istədi. Bu məqsədlə o, Gürcüstanı və Ermənistanı istifadə edirdi. Elə bu oyunun təsiri ilə Gürcüstan Qafqaz birliyindən çıxaraq Almaniya verdiyi iqtisadi imtiyazlar əvəzində Türkiyəyə qarşı torpaq bütövlüyünü qorumaq məqsədilə Almaniya himayəsinə girməyi qərara alırdı. Almaniya müvəkkili general Fon Losov 25 may 1918-ci ildə Zaqafqaziya sülh heyətinin reisi Çxenkeliyə yazdığı məktubunda: "Zaqafqaziya konfederasiyasının parçalanmaq üzrə olduğunu" bildirirdi." (103. səh.88).

26 may 1918-ci ildə seymdən çıxan gürcü deputatlarının respublika elan etmələrindən və Türkiyə cəbhəsindəki hərbi vəziyyətdən sonra yaranan yeni siyasi müstəvi hadisələri daha da tələsdirirdi.

Transqafqaz Seyminin buraxılması ilə əlaqədar yaranmış böhranlı siyasi vəziyyəti müzakirə etmək üçün seym mayın 27-də fraksiyaya daxil olan Azərbaycan nümayəndələrinin fəvqəladə iclasını keçirib yaranmış vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alaraq yekdilliklə Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini üzərinə götürməyə qərar verdi və özünü Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası elan etdi. İttihaddan başqa bütün partiyaların dəstəyilə M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi.

28 may 1918-ci ildə, saat on doqquz onda Azərbaycan Milli Şurasında birləşmiş müsəlman nümayəndələri tərəfindən elan olunan İstiqlal Bəyannaməsi ilə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranması bildirildi. Qafqaz türkləri-tatarları kimi tanınan millətin azərbaycanlı adlandırılması, coğrafi məfhum sayılan Azərbaycanın dünyada ilk müsəlman respublikasına çevrilməsi iyul ayında osmanlıların Təbriz vilayətini yenidən işğal etməsindən təşvişə düşən rəsmi İrənin etirazına səbəb oldu. Məhz bu səbəbdən də milli respublika xaricə göndərilən sənədlərdə "Qafqaz Azərbaycan" terminindən istifadə etməli oldu.

11 fevral 1918-ci il tarixli "İttihad" qəzetinin 57-ci sayında 4 dekabr 1917-ci ildən burada redaktorluq edən Ceyhun bəy Hacı-

bəylinin: "İttihad"ın əməli məqsədi ümummüsəlmanları bir məzhəb və millətdə birləşdirmək və onları Avropa imperialistlərinin təhti-təzyiqindən xilas etməkdir." (42) – sözləri artıq öz qüvvələrini səfərbər edən islamçıların çağırışı kimi səslənir.

Tədqiqatçı A.R.Göyüşovun göstərdiyi kimi: "Sovet tarixşünaslığı İttihadın lideri, görkəmli ictimai xadim, təbib Qarabəy Qarabəyovu eyni zamanda firqənin təşkilatçısı kimi qələmə verir. Bu isə həqiqətə uyğun deyil. Doğrudur, onu partiyanın yaradılması işinə cəlb etmək üçün təşəbbüs göstərilmişdi. Lakin Qarabəyov da "Müsəlmanlıq"ın tərkibində qeyri-demokratik ünsürlərin mövcudluğunu bəhanə edərək xahişi rədd etmişdi. O, yalnız 1918-ci ilin sentyabrında Bakı alındıqdan sonra firqəyə daxil olmuş və çox keçmədən onun ideya rəhbərinə çevrilmişdi." (41. səh 48).

1918-ci ilin martında, Novruz bayramı ərəfəsində erməni daşnaklarının bolşeviklərlə birgə törətdiyi qırğın "Rusiyada Müsəlmanlıq Partiyasının əsas qüvvələrinin "İttihadi-islam" fraksiyasında birləşməsinə təkən verdi. Daşnak-bolşevik qurumunun təqibindən yaxa qurtaran radikal dünyagörüşlü Q. Qarabəyov altı ay Dağıstanın dağ zirvələrindəki aullarda yaşadığından sonra artıq Türk-Azərbaycan ordusu tərəfindən azad olunmuş Bakıya qayıdaraq partiyasını formalaşdırır.

1918-ci ilin mart qırğınından sonra Azərbaycanda Stepan Şaumyanın başçılığı ilə hakimiyyəti ələ keçirən erməni daşnak və rus bolşeviklərinin zorakılıqları Leninin dəstəyi ilə həyata keçirildi. 1907-1908-ci illərdə Stalinin iştirakı ilə bütün Qafqazı terrora məruz qoyan, sonradan 26-lar kimi məşhurlaşan kommuna dəstəsinin üzvlərindən yalnız təsadüf nəticəsində salamat qalmış, Ermənistanın diktatoru və Qafqaz "ÇK"-sının rəhbəri olmuş daşnak ideyali Mikoyanın komissarların yığıncaqlarında iştirakını Məhəmməd Əsəd bəy "Qaçqınlıq" sənədli hekayəsində belə təsvir edir: "Hərdən inqilabda əməyi olan gənc kommunistlərə də söz verirdilər. Sonuncuların sırasında insanın tükünü ürpədən giclikləri danışmaqda xüsusi qabiliyyət sahibi, on doqquz yaşlı bir erməni gədəsi daha çox nəzərə çarpırdı, o vaxt hələ arıq, sadə və səfeh idi, yalnız sonralar, ittifaqın daxili işlər naziri və ikinci qüdrətli kişisi olanda o, Stalinin şəxsi katibi yoldaş Mikoyan – ağıllandı və piyləndi. Bir yığın şübhəli insan o vaxt kommunist oldu." (96. səh.78) – cümlələri sonrakı fəaliyyətini Qafqazdakı erməni dövlətinin möhkəmlənilər ərazilərinin genişləndirilməsinə həsr edən bu adamın əsl xislətini açır.

28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin qurulması xalqın şərəfli dövlətçilik təməlinin qoyulmasında həlledici mərhələ oldu. Hadisələrin keyfiyyət sıçrayışları ilə dəyişdiyi bu tarixi məqamda Rusiyada baş verən sosialist inqilabından sonra imperiyanın dağılması işğal altında olan xalqlara müvəqqəti azadlıq verməklə onlara öz müqəddəratını həll etmək imkanı da yaratmışdı. Bu məqamdan istifadə edə bilməyib müstəqil dövlət qurmayan zəif xalqın özündən güclülərdən asılı qalması təbii idi. Məhz müsavətçilər dövlət yaratmaqla Azərbaycan ərazisini yenidən Rusiyanın ucqar əyaləti kimi qalmaqdan və yaxud, Ermənistanla Gürcüstan arasında bölüşdürülməkdən xilas etdilər.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Milli Şura və Milli Məclis qarşısında məsuliyyət daşıyan müvəqqəti hökumətinin Fətəli Xan Xoyskinin (1875-1920) yaratdığı ilk kabinetində M. Ha-

cinski xarici işlər, M.Y.Cəfərov isə sənaye və ticarət naziri vəzifəsinə təyin olunurlar. Azərbaycan Respublikasının müvəqqəti paytaxtı olan Gəncədən və Tiflisdən bir neçə xarici dövlətlərə göndərilən rəsmi teleqramlarla hökumət öz işinə başladı. Bu zaman Batumda rəsmi danışıqlar aparən xarici işlər naziri M.Hacinski İstanbul radiosu vasitəsilə Azərbaycanın istiqlalını əks etdirən mətnin müxtəlif dillərdə dünya ölkələrinə yayılması kimi vacib tapşırığın da öhdəsindən gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin dünyaya tanınması və beynəlxalq əlaqələrin formalaşmasında qardaş Türkiyənin - o dövrdə Osmanlı dövlətinin informasiya və diplomatik kanallarının rolu əvəzsiz olmuşdur.

2 iyun 1918-ci ildə Nuru paşanın təlimatına əsasən "müstəqil Azərbaycan İslam dövlətinin xahişinə uyğun olaraq" müsəlmanların bolşeviklərdən xilas üçün hərbi əməliyyata başlamaq nəzərdə tutulsa da, bir sıra müsavətlərin ümumi düşməndən gözələnən təhlükə qarşısında tərəddüd etmələri məsələni uzadırdı. Yalnız Nuru paşanın dost ölkənin siyasi işlərinə qarışmaqda dözümlülük göstərməməsi gənc ölkənin gələcək taleyini müsbət həll etdi.

Azərbaycanın müstəqil dövlət olması Ənvər paşanın Zaqafqaziyadakı panturanizm siyasəti ilə üst-üstə düşməsə də, mayın sonunda onun ana bir, ata ayrı qardaşı Nuru paşa komandanlıq etdiyi İslam Ordusu qərargahını yaratmaq üçün Gəncəyə gəlir. Osmanlıların beşinci piyada diviziyası əsasında təşkil edilmiş bu orduda general Şıxlinskiyin müsəlman milli korpusu, "Vəhşi diviziya" hissələri və hərbi hazırlıq keçməyən nizamsız xalq dəstələri birləşərək on altı-on səkkiz minlik real qüvvəyə çevrilmişdilər.

Rusiyadan Kommünaya kömək gölmədiyini görüb 1918-ci ilin fevralından İrənin şimalında Osmanlı hərbi qüvvələrini nəzərdə saxlayan və Gilan əyalətinin millətçi lideri Mirzə Kiçik xana qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak edən general Layonel Denstervilin komandanlığı altında Britaniya Ekspedisiya Qüvvələrini Bakıya dəvət etməklə aclıq çəkən şəhərdə əmin-amanlığın bərpası Bakı əhalisinin siyasətdən uzaq hissəsini də qane edirdi. Tadeuş Svyatovskinin yazdığı: "İyunun axırlarında Denstervil Xəzər dənizindəki Ənzəli limanını işğal etdi, həmin dövrdə bu liman bolşevik Əsgər Sovetinin əlində idi; general buradan Bakıya hərəkət etməyə

hazırlaşdı." (133. səh.134) - sözləri ingilislərin Qafqaz siyasətinin təsdiqidir.

4 iyun 1918-ci ildə Osmanlı hökuməti tərəfindən ədliyyə naziri Xəlil Menteş, Qafqaz cəbhəsinin üçüncü türk ordusunun komandanı Mehmed Vehib paşa, Azərbaycan Respublikasından milli şüaranın sədri M.Ə.Rəsulzadə, xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə iştirakı ilə imzalanmış beynəlxalq müqavilə bu iki ölkənin dostluğuna hüquqi status verdi.

4 iyun 1918-ci ildə Türkiyənin Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycanla bağladığı müqaviləyə əsasən Qars, Ərdahan, Batum vilayətlərinin Türkiyəyə verilməsi nəzərdə tutulurdu. Erməni hökumətinin bu hərəkətini xalqa xəyanət sayan Andronik rəsmi İrəvana qarşı çıxaraq Qafqazda türk-müsəlman əhalisinin geniş miqyaslı qırğınına başlayır. Məhz bu status əsasında milli şüaranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.H.Hacinski Azərbaycana hərbi yardım barədə rəsmi müqavilə imzalayırlar.

7 iyun 1918-ci ildəki müqaviləyə və Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşanın əmrinə əsasən beşinci Qafqaz diviziyasına aid olan doqquzuncu Qafqaz alayı ilə ikinci süvari alayı Qazax istiqamətindən Azərbaycan ərazisinə daxil oldu. 10 iyun 1918-ci ildə Bakıda Şaumyanın başçılıq etdiyi Xalq Komissarlar Sovetinin Gəncə üzərinə hücum barədə qərarı Nuru paşanı qabaqlamaq məqsədi güdüdü.

12 iyun 1918-ci ildə Rusiyadan hərbi kömək almış Bakı Sovetinin Gəncəyə hücum planından təşvişə düşən M.H.Hacinski Batumdakı Türkiyə nümayəndə heyətinin sədri Xəlil bəyə göndərdiyi məktubunda Osmanlı qoşunlarının öz qüvvələrini bu istiqamətdə səfərbər etməsinin vacibliyini sübut etməyə çalışırdı: "Rus inqilabı nəticəsində Azərbaycan Respublikasının hökuməti ölkənin daxilində böyük çətinliklərə məruz qalır, Azərbaycanın çox hissəsində üsyan qaldırılmış bolşeviklər Bakını ələ keçirmişlər. Bununla əlaqədar ölkədə hərc-mərclik bizi rahat buraxmır." (261.) - cümlələri vəziyyətin gərginliyini göstərirdi.

15 iyun 1918-ci ildə artıq Gəncə ətrafında olan Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri geniş miqyaslı döyüşlərə hazırlaşmağa başladılar. Birinci Dünya Müharibəsi illərində Şimali Afrikanın Liviya cəbhəsində komandir olmuş minbaşı Nuru paşanın qardaşı Ənvər paşa-

nın müdafiə naziri təyin edilməsi ona hərbi manevrlərlə yanaşı, siyasi gedişlər də etməyə şərait yaradırdı. Məhz Osmanlı Türkiyəsinin daxili və xarici siyasətini tənzimləyən İttihad və Tərəqqi partiyasının strateji maraqlarını önə çəkən Nuru paşanın panislamizmin banisi Əhməd bəy Ağaoğlunu və xüsusən Gəncəbasarda böyük nüfuzu olan, bu firqənin başçısı doktor Qarabəy Qarabəyovu özünə müşavir təyin etməsi Qafqazdakı hərbi-siyasi manevrlərdəki səhvləri minimuma endirməyə xidmət edirdi.

17 iyun 1918-ci ildə F.X.Xoyskinin başçılığı ilə yaradılan ilk kabinetdə hərbi nazirlik olmasa da, M.H.Hacinskinin xarici və dövlət nəzarəti naziri, B.X.Cavanşirin daxili işlər naziri təyin olunması səmərəli nəticə verdi. Həmin gün Nuru paşanın müşavirləri Əhməd bəy Ağaoğlunun və Qarabəy Qarabəyovun təzyiqi ilə Milli Şura öz səlahiyyətini Fətəli Xan Xoyskinin təşkil etdiyi Müsəlman Sosialist Blokunun Heydərov və Şeyxülislamov kimi nümayəndələrinin də təmsil olunduğu ikinci kabinetə təhvil verir. Bu kabinetdə bir vaxtlar Əhməd bəy Ağaoğlunun rəhbərliyi ilə Difai təşkilatını yaradanlardan M.H.Hacinski xarici işlər naziri kimi təsdiq olunur, Behbud bəy Cavanşir isə daxili işlər naziri təyin edilir. Milli Şuranın həmin gün keçirilən sayca yeddinci, Gəncədə isə ilk iclasında öz tədqiqatçı Nəsiman Yaqublunun yazdığı kimi: "Türk qoşunlarının Azərbaycana dövlət olunmasında müxtəlif mövqelər meydana çıxdı. Bəziləri çıxış edib göstərdilər ki, Nuru paşa heç də Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaq istəmir...". Xarici işlər naziri M.Hacinskinin: "Biz fikrimizi müəyyənləşdirmişik. Onlar yalnız müstəqil Azərbaycan hökumətinin qurulmasını istəyirlər. Onlar bizim işlərimizə qarışmaq fikrində deyillər." (144. səh. 82) - sözlərindən sonra real vəziyyətin qarşılıqlı anlaşma və stabilliyi bərədə yəqinlik hasil olur. Haqqında söhbət gedən problemə M.B.Məmmədzaadənin də münasibəti maraqlıdır: "Bu xüsusda Milli Şura rəisi M.Ə.Rəsulzadə, baş nazir Fətəli xan və xarici işlər naziri Məhəmməd Həsən bəydən ibarət bir heyət Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşa ilə görüşüb anlaşmaq istəsə də, paşa özünün ancaq əsgər olduğunu, siyasətdən baş çıxarmadığını, bu bərədə "siyasi müşaviri" Əhməd bəy Ağaoğlu ilə danışmaq lazım gəldiyini söylədiyi üçün heyət onunla görüşmüşdür. Əhməd bəyin fikri isə belə aşkar olmuşdur: xalq sizi istəmir (?). Komandanlıq da

sizin işinizə qarışmaq istəmir. Öz qüvvənizə güvənirsinizsə, məclisinizi açın, hökumətinizi qurun. Xalq sizə qarşı üsyan etsə, türk əsgəri qarışmaz, çünki əsgər buraya qardaşlarını düşməndən qurtarmaq üçün gəlib, əhaliyə güllə atmaq üçün yox. Müvəkkillər Əhməd bəydən soruşmuşlar ki, komandanlıq hansı şərtlərlə Azərbaycan hökumətinə yardım edə bilər? Cavab almışlar: Milli Şura özünü ləğv etsin." (103. səh. 99). Lakin xarici işlər naziri M.Hacinskinin söylədiyi kimi hakimiyyətdə kimlərin olmasından asılı olmayaraq, əslində rəsmi Türkiyənin hər zaman Azərbaycanın mənafeyini qoruması tarixi həqiqətdir. İstisna halları isə yalnız onun siyasi vəziyyətinin həddən artıq gərgin olduğu məqamlara aiddir.

19 iyun 1918-ci ildə bolşevik qoşunları ilə vuruşan Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil olan altı yüz nəfər yerli könüllülərə Zəyəm və Dəllərdən iki yüzə yaxın kömək gəldi. 23 iyununda hökumət in ölkədə yaratdığı hərbi vəziyyətə əsasən elan edilən səfərbərlik hesabına könüllülərin sayı durmadan artırdı.

RSFSR hökumətinə rəhbərlik edən Leninin mərkəzi hakimiyyətdən qopmuş Qafqazı yenidən işğal etməyə hərbi imkanı hələlik kifayət etmədiyindən o, öz məqsədinə siyasi-diplomatik yolla nail olmaq istəyirdi. Türkiyədən Brest müqaviləsinə əsasən Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya hücumunun dayandırılmasını tələb edən Lenin paralel olaraq 1918-ci ilin iyun ayından Almaniyaya ilə Bakıdan alacağı nefti bölmək haqqında öz səfiri vasitəsi ilə yarım rəsmi danışıqlar aparırdı.

7 iyul 1918-ci ildə Lenin Saritsında olan Stalinə göndərdiyi teleqramda bildirdirdi ki, almanların neftin müqabilində Türkiyə qoşunlarının Bakıya hücumunun qarşısını almağa təminat verdikləri bərədə Almaniyaya hökumətinin Berlindəki rus səfirinə təklifindən Şaumyanı xəbərdar etsin. Stalin isə məktubunda bu informasiyanı Şaumyana çatdırmaqla bərəbər, Zaqafqaziya məsələsində almanları rəsmi olaraq Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın Rusiyanın daxili işi kimi tanımağa məcbur etmək bərədə də bildirdirdi. Almaniyaya və Türkiyə danışıqlarında gerçəkləşən bu məsələ M.Ə.Rəsulzadənin həmin ərəfədə İstanbulda diplomatik nümayəndə heyətinə rəhbərlik edən xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə göndərdiyi iqtisadi güzəştlər haqqındakı məktubunda da öz əksini tapırdı. Bu

məktub rəsmi və ya qeyri-rəsmi beynəlxalq danışıqlarda Azərbaycanın müstəqil subyekti kimi iştirakının qanunlaşdırılmasını təsdiq edir. "Türkiyə, Azərbaycan və Almaniyanın maraqlarının uzlaşdırılması üçün zəmin tapın. Bu zəmin Bakı nefti haqqında iqtisadi razılaşmadan ibarətdir. Burada güzəştlərə getmək olar." (262.) - deyən Məhəmməd Əmin, hətta Türkiyə ilə belə münasibətlərin emosional deyil, beynəlxalq hüquqi normalar əsasında həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulayırdı.

14 iyul 1918-ci ildən rəsmi olaraq Rusiya Respublikası mərkəzi hökumətinin təbəçiliyinə keçdiyini bildiren daşnak quldur dəstələrinin təşkilatçısı, bədnam general Andronik Ozanyan Naxçıvanı zorla Ermənistanla birləşdirmək ideyasını reallaşdırmağa başlayır.

1918-ci ildə bütün keçmiş Rusiya imperiyasında yaranan kiçik dövlətlər arasında Azərbaycan bolşeviklərin at oynatdıqları bir məkan idi. Mart hadisələrini özlərinin qələbəsi sayan bolşeviklər həmin ilin yayında artıq Sovet Rusiyasının diqtəsi ilə bütün ölkəni ələ almaq niyyətini həyata keçirməyə başladılar. Qızıl Ordunun on üç minlik birinci Qafqaz korpusunun silahlı ermənilər hesabına güclənmiş qoşununun hücumu 27 iyundan 1 iyula qədər Göyçay yaxınlığında dörd gün davam edən döyüşdə dayandırıldı. Düşməni qovaraq iyulun axırlarında siyasi böhrandan və maddi çətinlikdən əziyyət çəkən Bakı şəhəri ətrafına çatan Nuru paşanın ordusu müvəffəqiyyət qazanır.

4 avqust 1918-ci ildə İranda yerləşən ingilis qüvvələrinin bir hissəsinin Bakının müdafiəsinə cəlb olunması əslində simvolik xarakter daşıyırdı. Çünki bu qüvvələr artıq Nuru paşanın rəhbərliyi altında birləşərək səfərbər olub Bakıya üz tutmuş türk-azəri qoşununun qarşısını almaq iqtidarında deyildilər.

7 avqust 1918-ci ildə müharibədə Almaniya-Türkiyə blokunun məğlubiyyətinə görə siyasi vəziyyətin dəyişməsindən narahat olan İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə. Rəsulzadə M.H. Hacınskiyə göndərdiyi məktubda Bakının azad edilməsinin sürətləndirilməsi barədə yazır: "Nəyin bahasına olursa-olsun Bakı tezliklə tutulmalıdır. Əks təqdirdə biz baş vermiş fakt qarşısında çətin vəziyyətdə qalırıq. Bakıya doğru hərəkət yalnız Azərbaycanın adından olmalıdır, onu Azərbaycan hökuməti tutmalıdır. Ayrı cür olarsa, çətinliklər yarana bilər." (263).

1 sentyabr 1918-ci ildə artıq Gürcüstanın müstəqilliyini tanıyan bolşevik Rusiyasının Zaqafqaziyaadakı ərazilərə sahib çıxmaq iddialarının almanlar tərəfindən müqavimətsiz qarşılanması üçün onlara Bakı neftinin müəyyən hissəsinin təklif edilməsindən xəbər tutan M.Ə. Rəsulzadə: "Necə olursa-olsun Bakını almaq, almaq lazımdır." (264) - cümləsində "almaq" sözünü təkrar etməklə onun əhəmiyyətini bildirirdi. Professor Cəmil Həsənlinin yazdığı kimi: "Sentyabr ayının əvvəllərində yaranmış vəziyyəti təhlil edərək M.Ə. Rəsulzadə bildirdi ki, son onlarda almanlarda yorğunluq hiss edilir, İstanbulda günbəgün ingilis meyli güclənir. Ona görə ingilislərin Bakıda olması vəziyyəti xeyli çətinləşdirir." (51. səh. 123). Həmin ərəfədə M.Ə. Rəsulzadənin M. Hacınskiyə yazdığı məktubundakı: "Əgər Bakı alınmasa hər şey bitdi. Əlvida, Azərbaycan." (263) - sözləri yaratdığı bağın məhsulunu dəyərləndirməkdən nigaran qalan bağbanın həyəcanını əks etdirirdi.

4 sentyabr 1918-ci ildə yalnız şəhərdaxili asayişin keşiyində duran ingilis hərbi qüvvələri Nuru paşanın tələbi ilə gəmilərə minib təcili Bakını tərk etdilər. Nuru paşanın rəhbərliyi altında olan türk-azəri qoşunları Bakını mühasirəyə aldıqda hələ mart qırğınlarında əksəriyyəti uşaqlardan və qocalardan ibarət otuz min günahsız insanı qətlə yetirən erməni-rus fəhlə diktaturasının hərbi dəstələri onları gözləyən intiqam təhlükəsindən qorxub təşviş keçirərək qaçmaq üçün yol axtarırdılar. Əslində Bakının alınması milli azadlıq inqilabının tərkib hissəsi olsa da, digər tərəfdən bu məsələ Birinci Dünya Müharibəsində qarşılaşmış böyük dövlətlərin döyüşü idi. Alman-türk mənafeyi ilə üzleşən ingilis-rus cəbhəsi hələlik bu ərazidə gücsüzlük nümayiş etdirirdi. Almanların Qafqazdakı hərbi qüvvələrinin ali baş komandanı Kress Fon Kressenshtayn Tiflisdəki iqamətgahından müttəfiqi və dostu Nuru paşanın qələbə əzmini maraqla izləyirdi.

15 sentyabr 1918-ci ildə beynəlxalq institutları qıcıqlandırmaq üçün hələ şəhərə girmək istəməyib ermənilərin gəmi ilə Ənzəliyə və Həştərxana qaçmasına şərait yaradan türklər tərəfindən Bakının alınması turançılığın gerçəkləşməsində həlledici addım kimi qəbul edildi. Məhəmməd Əsəd bəyin "26-ların hekayəti"ndə yazdığı kimi: "Alman-türk qoşunları Azərbaycana girəndə vur-tut 100.000 fəhlənin gücünə söykənən kommunist hökuməti

Bakıda gizləndi. Cənubi Qafqazın aktivistləri, Stalinlə Leninin ən yaxın dostları və məsləkdəşləri özlərinin pis fəhlə rəhbərləri olduqlarını bürüzə verdilər. Leninin "Bakı proletariatına" çağırışının, Moskva hökumətinin "Şərqi ilk Sovet"inə göndərdiyi salamların xeyri olmadı, fəhlələr "Şərqi xilaskarları"ndan - rəsmi sənədlərdə 26-lara verilən ad belə idi - üz döndərdilər. Bakı alman-türk qoşunları tərəfindən əhatə ediləndə mühasirədəki şəhərin ortasında həmkarların kommunistlərə qarşı üsyanı başladı. Mühasirədən qorxuya düşən 26 rəhbər öz təəssübkeşlərini darda qoyub onları Rusiyaya aparmalı olan bir gəmiyə qaçdılar. İndi rəsmən belə deyilir ki, dünya proletariati naminə onlar özlərini təhlükəsizliyə qovuşdurmaq istəyiblər, gündəlik danışıda bunu o vaxt fərarilik adlandırırdılar. İçində kommunist hökumətinin olduğu gəmi yola çıxdı, 26-lar "İnternasional"ı oxuyub matroslara əmr etdilər ki, Volqanın mənsəbinə kurs götürsünlər. Sovet hökumətinin özəyini təşkil edən qırmızı matroslar isə hökumətin əmrinə tabe olmaqdan qəflədən boyun qaçırıdılar. Onlar şimala, böyük Sovet məmləkətinə qayıtmaq istəmirdilər, qan sızan, acından ölən, qətlər törədən Volqa Sovetlərinə öz yardımlarını təklif etmək istəyirdilər." (98. səh.89). O ərəfədə "Türkmən" gəmisində Həştərxana qaçmaq istəyən iyirmi altı komissar Krasnovodskə aparılıb ingilislərdən yardım alan esərlər tərəfindən səhrada məhv edildi. Məhəmməd Əsəd bəyin: "26-ların ölümü ilə əlaqəsi olanların hamısı, hətta, gəminin matrosları da ölümlər cərgəsinə qatılıblar. Eləcə də onların qardaşları, kuzenləri və dostları. Onların hamısı inqilab azarından öldü. Sonralar şimaldan axıb gəlmiş Qızıl Ordunun güllələrindən. Onlar da 26-lar kimi qumda uyuyurlar." (96. səh.93.) - cümlələri inqilablar zamanı insan ölümünün necə adıləşdiyini səciyyələndirir.

Bakını azad etdikdən sonra Qafqaz İslam Ordusu hissələri ilə Qarabağa göndərilən və qərəghamı Ağdamda yerləşdirən Nuru paşa Azərbaycan Milli Ordu qüvvələrinə bu gözəl diyarın erməni çetələrindən azad edilməsində yardım göstərdi.

30 sentyabr 1918-ci ildə Bolqarıstanın itirilməsindən sonra Rusiya ilə Türkiyə arasında bufer rolunu oynayacaq bir dövlətin yaranması iflas etməkdə olan Osmanlı imperiyasının taktiki marağına cavab verirdi. 9 oktyabr 1918-ci ildə on il ərzində Türkiyəni

idarə edən İttihad və tərəqqi komitəsinin hökuməti süquta uğradı. Əhməd İzzətini bağladığı məcburi sülh sazişində Osmanlı ordusunun Zaqafqaziyadan çıxması və oranın dəmiryolunu nəzarət altında saxlayacaq müttəfiqlərin Bakını da işğal etməsi nəzərdə tutulurdu.

30 oktyabr 1918-ci ildə Türkiyənin Mudros barışıq müqaviləsinə imza atmağa məcbur olması Azərbaycanın da beynəlxalq vəziyyətini ağırlaşdırdı.

3 noyabr 1918-ci ildə artıq dünya müharibəsinin sona çatdığı ərəfədə Mosula girən ingilislərin özlərini bu ərazilərin və əlbəttə ki, neftin tam sahibi saymaları müqavimətsiz qarşılandı. Sonrakı dövrdə bu bölgədə söz sahibinə çevrilən fransızlara ingilislərin Almanıyanın Reyn və Rur ərazilərindəki kömür hövzələrini güzəştə getmələri onların Şərqdəki neft iddialarını təmin etdi.

8 noyabr 1918-ci ildə: "Bizi boğub xammalsız qoymaq üçün İngiltərə müqavilə ilə türklərdən Bakını aldı." (88. səh.163.) - yazan Leninin ölkəsindəki açlığa baxmayaraq, xəzinədəki pulları yalnız silaha xərcləməsi sovetlərin işğalçı siyasətinin miqyasını göstərir.

17 noyabr 1918-ci ildə ingilis qoşununun Azərbaycan paytaxtına yeridilməsi xəbərinin yaratdığı gərginlik barədə Adil Xan Ziyadxanovun yazdığı: "Böyük bir əhvalat vəqə oldu. Bəylə ki, həmin bu gündə bizim paytaxtımıza müttəfiq İngiltərə, Amerika və Fransa ordusu başda general Tomson komandan olmaqla varid oldu. Məlum olduğu üzrə Ənzəlidəki müttəfiq ordu nümayəndələri Bakıdakı türk komandasına Türkiyə ilə bağlanan əhdnaməyə görə türklərin Bakıdan çəkilib getmələri olduqları barəsində bir teleqram göndərmişlərdi. Bu əhvalat məlum olduğdan sonra Azərbaycan hökuməti tərəfindən general Tomson ilə zəbanən danışqdan ötrü məşhur ədib mühərrir Əhməd bəy Ağaoğlu, hazırkı rəisi - vükəla Nəsim bəy Yusifbəyli, məclisi-məbusan əzasından Musa bəy Rəfiyevdən ibarət bir heyət Ənzəliyə göndərildi. Danışq əsnasında Azərbaycan nümayəndələri müttəfiq nümayəndələrinə Azərbaycandakı idarə və bütün işlərin Azərbaycan hökuməti əlində olduğunu, eyni zamanda bu hökumətin müttəfiqlər tərəfindən tanınmalarını və aradan yanlış və itiləfi çıxarmaq üçün onlara lazı-

mi əhvalı bildirmişlərdi." (150. səh. 91) - fikirləri məsələnin bəy-nəlxalq hüquq normaları əsasında tənzimləndiyini təsdiqləyir.

17 noyabr 1918-ci ildə Türk-Alman blokunun Birinci Dünya Müharibəsində məğlubiyyətinin nəticəsi kimi Bakıya ingilis qoşunları yeridildikdən sonra Nuru paşanın başçılığı ilə Qafqaz İslam Ordusu hissələri Azərbaycanı tərk etməli oldular. Nuru paşanın xatirələrində qeyd etdiyi kimi Azərbaycanı tərk edib Batuma - Qars yolu ilə Trabzona çatdıqdan sonra o, buradan gəmi ilə İstanbula yola düşmüş və mənzil başında gəmidən çıxarkən Hərbiyyə Nəzarətinin polisləri tərəfindən tutulub ingilislərə təslim edilmişdir. İngilislərin edam etməyə hazırlaşdıqları Nuru paşanın xatirələrindəki: "İngilislər mənə Batuma götürərək beş ay Ərdəhan qalasında, bir ay da Ağsuapovka birliyində saxladılar. Bu arada mənə qaçırmaq istəyən azərbaycanlıların batumlularla sözləşməsi nəticəsində bir xassə qaçdım." (130. səh.141.) - sözləri bu sərkdəyə Qafqaz türklərinin münasibətini də əks etdirir.

17 noyabr 1918-ci ildə bolşevizmə qarşı yönələn ingilis hərbi dəstələrinin Ənzəlindən Bakıya gəlməsi ADR-in Avropaya güvənci kimi görünərsə də, general Tomson hüquqi cəhətdən Qafqazı ağlarla qırmızılardan vətəndaş müharibəsinin davam etdiyi Rusiyanın ərazi-si hesab etməklə burada demokratiyanın deyil, yalnız öz ölkəsinin mənafeyini düşündüyünü bildirirdi.

7 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin açılışı günü Qarabəy Qarabəyovun təklifi ilə siyasi məhbusların azad edilməsi gənc dövlətin demokratizminin göstəricisi oldu. Öz firqəsinin adından çıxış edən Q.Qarabəyovun: "Demokratiyanın qazanılmış və bizə ehsan edilmiş qənimətləri, vətən düşmənlərlə etdikləri müharibədə müsəlmanların özlərinin tökdükləri qanlar müqabilində öldürmüş olduqları haqqı firqə bütün qüvvətilə müdafiə və mühafizə edəcəyini bəyan edir. O haqq isə Azərbaycanın istiqlalıdır." (266. səh. 69) - dedikdən sonra rus imperiyasının böyük dövlətçilik siyasətini pisləməsinin alqışlarla qarşılanması gələcək təhlükənin öncədən görünməsinin təsdiqidir. Ermənilərin təmsalında açıq-aşkar xristian dünyasının mövqeyində duran Amerikanın Demokratlar partiyasını təmsil edən prezidenti Tomas Vudro Vilsonun on dörd maddədən ibarət bəyannaməsində xırda müsəlman xalqların istiqlalının korrupsiyaya meydan açacağı

proqnozu Birinci Dünya Müharibəsi nəticəsində mədəni islam millətlərinə nəsib olan müstəqillik haqqlarının üzərinə kölgə saldı.

Anarxiya nəticəsində mərkəzi hakimiyyətin aradan qaldırıldığı Rusiya ilə əlaqənin kəsilməsi səbəbindən hərçi-mərcliyin artdığı Qafqazda müsəlmanların fəlakətlərə düçar olduğu bir şəraitdə istiqlalı yeganə çarə sayan nətiq müqəddəratımızı öz əlimizə almağı tarixi zərurət hesab edir. Millət, sinif fərqi qoyulmayan və qanunun aliliyini təmin edən bir dövlət yaradılmasını vacib sayır. "Torpaqlarımızın təcavüzə məruz qaldığı bir şəraitdə ermənilərlə davam edən və hər iki millətin tələf olmasına səbəb ixtilafın tezliklə aradan qaldırılması üçün mükəmməl istintaq qurub rəzalətlər gətirən canilərin şiddətlə cəzalanmalarını, zərərçəkənlərə yardım olunmasını, dağılmış şəhər və kəndlərin bərpasını, gözəl Qafqaziyanın övladlarına vəhşilik və qaniçənlik kimi xasiyyətləri tərk etməyi" (266. səh.73) - firqəsi adından arzuladığını bildirərək insanları tərəqqiyə səsləyir.

Mudros barışıqından sonra türklərin Qafqazdan çıxarılması qərarı və müttəfiqlərin razılığı ilə Qafqaz və Xəzər hövzəsinin ingilislərin nüfuz dairəsində saxlanması Bakı neftini itirmək istəməyən Sovet Rusiyasının əl-qolunu bağlayırdı.

15 dekabr 1918-ci ildə Türkiyə ordusunun Azərbaycandan çıxması isə dünya müharibəsində məğlubiyyəti dadan türklərin Qafqaz siyasətinin və bütövlükdə Turan ideyasının iflasının başlanğıcı oldu. 1918-ci ilin sonunda Gürcüstan ilə Ermənistan arasında sərəhəd mübahisəsi zəminində yaranan müharibənin Qafqazdakı geostrateji vəziyyəti daha da gərginləşdirdiyi məqamda Azərbaycan hökuməti məsələnin Versal sülh konfransında həllinə tərəfdar olduğunu bildirdi. Halbuki, Qafqazdan gedən türklərlə onları əvəz edən ingilislər arasında bağlanmış müqaviləyə baxmayaraq, Ermənistanın gələcəyə dəstələrinin Qarabağda törətdikləri qırğınlarda günahsız müsəlmanlara - türklərə divan tutulurdu.

15 yanvar 1919-cu ildə Xosrov bəy Sultanovun Gəncə qubernatorluğunun tabeliyindən çıxarılıb Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl qəzalarını birləşdirən Qarabağın general-qubernatoru təyin olunması bölgədə rəsmi İrəvanın dəstəklədiyi erməni separatçılığının qarşısının alınması üçün yeni mərhələ oldu. Erməni çetə dəstələrinin yerli müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri zorakılığın

baş alıb getdiyi bir şəraitdə ittihadçı Xosrov bəy Sultanovun dövlətçilik naminə qətiyyəti haqq-ədalətin bərpasında əvəzsiz rol oynadı.

1919-cu ilin yanvarında keçirilən beynəlxalq konfransda Türkiyənin müstəqil dövlətlər sırasından silinməsi naminə ingilislərin Mosuldan imtina etmələri, Kürdüstanı muxtariyyət qazandırmıq istəmələri və yunanların həmin İzmire çıxıb adaları tutmaları siyasi müstəvidəki zorakılıqları əks etdirir. Həmin ərəfədə İngiltərə, Fransa və ABŞ-dan maddi dəstək görməklə, çara sədəqət andını qorumaqda ısrarlı olan Cənubi Rusiya hərbi qüvvələrinin baş komandanı Denikinin səksən beş minlik ordusu tərəfindən işğal təhlükəsi ilə üzləşən Azərbaycanın siyasi vəziyyəti olduqca mürəkkəb idi.

18 yanvar 1919-cu ildən 1920-ci il yanvarın 21-dək Parisdəki Versal sarayında fasilələrlə keçirilən sülh konfransında Azərbaycana tanınması üçün əlverişli məqam olduğunu hiss edən hökumət bu məsələnin həlli üçün öz diplomatik nümayəndələrini oraya göndərməyə çalışırdı. Nümayəndə heyətinin rəhbərliyində ən yüksək rəsmi mövqə tutan parlament sədri, ictimai xadim Ə.Topçubaşov təyin edilir. Lakin onun respublikaqan kənarında - İstanbulda olması səbəbindən nümayəndəliyə müvəqqəti sədrlik müsavətçi deputat, dövlət müfəttişi M.Hacinskiyə həvalə olunur və ezamiyyə xərcləri üçün ona 150 min manat pul da verilir. İki milyon yarım manat vəsait isə Amerika və Avropada açılması nəzərdə tutulan nümayəndəliklərin hesabına keçirilir. Müqayisə üçün qeyd etmək gərəkdir ki, pulun kapital dünyasında oynadığı rolu bilən ermənilər özləriylə on, gürcülər isə beş milyon manat götürmüşdülər. Millət vəkil, görkəmli jurnalist Əhməd bəy Ağaoğlu və "Azərbaycan" qəzetinin baş redaktoru Ceyhun bəy Hacıbəyli (1891-1962), Hümmət firqəsinin rəisi Əkbər ağa Şeyxülislamov (1891-1961), sosialist Məmməd bəy Məhərrəmov, ittihadçı Mir Yaqub Mirmehdiyevdən (1891-1952) ibarət nümayəndə heyəti Fransaya daxil olmaq üçün icazə uzadıldığından İstanbulda üç ayədək ləngiməli olurlar. Üstəlik Əhməd bəy Ağaoğlunun ingilislər tərəfindən həbs edilərək yaxın olduğu İttihad və tərəqqi komitəsi üzvlərlə birlikdə Malta adasına sürgünə göndərilməsi anlaşılmazlıq yaradır. Professor C.Həsənlinin "Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində

1918-1920" kitabındakı: "Bütün sənədlərdən aydın olur ki, ermənilərin təsiri altına düşmüş Fransa siyasi dairələrinin süründürməçilikdə məqsədi nümayəndə heyətinin başçısı, görkəmli Azərbaycan siyasi xadimi Ə.M.Topçubaşovu Parisə buraxmamaq idi. M.H.Hacinski mart ayının 30-da Tiflisdəki Azərbaycan daimi nümayəndəsi M.Y.Cəfərova yazırdı ki, əvvəllər Ə.Ağaoğluna qarşı kampaniya qaldırmışdılar, indi də Topçubaşovu ləkələmək istəyirlər, açıq surətdə bildirirlər ki, o, Parisə buraxılmamalıdır." (51. səh.186) - kimi tutarlı faktlar Avropa ölkələrinin, xüsusən Fransa dövlətinin təhriki ilə çoxsaylı maneələrlə rastlaşan nümayəndəliyin çıxılmaz vəziyyəti barədə təsəvvür yaradır.

2 fevral 1919-cu ildə nəşri bərpa olunan "İttihad" və 19 fevraldan rus dilində çıxan "İttixad" qəzetinin səhifələrindən görüldüyü kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentində on üç nəfər nümayəndəsi olan "İttihad" fraksiyası üzvlərinin sayına görə yalnız Müsavatdan geri qalırdı. 10 aprel 1919-cu ildə Bakı bələdiyyə dairəsinin binasında keçirilən İttihad Partiyasının ilk qurultayı demokratiyanın verdiyi müstəqillik sayəsində baş tutur.

14 fevral 1919-cu ildə Goranboy ərazisində Qatır Məmmədin başçılığı ilə kəndlilərin polis məntəqəsinə və bir neçə gün sonra yerli mülkədarın malikanəsinə hücumuna sonrakı illərdə sovet tarixçiləri tərəfindən inqilabi don gecdirilsə də, bu hadisə vətəndaş çevrilməmiş sakinlərin kortəbii cinayəti idi. Akademik C.Quliyevin Gəncə partiya komitəsinin məktublaşmaq üçün Qatır Məmmədlə əlaqələndiricisi O.B.Orucovun xatirələrinə istinadən yazdığı: "Gəncə kommunistlərinin yazılı tapşırığı ilə Qatır Məmməd erməni kəndlərini müsavət dəstələrinin hücumundan qorumuşdur." (173. səh.255) - sözləri saxta təməl üzərində qurulan xalqlar dostluğuna xidmət cəhdidir. Növbəti cümlədəki Gəncə partiya dairəsinin göstərişi ilə 1919-cu ilin may-sentyabr aylarında Qatır Məmmədin yanında çalışmış peşəkar təşkilatçının erməni S.D.Məlik-Kərəmov olması fikri isə arxivdəki dəqiq mənbəyə əsaslanır. Həmin dövrdə bolşeviklərin siyasi məqsədlə istifadə etdikləri, sonradan xalq qəhrəmanına çevrilərək haqqında əsərlər yazılmış, film çəkilmiş bu savadsız kəndli - Qatır Məmməddin ictimai şüurundan isə söhbət gedə bilməzdi.

24 fevral 1919-cu ildə Qatır Məmmədin Qarabağ ətrafında meydan suladığı ərəfədə Andronikin dəstələri Şuşa yaxınlığında müsəlman əhalisinə qarşı kütləvi qırğınlar törədirdilər. Şəhərin 35 kilometrliyində 200 nəfərlik ingilis qoşunu bölməsinin Qarabağ kəndlərini talan edən Andronikin silahlı quldur dəstələrinin qarşısını alması tarixi hadisə oldu. Vəziyyətin ciddiliyini görərək Andronikin dəstələrinin mahaldan çıxarılmasını israr edən müttəfiq qoşunları komandanlığının 3 aprel bəyanatı ilə Xosrov bəy Sultanovun qubernator səlahiyyətlərini qəbul etməsi bölgədə əmin-amanlığın bərpasını sürətləndirdi.

1919-cu ilin əvvəlində ingilislər Batumu tutaraq Dağıstanda Denikinə qarşı vuruşan qüvvələrə qoşulmuşdular. Dağlılar Respublikasının süqutundan sonra öz məğlub ordusu ilə Bakıya qayıdan Nuru paşa isə sentyabr ayında burada yarı rəsmi nümayəndəlik quraraq artıq kamalçılar hərəkatının Bakının da maliyyə yardımını ilə təmin olunmasına çalışırdı. Lakin Azərbaycan hökumətini real şəkildə dəstəkləyən ingilislərin kamalçılar hərəkatına və Sovet Rusiyasına mənfi münasibəti nəticəsində populyar olan Nuru paşadan vaz keçilib Fuad Sabitin vasitəçiliyi hesabına Bakı hümmətçilərinin köməkliyi ilə gizli bolşevik-təşkilatıyla əlaqələr yaratmaları siyasətdə ikili standartı üzə çıxarırdı. Və nəticədə bolşeviklərin ilk hədəf seçdikləri Dağıstan hökumətinin çıxılmaz vəziyyəti ADR rəhbərlərini də təşvişə saldı.

6 mart 1919-cu ildə keçirilən parlamentin 20-ci iclasında çıxış edən Qarabəyovun: "Həzrət! Üç ay bundan əvvəl həmin bu mənbələrdən bütün firqələrin dedikləri bu idi ki, Azərbaycan və bütün Qafqaz millətini, istiqlalını son qətrə qanımıza qədər müdafiə edəcəyik. Dağıstan hökuməti də Qafqaziyada təşkil edilmiş müstəqil dövlətlərdən biridir. Şimdi görünüz o adamlar ki, özlərinə Rusiyanın sahibi deyirlər, Dağıstanın bu hüriyyətini dağıtmaq istəyirlər və Dağıstan bu yolda yalnız qalmışdır. Və halbuki yayda bizim üzərimizə düşmənlər gələndə, dağıstanlılar çaxmaqlı tüfəng ilə bizim köməyimizə gəldilər. Bu qardaşlıq hissi bizi vadar edir əlimizdə silah onların köməyinə gedək. Onların müharibəsi bizim müharibəmizdir. Biz burada söz ilə deyil, fəlon onların müharibəsinə şərik olmalıyıq. Onlar Qafqazıyanın müqəddimə elçisidirlər. Onların qələbəsi bizim qələbəmizdir. Ona görə hökumətin ittixaz

etdiyi tədbirləri alqışlarız və daha şiddətli tədbirlər ittixazını firqəmiz tərəfindən təklif edəriz." (266. səh.356) – sözlərinin alqışlarla qarşılanması məclisdəki ruh yüksəkliyindən xəbər verir.

7 mart 1919-cu il tarixli rus dilində çıxan "İttixad" qəzetinin 2-ci sayında digər xalqlarla münasibətdə humanizmi önə çəkən "İttihadi-islam" təlimini geniş kütlə üçün açıqlayan Qarabəyov yazdığı: "Rus xalqı ilə hərtərəfli əməkdaşlıq vacibdir. Heç kim, heç vaxt millətimizin başına gələn müsibətlərə görə rus xalqını günahkar saymayıb. Rus imperiyası rus xalqı demək deyildir." (74) – sözləri isə islamın mahiyyətini əks etdirirdi. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, "İttihadi-islam" təliminin istiqlaliyyət və inkişaf konsepsiyası mütərəqqi dəyərlərə arxalandığı üçün Avropa dövlətlərində qismən də olsa anlaşılsa da, Rusiyada düşmənçiliklə qarşılanırdı.

12 aprel 1919-cu ildə fransızlar yalnız M.H.Hacinski, M.Məhərrəmov, C.Hacıbəyliyə Parisə getməyə icazə verirlər. 17 aprelde Azərbaycan hökuməti təcili olaraq M.H.Hacinskinin nümayəndə heyətinə rəhbərliyini rəsmi şəkildə təsdiq edir. Tadeuş Svyatovskinin yazdığına görə: "Azərbaycanlılar Parisə yalnız 1919-cu il, aprelin sonunda çatdılar. Bu isə zəruri işləri görmək və konfrans nümayəndələrini yola gətirmək üçün gec idi. Qonşularından fərqli onlara heç bir kömək göstərilmədi. Qərbdəki ermənipərəstlik hərəkatı, yaxud gürcü menşeviklərinin beynəlxalq sosializm ilə əlaqələri fonunda azərbaycanlıların mövqeyi zəif idi." (133. səh.143.). Lakin gec də olsa, Fransaya getməyə nail olub Versal sülh konfransı çərçivəsində nümayəndə heyətinə rəhbərliyini həyata keçirən Ə.Topçubaşov həlli vacib işlər gördü.

27 aprel 1919-cu il tarixli "İttihad" qəzetinin 6-cı sayındakı: "Məqsədimiz bütün müsəlman aləmini bir araya toplayıb bir imperatorluq vücudə gətirmək deyil. Aralarında bir sədd, bir maneə olmadığı halda bir ərəzidə yaşayan və digərinin mövcudiyatından böylə xəbəri olmayan müsəlmanlar arasında rabitə və münasibət yaratmaqdan ibarətdir." (75) – fikirləri firqənin programındakı xarici siyasətlə bağlı minimum məqsədi əks etdirir. Həmin gün rusca çıxan "İttixad" qəzetinin cəmi sayında dərc olunmuş Qarabəyovun hesabatındakı: "İndiki şəraitdə hakimiyyət naminə firqəbazlığa alçalmaq olmaz, ümumiyyətlə "İttihad" bacardıqca müsəlman-

lar arasında onları zəiflədəcək firqə təfriqçiliyinin qarşısını almaldır. Lakin bütün mövcud partiyalar ümumi mənafə - Azərbaycanın istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyü ideyası ətrafında paritet birliyə can atmasalar cəmiyyətin parçalanmasının qarşısını almaq mümkün olmayacaqdır. Ona görə də "İttihad" bütün söylərini milli bərişğin əldə olunması, Azərbaycan müstəqilliyini qəbul edən firqələrin bu amal ətrafında birliyinə yönəltməlidir və məhz bu vəzifə də partiyanın taktiki xəttini müəyyən etməlidir." (75) - cümlələri isə daxili siyasətdə ölkənin mənafeyinin əsas götürüldüyünü təsdiqləyir. Partiyanın proqram və qərarlarında Rusiyanın güclənən müstəmləkəçilik siyasətinin məzlum xalqları əzməklə, onların əzmkarlığını, təsir əks təsire bərabərdir prinsipi ilə oyandırması da nəzərə çatdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, istər-istəməz Avropa dəyərlərini önə çəkən Rusiyanın maarifçiliyi və təhsil sistemi sayəsində müsəlman aləmində tayı-bərabəri olmayan ziyalılar ordusunun yetişməsi istiqlalın əsas mənəvi kapitalı idi. Rusiya vasitəsilə Avropaya çıxmaq imkanı hesabına milli ziyalılarn əksəriyyətinin orada təhsil almaları maarifçilik hərəkatı kontekstində çarizmin get-gedə güclənən müstəmləkə siyasətinə qarşı istiqlal mücadiləsinin geniş vüsət almasına təkan verdi. Sonrakı mərhələdə Parisə gedən Əhməd bəy Ağaoğlunun İstanbulda, Nuru paşanın isə Batumda müttəfiqlər tərəfindən həbsinə hiddətlənən ittihadçıların davamlı mitinqləri və beynəlxalq qurumlara müraciətləri isə sivil mübarizənin göstəricisi idi. Avropanın hərbi təcavüzlərlə müşayiət olunan və insan azadlığı, demokratiya konsepsiyasından uzaq Şərç siyasəti isə böyük ölkələrin öz aralarında münəqişələr yaratmaya bilməzdi.

29 aprel 1919-cu ildə dərviş ordenlərinin iqamətgahı olan qədim sultan şəhəri Konyaya qədər bütün əraziləri tutmuş İtaliyanın pay bölgüsündə özünü müttəfiqləri İngiltərə və Fransa tərəfindən aldadılmış hesab etməsi böyük dövlətlərin daxili düşmənçiliyinin ilkin mərhələsi oldu. Qərb dövlətlərinin Yaxın Şərç üzrə pay bölgüsündəki münəqişələri fonunda Rusiya işğalçı niyyətlərinə siyasi don geydirməyə çalışırdı.

1 may 1919-cu ildə keçirilən nümayişdə bolşeviklər "Yaşasın Sovet Rusiyası!" şüarı ilə siyasi səngərdən çıxaraq alovlu çıxışlarla özlərinin əsl mövqələrini göstərdilər. Həmin gün Bakı fəhlə komitəsinin rəhbərliyi 6 mayda tətill keçirəcəkləri barədə elan

verir. Lakin yerli müsəlman sosialist partiyalarının dəstəyini qazandımayan tətill cəmi üç gün davam edir. 13 mayda A.Mikoyan başda olmaqla qırx üç nəfər rəhbərin həbs edilməsi nəticəsində isə tətill uğursuz halda başa çatır. Həmin ərəfədə qırmızı bolşevik Rusiyasının qızıışdırdığı tətillər Azərbaycan üçün daxildən, bölünməz Rusiya uğrunda vuruşan ağıvardıyaçı general Denikin ordusu isə xaricdən ciddi təhlükə törədir. Milli deyil, sosial olub bolşevik qurğusu hesab edildiyindən ingilislərin dəstək vermədikləri Dağıstanın Denikin üçün asan əldə edilən qurbana çevrilməsi fəlakətin yaxınlaşdığından xəbər verirdi.

4 may 1919-cu il tarixli "İttihad" qəzetinin 7-ci sayında Q.Qarabəyovun: "İstanbulla yanaşı, müsəlman dünyasının mərkəzlərindən sayılan Bakının da, ittihadı-islamın mərkəzi olmaq imkanı var." (76) - fikri ictimai-siyasi ziddiyyətlərin get-gedə gücləndiyi Bakı mühitinin mövqeyini əks etdirirdi. Müsəlmanlığın siyasi kodeksi olan islamdan kənarında inkişafın yoxluğunu qeyd edən, bütün söyləri xalqları ayıran dini siyasətə deyil, onları birləşdirən mədəniyyətə yönəlməyə çağıran müəllifin: "İttihad da yalnız mədəniyyət əsasında mümkündür. Bütün söylər mədəniyyətin inkişafına, bu əsasda xalqın dirçəlişinə yönəlməlidir. Amma mədəniyyətin tərəqqisi heç də Avropa mədəniyyətini olduğu kimi təqlid etməklə deyil, yol və məqsəd birləşdirici islama adekvat çağdaş islam mədəniyyətinin yaradılması və onun həmin islam pərdəsi altında bütün müsəlman dünyasında yayılmasıdır. İttihad da budur." - fikirləri ittihadı-islam təliminin müterəqqiliyini önə çəkərək cəmiyyətdə açıq şəkildə müraciət kimi səslənirdi. Tədqiqatçı A.G.öyüşovun yazdığı: "Partiyanın intensiv təşkilatı fəaliyyət ilə yanaşı, keçirdiyi siyasi aksiyalar, mitinqlər, xeyriyyə gecələri də onun haqqında müsbət ictimai fikrin formalaşmasını stimullaşdırır və beləliklə, möhkəmlənməsinə, şaxələnməsinə imkan yaradır." (41. səh.65) - cümlələri də təşkilatın sivil mübarizə formalarına üstünlük verdiyini təsdiqləyir.

6 may 1919-cu ildə parlamentin otuz dördüncü iclasında söz alan Q.Qarabəyov türk ordusunun gedişindən sonra Həştərxan dəniz yolunun açılması tələbi ilə şəhəri bürüyən tətillin iqtisadi deyil, siyasi olduğunu diqqətə çatdırır: "İngilislər şəhərimizə daxil olanda, onlar ilə bərabər başqa qüvvələrin də gəlməsini bilirsiniz.

Bu qüvvələrə o qədər meydan verilmiş və o dərəcəyə gəlmişlər ki, hökumət və parlaman bir yana qalıb onlar iş görməyə başlamışlar və başqa iddiayə gəlmişlər. Gündə qəzetlərdə fəhlə konfransları, "Stateçni" tətill komitəsi barəsində oxuyursunuz. Bu növ ilə nagahani surətdə görünən tətill müntəzəm surətdə hazırlanmış və siyasi mahiyyəti düşünülmüş bir tətildir ki, belə müşkülət çıxarmışdır. Sizə söyləndiyi kimi məqsədini də dərk etmişik. Bu tətill yalnız Azərbaycan istiqlalyyəti əleyhinə və müsəlman millətinin bu sərvətli məmləkətini əlindən çıxarmaq üçün bir hərəkətdir.". Tətillin baş alıb getməsində yeni yaranmış hakimiyyəti günahlandırana üz tutan nətiq: "Bizim firqənin hökumətə etimad etməyib müxalif olduğu məlumdur. Bu doğru, fəqət, bizim firqə hökumətə qarşı müxalif olur, amma Azərbaycan millətinə və vətənə müxalif olmaz. Hökumət başında hər kəs, hər məsləkdə olursa, madam ki, vətəni və istiqlalyyəti müdafiə etmək yolunda çalışacaqdır ki, başımıza bir də mart hadisələri gəlməsin və islamın namusu ayaqlar altında tapdalanmasın." – sözlərindən sonra firqəsi adından bu hökumətə dəstək verəcəklərini bəyan edir. Şimaldan gələn təhlükənin daha qorxulu olduğunu bildiren Qarabəyovun: "Biz bilirik ki, sağdan gələn Denikin soldan gələn Sovdep ilə birləşib hərəkət edirlər və Zaqafqaziyaya qarşı bir fikirdədirlər. Bunların fikri hüququmuza təcavüz etmək və namusumuza ayaqlar altına almaqdır." – dedikdən sonra Rusiyadakı demokratizmin yalan olduğunu söyləməsi onu zamanı qabaqlayan ayıq bir siyasətçi kimi təsdiqləyir.

Mart hadisələrində kənardan gələn yad ideyalara söykənən fəhlə diktaturasının iç üzünün açıldığını deyən nətiqin: "Millət özü öz müqəddəratını təyin etməlidir. Millət bolşevik də olsa, haqqı var, özü olsun, nəinki kənardan gəlmiş qüvvələr. Daha anaşkinlərin və çarayevlərin gəlib millətimizin irzi və namusunu tapdamalarını və qadınlarımızın tumanını aparıb Rusiyada spirtə-çaxıra verib içmələrini qəbul edə bilmərik." – sözləri papulist çıxış olsa da, alqışlanır. Onun: "Bizim millətin gözü açılmışdır. Artıq bizə qəyyum lazım deyildir. Biz özmüzə qəyyumluq edə bilərik." (267. səh.526) – cümlələri isə şüarçılıq kimi səslənir.

Xarici bazarlara yolun bağlanması ilə əlaqədar iki yüz milyon pud neftin anbarlarda yatması səbəbindən yaranmış iqtisadi böhran-

nın aradan qaldırılması vacib olsa da, Bakıda və hətta parlamentdə dayaqlara sahib bolşeviklərin əlində olan Hacıtərxan yolu açılsa, təcavüzün labüdlüyü barədə xəbərdarlıq edən Qarabəyovun: "Burada oturan Sovdep nümayəndələri özlərinə yuva yapmışlar. İstəyirlər burada bolşeviklərə kömək eyləsinlər və Bakını bizim əlimizdən çıxarsınlar. Əcəba, 5 nəfər xaricdən gələn və bizim də bir-iki nəfər maskalarımızı özlərinə qoşanlarını Azərbaycanı verərik. Xayır! Biz Azərbaycanı onlara vermərik." (267. səh.527) – sözləri alqışlarla qarşılanır.

İndi bütün Azərbaycanın həyatının Rusiyanın neftinə kəskin ehtiyac duyduğu Bakıdan asılı olduğunu qeyd edən Qarabəyov: "– Tətill etməklə Azərbaycanın qapısı bağlanacaq və Azərbaycan xalqı acından öləcəkdir. Bu tətill elan edərkən 3-4 milyondan ibarət Azərbaycanın, türk xalqının rəyini sordunuzmu?" – sualından sonra yüz min özgənin burada ağılıq iddiasının qarşısını almaq naminə Bakının müdafiəsinin vacib olduğunu bildirərək fikrini: "Biz bu yolda hökumətin arxasında durub axır nəfəsimizə qədər onunla getməyə hazırıq." (267. səh.527) – deyə tamamlaması onun qətiyyətində xəbər verir. Həmin günlərdə istiqlal üçün ölüm-dirim savşına giren Türkiyədə də vəziyyət gərgin idi.

15 may 1919-cu ildə yunanlar İzmir tutduqdan sonra Aralıq dənizinə hakimliyin xəyalə çevrildiyini hiss edib tam küskünləşərək əsgər və pul itirmədən Türkiyəyə olan ərəzi iddiasından vaz keçən İtaliyanın oyundan çıxması vəziyyəti qismən də olsa yüngülləşdirdi. Suriyanın əldə edilməsi uğrunda mübahisələrdə, erməni balyonlarının Fransanın müstəmləkəçilik ideyalarını Kiliyada türklərə qarşı vuruşmaq istəyinə düşmələri müharibələrdən yorulmuş fransızların da oyundan çıxmasına təkan verdikdə İngiltərə ilə Yunanıstan döyüş meydanında təklənirdi ki, Mustafa Kamal da bu məqamdan ustalıqla istifadə edə bildi.

17 may 1919-cu il tarixli "İttixad" qəzetinin 8-ci sayındakı baş məqalədə Q. Qarabəyov müsəlmanlığın dirçəlişinin iqtisadi rifahın təminatı ilə bağlı olduğunu önə çəkir. "Çünki ancaq varlı, iqtisadiyyatı, sənayesi inkişaf etmiş azad xalq özünün bütün səylərini milli mədəniyyətin çiçəklənməsi, zənginləşməsi, dərinləşməsinə yönəldə bilər. Təkcə maarifçilik yolu ilə buna nail olmaq mümkün deyil. Yalnız iqtisadi əsasə malik müsəlmanlıq milli ruha yad idey-

aların dağıdıcı, pozucu, sınımasızlaşdırıcı təsirindən yaxa qurtara bilər." - kimi fikirlər islamın yeniləşdirilməsində iqtisadi bazanın vacibliyini önə çəkir. Qarabəyovun: "Marks təliminin məntiqinə əsasən sənayesi inkişaf etmiş Amerika ilə İngiltərə kimi ölkələr sosializmə Rusiyadan daha çox yaxındırlar. Lakin sənayesinin inkişaf səviyyəsinə görə Avropadan qat-qat geri qalan Rusiyadan fərqli olaraq burada sosialistlər demək olar ki, yoxdur. Bu uyğunsuzluğun səbəbi isə ingilis proletariyatının rus fəhləsindən dəfələrlə yaxşı yaşamasıdır və onun rifahı sosial inqilab haqqında düşünməyə heç bir əsas vermir. Demək, əslində İngiltərə və Amerika Rusiyanın qurmaq istədiyi bu xəyali ictimai quruluşu qabaqlamışlar. Ona görə də bu xəyalları zorla tətbiq etmək deyil, sadəcə olaraq sənayeni, kənd təsərrüfatını və beləliklə, iqtisadiyyatı inkişaf etdirməklə xalqın maddi rifahı əsasında ən ədalətli sosial sistem yaratmaq mümkündür." (77) - cümlələri isə iqtisadi bazanın islamın xüsusən önə çəkdiyi sosial ədalət dəyərlərinə inkişafını nəzərə çatdırır, Belə bir şəraitdə Türkiyə kimi zəif iqtisadi gücə malik aqrar ölkədə baş verənlər diqqət mərkəzində idi.

19 may 1919-cu ildə kompassız, xəritəsiz Samsuna yan alan "Pandorima" gəmisində Sultan Vəhdəddin VI Mehmedin ittifaq dövlətlərinin zorakılığı ilə bölüşdürülən Şərqi Anadoluda qayda-qanunu bərpa etmək üçün göndərdiyi, hamının Ənvər paşanın rəqibi kimi tanıdığı Mustafa Kamalın sultan iradəsinin əksinə olaraq təşkil etdiyi milli mitingləri və əhalinin beynəlxalq hüququn tərkib hissəsinə çevrilən qərar və etiraz məktublarının status qazanmaları yeni dövlətçiliyin başlanğıcı oldu.

Versal sülh konfransında isə həlli vacib işlər görülməkdə idi. Professor C.Həsənlinin yazdığı kimi: "1919-cu ilin mayında xarici işlər naziri Xan Xoyski general Tomsonla görüşdükdə, müttəfiqlərin baş komandanlığı tərəfindən Naxçıvanın idarəçiliyinin müvəqqəti olaraq Ermənistan hökumətinə verilməsinə öz kəskin etirazını bildirmiş və Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəzin qədim Azərbaycan torpaqları olduğunu bildirmişdi. İndi silah gücünə öz hakimiyyətini qura bilməyən Ermənistan hökuməti Amerika layihəsi üzrə bu ərazilərdə neytral zona yaradılmasına çalışırdı. Şübhəsiz ki, Amerika nümayəndəsinin idarə edəcəyi Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz general-qubernatorluğu gələcəkdə bu ərazilərin Ermənistana

keçməsi üçün əlverişli şərait yaratmalı idi." (51. səh.263.). Paris sülh konfransında siyasi-diplomatik fəaliyyətini bərpa edən Azərbaycan nümayəndə heyəti Ermənistan və İranın torpaq iddiası cəhdlərinə qarşı əsaslı müddəalarla müqavimət göstərirdi.

Sülh konfransında ev sahibi kimi nüfuzla malik Fransa Rusiyanın bölünməzliyinə tərəfdarlıq naminə bu ərazidə yaranmış respublikaların müstəqilliyini tanımaq istəməsə də, 1919-cu ilin iyununda milliyətcə erməni olan İvan Loriks-Melikovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətini Qafqaza göndərir. Onun əmisi qraf Loris-Melikov Ermənistan Respublikasının Parisdəki nümayəndəsi olsa da, vaxtilə Ə.M.Topçubaşovla bir gimnaziyada oxumuş İvanın, sonradan vətəndaşlığını qəbul etdiyi Fransanın baş naziri Corc Klemanson ilə yaxınlığı da məlum idi. Professor Cəmil Həsənlinin yazdığı kimi: "Qafqaza yola düşməzdən əvvəl o, iki dəfə Ə.M.Topçubaşovun yanında olmuş, bir dəfə də Əli Mərdan bəy M.H.Hacinski ilə birlikdə onun görüşünə getmişdi. Danışqlar zamanı aydın olmuşdur ki, Loriks-Melikovu Qafqaza göndərməkdə Fransa hökumətinin əsas məqsədi bütün Qafqaz xalqlarının daxil olacağı Federativ Respublikanın yaranmasını mümkün olub-olmaması baxımından Qafqazın siyasi vəziyyətini öyrənməkdir." (51. səh. 246.).

Müharibədən məğlub tərəf kimi çıxan türk sultanı Əbdühamid qılıncla edə bilmədiklərini hiylə ilə həyata keçirməkdən ötrü Paris sülh konfransına göndərilən yaşlı yeznəsi, baş vəzir Dəmid Fərid paşanın bütün günahları Gənc türklərin boynuna qoymasını planlaşdırsa da, bu gediş siyasi nəticə verməyərək pat vəziyyəti yaradır. Konfransda Fərid paşanın müharibənin qızışdırılmasında, ermənilərin sürgün olunmasında, ərəblərin edamının təşkilində Gənc türkləri günahlandıraraq Osmanlı imperiyasının hakimiyyətdə saxlanılması cəhdi təməliq islam baxımından tam məntiqi səsənsə də, Avropa diplomatıyası bunu indiyə qədər heç bir diplomatın dilinə gətirmədiyi sayıqlıq kimi qarşılayır. Əslində Gənc türklərlə əski türklər arasındakı fərq bu ölkənin daxili işi olduğundan Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya və Amerika üçün Fərid paşanın çıxışı Türkiyənin öz günahlarını boynuna alması kimi qəbul edilərək çoxsaylı problemlərlə üzləşən islamın taleyini az qala xristianların əlinə keçirir. Məhz belə bir tarixi məqamda yaranan milli

azadlıq mübarizəsi, hakimiyyət və dövlətçilik məsələləri ziyalılarımız narahat etməyə bilməzdi.

Y.V.Çəmənşəminli Cümhuriyyət dövründə qələmə aldığı "Biz kimik və istədiyimiz nədir?" məqaləsində iqtidarda olan Müsavat partiyasının əsl məqsədini açıqlayır: "Rusların hakimiyyəti bizi dəxi də pis hallara gətirdi: ixtiyarımızı əlinə alıb bizi həm torpaqlarımızdan, həm də millətimizdən məhrum qılmaq istədi, vətənimizi rus köçərilərlə doldurdu. Bəylə olan surətdə bizim üçün ən vacib məsələ Azərbaycanın hakimiyyətini öz əlimizə almaqdır. Bu isə istiqlal ilə olur. Odur ki, Azərbaycanın istiqlalı firqəmizə ələm olmuşdur. Türk ədəmi-mərkəziyyət firqəsi Müsavatın əsl məqsədi də bundan ibarətdir. Ola bilsin ki, öz ixtiyarımız öz əlimizə düşdükdə ədalətsizlik baş versin. Ədalətsizliyi yox etmək üçün Azərbaycan hakimiyyəti görək xalqın öz istədiyi adamların əlinə keçsin. Ta ki, milli idarə xalqın xahişi olub camaatın hər bir sinfinin ehtiyacını nəzərə alsın." (26. səh.9). Göründüyü kimi analitik düşüncə tərzinə malik Y.V.Çəmənşəminli yalnız demokratiya mühitinə müəssər olan hakimiyyətin ötürülməsini, dövlətçiliyin isə əbədiyyətini önə çəkirdi.

28 may 1919-cu ildə müstəqilliyini elan etmiş Türkiyəyə ingilisləri təhriki ilə arxadan zərbə vurmaq qəsdində olan Ermənistanın vəziyyəti Amerikanın onları müdafiə edən mandatından imtina etməsi ilə çətinləşdi. Əslində məğlubiyyəti qəbul edən sultan ordusuna qalib gəlməklə strateji səhv buraxan kamalçılar hərəkatını gücləndirən ingilislərin Qafqazdan da çıxmaları və bolşeviklərin hücumu ermənilərin vəziyyətini çətinləşdirsə də, mövcud geosiyasi vəziyyətdə ruslarla dil tapan Mustafa Kamal sonuncu rəqibi olan İngiltərəni də neytrallaşdırdı.

28 may 1919-cu il tarixli istiqlal günündə keçirilən parlamentin qırx ikinci iclasında İttihad firqəsi adından çıxış edən Qarabəy Qarabəyov bu gündü istiqlal bayramının əldə olunması yolunda "yüz minlərlə qurbanlar verilməsi, çaylara qanlar axıdılması"nu qeyd edərək müsəlman dünyasının Türkiyə, İran, Əfqanıstan kimi seltənətlərində istiqlalçılığın əldən getməsinə, Hindistana, Türkiyəyə, Əlcəzairə, Misirə nə kimi zülmələr olunduğunu xatırladı. İstiqlalımız yolunda qan tökmüş türk əsgərlərinin ruhunu yad etmək üçün zaldakıları ayağa qaldırır. Çıxışına davam edən natiq fəlakətə

düşmüş "islamiyyətin bayrağını uca tutmuş türklərin, Osmanlı demokratiyasının" xilasını arzuladığını bildirir. "İndi istiqlal müharibə etmək məsələsi var. Bu gün hər nə qədər bizim üçün böyük bir bayramdırsa da, feqət istiqlalı tamamilə təmin etmək bayramı deyildir. Bir nəfər dostumuz yoxdur ki, bizi himayə etsin; Denikin gəlir, bolşevik gəlir, ingilislər, italyanlar gəlirlər. Onların heç biri istiqlalımızı təmin etmərlər." - deyər beynəlxalq qüvvələrin demokratiya maraqlarının arxa planda olduğunu, ümidin yalnız millətin özünə qaldığını vurğulayır. "Onun üçün millətin fikrinə, zehniyyətinə, əməlinə çatdırılmalıdır ki, sənən buranın sahibi. Bəs qaranlıqda qalmaqla kimsə sənə istiqlal verməz. Sən görək hər zaman istiqlalçılıq və vətən yolunda ölməyə hazır olmalısın ki, gördüyümüz o böyük düşmənlər bizim üzərimizə gələ bilməsin." (267. səh 632) - sözləri ilə sakini vətəndaşa çevirməyə çağırır.

2 iyun 1919-cu il "Azərbaycan" qəzetinin 193-cü sayındakı "Şimalımızın halı" məqaləsində Üzeyir bəy Hacıbəyli yazırdı: "O Dağıstan ki, onu fəth etmək üçün qoşunun qüvvəsilə Avropanı qorxudan rus çarlığı otuz beş il vuruşub çalışmışdı. O Dağıstanı Denikin dərədən-təpədən yıqılmış başı pozuqları bir gündə fəth etdilər! Və bu fəth sayəsində Qafqaz cümhuriyyətlərindən biri bir az zaman içində gözümüz önündə məhv olub getdi." (43. səh. 98). Şimalda ərazi baxımından bufer rolunu oynayan Dağıstan respublikasının süqutu nəticəsində kiçik olsa da, neftlə zəngin Azərbaycan hələlik ingilislərdən dəstək alan və gözünü bu neftə dikmiş Denikin simasında, işğalçı niyyətli böyük Rusiya ilə üz-üzə qaldı. Dağıstan ərazisindəki qədim Azərbaycan şəhəri Dərbəndin tutulması bu gərginliyi daha da artırdı. M.H.Hacinskinin əli ilə Paris sülh konfransına təzyiqli, dövlətin ingilis komandanlığına göndərdiyi rəsmi nota, 29 mayda F.X.Xoyskinin Tiflisdə keçirilən konfransda Cənubi Qafqaz respublikaları ilə bağladığı həmrəylik müqaviləsi müdafiənin ümummilli məsələ olduğunu təsdiqləyirdi. Denikin təhlükəsinin yaxınlaşdığı bir şəraitdə diplomatik gedişlərlə yanaşı, ölkənin müdafiəsi naminə ünvanlı səfərbərlik məsələsi qapalı deyil, açıq şəkildə parlamentdə müzakirəyə çıxarıldı.

14 iyun 1919-cu ildə ölkədə hərbi vəziyyət elan edildikdən sonra Cənubi Qafqaz respublikaları ilə bağlanmış birgə müdafiə müqaviləsinin 27 iyununda, parlamentin növbədənənar əlli birinci

iclasında təcili müzakirəsi keçirildi. Denikin ordusunun Şimali Qafqazıdan sonra qonşuluqdakı digər dövlətlərin istiqlalına təhlükə yaratdığı bir məqamda Gürcüstanla bağlanmış ittifaqın birgə müdafiədə vacibliyi qeyd olunmaqla Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin müqaviləyə istinad edərək söylədiyi: "Maddədə üçüncü qonşu olan erməni millətinə imkan verilmişdir ki, müəyyən vaxta qədər istərlərsə, ittifaqda iştirak edə bilərlər. Ümid edirəm ki, erməni demokratiyası yaxın zamanda öz mənfəətini dərk edib müqəddəratını və mənafeğini Zaqaqazıya millətlərlə birlikdə həll, müdafiə etməyə qalxışar..." (267. səh.762) - sözləri natiqin demokratizmə inamını əks etdirir.

Qafqaz xalqlarının mənafe birliyini önə çəkərək: "Biz birlik ki, Vilsonlar tərəfindən yazılmış olan cəmiyyəti-əqvamın adı var, özü yoxdur; biz birlik ki, o köhnə Avropa öz çürük siyasətini qüvvəsiz müsəlmanlar üzərinə yürütmüş, heç vaxt öz xoşuna olaraq xırda millətlərə və xüsusən biz müsəlmanlara heç bir hüquq verməyəcəkdir." (267. səh. 767) - deyən Q. Qarabəyov həmin ərəfədə ABŞ-in və Qərbin yalnız öz mənfəətini düşündüyünü vurğulamaqla özünün də döyüşkən ruhunu sübut edir. Özünü kənara çəkən daşnak Ermənistanının Rusiya əleyhinə müdafiə blokuna girməyib yenə də ikili oyun oynaması və ingilis əsgərlərinin ölkədən çıxması məsələsinin gündəmə gəlməsi bölgədə vəziyyətin gərgin qalmasına şərait yaratdı.

Parlamentdə və mətbuat səhifələrində dövlətli ailələrdən əsgər alınmadığından, vətənpərvərlik ideyasının və hərbi elminə bələdçiliyin orduda mühüm amil sayılmamasından, vaxtilə general Səməd bəy Mehmandarovun təbəçiliyində xidmət etmiş Denikinın onun müdafiə naziri olduğu ölkəyə təcavüzə cürət etməyəcəyindən söz açıldığı bir ərəfədə Rusiyadakı vətəndaş müharibəsinin bolşeviklərin xeyrinə həlli bəlli olur.

10 iyul 1919-cu ildə Həştərxan vilayət şöbəsinin müdiri seçilən N.Nərimanov həmin ilin aprelində Leninin təhrikilə rəhbər partiya orqanı olan Qafqaz Bürosunun tərkibinə daxil edilir. Bolşevik Rusiyasının Qafqaz siyasətində vacib fiqrlardan sayılan N.Nərimanovun mənsub olduğu maarifçi demokratizm dinçilikdən və millətçilikdən uzaq bəşəri ideyalar kontekstində təzahür edirdi.

16 iyul 1919-cu ildə N.Nərimanov Məsəvat respublikasının rəhbəri Nəsim bəy Yusifbəyova ünvanladığı məktubunda Azərbaycanın gələcək taleyindən narahat olduğunu bildirir. İlk öncə Nəsim bəy və onun silahdaşlarına münasibətini açıqlayan müəllifin: "Həmfikirələrlə birgə siyasi düşmənlərim olsanız da, mən sizə çox ehtiyatla yanaşmışam. Millət və din mövqeyində durduğunuz zaman sizə geridə qalmış insanlar kimi baxmışam. Lakin eyni zamanda anlamışam ki, hamını birdən internasionalist etmək olmaz. Mən həmişə türklərin Qafqaza dəvət edilmələrini istəyənlərə qarşı çıxmışam." (201. səh.202.) - sözləri ateist və beynəlmiləli N.Nərimanovun islamçılıq və türkçülüyə qarşı olduğunu təsdiqləyir. Məsəvat hakimiyyətinin Denikinə müharibə elan etməsinin əsas səbəbini İngiltərədən fərqli olaraq onun bu dövləti rahat qoymayacağına əminlikdə gören N.Nərimanovun yazdığı: "Lakin heç şübhəniz olmasın ki, Denikinə siz yox, Gürcüstanla birlikdə Sovet Rusiyası dağıdacaq. Kolçaq artıq məhv edilmişdir. İndi isə sıra Denikinindir. Sovet Rusiyasının güclü əlləri daha da açılacaqdır: əgər siz əvvəlki tək kar və kor olub Versal sülhündən sonra dünya miqyasında baş verənləri nə görüb, nə də eşidirsinizsə, onda Sovet Rusiyası sizin üçün bir o qədər də təhlükəli deyil." (201. səh.204.) - fikirləri isə onun bolşevizmə sədaqətini təsdiqləyir. Məktubunda Qızıl Ordunun möcüzələr yaratdığı bir dövrdə məsavətçilən bütöv bir xalqın dövlətin taleyini cinayətkarcasına zarafat etməkdə günahlandırılan müəllifin: "Qonşularımız sizə gülürlər. Götürək elə Ermənistanı. Daim İngiltərə, indi isə Denikinlə əlaqə saxlayıb paralel olaraq, Moskvaya öz casuslarını göndərərək sovet səmtini qəbul etdiyini bildirir. Əgər Denikin tezliklə dağıdılsa və Ermənistan öz səmtini elan etsə, (bu elə belə də olacaq) taleyinizi təsəvvür edirsinizmi?" (201. səh.205.) - kimi müqayisəsi və sualı isə siyasi təkəkkürünün dərinliyi üzə çıxan N.Nərimanovun vətən yanğını və qəlbinin Azərbaycanın gələcəyi naminə döyündüyünü təsdiqləyir. Məktubunun sonunda: "Qoy bu sözlərim tarixi sənəd olsun." (201. səh.206) - yazan N.Nərimanov özünün ideyasına əminliyini qətiyyətlə bəyan edir.

Parlamentin 17 iyul 1919-cu ildə keçirilən əlli altıncı iclasında İrəvan qaçqınlarına bir milyon manat yardım məsələsi müzakirə olunarkən çıxış edən Qarabəy Qarabəyov məsələnin siyasiliyi önə

çəkilməzsə, bunu yolçuya verilən qəpiyə bənzədir. İrəvan quberniyasında müsəlmanlara edilən zülmərin diqqət mərkəzinə gətirilməsi fonunda digər ərəzilərində də, ermənilər tərəfindən qırılmış, yurd-yuvalarından qovulmuş müsəlman əhalisinin hüququnun qorunmasını hakimiyyətdən qəti tələb edir. "O vaxt hökumət yox idi, anarxi, hərə-mərc var idi. Bu cür hərəkətlərin önünü almaqda aciz qalırdıq. İndi isə bizim də, onların da hökumətimiz var, dövlətimiz var." (267. səh. 856) - deyər Ermənistanadakı səfirimizin göndərdiyi məktub və teleqramların tutarlı fakt kimi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. "Ərizələr var ki, müsəlmanlar Azərbaycan nümayəndəsinə şikayət edirlər ki, bizim halımıza baxın. Onları evlərinə çıxarıblar, yurdlarını dağıdıblar. (Mərkəzdən səs: "Eyib olsun! eyib olsun!"). Bunlara heç bir tərəfdən kömək olunmayı. Erməni aclarına, erməni hökuməti tərəfdən və Amerika heyətindən güclü taxıl gətirilib verilib. Amma oradakı müsəlmanların hamısı başdan-baş aca, paltarsız qapıdan-qapıya dolanırlar. Halları xeyli pisdir. Yalnız İrəvanda bir minə qədər müsəlman acı vardır ki, durub kəndlərindən uzaq yerlərə gedib dilənməyə halları yoxdur. Yalnız müsəlmana olan kömək iki min nəfər üçündür ki, darını qaynadıb adama bir çəşqə verirlər. İki mindən çox ölən var. 30 mindən ziyadə olaraq müsəlman qaçqınları vardır ki, nümayəndəmiz rəsmi surətdə xəbər vermişdir." (267. səh. 857). Evlərin, qəbristanlıqların, məscidlərin də dağıldığını, müsəlman əhalisinə qarşı törədilən sistemli terrorun sənədlərlə təsbit olunduğunu bildirən natiq vəziyyətin ciddiliyini bir daha nəzərə çatdırır. Erməni qaçqınlarının keçəcəyi yerlərdə ərzaq mərkəzləri qurulsa da, hər hansı bir humanitar yardımdan məhrum olan yüz minlərlə müsəlman əhalisinin acından qırıldığı indiki halda ayrılan üç milyon yardım hesabına heç olmazsa pul ilə satın çörək almaq imkanı əldə edilməsi təklifini irəli sürür. "Üç milyon deyil, yüz milyon da olsa azdır. Kömək olacaqdır. Hətta lazım olsa, müsəlmanlar öz qardaşlarını qurtarmaq üçün həyatlarını da verəcəklər."- sözləri ilə çıxışını bitirir. (267. səh. 858).

23 iyul 1919-cu ildə İngiltərənin donanma və silah-sursatla dəstəklədiyi yunan işğalının genişləndiyi şəraitdə, müttəfiqlərin israrla yaratmaq istədikləri gələcək erməni cümhuriyyətinin tərkibinə salmaq niyyətində olduqları Ərzurumda keçirilən "Təhlükədə

olan Şərqi Anadolunun hüquqlarının müdafiəsi konqresi" proletar komitələrinin birgə iclaslarına bənzəməklə acınacaqlı vəziyyətə düşsə də, ordu adını qoruyan əsgər və zabitlərə qoşulmuş kürd köçəri döyüşçülərinin də təmsil olunduğu güc amilinin, ingilislərin parlamentdən qovduqları deputatların və Avropadan gələn jurnalistlərin iştirakı bu mərasimin beynəlxalq səviyyədə işıqlandırılmasına şərait yaratdı.

29 iyul 1919-cu ildə ADR-in baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyovun və Səməd bəy Mehmandarovun Xankəndində Milli Ordunun paradını qəbul etmələri, ertəsi gün Şuşada olarkən əhalini dostluq şəraitində yaşamağa çağırmaları ölkə daxilindəki əmin-amanlıqdan xəbər versə də, daşnaklar və erməni millətindən olan yerli kommunistlər Dağlıq Qarabağın Ermənistanla ilhaq edilməsini tələb edirdilər.

5 avqust 1919-cu ildə Ə.M.Topçubaşovun sədrliyi ilə keçirilən gürcü və dağlı nümayəndələrinin də iştirak etdiyi birgə müzakirədə kənardan siyasi, həmçinin hərbi yardım olmadan müstəqilliyin təhlükəyə düşəcəyi yəqinləşdi. "Müzakirələrin gedişində bir sıra təkliflər irəli sürüldü. Əvvəlcə göstərildi ki, Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri Millətlər Cəmiyyətinə müraciət etsin, mandatı qəbul edən ölkə Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən müəyyən edilsin. Sonra M.H.Hacinski belə bir təklif verdi ki, Azərbaycanın mandatının götürülməsi İngiltərədən xahiş edilsin. O, iclasdakı çıxışında göstərdi ki, İngiltərədən başqa bizim heç bir oriyentasiyamız yoxdur." (51. səh. 255).

6 avqust 1919-cu ildə Versal konfransında İngiltərədən başqa heç bir beynəlxalq dayağı olmayan Azərbaycan dövlət mandatını götürməyi məhz bu ölkədən xahiş etsə də, digər böyük dövlətlər məsələnin baş tutmasına mane oldular. Ölkədən çıxan ingilislər əllərində olan silah-sursatı və hərbi gəmiləri qoyub getdilər. Azərbaycanda olduqları müddətdə vaxtlarını xristian ailələrilə, yəni erməni, gürcü və ruslarla tanışlığa sərf edən ingilislər onlar üçün türk boyunduruğundan xilaskarlar kimi görünürdülər. Bu isə xristian qızlarla ingilis zabitləri arasında sonsuz sayda kəbinlərə gətirib çıxartsa da, son nəticədə onların ölkəni tərk etmələrini Məhəmməd Əsəd bəy belə təsvir edir: "Zabit korpusu üçün ayrılan bir yataq qatınının son iki vaqonu gənc zabit arvadları üçün nəzərdə tutul-

muşdu. Əmrə müvafiq olaraq, kişilər subay zabitlərlə ön vəqonda getməliydilər. Yola düşülən gün arvadların bütün qohum-əqrəbası perrona yığışmışdı. Göz yaşları və vida diləklərilə yola salınan qadınlar yataq qatarının son iki vəqonuna, ərleri isə ön vəqonlara mindilər. General vida nitqi söylədi. Fit çalındı, qatar hərəkətə gəldi. Bununla böyük şaşqınlıq da gəldi. Bütün qatar, bütün vəqonlar Avropaya üz tutdu, yalnız o iki vəqondan başqa. Bunlar relsə mıxlanıb qaldılar, çünki cənab zabitlərin gizli əmrinə əsasən onlar qatara qoşulmamışdılar. Biçarə arvadlar qaldıqları yerdən tərpenmədilər, camaat tərəfindən lağa qoyuldular, abır və hirsələrindən neyləyəcəklərini bilmədilər." (96. səh.185).

İngilis ordusunun Rusiya ərazilərini, o cümlədən Qafqazı tərk etməsi rəsmiləşdirildikdən sonra sülh konfransı çərçivəsində görüşlər keçirən nümayəndələrimiz İtaliya hökumətinin bölgəyə qoşun göndərməsi məsələsinin müzakirələrinə qoşuldular. Lakin bu dövrdə bolşeviklərin güclənməsi Denikinin vəziyyətini ağırlaşdırmışdı.

Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin həmin dövrdə yazdığı "Xarici siyasətimiz" məqaləsinin "İngiltərə ilə dostluq" bölməsində göstərdiyi kimi: "Bu gün ingilislər Qafqazdan çəkilib yerinə italyanlar da gəlsə, yenə İngiltərə dostluğundan çəkinməməliyik. Bu millət dünya siyasətində həmişə böyük rollar oynayıb və oynayacaqdır. Millətlər hüququna riayət etmədə, onların istirahətini təmin etmədə, millətləri tərəqqi yoluna gətirmədə Avropada birincilik qazanıbdır." (27. səh.33). Göründüyü kimi, peşəkar diplomat Yusif Vəzir Cəmənzəminli hələ o zaman siyasi aləmdə ingilis amilinə yüksək qiymət verirdi. O dövrün vəziyyətini təhlil edən professor C.Həsənlı də həmin amili dəstəkləyərək yazır: "İtaliyanın Azərbaycana güclü iqtisadi marağı var idi. Lakin o, mandatlığa götürmək istədiyi əraziləri xarici təcavüzdən qorumaq imkanına malik deyildi. Gələcəkdə Rusiya və Türkiyə ilə qarşılaşmaq qorxusu İtaliyanı belə bir addımdan çəkındirdi. Azərbaycan Respublikası üçün İtaliya mandatlığı sərfəli deyildi. Avropalı müttəfiqləri Qafqazda marağı olan ABŞ-ın burada mövqe tutması ilə barışa bilməzdi. Bu dövrdə Böyük Britaniya yeganə ölkə idi ki, Qafqaz o cümlədən, Azərbaycan mandatını götürməyə hər cür imkanı var idi. Böyük Britaniyanın rəgiondakı güclü hərbi qüvvələri xarici

təcavüzdən müdafiə olunmaqda, onun qüdrətli iqtisadi potensialı, bütün dünyadakı siyasi nüfuzu Azərbaycanın tərəqqisində və taleyində əhəmiyyətli rol oynaya bilərdi." (51. səh.284).

Birinci Dünya Müharibəsindən sonra artıq real dayaqlardan məhrum olan turançılıq ideyasının həyata keçirilməsi üçün döyüşən Nuru paşa və Ənvər paşanın Türkiyəyə yeni qələbələr qazandıрмаq istəkləri romantik görünürdü. Bu ərafədə Nuru paşanın qısa müddətli sülh sazişinə görə Osmanlı qoşunlarını şimaldan təcavüz gözləyən Azərbaycanın ixtiyarına verməyə çalışması isə Qərb imperializminə qarşı mübarizə aparan Gənc türklərin Sovet Rusiyası ilə əməkdaşlığı fonunda perspektivsiz görünürdü. 1919-cu ilin iyul-avqust aylarında Ərzurumda keçirilən Şərq Əyalətlərinin Hüquqlarını Müdafiə İttifaqının iclasında Mustafa Kamalın bolşevizmi milli hərəkatın ideologiyası hesab etməsə də, bu ideya altında rusların xarici müdaxiləçilərə qarşı döyüşlərini qəhrəmanlıq adlandırması, yeni Türkiyənin qorunması və naminə hələ beynəlxalq aləmdə tanınmayan Azərbaycan Respublikasının mənafeyinin az əhəmiyyətli görünməsinin məntiqi mənzərəsini yaradırdı. Üstəlik Sovet Rusiyasının Türkiyəyə hərbi köməyinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi vasitəsilə həyata keçirilməsi fikri bu gənc respublikanın gələcək taleyini indidən sual altına qoyurdu. Yenidən qurulmuş Azərbaycan dövlətinin başı üzərində domok qılıncı kimi asılan Rusiyanın işğalçılıq siyasəti müstəqillik hüququnun tam bərqərar olmasına imkan vermirdi. Hələlik Qızıl Ordu qüvvələrinin digər coğrafi rəgionda vuruşması bir sıra vacib əhəmiyyətli məsələlərin həllinə şərait yaratsa da, bütövlükdə müstəqillik tam hüquqi həllini tapmamışdı. Özüünün tarixi torpaqlarına sahib durmaq istəyən respublikanın 113,9 min kv.km ərazisinin 16,5 min kv.km-nin mübahisəli vəziyyətə gətirilməsi Rusiyanın Qafqaz strategiyasına uyğun siyasi alət kimi bütün həlledici məqamlarda istifadə olunurdu. Onu da qeyd edək ki, ərazimizin sonrakı illərdə tədricən zəbt edilərək 86,6 min kvadrat kilometrə qədər azalması və növbəti müstəqillik illərində təcavüzə məruz qalaraq yenidən işğal olunması bədnam tarixin təkrarlanması, həmçinin işğalçı siyasətin davamı kimi anlaşılmalıdır.

1919-cu ilin yayında ərazisinin bir qismi işğal altında olan Türkiyənin digər hissəsi səhki müttəfiqlərə arxalanan Sultan VI

Mehmedlə Mustafa Kamalın rəhbərlik etdiyi Gənc türklərin müqavimət hərəkatı arasında bölünmüşdü. Vəziyyətin gərginliyi nəticəsində Mudros sülh sazişindən sonra hərbi kadr hazırlığı ilə məşğul olan müəllim heyəti istisna olmaqla, Osmanlı qoşunları Azərbaycandan çıxmalı oldu. Mustafa Kamalın müttəfiqlərə qarşı apardığı müharibənin uğurları isə Azərbaycanda da rəğbətə qarşılanırdı.

4 sentyabr 1919-cu ildə Anadolunun mərkəzi şəhərlərindən biri olan Sivasdakı hakimiyyət tərəfindən qeyri-qanuni sayıldığından gizli seçkilərlə yaradılan Millət Məclisinin ölkənin bölünməzliyini elan etməsi dövlətçilik ideyasının təntənəsinə çevrildi. İttifaq dövrlərinin razılığı ilə sultanın mömin çərkez qulduru Anzavurun başçılığı ilə kamalçılara qarşı göndərdiyi İslam ordusunun məğlubiyəti xilafətin son yürüşü hesab edilməklə yeni qüvvələrin daxili inamını da artırdı. 31 yaşında yazdığı "Konqres idarəçiliyi" kitabına görə məşhurlaşan, Prinston Universitetinin rektoru olmuş Amerika prezidenti professor Tomas Vudro Vilsonun (1856-1924) kağız üzərində olsa da, Türkiyə torpaqları hesabına böyük Ermənistan xəritəsi cızması beynəlxalq vəziyyətin hələ ki, kamalçıların əleyhinə olduğunu göstərirdi.

11 sentyabr 1919-cu ildə N.Nərimanov özünü Şimali Qafqazın və Dağıstanın imamı elan edən Şeyx Hacı Nəcməddin Qotsinskiyə göndərdiyi məktubunda onun "Türklərin gəlişini gözləyirik, sonra hamımız bir nəfər kimi çara qarşı qalxacağıq." sözlərini xatırladaraq yazırdı: "O zaman mən sizə kobud və tünd ləzgilini dini rəhbəri kimi baxırdım. Panislamizm ideyası sizi idarə edirdi və çara qarşı çıxıb Türkiyə ilə birləşmək istəyiniz mənə aydın idi. Lakin belə oldu ki, siz deyil, məhz rus fəhlələri çara qarşı çıxaraq sizi də onun zülmündən xilas etdilər." (202. səh.217). Dini rəhbər kimi Nəcməddin Əfəndidən xüsusi siyasi bilik və ağıl gözləməyən N.Nərimanov: "Yaxşı yadımdadır: söhbətlərimizin birində "Çar zülmündən xilas olduqdan sonra fəaliyyətinizi necə düşünürsünüz?" sualıma "Bizim Quran və qılıncımız var." cavabını verdiniz. Bəs indi hanı sizin Quran və qılıncınız?" (202. səh. 219) – yazmaqla onların daim istinad etdikləri fikir və ideyalarının verdikləri vədlər kimi boşa çıxdığını bildirirdi. Müəllifin: "Dövlət dini işlərə qarışmamalıdır. Bolşeviklər deyirlər: hər bir xalq öz taleyini

müəyyən etməkdə müstəqildir. Sizə bundan artıq nə lazımdır?" – sözləri isə qaranlıqdan çıxış yolunu yalnız Sovet Rusiyasında görənlər və öz fikirlərində yarılmadığına əmin olan bir şəxsin əks mövqedəkiləri də buna inandırmaq istəyini göstərirdi.

20 oktyabr 1919-cu ildə keçirilən parlamentin səksən altıncı iclasında söz alan Qarabəy Qarabəyov rüşvətçilik və qanunsuzluq barədə millət vəkillərinə verilən sorğuya imza atmış birinci şəxs kimi çıxış edir. Məmurular arasında rüşvətin geniş miqyas almasının zəhənliləri işğal edib əhalini həyəcana salmasından, məmləkət üçün təhlükə törətməsindən söz açır. Məmur olan yerdə rüşvəti istisna etməyən natiq məmləkətin qanunu müdafiə etməli olan Ədliyyə Nazirliyində, prokurorluğunda belə bu eynibəcər halın baş alıb getməsinə cəmiyyət üçün böyük təhlükə sayır. Prokurorun rüşvət alıb qanunu tapdalamasına hökumətin əhəmiyyət verməyib təhqiqat aparmadığına təəssüf edən natiq rüşvət alanlar üçün böyük cəza tələb edir. Konkret faktla özü həbsxanaya gedərək Həsən Mustafayev adlı birisindən 100 min rublluk banknot alıb onu həbsdən azad edən prokurordan söz açır. Bu dəstədə prokurorun müavininin, müstəntiqin və digərlərinin də əli olduğunu bildirir. "Məsələn, bunlar gebib axtarırlar, köhnə bir cinayət yapanlar tapırlar və deyirlər ki, 100 min manat verməsən, səni qazamata göndərəcəyik. Onlar da nə yapsınlar və bilirilər ki, 100 min manat verməsələr qazamata gedəcəklər. Bəs nə eyləyək, gərək filan qədr versin, azad edilsin. Deyirlər Əlinağ Aslanovdan 100 min manat pul alınmışdır. Çünki ondan bir rus xanımı şikayət eyləyibmiş. Bəylər şeylər cəməət arasında da danışılan sözlərdir. Ədalət tədbirləri ittixaz ediləcəkmiz? Hərgah ədliyyə naziri bunu göstərməzsə, məmləkətimizdə səlamətlik mümkün deyildir. Ona görə biz, sual verənlər, hökumətdən tələb edirik ki, nəzarət bu xüsusda nə iş görüb, bizi izahat versinlər." (267. səh. 319).

Kitabət kürsüsünə çıxıb açıqlama verən Aslan bəy Səfikürdlünün çıxışından sonra vəziyyətin bir o qədər də təhlükəli olmadığı, adı çəkilən H.Mustafayevin yüksək dövlət məmurularının və hətta bəzi parlament üzvlərinin də toplaşdığı bir salonun sahibi olduğu aydınlaşır. Oktyabrın əvvəlində bəzi parlament üzvlərinin də azadlığa buraxılmasını təvəqqe etdikləri həmin şəxsdən rüşvət deyil, cərimə alındığını və bu işdə qeyri- dəqiqliyə yol verilməsi

səbəbindən kimlərinə istefa verməsinin bəyanı ilə Qarabəyovun siyasi manevri sübuta yetirilir.

27 oktyabr 1919-cu ildə Parisi tərk edən M.Hacınskinin oradakı diplomatik çətinliklər barədə uzun illər sonra həbsxanada yazdığı izahatındakı: "Paris konfransının gedişinə fəal müdaxilə edən ABŞ siyasəti aparıcı mövqedə dururdu. Amerika prezidenti Tomas Vudro Vilsonun göndərdiyi on dörd maddədən ibarət tələbnamədən görüldüyü kimi o, Yer kürəsinin xırda parçalara bölünməsinə istəməirdi. Görünür ki, beynəlxalq iqtisadiyyatı ələ almaq istəyən Amerikanın xarici ticarət siyasətinə belə özünün gömrükləri olan çoxsaylı xırda dövlətlər sərf eləməirdi. Xüsusən, Avropa ilə Asiya arasındakı Zaqafqaziya ölkələri Amerikanın bu siyasəti qarşısında əsas maneəyə çevrilmişdi." (260) – kimi fikirlərinin zəmanəmizdə də gündəmdə qalması dünyanın siyasi və iqtisadi mənzərəsinin dəyişmədiyini təsdiqləyir. O zaman Leninin "Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!" çağırışını həyata keçirən Rusiya bolşeviklərinin hələlik vətəndaş müharibəsindəki uğurlarından narahət olan Avropa ölkələri isə əks tədbirlər görmək zorunda idilər.

23 fevral 1919-cu ildə Dehliyə toplaşan hind xilafət konqresinin ingilislərdən İstanbulun hökumranlığının qalmasını, müqəddəs şəhərlər, Məkkə ilə Mədinənin ona verilməsini qətiyyətlə tələb edərək, əks halda ingilis mallarını boykot edəcəkləri ilə hədələməsi rezonans yaradır. Hindistan müsəlmanlarının hindularla mübarizədə lazım olacaqlarını nəzərə alan Loyd Corcun müqəddəs şəhərlərə xaçı parlatmaq istəyən yunanların arzusuna baxmayaraq, İstanbulu sultana verməsi hind xilafət konqresinin timsalında islamın, dünya panislamizminin osmanlıların sonuncu sultanına son xidməti olur. Həmin dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaşadığı böhran vəziyyətinin səbəbini dinin dövlətdən ayrılmasında görənlər islamşünaslardan fərqli olaraq bu mərhələni araşdıraraq sovet tarixçiləri əsas kimi torpaq islahatının keçirilməməsini göstərirdilər.

27 noyabr 1919-cu il tarixli parlamentin yüz birinci iclasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin çıxışındakı: "Bir də burada torpağın milliləşdirilməsindən bəhs olunur. Bir kaç ay zərfində mümkün olurkən, deməklə mümkün də olmaz. Tutaq ki, biz bir gün milliləşməni də və sizin bütün torpaq proqramınızı da qəbul etdik. Fəqət bunun fevri icrası üçün külli miqdarda məmurlar lazımdır: yerləri

ölçmək, hesabını tutmaq, keçənlərin siyahısını tərtib etmək lazımdır, ondan sonra ancaq iş başlamaq olar ki, bu da iki il çəkər." (267. səh.537). Görüldüyü kimi yetmiş illik hakimiyyəti dövründə "torpaq kəndlinin, zavod fəhlənin" – deyib məhsulun kimə çatacağını gizli saxlayan sovet hökumətini mədh edənlərə elə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin özü daha tutarlı cavab vermişdir.

1919-cu ilin dekabrında Müsavatın təklifi ilə parlamentin sağ qanadı İttihad partiyasının nəhayət, beşinci hökumətin tərkibinə daxil olması iqtidarla müxalifət arasında yeni münasibətlər sistemi yaradır. İttihadın təhriki ilə korrupsiya və rüşvətə qarşı bəzi məqsəd mövqədə duran M.H.Hacınskinin daxili işlər naziri təyin olunması güc strukturu vasitəsi ilə ölkədə qayda-qanun yaratmaq məqsədi güdürdü. Bu istiqamətdə fəaliyyəti gücləndirmək istəyən ittihadçıların dövlət nəzarətini də əllərinə almaqla özlərinə müsbət imic qazanıb gələcəkdə seçki yolu ilə hakimiyyətə gəlmək istəkləri əslində sağlam siyasi mübarizənin təzahürü idi. Daxili işlər və Dövlət Nəzarəti nazirliklərinin faktlarına söykənən Q.Qarabəyovun parlamentdəki çıxışlarında əsas tənqid hədəflərindən olan ticarət və sənaye naziri Y.A.Əliyevin vəzifədən istefası taktiki gedişin qələbəsi idi. Q.Qarabəyovun çıxışındakı dövlətin pul məsrəflərinin Müsavatın partiya mənafeyinə xərclənməsi barədə fikirləri isə siyasi arenada partiyalar, parlamentdə isə fraksiyalararası ziddiyyətləri kəskinləşdirirdi.

M.H.Hacınskinin vətəndaşlıq mövqeyini itirən, korrupsiyaya qurşanan rüşvətxor məmurlarla mübarizəsi dövlətçiliyin sağlam istiqamətə yönəlməsinə xidmət edirdi. Məmur özbaşınalığına qarşı bəzi məqsəd mövqeyini ittihadçılar və kommunistlərlə yaxınlaşmaq kimi dəyərləndirən Müsavat və bitərəflər fraksiyası onu bolşevizmə meyldə günahlandırırılar. Bütün bunlara məhəl qoymayan M.H.Hacınskinin İttihad partiyasının lideri Q.Qarabəyovun rəsmi məlumatına əsasən, gömrüklə bağlı özbaşınalılarda günahlandırılan xarici işlər naziri, bitərəf F.X.Xoyskinin yaxın qohumu, Qazaxın general-qubernatoru Aslan-Xoyskini işdən azad etməsi parlamentdə şok vəziyyəti yaradır. Tezliklə daxili işlər naziri vəzifəsindən uzaqlaşdırılan M.H.Hacınski parlamentdəki Müsavat fraksiyasının daxilində yaranan radikal sol qanadın liderinə çevrilir. Ölkədə sabitliyə mənfi təsir edən amillərdən biri də Müsavatda forma-

laşaraq partiya daxilində, parlamentdə və cəmiyyətdə stabilliyin pozulmasına şərait yaradan sol qanad idi. Parlamentdə sağlam müxalifət sayılan Q.Qarabəyovun rəhbərlik etdiyi İttihad qoşularaq ziddiyyəti artıran sol qanadın əsas lideri M.H.Hacınskiyə kifayət qədər nüfuz sahibi olan bitərəflər qrupunun rəhbəri B.X.Cavanşirin də qatılması ciddi platforma yaradırdı. Bir vaxtlar Əhməd Ağ-aoğluyla bərgə Difaini yaratmış Qarabəyov, Məhəmməd Həsən Hacinski, Behbud Xan Cavanşirin Sovet Rusiyası ilə diplomatik münasibətlər qurmaq tələbini təftiş edən bəzi tədqiqatçıların onları bu məqsəddə görə günahlandırmaq iddiaları yaqin ki, əsassızdır.

22 dekabr 1919-cu ildəki parlament iclasında çıxış edən Q.Qarabəyov firqəsinin yaranmış yeni kabinetdə təmsil olunmasının məsuliyyətindən söz açaraq hökumətdən iqtisadi iflasa şərait yaranların cəzalandırılmasını tələb edir. Daxili nəzarətdə, ticarət nazirliyində, demir yolunda, maarif və xüsusən səhiyyə sahəsində işlərin bərhad vəziyyətdə olduğunu diqqətə çatdırdıqdan sonra hərbi xidmətlə bağlı məsələlərdə alverin, xəyanətin davam etdiyini bildirir. "Hər kəs beş min, on min verir isə əsgərliyə getməyəcəkdir. Bu saat biz tanıdığımız bir çox doktorlar var ki, milyonlarca paralar alıb, minlərcə əsgər azad edir. Kim dövlətli isə, kimin burada tanış var isə əsgər getmir." - sözləri acınacaqlı vəziyyəti təsvir edir. "Qarabağ qaçqınları ilə dolub, aralarında sarı xəstəliklərdən bir çoxu tələf olur, hətta deyirlər bu xəstəlik əsgərlərə də sirayət edir. Orada nəinki doktor, hətta adı feldşer dəxi yoxdur." - deyərək parlamentin qərarı ilə Qarabağdakı qaçqınlara yardım üçün ayrılmış pul məsrəflərindən söz açır. "Parlament bu barədə hökumətə bir çox paralar buraxmış, lakin onlardan qaçqınlara heç bir şey çatmamışdır. Böyük bir bəla var isə o da qaçqınlar məsələsidir. Hər kəs qaçqınlar hesabına öz cibini doldurur." ittihamından sonra bu söhbətlərin camaat arasında geniş yayıldığını söyləyərək: "Hökumət bu barədə camaata və qaçqınlara zülm etmişdir. Qaçqınlara bir tike çörək yenə bir arşın bez verilməmişdir. Bu barədə nə qədər şikayət edilmiş isə də mərkəzi hökumətdə cavabsız qalmışdır. Bunu əhali hər yerdə görür və təzə hökumətdən namuskarənə hərəkət gözləyir." (267. səh.633) - deyən nətiq günahkarların cəzalandırılmasını tələb edir. Eyni zamanda bir çox hallarda "hökumət tərəfin-

dən təftiş üçün göndərilən adamlar arasında rüşvətxorlar ilə şərik olub, işi təmiz göstərmələri" səbəbindən bunun parlament tərəfindən ayrılmış xüsusi komissiyalara həvalə edilməsi təklifini partiyası adından irəli sürür.

İclasın davamında sosialistlərlə ittihadçıların birləşərək hakimiyyətdə iştirak etmələrinin erməni fraksiyasının təhriki ilə sözsöhbət yaratmasının gözənilməz olduğunu bildiren Qarabəyov Qarabəyov çıxışını onlara ünvanlayaraq: "Bizim hesabımıza qanımızı soranlar lazım gələndə vaxtda Denikinə qoşulub vahid Rusiya təəfdarı olurlar." (267. səh. 651) - deməklə qəti münasibət bildirir. Əlli ilə yaxın bir dövrdə xalqı məhv edənləri Məkkə, Mədinəyə təcavüzdə də günahlandıraraq nətiq qırğın törəndənlərin sülh konfransı quraraq insaniyyət dərsi vermələrinə ələ salır.

22 dekabr 1919-cu il tarixli parlament iclasında yoxsul kənd əhlinin köməyə möhtac olduğu bir zamanda "oğulları vətən müdafiəsinə qurban verməklə Denikinə qarşı durmağın mümkün olduğu" bir şəraitdə "dövlətlilərin cürbəcür bəhanələrlə əsgərlikdən boyun qaçırıb möhtəkliklə məşğul olmaqla" (267. səh.635) bəhaliq yaratdıqlarını pisləyən Aslan bəy Səfikürdskinin sözləri cəmiyyətdə vətəndaş mövqeyinin formalaşmadığını göstərir.

28 dekabr 1919-cu ildə parlamentin Müsavat və bitərəflər qrupunun liderlərindən ibarət on iki nəfərin F.Xoyskinin kabinetində keçirilən müşavirəsində daxili və xarici siyasətin gərginliyi şəraitində daxili işlər naziri M.H.Hacınskinin və digər sosialist nazirlərin yerinə kommunistlərə qarşı barışmaz olan şəxslərin təyin edilməsi barədə təklif verilir. Bu toplantıda ölkədəki gərginliyi nəzərə alaraq, vəziyyətdən çıxmaq naminə müvəqqəti də olsa, parlamenti buraxıb hakimiyyəti bir əldə cəmləmək və yalnız altı aydan sonra yeni seçkilər keçirmək məsələsi də müzakirə olunur.

5 yanvar 1920-ci ildə keçirilən parlamentin yüz on dördüncü iclasında Əliheydər Qarayev və İbrahim Əbilov kimi sosialistlərin Məhəmməd Əminin şəxsinə Müsavat firqəsinə qarşı açıq hücumundan sonra çıxış edən Q.Qarabəyovun parlamentdə fəaliyyət göstərən iyirmiyədək komissiyanın tərkibində müxtəlif firqələrin nümayəndələrinin olduğunu da xatırlatması obyektivliyin təzahürü idi.

11 yanvar 1920-ci ildə müttəfiq dövlətlər tərəfindən Gürcüstanla birgə Azərbaycanın da müstəqilliyinin de-fakto tanınması Versal konfransındakı diplomatik uğurların nəticəsi olsa da, yanvarın ikinci yarısından Ermənistanın ADR-ə qarşı amansız təcavüzü müstəqilliyimizin üzünə qara kölgə saldı. Dövlətlərarası sərhədlər tam dəqiqləşdirilməsə də, müttəfiqlərdən özlərinin ərazi iddialarına dəstək almayan erməni millətçilərinin Azərbaycana hücumu gözənilməz oldu.

15 yanvar 1920-ci ildə Paris sülh konfransının ekspert şurası Böyük Britaniyanın hərbi naziri Uinston Çorçillin başçılıq etdiyi silahlı qüvvə komandanlığının da iştirakı ilə Azərbaycana və Gürcüstana müdafiə üçün gerek olan yardımın göstərilməsi məsələsini müzakirə edir.

19 yanvar 1920-ci ildə hökumət başçılarının iştirakı və Azərbaycan nümayəndələrinin tam həyətlə təmsil olunduqları bir şərətdə Paris sülh konfransının Ali Şurasının ADR-i diplomatik aləmdə tanınması kimi uğurlu addım atılır.

Dolaşq daxili və xarici amillər səbəbindən müstəqil siyasət yürüdə bilməyən ADR Rusiyanın güclənməkdə olan sovet rejimi ilə neytral münasibət qurmağı bacarmırdı. İngilislər tərəfindən Rusiyaya ixracına embarqo qoyulan neftin qanunsuz olaraq Xəzər dənizi vasitəsilə Həştərxana daşınmasına qarşı Azərbaycan hökuməti heç bir tədbir görə bilmirdi. Çünki gəlirdən məhrum olmaq təhlükəsi ilə üzleşən sahibkarlarla bərabər, onların mənfəyinə xidmət edən millət vəkilləri və bolşeviklərin qızışdırdığı tətillilərlə mübarizə aparmaq olduqca çətin idi.

23 yanvar 1920-ci ildə Qızıl Ordunun Denikinin başçılıq etdiyi könüllülərə qarşı döyüşlərdə üstün gəlməsi artıq vətəndaş müharibəsini tamamlamaq üzrə olan bolşevik Rusiyanın Qafqaz siyasətini dəqiqləşdirirdi. Xarici işlər naziri Q.V.Çiçerinin notalar verməklə müstəqilliyini tanımadığını bildirdiyi Azərbaycanla hərbi ittifaq bağlamaq yolu ilə onu münafişəyə cəlb etmək niyyəti artıq geridə qalmışdı. Azərbaycanın xarici işlər naziri Fətəli Xan Xoyski və onun radikal həmfikirliəri vətəndaş müharibəsində əldən düşüb zəifləmiş Rusiyanın siyasi, iqtisadi və hərbi təzyiqinə qarşı kommunist düşüncəli adamları ölkədən qovmaq, digər Qafqaz ölkələri ilə danışığa girib güclü ordu yaratmaq və kütləvi silahlanma yolu

ilə müstəqilliyi qorumaq tərəfdarı idilər. Lakin ölkə daxilindəki stabilliyin və son nəticədə dövlətin get-gedə zəifləməsi vətəndaş həmrəyliyinə yaranmasına əngəl törədirirdi.

12 fevral 1920-ci ildə sovetlərin səlahiyyətli nümayəndəsi, milliyətçə erməni olan xarici işlər naziri Karaxanın vasitəsi ilə Leninin qəbuluna düşən Turan ideyasının simvoluna çevrilən generalissimus Ənvər paşanın müvəqqəti olaraq Moskvada məskunlaşması siyasi hadisələrin inkişafında dönüş nöqtəsi oldu. İdeyasına nifrət etdiyi bolşevik silahlılarından bəhrələnməklə öz məqsədini gerçəkləşdirmək istəyən Ənvər paşa istər-istəməz sovetlərin Şərqi siyasətinin həyata keçirilməsi yoluna işıq saldı. Qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə Türkiyədə Gənc türklər hakimiyyətində məsləhətçi olmuş, milliyətçə yəhudi Almaniyaya vətəndaşı Aleksandr Parvus alman kapitalı hesabına Rusiyada vətən müharibəsini vətəndaş qırğını ilə əvəzləyərək inqilabın rəhbərinə çevrilməsində hamilik etdiyi Leninə bolşevizmin Şərqi ixracında Ənvər paşadan bəhrələnməyi tövsiyə etmişdi.

İşğal ərəfəsində

16 fevral 1920-ci ildə parlamentdə Müsavat partiyası tərəfindən təqdim olunan torpaq haqqında qanun layihəsinə əsasən komissiya yaradılması ölkədaxili ziddiyyətlərin yumşalması yolunda mühüm addım oldu. Lakin iki gün sonra təcridən təzyiqini gücləndirən Rusiya ilə siyasi manevrlər və loyallıq münasibətlər tərəfdarı olan M.H.Hacınskinin F.Xoyskinin və tərəfdarlarının təsiri ilə daxili işlər naziri vəzifəsindən uzaqlaşdırılaraq kabinetin tərkibində ticarət, sənaye və ərzaq naziri kimi qalması parlamentdə ziddiyyətləri artırdı. İttihad partiyasının rəhbəri Q.Qarabəyovun Müsavatla hökumət koalisiyası barədə anlaşmanı ləğv etməsi bolşeviklərin xeyrinə işləyən siyasi oyun təsiri bağışladı. Daxili işlər naziri vəzifəsinə yeni təyin olunan ən gənc hökumət üzvü, müsavatçı M.Vəkilovun dövlətçiliyin bərpası yolunda bolşevik fəallarınn həbslərini həyata keçirməsi və onların mətbuat orqanlarını bağlaması demokratiyaya zidd hərəkət kimi qələmə verilərək ölkədaxili vəziyyəti daha da ciddiləşdirdi.

Azərbaycanı idarə edən müxtəlif partiya və qrup liderlərinin siyasi təcrübəsinin yoxluğu onların dövlətçilik naminə cyni məxrəcə gəlməsinə mane olurdu. Üstəlik, N.Nərimanov kimi nüfuzlu bir ictimai-siyasi liderin bolşevikləri dəstəkləməsi ölkə daxilində Şura hökuməti sayəsində müstəqil dövlət qurulacağı xülyasını yaratmaqqla kommunist təvəvüzünü daha da yaxınlaşdırırdı.

1920-ci ilin əvvəllərində Rusiyanın və onun Qərb müttəfiqlərinin marağına zidd gedərək Sevr müqaviləsini rədd edib daşnak qüvvələrini yerinə oturdan Türkiyənin Ermənistanı Aleksandrpol sazişi imzalamaya məcbur etməsi, bu iki dövlətin sərhəd münasibətlərinin tənzimlənməsinə şərait yaratsa da, türk ordusu çıxıqdandan sonra ermənilər Qars və İrəvan mahallarında milli qırğın törədirdilər.

Tiflisdə üç qonşu respublika nümayəndələrinin sülh danışıqlarından qayıdan Şəfi bəy Rüstəmbəyovun 9 mart 1920-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin iclasında ermənilərin törətdikləri qırğın barədə bədbin çıxışı vəziyyətin təhlilinə ehtiyac yaratdı. Çıxış üçün söz alan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə: "İnsa-

nıyyət, haqq və hüquq şüarı elan edilməmişdən Rus-Osmanlı müharibəsi əsnasında da o yerlərdə məzlum müsəlmanların qanı axıdılmışdı." (267. səh.826) - deyərək, Parisdəki Poqos Nubar paşadan gələn məlumata əsasən yaradılmaqda olan vahid Ermənistanın mərkəzi kimi Karsın nəzərdə tutulmasına da toxundu. Onun: "Bu xəbərləri Karsdan gələn xəbərlərlə müqayisə etsək, anlaşılır ki, bu son hərəkət süni bir Ermənistan düzəltmək məqsədindən ibarətdir." (267. səh.828) - kimi uzaqqörən qənaətini bildirib "məzaristan sükutu, qəbristan asayışı üzərində hökumət qurulması"nın mümkünsüzlüyünü qeyd edərək emosiyalara uymadan sivil və mədəni yollarla addım atmağı önə çəkməsi natiqin strateji məqsəddən dönməzliyini göstərirdi.

"Keçən il iclasda sosialistlər fraksiyası bahalıq barəsində hökumətə sual verərkən araya bir Zəngəzur məsələsi çıxdı. İndi büdcəyə baxılarkən Qars məsələsi çıxır." (267. səh.830) - deyib baş verən qırğınları sinfi mübarizə hesab edən, mərkəzi komitəsi xaricdə olan daşnakların parlamentdən qovulması təklifini verən sosialist İbrahim İsmayilzadədən, "Millətlərin zəhmətkeşlərini bir-birinin üzərinə qaldırmaqqla millətlərin məsələsini həll etmək olmaz." (267. səh. 836) - deyən Əliheydər Qarayevdən sonra söz alan Qarabəy Qarabəyov: "Millət öylə təhlükə qarşısındadır ki, xətti-hərəkətimiz bəlli olmazsa, bizim də Karsdakı qardaşlarımızın gününə düşməyimizə bir şey qalmayıb." (267. səh.837) - söyləməklə diqqəti yaxınlaşan daha ciddi təhlükəyə yönəldir. "Qırğın-əlmi ildir bizi qırsalar da, həmişə əlimiz bağlı, dilimiz tutulu olub, cavab verməmişik." (267. səh.837) - deyən natiq çıxış yolu tapılmazsa, fəlakət gözlənildiyini bildirir. "Siz bilirsiniz ki, bu qırğınlar mühüm və əski bir siyasət nəticəsidir. Karsdan əvvəl məsələ olmamış İrəvan, Zəngəzur və digər qəzalarda əmsalı görünməmiş vəhşətlərə məhəl verildi. Rusiya çarının vaxtında Avropa siyasəti ilə müsəlmanları əziyyətdə saxlamaq üçün dürlü vasitələri vardı. Onlardan birisi də daşnaq fırqəsi idi. Onun siyasətini biz çoxdan görürük." (267. səh.837) - söyləyən Qarabəyov Rusiya çarizmindən sonra onun işğalçı siyasətinin meydanında qaldığını vurğulayır. Daşnak və Denikin kimi qara qüvvələr vasitəsilə öz məqsədini təqib edən imperializmə qarşı çıxan Q.Qarabəyov müstəbidlərin siyasətini anlamaqla: "Həmişə güc ilə alınan haqq daşnaq kimilə-

rini də yerində tez oturdu." - deyə haqq uğrunda mübarizədən əl çəkməməyi tövsiyə edir. Bir neçə min nəfərdən ibarət daşnak fırqəsinin neçə milyonluq müsəlmanları qoyun kimi tələf edə bilməyəcəyini deyən natiq ingilislər və amerikalıların da yüz minlik qoşun göndərmək iqtidarında olmadıqlarını xatırladı və bunları nəzərə alıb indiki halda hökumətin yalnız sülh arzusunun ibarət qorxulu siyasətinin kafi sayılmadığını bildirir. Ciddi tədbirlər görülməsə, pusquda durmuş daşnakların nəinki Qarsa, Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə, Bakı və Azərbaycanın digər yerlərinə də hücumlarının gözləndiyini deyərək təcili tədbirlər görməyi tələb edir. "Biz millət kimi nə kimsənin hüququna təcavüz etməyə səy və nə də kəndi hüququmuzu əldən verməyəcəyik. Daşnak hökuməti tutduğu yolu buraxmalı, buraxmazsa, biz özümüz o vaxt onlarla hesablaşmalıyıq. Türkiyəni böldülər, Misiri, Ərəbistanı aldılar, Kürdüstanı müstəqil elan etdilər və qalan yerlərini erməniyə vermək istəyirlər" - deyən Qarabəyov. Amerika nümayəndəsi Haskilin Karsda ermənilərə müraciətində "iki il sonra böyük Ermənistan dövlətinin yaranacağı, Qara dənizdən Ermənistan limanı ilə dəmir yolu ilə Qarsa gəlmək imkanı" barədə ehtimallarının qəzetlərdə çapını yada salır.

15 mart 1920-ci ildə Rusiyadakı vətəndaş müharibəsində bolşeviklərin denikinçiləri məğlub etməsi Azərbaycan Cümhuriyyətini bir təcavüzdən xilas edib yenisi ilə baş-başa qoydu.

16 mart 1920-ci ildə İstanbulu işğal edən ingilislərin ələ keçirdikləri parlamentin deputatlarının Anadoluya qaçmaları hakimiyyətdə iflic vəziyyəti yaratsa da, həmin gün bu şəhərə desant çıxaran işğalçılar ilk gündən milli azadlıq hərəkatının kəskin müqaviməti ilə rastlaşırlar.

19 mart 1920-ci ildə bolşeviklərin təhriki ilə baş qaldıran erməni daşnak millətçiləri iki azərbaycanlı əsgəri qətlə yetirməklə Qarabağ problemini yenidən qabardaraq müstəqilliyimiz üçün növbəti bir təhlükə yaratdılar. 22 mart 1920-ci ildə gecəyarı iri dəstələrlə erməni çetələri Şuşa, Xankəndi, Əsgəran, Xocalı və Tərtər üzərinə hücum keçdilər. Milli Ordu təcavüzün qarşısını almaq məqsədi ilə baş qərargah rəisi, general-mayor H.Səlimovun rəhbərliyi altında olan bütün qüvvələrini bu istiqamətə səfərbər etdi. 26 martda Ağdamdakı qərargahın gizli iclasında ermənilərin əsas

iqamətgahı yerləşən Əsgəran istiqamətində kəşfiyyat aparılması qəet edildikdən üç gün sonra geniş miqyaslı hücum başlandı. Qarqar çayının hər iki tərəfindən, Şelli və Xıdırlıdan başlanan döyüşdə orduya parlament mühafizə dəstəsi ilə yanaşı, yerli könüllülər də qoşuldu.

Maraqlıdır ki, müstəqilliyimiz uğrunda aparılan bu döyüşlərdə Milli Ordunun şücaət göstərən zabitləri arasında vaxtilə bu torpaqlara işğalçı kimi gəlmiş general P.D.Sisianovun nəvəsi mayor Pavel Nikolayeviç Sisianov da var idi.

1 aprel 1920-ci ildəki parlament iclasında: "Denikin qüvvələri Ermənistanda toplanır. Biz o pyaniskə Denikinin bandalarının qabağına çıxasımıyıq?" (267. səh.881) - deyə bolşeviklərlə əlaqəyə girməyi təklif edən sol sosialist Ə.Qarayevə hiddətlənən M.Ə.Rəsulzadənin: "Bu söyləyən acəba kimdir? Bunu deyən Azərbaycan xalqının nümayəndəsidir və yaxud Məclisi-Məbusan sifətilə guya bizimlə Azərbaycan müqəddəratı məsələsində şərik görünən Rusiya vəkildir? Öz içərimizdən bizə ultimatum verir, bizi qırmızı Rusiyanın orduları ilə təhdid edir?" (267. səh.883) - sualları "Ar olsun!" sədələri ucaldan məclisi qızıqdır. Məhəmməd Əminin: "- Əgər siz məni inandırsanız ki, o böyük şüarlara əməl olunacaq, bu millətin hüququna riayət ediləcək, o halda mən sizinlə danışırdım. Fəqət həqq və hüquqdan danışmaq əvəzinə bizi təhdid edirsiniz ki, hökuməti bizə verməsəniz dalınızda böyük Rusiya və onun böyük Qırmızı Ordusu var. Onlar gəlib sizi qıracaqlar." (267. səh.884) - sözləri həqiqəti əks etdirən haqlı ittiham kimi səslənir və natiqin: "Bugünkü məsələ budur ki, Qarabağda bizə asilər üsyan qaldırdılar. Həqiqi bir millətpərvər olursaq əldə silah oraya qoşulmalıyıq. Bu gün bundan başqa məsələ ola bilməz." (267. səh.885) - çağırışı alqışlarla qarşılanırdı.

Çıxış edən Qarabəy Qarabəyov: "Bu düşmən köhnə düşməndir." -deyib yalnız Qarabağ deyil, Antanta, Şərç, İslam, Türkiyə problemlərinə toxunduqdan sonra əsas mövzuya qayıdaraq şimaldan gözlənilən təhlükədən istifadə edən ermənilərin məqsədini açıqlayır. "Bizim əleyhimizə məmləkət daxilində böyük bir üsyan qaldırmaq istəyirlər." - söyləməklə hökumətdən bütün daşnak fırqəsinin ölkədən çıxarılmasını tələb edir. "Şimaldan gələnlər ilə dostluq etməliyik. Zira güc ilə heç bir şey etmək olmaz. Türkiyə ilə

münasibətdə bulunub onların xətti-hərəkətləri ilə öz hərəkətimizi yekdigörinə uyşdurmalıyıq." - fikirləri strateji məqamları üzə çıxarır. Natiqin: "Siz yoqın bilirsiniz ki, Rusiyanın qırmızı qoşunu Azərbaycan sərhəddini keçməyəcəkdir. Onlar Azərbaycan fəqərəyi-kasibəsinin ölündə tutduğı bayrağı böyük qiymət verirlər." (267. səh.886) - sözləri bu gün sadəlövh görünə də, növbəti hadisələr bu cümlələrin taktiki gediş olduğunu təsdiqləyir.

3 aprel 1920-ci ildə Zaqatala, Şirvan piyada və Törtör süvari alaylarının da ruh yüksəkliyi ilə döyüşə girməsi cəmi üç gün ərzində qələbəni təmin edərək Qarabağı düşməndən təmizlədi. Aprelin sonlarında sərhədlərimizdə pusuqda duran XI Qızıl Ordu ilə olaqlar quran Ermənistan hökumətinin və Qarabağ İnkilab Komitəsinin təşkil etdiyi yeni iqtisafşlar Azərbaycanın işğal olunması işində müdhiş rol oynadı. Qarabağı erməni-daşnak təhlükəsindən xilas etmək üçün vuruşan Milli Ordunun şimaldan gələn təcavüzün qarşısını almaq imkanı olmadı.

Qızıl Ordu Dağıstanı işğal etdikdən sonra iflic vəziyyətinə düşən N.Yusifbəyov kabinetinin fəaliyyətsizliyi fonunda partiyalararası konfransda rus oriyentasiyasına keçmək tələbini irəli sürməklə yeni hakimiyyət təşkil etmək hüququ qazanan M.H.Hacmskinin yarım məxfi danışıqlarda silahlı müdaxiləyə və daxili qiyma hazırlanan bolşevikləri koalisiyalı hökumətdə iştiraka çağırması müsavətlərin dövlət strategiyasının tərkib hissəsi idi. Parlamentdə M.H.Hacmskiyə F.Xoyskinin və digərlərinin müqaviməti isə bəlkə də bu prosədə gerçəklik çalarları vermək məqsədi daşıyırdı.

Şübhəsiz ki, növbəti məqamlarda kabinet yaratmağı ləngitməklə dövləti hökumətsiz qoyaraq əhalini ümidsizliyə düşür edən baş nazir M.H.Hacmskinin 22 aprel 1920-ci ildə parlamentdə hakimiyyəti qura bilməməsi haqqında elanı hadisələri yeni məcraya yönəltdir.

19 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sərhədlərinə bolşevik təhlükəsinin yaxınlaşdığı, ölkə daxilində hərə-mərcliyin, anarxiyanın baş alıb gətdiyi bir şəraitdə parlamentin yüz qırx ikinci iclasında xarici ölkələrə nümayəndələr göndərmək bərsində qanun layihəsinin təcili müzakirəsi qəribə səsələnirdi. Hərəsinə bir neçə milyon illik xərc ilə səfirlik əməkdaşları qismində xaricə

göndərilən qırx-əlli nəfər savadlılara daxilə də ehtiyac duyulduğunu bildiren Q.Qarabəyov davamlı olaqlərimizin olduğı Ermənistan, Gürcüstan, İran kimi yaxın dövlətlərlə münasibətlərin qurulmasını vacib sayırdı. Antanta dövlətlərinin uzaqlığına və Avropanın bizə münasibətinin qeyri-müəyyənliyini vurğulayaraq bu ölkələrə yeni nümayəndələrin göndərilməsini lüzumsuz hesab edirdi. "Biz burada bir uyezdni naçalnik, bir yaxşı pristav tapa bilmirik, siz isə ora yeni adamlar göndərsiniz. Onları haradan tapacaqsınız? Böylo işlərdən bizə başqa fikirlər gəlir ki, bu cür qanunların keçirilməsi ilə öz adamlarınızı göndərmək istəyirsiniz. Bizcə əhalinin həqiqi ehtiyacını dəf etmək üçün vacib məsələlərin ciddi surətdə həlli lazımdır. Ona görə mən mənsub olduğum firqə naminə söyləyirəm ki, bu qanunun rədd olunması tərəfdarı olmaqla bərabər, onun əleyhinə var qüvvəmizlə mübarizə edəcəyik." (267. səh. 947).

Tədqiqatçı M.Süleymanov yazır ki: "1920-ci il aprelin 27-də bolşevik qüvvələrinin Azərbaycan sərhədlərini pozması xəbəri alın kimi hərbi nazir S.Mehmandarov 1-ci piyada diviziyasının komandiri, general-mayor C.Şıxlinskiyə teleqram göndərib şimal sərhəddinin müdafiəsinə hərbi qüvvə ayırması barədə əmr verdi: "Bolşeviklər Yalama stansiyasına hücum etdilər. Onlar dayanmadan irəliləyirlər. Xudatı ələ keçiriblər. Çıxılmaz vəziyyətdəyik. Günü bu gün Qızılburluna Qazaxdan bir tabor və Gəncədən bir tabor göndərməyinizi əmr edirəm. Hər bir taborda ən azı 500 süngü və pulemyot olmalıdır. Yük qatarını artıq göndərməmişik. Həmin hissələrin gəlməsi vaxtını teleqla bildirin. Biz taborları sabah gözləyirik.". S.Mehmandarov bununla şimalın müdafiəsi üçün köməyi Qarabağdan deyil, Gəncə və Qazaxdan göndərməyi əmr edirdi. Vəziyyətin reallıqla qiymətləndirilməsi göstərir ki, Qarabağda olan qüvvələrin şimala gətirilməsilə çox böyük zərbə qüvvəsinə malik olan XI ordunun qarşısını almaq clə də asan olmazdı." (131. səh.355).

27 aprel 1920-ci ildə Leninə göndərdiyi məktubda Stalin "Bakının zəbt edilməsi faktını Azərbaycanın müstəqilliyi kimi təqdim etmək" məsləhətini verirdi. 2 mayda Q.K.Orconikidze ilə S.M.Kirov V.İ.Leninə göndərdikləri teleqramda Azərbaycana ünvanlanan təbrikdə, "müstəqilliyin" tanınmasına işarə edilməsini və Qafqazın idarəçiliyi üçün radio vasitəsilə Xalq Komissarları

Soveti səlahiyyəti almaqla yanaşı, N.Nərimanovu neytrallaşdırmadı da məsləhət gördülər. Elə həmin gündə N.Nərimanov Azərbaycan Müvəqqəti Hərbi İnqilabi Komitəsinin sədri seçilir. Moskvadan Nəriman Nərimanovun Azərbaycan hökumət başçılarna "haqq-hesab çəkmək zamanı yaxınlaşır" xəbərdarlığı hakimiyyət böhranını daha da kəskinləşdirir.

27 aprel 1920-ci il tarixli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin sonuncu, yüz qırx beşinci iclasında gözlənilmədən iki nəfər silahlı ilə salona daxil olan, çərəkəzi geyimli, tapançalı, xəncərli Həmid Sultanovun gətirdiyi "Azərbaycan İnqilab Komitəsi parlamanı buraxıb Müsavat hökumətinin dərhal inqilabi komitəyə təslim olmasını tələb edir." - yazılı ultimatumu çəşqinliq yaradır.

M.Ə.Rəsulzadənin: "Cənablar! Çıxardığımız tarixi qərarı mil-lətdən bixəbər çıxarmayacaq. Ölkə parlamentinin qapısını açıq qoyaq ki, hər kəs nə cür təhlükəli vəziyyət içində olduğumuzu, nə cür qərar qəbul edəcəyimizi bilsin. Ona görə də, təklif edirəm ki, məc-lisimizin qapılarını millət üzünə bağlamayacaq və millətdən bixəbər qərar qəbul etməyək." (267. səh.972) - sözləri vəziyyətin gərginliyi barədə təsəvvür yaradır. Səs çoxluğu ilə iclasın açıq keçirilməsi qərara alındıqdan sonra digər partiyalarla müzakirə apararaq komissiyanın sədri kimi parlamentə izahat verən Məhəmməd Həsən Hacınskinin Azərbaycan Kommunisti firqəsinin məktubunda "axşam saat 7-yə qədər hökumətin onlara təslim edilməsi tələbi qəbul edilərsə, Qızıl Ordunun Bakıya girməyəcəyi, yalnız hökumət başında olanlar müsəlman olan Azərbaycan kommunistləri ilə əvəzləndikdən sonra məmurların öz işlərində qalacağı, parlamentdəki siyasi firqələrin azad fəaliyyəti, hökumət üzvlərinin təqib olunmayacağı"nı nəzərə çatdırır. Qızıl Ordunun məqsədi məzlum millətlə yardım etmək olduğu halda bu təklifi qəbul edilməyə, gələcəkdə məsuliyyətin parlament üzvlərinin üzərinə düşəcəyini vurğulayır.

İşğalçı orduya qarşı duracaq hərbi qüvvənin yoxluğu bəlli olduğundan Məhəmməd Həsən Hacınskinin: "Boynumuza almalyıq ki, bu gün sərhəddə lazımı qədər düşməne qarşı mütəşəkkil müdafiəyə hazır deyilik. Hökumətin laqeyidliyi nəticəsində Qarabağ dağlarından Yalamayadək sərhəd açıq buraxılmışdır." - sözləri

reallığı əks etdirsə də, "Bununla belə ictimaiyyətin fikrile də razılaşmalıyıq ki, Şimaldan heç bir qorxu yoxdur və orada yaşayanlar da Azərbaycan kəndliləri kimi kəndlilərdir və azərbaycanlı kəndlilərin razılığı və istəyi olmasa, heç kəs Azərbaycana soxula bilməz. (...) Onların vəzifələri Azərbaycandan keçib Türkiyəni zalım imperialistlərdən azad etməkdir. Əgər məqsəd budursa, Şimaldan gələn qüvvələrin təzyiqi altında hökuməti təslim etməyə nə ehtiyac var? Bir halda ki, türklərin imperializm əsarətindən azad olmasına hamı və o cümlədən, biz də sevinirik. Bu fikrə qarşı cümhuriyyət daxilində zidd çıxan olmaz. Əslində Türkiyəyə və Zəngəzurə kömək etmək istəyirlərsə ictimaiyyət arasında elə bir fikir yaratmalıdırlar ki, bu qüvvələr Azərbaycana yalnız onun ərazisindən keçib Türkiyəyə getmək üçün daxil olurlar." (267. səh.973) - kimi fərziyyələrinin əsassız olduğu tezliklə təsdiqlənir.

Yalnız Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin: "Bizim fraksiyamız təslim olmağın əleyhinədir. Fəqət, firqələrin əksəriyyətinin tələbi-nə görə və camaatımızın arasında daxili müharibə salmamaq üçün, bundan əlavə bugünkü Kommunisti firqəsinin müstəqilliyimizi müdafiə edəcəklərini nəzərə alaraq bütün ixtiyarın onlara verilməsinin tərəfdarıyam, bu şərtlə ki, kommunistlər istiqlalyyət, millət və məmləkətimizi layiqincə müdafiə etsinlər. Yox, əgər bunlara əməl olunmazsa, ixtiyarımızı geri alaraq haqqımızı özümüzə saxlayacağıq." (267. səh. 976) - sözləri yetmiş ildən sonra müstəqillik haqqını yenidən qazanacaq xalqın ideoloqunun çağırışı kimi səslənir.

Artıq işğalçı qoşunun təzyiqi ilə vəziyyətə nəzarət edə bilməyən parlamentdə sonuncu çıxışçılardan olan M.Hacınski tribunaya qalxaraq bolşeviklərin inqilabi hökumətinin parlamentlə birgə çalışmaq fikri olmadığını bildirir. Əliheydər Qarayevin "proletar inqilabının əleyhinə gedənlərin gülləbaran ediləcəyi" barədə xəbərdarlığından sonra bir çox deputat salonu tərk etsə də, qarışıqlıq şəraitində belə fraksiyaların fəaliyyəti davam edir. Gecə yarıya qədər uzanan bu fəvqəladə iclasda Əliheydər Qarayevin artıq işğalçılıq missiyasını yerinə yetirməyə başlayan Qırmızı Ordunu "dünya proletariyatının xilaskarı" adlandırması Məhəmməd Əminə xoş gəlmir. Ona qəti cavab verən Məhəmməd Əminin "ilanun ağına da lənət, qarasına da"-deyə hansı rəngə boyanmasından asılı

olmayaraq rus ordusunun ağ və ya qırmızısının yalnız xalqları əsərdə saxlayan işğalçı olduğunu söyləməsi Əliheydər Qarayevi hid-dətləndirir. "Gülləbaran edərəm, gözlərini çıxardaram" - deyə ona hücum çəkən Əliheydər Qarayevə təmkinini pozmayan Məhəmməd Əmin olduqca tutarlı cavab verir: "Siz millətin gözünü çıxarmısınız Qarayev Əliheydər, tovarışlər səni gülləbaran edəndə mənə və bu günü yada salarsan!". Məhəmməd Əminin bu kəlamlarına tədqiqatçı Manaf Süleymanovun münasibəti maraqlıdır: "Bu kəlam əsl peyğəmbərlik idi. İllərin arxasından hadisəni görmək əsl peyğəmbərlikdir. Möcüzə!" (132. səh.160).

27 aprel 1920-ci ildə Ə.Topçubaşov Bakıda olmadığından parlament sədri vəzifəsini icra edən Məhəmməd Yusif Cəfərov hakimiyyətin müqavimət göstərilmədən bolşeviklərə təhvil verilməsi aktına imza atanlardan biri olur.

Özünün "Qaçqınlıq" hekayəsində ADR parlamentinin son iclası haqqında Məhəmməd Əsəd bəy yazır: "Tamam çayıb-qalmış parlamentdə həmin gecə nələrin baş verdiyini təsəvvür etmək çətin deyil. Hərbi nazir general Mehmandarov bildirdi ki, müqavimət haqqında düşünməyə belə dəyməz. Parlament kommunistlərin şərtlərini qəbul etməyə məcbur oldu. Tələm-tələsik təslimçilik aktı tərtib olundu ki, burada kommunistlər heç bir naziri, heç bir parlament üzvünü, yaxud neft maqnatını şəhərin zəbtindən sonra hansı yollasa qısnamayacaqlarını, əksinə, onlara ölkədən sərbəst çıxış imkanı verəcəklərini aydınca öhdələrinə götürdülər. Rusların verdikləri sözə necə əməl etmələri belə bir faktdan aydın olur ki, çevrilişdən artıq bir ay sonra Bakıda bir nəfər də olsun nazir sağ qalmamışdı, parlament üzvləri və neft maqnatlarından yalnız o şəxslər ÇK-nın zindanlarına düşmədilər ki, onlar neft mütəxəssisi kimi əvəzsiz idilər. Üst-üstə öncəki iki qan selindən daha çox insan həyatı bahasına başa gəlmiş qırmızı çevriliş belə baş verdi." (96. səh.188).

27 aprel gecəsindən gizli fəaliyyətə başlayan Müsavatın gördüyü əsaslı tədbirlərdən biri də Azərbaycanın gələcək taleyini idarə edəcək şəxslər arasında öz adamlarını yerləşdirmək idi. Həmin gün "Gizli müsavət"ın Behbud xan Cavanşirin evində keçirilən yığıncağında Məhəmməd Həsən Hacinski yeni hakimiyyətlə əməkdaşlıq etmək tapşırığı alır. Tədqiqatçı N.Yaqublunun yazdığı:

"Gizli müsavət"ın demək olar ki, bütün təşkilatlarda adamları vardı. "Gizli müsavət" "İstiqlal" adlı bir qəzet də çıxarırdı. 1923-cü ilin ortalarına qədər çıxan bu qəzetin 19 nömrəsi çapdan çıxmışdı. "Gizli müsavət" xalqın tarixi ilə bağlı önəmli günlərdə müxtəlif bəyannamələr çap edib yayırdı." (144. səh.153.) - fikirləri demokratik prosesin sənəgimədiyini təsdiqləyir.

Azərbaycanın işğalı və Türkiyənin istiaqlah

28 aprel 1920-ci ildə rus əsgərləri ilə dolu zirehli qatarların Yalalamadan Azərbaycan sərhəddini keçib ölkənin içərilərinə daxil olması heç bir ciddi maneəyə rast gəlmədi. Tam sakitlik içində olan şəhərə doluşan ordu əsgərləri elə ilk andan qarətə başladılar. N.Nərimanov Bakıya gəlib çıxanadək Mikoyanın fitvası ilə Qızıl Ordunun törətdiyi talanlar barədə Məhəmməd Əsəd bəy belə yazır: "Evə girir, evin altını-üstünə çevirir və sadəcə olaraq, götürməli olan hər şeyi alıb gedirdilər. Aparmadıqları yalnız ev sahiblərinin əyin-başlarında olanlar, daha doğrusu üst və alt paltarları idi.... Oydulmuş proletarlar müsəlman evlərinin ən müqəddəs guşəsinə, hərəmxanalara soxuldular. Müsəlman qadınlar soyunduruldu, üst-başları axtarıldı, yorğan və baş örtükləri götürüldü. Ən pisini bütün var-yoxları ucuz, lakin talançılara bahalı görünən, ipək yorğan-döşəkdən ibarət kasıb müsəlman ailələri öz üzərlərində hiss etməli oldular. Bütün ailə bu yorğan-döşəkdə yatır. O, bir növ evliliyin və qadın namusunun simvolu sayılır. İndi o, proletariat tərəfindən "dünya inqilabının məqsədləri üçün" oğurlandı." (96. səh. 191.).

29 aprel 1920-ci ildən Əliheydər Qarayevin başçılıq etdiyi Bakı İnkilab Komitəsi Azərbaycan Respublikası adından RSFSR-ə müraciət edib ittifaq bağlamağı təklif edir. Bakı İnkilab Komitəsi nəzdindəki şəhər və qəza şöbələri digər sahələr kimi neft sənayesi müəssisələrinin də ümumxalq mülkiyyəti elan edildi. Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft sənayesi Rusiyaya tabe olub tamamilə muxtar qurum kimi fəaliyyət göstərən, Moskvadan gəndərilmiş Serebrovskinin rəhbərlik etdiyi Azneftkom idarəsinə həvalə olunur və ilk üç gün ərzində Rusiyaya 1,3 milyon pud neft göndərilir.

8 may 1920-ci ildə Birinci Azərbaycan Sovetlər Qurultayında artıq özünün kənarında qaldığını hiss edən N.Nərimanov "hakimiyyəti zorakılıqla ələ keçirən bolşeviklərin sui-istifadə halları" barədə susa bilmirdi. Bolşevik adı altında maskalananların milli ziyalı-

lara divan tutduqları məqamda N.Nərimanov müşahidəçi kimi kənarında qala bilməzdi.

9 may 1920-ci ildə Leninin teleqramı RSFSR-in Azərbaycanı rəsmi olaraq tanıması kimi qəbul olunub həmin gün təmtəraqla bayram edilə də, respublikanın müstəqilliyinin şərtiyyəti elə ilk günlərdən özünü bürüzə verdi. Sonrakı həftə ərzində Naxçıvan istisna olmaqla, bütün Azərbaycan ərazisində zorakılıqla sovet hakimiyyəti quruldu. Məhz bu zorakılıq nəticəsində ADR-in qaçıb canlarını qurtara bilməmiş hakimiyyət üzvləri ilə yanaşı, siyasi, iqtisadi, mədəni liderlərin əksəriyyəti, müxtəlif partiyaların rəhbər və sıradı üzvləri, Milli Ordunun zabitləri kütləvi həbs olunub Nargin adasında güllələndilər, bir qismi isə Rusiyanın şimalındakı həbs düşərgələrinə göndərildi. Ertesi gündən başlayaraq parlament və hökumət üzvlərindən bir çoxu qatarla Tiflisə, gəmi ilə Ənzəliyə yola düşsələr də, M.H.Hacinskiyin ərizə yazıb bolşevik partiyasına daxil olması bir çoxlarını həddətəldirdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının ilk əks kəşfiyyət idarəsinin rəisi Məhəmməd Bağır bəy Şeyxzamanlı (1880-1920) bu vəzifədə əvəz etmiş onun kiçik qardaşı Nağı bəy Şeyxzamanlı-Keykurun (1883-1967) "Azərbaycan istiaqlal mücadiləsi xatirələri" kitabındakı "Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutunun səbəbləri" bölməsində oxuyuruq: "Hökumətimizin daxilində çox məşum rol oynamış Məhəmməd Həsən Hacinski gizli olaraq Moskva agentləriylə sözləşmiş, hökumətimizin və xalqımızın əleyhinə çalışmışdır. Moskvanın göstərişi ilə hərəkət etmişdir. Əsl xəyanətkar olan bu bədbəxt xainin hərəkəti pula tamahı olmayıb alçaqlığından irəli gəlmişdir." (136. səh. 100). Əks kəşfiyyət idarəsinin rəisi kimi ciddi bir vəzifə tutmuş şəxs tərəfindən istiaqlal tariximizdə müstəsna rol oynamış Məhəmməd Həsən Hacinskiyə qarşı irəli sürülən bu ağır ittihamın əsas səbəbi yalnız Nağı bəyin informasiyasızlığı olmuşdur.

Onun kitabında hörmətlə adı çəkilən, "Qafqaz general-qubernatorunun icazəsi ilə Bakıda qəzet çıxaran, xalqın, xüsusilə də, ziyalıların sevgisini qazanmış və milli Azərbaycan işləri ilə məşğul olan Ağaoğlu Əhməd bəy Ağayev" in Gəncəyə gəlişi, məscidə toplanan xalq qarşısında çıxışı təfərrüatı ilə xatırlanır. "Türklərlə ermənilər arasında baş verən qırğından müttəəssir olan Əhməd

bəyin: "Nə müsəlmanlıq, nə də insanlıq bu vəhşi hərəkətlə razı olmaz. Bu hadisə niyə baş verdi, nə üçün oldu, səbəbkarı kimdir deyər tədqiqat və münaqişəyə başlasaq, heç bir nəticə əldə etməyəcəyik. Türklər və ermənilər olub keçənləri unutmaldırlar. Bilməlidirlər ki, Yer üzündə Allahın yaratdığı yarıcı heyvan varsa, başqa heyvanları parçalayarlarsa, ancaq həmcinslərinə əsla toxunmazlar. Çox acıdır ki, vəhşi heyvanların etmədiklərini insanlar edirlər, birbirlərinə atılırlar. Unutmamalıyıq ki, rus idarəsindən əsrlərcə əvvəl Qafqazda türklərlə ermənilər dost və yaxşı qonşu olaraq yaşamışlar. Tarixdə bu xoşagəlməz hadisəyə bənzər heç bir hadisə baş verməmişdir." (136. səh.19) - sözləri görkəmli ziyalımızın humanist dünyagörüşünü nümayiş etdirir. Cümhuriyyət dövrü demokratiyasının yaratdığı informasiya şəffaflığı, milli romantizm cərəyanının nəzəri əsasını qoymuş ədəbiyyatşünas, filosof Əhməd bəy Ağaoğlunun digər xidmətlərini də təsdiq edir. Nağı bəyin xatirələrindəki "Difai firqəsinin doğum səbəbləri" bölməsində hələ 1905-ci ildə Ə. Ağaoğlunun milli qırğına qarşı yaratdığı Difai təşkilatının gördüyü işlərdən ətraflı söhbət açılarsa da, müəllifin onun rəhbərləri barədə müfəssəl məlumatı olmadığını üzə çıxır.

16 may 1920-ci ildə Azərbaycan Müvəqqəti Hərbi İnkilab Komitəsinin sədri kimi Moskvadan Bakıya gələn N. Nərimanov ilk növbədə ziyalıların repressiyadan xilasını naminə cəhdlər göstərsə də, Bakı Partiya Komitəsindəki mikoyanlar, sarkisyanlar, mirzoyanlar addımbaşı ona bu işdə mane olurdular.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra İrana, Türkiyəyə və Avropaya üz tutan siyasi mühacirlər xırda qruplar halında cəmləşsələr də, onları idarə edəcək mərkəzdən məhrum idilər.

Həmin dövrdə ölkəyə soxulmuş bolşeviklərin isə öz hakimiyyətlərini bərqərar etməsinə mane olan amillərdən biri cəza mexanizmini həyata keçirən ÇK adlanan fəvqəladə komissiyanın tam gücü ilə işləyə bilməməsi, Moskva ilə müntəzəm əlaqənin olmaması və nəhayət, yerli kommunistlərin çətinliyiylə bağlı idi. Belə bir vəziyyətdə zorakı bolşevik hakimiyyətindən azad olmaq imkanı yarandığından ölkənin bütün iri yaşayış məntəqələrində üsyanlar tüğyan edirdi. Yalnız Bakı, Gəncə və Qarabağdakı ayrı-ayrı erməni qruplaşmaları yeni iqtidar sahibləri ilə canla-başla əmək-

daşlıq edərək torpaq iddialarıyla bağlı mənfur niyyətlərini həyata keçirmək üçün əlverişli məqam gözləyirdilər. Əyalətlə əlaqəsi kəsilən Bakıda tezliklə aclıq hökm sürməyə başladı. Cır-cındır içində olan Qızıl Ordu əsgərləri tərəfindən silinib-süpürülmüş dükən-bazarlar boş qaldığından küzi miqdarda belə qida məhsulu almaq mümkünsüz idi. Bir tərəfdən işğalçı əsgərlərin qurduğu postlar şəhərə ərzaq məhsullarının gətirilməsinə mane olur, digər tərəfdən isə kənd əhalisi naməlum vəziyyətə düşmüş şəhərə məhsul gətirməkdən imtina edirdi.

Əhali arasında kütləvi repressiyaların baş alıb getməsi Məhəmməd Əsəd bəyin "Qaçqınlıq" sənədli hekayəsinin "Çevriliş" bölməsindəki: "Əsirləri xırda gəmilərdə açıq dənizdə aparırdılar ki, burada da qayalı xırda Nargin adasına rəsmi ÇK yerləşdirilmişdi. Həqiqətdə isə əsirləri adaya çatmamış gəmidə güllələyirdilər və boğazlarına yük bağlayıb göyertədən qırağa atırdılar. Nə yaxınlarının, nə də bir başqasının onların taleyindən xəbər tutmağa ixtiyarı yox idi. Hətta Azərbaycan sovet hökumətinin də, çox vaxt tutulanlardan kimin başının əkildiyindən xəbəri olmurdu. Minlərlə insan bu yolla həyatlarını kayıb etdilər. Özünün planlı qəddarlığında və dövlətüst gücündə ÇK-nın əməlləri mənə müqəddəs inkvizisiya haqqında oxuduqlarımı xatırladırdı. İnsanlar izsiz-tozsuz yoxa çıxırdılar, hətta ən yaxın qohumları da, onların taleyindən soraq tutmağa cürət etməirdi. Amma kim buna çalışdırsa, ona dustaqla Nargində görüş vəd edilirdi; onu gəmiyə mindirirdilər və o, ömürlük itkin düşürdü, yeni adaya çatar-çatmaz göyertədən qırağa atılırdı." (96. səh. 189.) - cümlələri ilə təsvir olunur. Haqqında söhbət gedən hadisələrin faktlara əsaslanması bu günə qədər Nargin adasında rast gəlinən çoxsaylı insan sümükləri ilə təsdiqlənir.

ÇK-nın gecə-gündüz fəaliyyət göstərdiyi bir dövrdə Rusiyada, eləcə də əyalətlərdə dəhşətli aclıq və ehtiyac hissi hakim kəsilmişdi. Minlərlə insan həbs edilərək güllələnirdi. "Stalin" əsərində Məhəmməd Əsəd bəyin istinad etdiyi: "Həmin dövrdə "İzvestiya" qəzetində Lenin qısa qeydlə çıxış edərək yazır: "Hər gün mənə və həyat yoldaşıma əfv haqqında kütləvi xahişlər gəlir. Bunların hamısı faydasızdır." sözləri və ÇK-nın amansız siyasi nəticəsindən əlacıdan müxtəlif tullantılar, hətta insan cəsədləri ilə qidalanan

yüzlərlə ailə Türkünstan və Sibirə üz tutur." (200. səh.280) - məlumatı dövrün acınacaqlı mənzərəsini yaradır.

Şura hökumətinə qarşı Azərbaycanın bütün əyalətlərində meydana çıxan müqavimət hərəkatı sistemli olmadığından səmərəli nəticə vermirdi. May ayında bütöv Qarabağı büriyən üsyanlar Nuru paşanın qayıdışı ilə daha da güclənmişdi. Tədqiqatçı Xaləddin İbrahimlinin yazdığı: "İyunun 3-dən 4-ə keçən gecə Nuru paşa öz hərbi birlikləri ilə Şuşaya girərək inqilabi komitənin üzvlərini və fəal kommunistləri həbsə alıb özünü "Qarabağın hakimi" elan etmişdi." (62. səh.44) - sözləri müqavimət hərəkatının miqyasını göstərir. Lakin görünməmiş amansızlıqla yaşayış məntəqələrini təyyarələrdən də bombalayan Qırımızı Ordu 10-14 iyunda Bərdəni, Tərtəri və Ağdamı yenidən ələ keçirdiyindən Qarabağda Nuru paşanın hakimiyyəti cəmi on gün çəkir.

15 iyun 1920-ci ildə XI Qızıl Ordu Şuşanı tutduqdan sonra min iki yüz əsgərlə İrana keçən Nuru paşanın dəstəsinin sonrakı taleyi barədə tədqiqatçı Xaləddin İbrahimlinin qeyd etdiyi: "İrana keçən əsgərlər heç kimdən və heç yerdən kömək görmədiyindən, əllərindəki silahı sataraq Türkiyəyə keçib M.Kamal paşanın müzəffər ordularına qoşuldu. Əsgərlərin bir hissəsinin yollarda tiftədən qurtulmaları barədə də məlumatlar mövcuddur." (62. səh.46) - fikirləri xeyalları dağılan turançıların son məqamda respublikaçı kamalçılar hərəkatına rəğbətini təsdiqləyir.

19-iyun 1920-ci ildə Azərbaycan dövlətçiliyinin ən humanist, həmçinin, bütün qanun pozuntularını yalnız məhkəmə yolu ilə həll edilməsini vacib sayan liderlərindən Fətəli Xan Xoyski, ondan bir ay sonra isə H.Ağayev erməni terrorunun qurbanı oldular. Onların hər ikisi Tiflisdə M.F.Axundovun məzarının ayaq hissəsində dəfn edilir. N.Yusifbəyov isə Gürcüstana gedərkən Quruçay dərəsində qətlə yetirilir. Azərbaycandakı siyasi qüvvələrlə centlmen müqaviləsi bağlamış XI Ordunun Xüsusi Şöbəsi Şura hökumətinin əleyhinə yerlərdə güclənən müqavimət hərəkatına qarşı təqibləri artıraraq Müsavat, İttihad, Əhər partiyalarının fəaliyyətini qadağan edir. Beləliklə, yeni hakimiyyətin cəza orqanları öz vədlərini pozaraq bütün partiyalara və onların liderlərinə qarşı terror elan edirlər.

1920-ci ilin iyul ayından müalicəxanasını yeni hökumətə təhvil verən Q.Qarabəyovun İttihad partiyası "Vətən və ya ölüm", "Mər-

kəzi ittihad", "Qurannın əmin-amanlığı" kimi müstəqil və gizli siyasi fəaliyyət göstərən üç qrupa bölünür. Məhz Mustafa Kamal paşanın qoşunlarının Türkiyədəki uğurları üzvlərinin sayı müsavatçılar, əmlaklı itirən xırda sahibkarlar və türk zabitləri hesabına artaraq sentyabrda güclənən müqavimət hərəkatını kortəbii halda silahlı üsyana tələsdirdi. Üsyan dalğasını genişləndirmək üçün Dağıstan, Türkünstan və İrana əlaqələr yaratmağa çalışan İttihadın beş artilleriya topu, hərbi sursat, patron alması faktı üzvə həbslərin keçirilməsi və havaların soyuması nəticəsində Həştərxanla su əlaqəsinin kəsilməsi hadisələri sürətləndirdi. Nəhayət, Şirvanın Ərəbbalaoğlan kəndində yığılan silahlı birləşmənin Bakıya üz tutması və Abşeron üsyançıların demir yol məntəqələrini zəbt etməsi Bakı qarnizonu əsgərlərini çaşdırır. Şükri Rəfi oğlu, Əhməd Əfəndi, Xəlil Əfəndi kimi türk zabitlərinin, Məmməd Rəsul İsmayilovun, qoçu Məşədi Əsgərin başçılıq etdikləri silahlı dəstələrə rəhbərlik edən Qarabəyov vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq naminə Dağıstanın məşhur ruhaniləri İmam Qotsinski və Əlixanovla əlaqə yaratmağa cəhd edir. Onun bir vaxtlar Nuru paşa ilə səfər etdiyi Zaqatalada həbsi üsyanı başsız qoyur. XI Ordunun xüsusi şöbəsinin hərbi müstəntiqləri - Babayev, Flyaqolst, Koributun tərtib etdikləri 1800 səhifəlik 20201 nömrəli cinayət işi əsasında "Yaxın Şərqi avontüristi" adlandırılan doktor Qarabəyov Qarabəyov və 155 nəfər ittihadçı Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin silahlı üsyan yolu ilə devrilməsində ittihad olunaraq fəhlə sinfinin nailiyyətlərini boğmaqda günahlandırılırlar.

11 iyul 1920-ci ildə Naxçıvana hücum edən, tərədən dırnağa qədər silahlanmış erməni qoşunları may ayından bu ərazinin müdafiəsinə cəlb olunmuş general Veysəl bəy Nüvarın rəhbərlik etdiyi azsaylı Türkiyə hərbi hissələri ilə üz-üzə gəlib pərən-pərən düşdülər. Əsas hədəfdən yayındırılan erməni daşnak ordusu Dərələyəz və Zəngəzur bölgələrinin əhalisini qırıb köndləri viranəyə çevirərək Naxçıvanın Azərbaycanla əlaqəsini kəsməyə cəhd göstərirdi.

Gəncə qiyamının iştirakçısı olmuş Məhəmməd Əsəd bəyin: "Bütün bəyanatlar sona çatandan sonra biz Şərqi arxayınçılığı ilə Bakı yürüşünə hazırlaşmağa başladıq. Ordumuz bir neçə yüz atlıdan və pis silahlanmış köndlilərdən ibarət idi. Bununla belə, payta-

xtin tutulması bizə mümkünsüz görünmürdü. Amma yürüş başlayana qədər xəbər tutduq ki, iyirmi minlik bolşevik ordusu Gəncəyə yaxınlaşır. Şəhər və bütün Gəncəbası ruslar tərəfindən mühasirəyə alınmış və ölkədən təcrid edilmişdi. Mühasirə saatbasat daralırdı və buradan qıraqda baş verənlər bizə bəlli deyildi. Yalnız sonralar öyrəndik ki, hər yanda buna bənzər qiyamlar qalxıb, lakin qırmızılardan mühasirə sistemi sayəsində, bu da hər halda yüz min adam tələb edirdi, bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə saxlanılıb boğulmuşdur. Demək olar, hər şəhərdə qiyam qalxmışdı. Bütün ölkə od tutub yanırdı, fəqət, bütün bunların hamısı ümumazərbaycan qırğını ilə başa çatdı ki, ÇK-da bu yolla öz qələbəsini bayram etdi." (96. səh.196) - kimi müşahidəsi digər mənbələrdə də təsdiqlənir.

1 avqust 1920-ci ildə N.Nərimanov Leninə göndərdiyi məktubda Mehmandarov və Şıxlinski kimi məşhur generalları xilas etməyə çalışırdı. O, bu generalların hərbi mütəxəssis kimi əvəzsiz olduqlarını vurğulayaraq onların baş qərargahda işlə təmin edilmələrini məsləhət bilir, Şıxlinskiyə Nikolay ordusunda "artiləriya allahı" adlandırıldığını xatırladırdı. Polşa cəbhəsi sakitləşənə qədər N.Nərimanov onların Moskvada qalmalarını, sonradan geriyyə dönərək hərbi qüvvələrin yaradılmasında iştiraklarını zəruri sayaraq sonda generalların siyasi fikirlərini: "Onlar müsavətlərə nifrət edirlər, əmindirlər ki, Azərbaycan Sovet Rusiyasız mövcud ola bilməz, İngiltərəyə nifrət edir, Rusiyanı sevir." (202. səh.31) - sözləri ilə izah edərək məktubu kommunist salamı ilə bitirirdi. Şübhəsiz ki, N.Nərimanovun cümlələri heç zaman sovet rejiminə rəğbəti olmayan generalların xilasına xidmət edirdi. Tədqiqatçı M.Süleymanovun yazdığı: "Səməd bəy qalan bütün ömrü boyu çox böyük sınaqlarla rastlaşsa da, əqidəyə heç vaxt kommunist olmamış və kommunist ideyalarına da meyli göstərməmişdi. Zabit bütövlüyü, insanı prinsipiallığı onun ən başlıca əqidəsi idi." (132. səh.362.) - sözlərini isə elə Ə.Şıxlinskiyə də şamil etmək olar.

10 avqust 1920-ci ildə Paris yaxınlığına Sevr şəhərciyində bağlanaraq Birinci Dünya Müharibəsindən qalib çıxmış imperializmin mənafeyinə xidmət edən dırnaqarası sülh müqaviləsi Suriyanı, Fələstini, Ərəbistan yarımadasını, İstanbul ətrafından başqa Şərqi Trakiyadakı torpaqlarının öksəriyyətini itirmiş sultan Türkiyəsinin

süqutu idi. Bu müqaviləyə görə Antantanın nəzarətində cəmiyyəti on beş minlik ordu saxlanılmasına icazə verilən, hərbi donanması əlverişli edilmiş olan Türkiyənin Ərzurum, Van, Trapzund, Bitlisə əraziləri müstəqillik verilecək Ermənistanla qatılmıyadı. Və yaradılacaq Kürdüstanın da bir hissəsinin Türkiyə ərazilərindən ibarət olacağı təqdirdə bu ölkəyə yalnız Anadolu yaylası qalmalıydı.

20 avqust 1920-ci ildə Sultan VI Mehmet Vəhəddin türk torpaqları hesabına Rusiyanın bufer zonası olacaq Qara dənizə də çıxan, İngiltərənin təhriki ilə Amerika mandati ilə fəaliyyət göstərəcək və prezident Tomas Vudro Vilsonun sərhədlərini müəyyənləşdirəcəyi Ermənistan yaratmaq iddiasının da əks olunduğu, öz səltənətini məhv edən Sevr müqaviləsini imzalamaqla dünya tarixində sonuncu bağımsız islam dövlətinin hakimiyyətinin süqutunu nümayiş etdirdi. Osmanlı imperiyasının altı yüz illik tarixinin həmin gün sona çatdığını düşünərək türklərin qəzetini planlaşdıran dövlətlərin və hətta Amerikanın Birinci Dünya Müharibəsinin yorğunluğunu canından çıxara bilməməsini öz payından narazı qalmaqla bürüzə verdiyini nəzərdən qaçırmaq olmaz. İmzalandığı gün Kamal paşa, Rza xan və İbn Səud kimi sərkərdələrin başçılıq etdikləri səhra ordularının yaratdıqları stabillik sayəsində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar hesabına dəyərini itirən Sevr müqaviləsindən sonra Şərqi yeni tərəqqisi dövlət quruculuğu istiqamətində də boy verir. Çar mülkiyyətində boğulan müsəlman xalqlarının ümid bəslədikləri rus inqilabının da onlara azadlıq bəxş etməməsi, qısa mövcudluqdan sonra Azərbaycanın, Dağıstanın, Buxaranın islam dövlət qurumlarının bolşevizm ideyası adı altında növbəti dəfə zəbti isə onları qapalı cəmiyyət məngənəsində sıxmaqla dini və milli köklərindən ayır salır. Məhz belə bir geosiyasi vəziyyətdə çıxış yolu demokratik dəyərlərin və islami birlik ideyasının qorunması idi. Belə bir ziddiyyətli tarixi şəraitdə Mustafa Kamalın "Ya istiqlal ya ölüm!" şüarı ilə imperializmə cihad elan etməsi şəərəfli türk tarixinin demokratiya və islam dəyərlərini birləşdirən parlaq səhifəsini açdı.

1 sentyabr 1920-ci ildən Bakıdakı Dövlət Opera Teatrı binasında V.İ.Leninin təşəbbüsü ilə bir həftə ərzində keçirilən Şərqi Xalqlarının Birinci Qurultayında otuz yeddi millətin min səkkiz yüz nümayəndəsi və o cümlədən, Türkiyədən Mustafa Sübhi, İrandan

Heydər xan Əmiroğlu, İngiltərədən Harri Kvelç, Macarıstandan Bela Kun, ABŞ-dan Con Rid kimi beynəlxalq miqyasda tanınmış inqilabçılar da iştirak edirdilər. Türkiyədən nümayəndə kimi gəlmiş Əli bəy Hüseynzadə də bu qurultayda idi. Tədbiri açan, 1906-cı ildə RSDFP-nin proqramını ana dilinə tərcümə etmiş N.Nərimanov burada iştirak edən 38 xalqın 2000-dən artıq nümayəndəsini salamlayır. Kommunist ideyalarının ixracı məqsədini güdən qurultayda, insanın taleyini Allahın müəyyənləşdirdiyinə inanaraq yeddi arşınlıq kəfənlərdən ibarət çalmanı başında gəzdiren asiyalı marksizm ideoloqu Zinovyevin boş vədlərinə inana bilməzdi. Qurultayda iştirak edən Məhəmməd Əsəd bəyin təqdimatındakı: "Zinovyevin patetik nitqi zamanı qəflətən bütün nümayəndələr Ənvər paşanın daxil olduğu qarıya axışdılar, diz çöküb onun əlini öpdülər." (95. səh. 225) – sözlərində qonaqlar arasında xüsusi nüfuz sahibi olan Ənvər paşanın iştirakının yaratdığı təlatüm əks olunur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu qurultayda bir neçə ildən sonra Əfqanıstanda hakimiyyətə gələcək gənc jurnalist Əmənulla da iştirak edirdi.

8 sentyabr 1920-ci ildə Şərq Xalqlarının Birinci Qurultayının son iclasında N.Nərimanovun inqilabi fəaliyyətlərindən və faciəli ölümlərindən söz açdığı 26 Bakı komissarının cəsədlərinin artıq Ağcaqum səhrasından Bakıya gətirilməsini, səhən Petrovski meydanında dəfn olunacaqlarını və onlara abidə qoyulacağını bildirməsi yeni ideologiyanın növbəti karnavalı idi.

28 sentyabr 1920-ci ildə bolşeviklərin əsas müttəfiqinə çevrilən Mustafa Kamalın beş günlük hücumundan sonra böyük Ermənistan xülyası dağıldı və müəyyən mərhələdə Rusiyanın olmuş Qars qalası tarixi ərazilərinə qaytarıldı. Yalnız 1500 nəfərlik ordu saxlamalarına icazə verilən ermənilər mənfur niyyətlərini gerçəkləşdirmək üçün yeni çıxış yolları axtarmağa başladılar. Belə məqamda Mustafa Kamalın Azərbaycandan və Turandan imtina etməsi Türkiyənin yaşamı naminə verilən ağırlı qurban oldu.

30 sentyabr 1920-ci ildə Rusiya ilə hərbi, iqtisadi, maliyyə və ərzaq siyasətini birləşdirən sazişi imzalayan N.Nərimanov bölgələrə 15 günlük səfər edərək yerlərdə yeni hakimiyyətin təbliğinə başlasa da, dövrün acı reallıqları daxilən onu sarsıtmaya bilməzdi.

1 noyabr 1920-ci ildə Bakıya gələn İosif Stalinin Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni həbsdən azad etdirərək özü ilə qatarla Moskvaya aparması köhnə dostu mənəvi borcun qaytarılması kimi səslənsə də, əslində milli demokratiyanın mərkəzi fiqurunun neytrallaşdırılması, bu platformada digər mövqedə duran Nərimanovun da siyasi meydana təklənməsinə səbəb olur. Həmin ilin 29 noyabrında Ermənistanda sovet hökuməti qurulduqdan dərhal sonra mərkəzi hakimiyyətə və Bakıda əhatələndiyi bolşevik cildinə girmiş daşnaklara təsir mexanizmindən məhrum olan N.Nərimanov Zəngəzur kimi tarixi ərazimizin itirilməsinə qarşı çıxma bilirdi.

2 dekabr 1920-ci ildə imzaladığı bəyannamədə: "Sovet Azərbaycanı öz hədsiz sərvətlərindən: neft və Sovet Azərbaycanının başqa məhsullarından istifadə etmək üçün öz qapılarını Sovet Ermənistanının üzünə geniş açır." (114. səh.85) – deyən N.Nərimanov vəziyyətlə barışmaqdan başqa çarəsi qalmır. Beləliklə, Zəngəzurun Ermənistanla birləşdirilməsilə Azərbaycanın Naxçıvanla birbaşa əlaqəsini itirdiyi bir mərhələdə yeni hakimiyyətin represiyaları fasiləsiz olaraq davam edirdi.

14 dekabr 1920-ci ildə XI Ordunun Xüsusi Şöbəsinin rəisi Pankratovun başçılığı ilə istintaq qrupunun qəbul etdiyi qərarın 276-cı səhifəsindəki Paris konfransında Azərbaycan nümayəndəliyinin üzvü Məhərrəmov vasitəsi ilə Mir Yaqub Mehdiyə aldığı məktub müqavimət hərəkatının başında duran doktor Q.Qarabəyova qarşı ittihamda əsas dəlil kimi istifadə olunur. Məktubunda Bakıdakı çevrilişin nümayəndə heyəti üçün gözlənilməz hadisə olduğunu qeyd edən Mir Yaqub Mehdiyin müxtəlif mətbuat orqanlarının fərqli siyasi düzəlişlərlə bu hadisələri bir-birinə zidd şəkildə şərh etdiklərini göstərərək deqiq və düzgün məlumatlar almaq istəyini bildirdikdən sonra Qarabəyova: "Siz hərəkatın başında durursunuz. Buna görə də gözümüzü sizə dikmişik. Sizin partiya əqidəniz, meyliniz və əlaqələriniz barədə nə desələr də bir şeyi həmişə yadda saxlamağı döndə-döndə xahiş edirik: Azərbaycan xalqının rifahı və onun müstəqilliyi naminə yorulmadan daim gərgin fəaliyyətiniz sizin vahid həyat amalınız olmalıdır. Yoldaşlar, unutmayın ki, sizin tarixiniz var, tarixiniz üzərində isə Allah!" (23. səh.17) – müraciəti demokratiya və islam ideyalarını birləşdirməklə Qafqazda istiqlalın yenidən canlandırılması cəhdini əks etdirirdi.

18 dekabr 1920-ci ildə Atatürkün Leninə vurduğu teleqramdakı: "Mən arzu edilən məqsədə ancaq sıx əməkdaşlığımız sayəsində çatacağımıza möhkəm əmin olaraq, bizi bir-birimizə bağlayan dostluq əlaqələrinin gələcəkdə hər hansı şəkildə möhkəmlənməsini alqışlayıram, istər Şərqdə, istərsə bütün dünyada sizin yüksək təşəbbüsünüzlə Sovet Respublikası tərəfindən yeridilən uzaqgörücü siyasət üçün öz dərin minnətdarlığımı bidirirəm." (265) - fikirləri əslində Azərbaycanın işğalından sonra Türkiyəni istiqlal mübarizəsinə qaldıran sərkərdəni dövlət xadiminə də çevirən diplomatik bir addım kimi görünür.

Tədricən avtoritarlığa əsaslanan hakimiyyətini bərqərar edən sovetlərin Allahsızlıq prinsipinin marksist rəhbərləri bütəldirməklə əvəzlənməsi reallığı acıb göstərirdi və çıxardığı nəticələr əsasında Basmaçılar hərəkatını yaradan Ənvər paşanın rus işğalına məruz qalmış Turan ərazilərinin himayədarına çevrilməsi təbii idi. M.V.Frunze və S.M.Budyonunun süvari ordularına üç il sinə gərən, yerli qüvvələr hesabına güclənən Ənvər paşa əfsanəvi qəhrəmana çevrilərək şanlı türk tarixinə həkk olunurdu.

Şərqi tənəzzülünün nəinki mədəniyyətdə və sənətdə, hətta, ictimai həyatda da hiss edilməsi müxtəlif sosial sahələrdə özünü büruzə verirdi. Avropa həyat tərzinə can atan müsəlman gəncləri daxili azadlıqlarının təminatı naminə yeni bir aləmə üz tuturdular. "Qurani Kərim" in ikinci surə, 233-cü ayəsindəki: "Qadının "paltar", yaxud "tarla" deyil, dost, həmfikir, sevgili olması" (269) tələbi gündəmə çıxdı. Avropa timsallı həyat asudə vaxt bölgüsündə şərab, oyun, öyləncəyə meydan istəyirdi ki, bu sahədəki ifratçılıq mənəvi tənəzzül problemini ortaya qoydu. Və fanatizmdən daxili azadlığa gedən yol Allaha üz tutmuş meditatif, asketik Şərqi ruhunu tədricən məhv etməyə başladı. Beləliklə, müsəlman dünyasına nüfuz edən əcnəbi pulların, əmtəə markalarının, iqtisadi qanunların qarşılığında islam xalqlarının mənəvi tənəzzülü də gizləndi. Bədbinliyə düşər olan Şərqi dövlət quruculuğunda yeni həyat uğrunda mübarizə aparan insanın azadlığa məhkumluğu demokratiyaya kəskin tələbat yaratdı. Məhz bu gərgin tarixi məqamda Mustafa Kamalın başçılığı ilə azadlıq mücadiləsi aparan türklərin qətiyyəti dünyanın mənzərəsini demokratik dəyərlər istiqamətinə dəyişməyə doğru istiqamətlənir.

7 yanvar 1921-ci ildə yunanlara qarşı ilk hərbi uğurunu qazanmaqla, altı əsr əvvəl düşmən qanına batmış əlini kilisə divarına basıb gələcək imperiyanın gerbini qızılla süsləyən Məhəmməd Fatehin uğurlarının başladığı yada salan türk ordusunun İn Önü döyüşü tarixə düşdü. Türklərlə yunanlar arasındakı döyüşlərin ordular deyil, susuzluqdan və achiqdan əzab çəkən qocalar, qadınlar və uşaqlardan ibarət əhali arasında olması müharibə qanunlarının belə pozulması idi. Lakin bu müharibədə ədalətin təcavüzkar yunanlar deyil, yurdları uğrunda müdafiyyə qalxan, əhalisi iki dəfə qəsbkardan çox olan türklərin tərəfində olmasını, hətta, beynəlxalq institutlar da qəbul edirdi.

9 yanvar 1921-ci ildə Türkiyə Milli Azadlıq Hərəkatının qətiyyəti məkanı kimi cəbhə qərargahına çevrilən, adı Mustafa Kamal tərəfindən buradakı döyüşlərə başçılıq edən komandan albay İsmət bəyə soyad kimi bəxş edilən İnönü kəndi müharibənin dönüş nöqtəsi kimi tarixə düşdü.

Belə bir məqamda Azərbaycanın xəritəsini yenidən cızmaq istəyən erməni daşnaklarının mənfur niyyəti mərkəzdəki imperia- list qüvvələrə arxalanmaqla Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək idi. Məhz bu gərgin anlarda N.Nərimanov nə qədər cəhd eləsə də, öz qətiyyətini meydana qoya bilmirdi.

23 yanvar 1921-ci ildə AKP MK Siyasi Bürosunun keçirdiyi iclasda İttihad partiyası ilə mübarizənin zəruriliyi barədə Pankratovun məruzəsi Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığında çalışan Beriya və Bağirovun iştirakı ilə müzakirə edildikdən sonra kütləvi terrorun imtinə olunmasını akademik Z.Bünyadov: "AKP MK Siyasi Bürosu o dövr üçün ənənəvi "kütləvi terror tədbiri olan güllələmə" sanksiyasını verməmişdir? Çox güman ki, AKP MK Siyasi Bürosunun üzvü N.Nərimanov bu sanksiyanın əleyhinə çıxış etmişdir." (23. səh.18) - kimi şərh edir. Həmin gün N.Nərimanov tərəfindən təsdiq edilən siyahı üzrə AKP MK Siyasi Bürosunun qapalı iclasının və XI Ordunun xüsusi şöbəsi üçlüyünün qərarına əsasən "Sonradan heç bir amnistiya hüququ verilmədən" əmlakları müsadirə olunmaqla, "Vətən ya ölüm" təşkilatının Q.Qarabəyov başda olmaqla 155 üzvü Moskvadakı Butrski həbsxanasına, oradan isə Arxanqelsk vilayətindəki məşhur Solovkiyə göndərilir. Beləliklə,

ölkəsinin mənafeyini düşünənlərin sırasının seyrəlməsi marağa yatan düşmənlərin əsl simalarını göstərmələrinə şərait yaradır.

5 fevral 1921-ci ildə N.Nərimanovun AKP MK-nın plenum iclasındakı çıxışı zamanı Ə.Qarayevin Qarabağda vəziyyətin gərginləşməsilə bağlı göndərdiyi teleqram əsasən söylədiyi: "Yoldaşlar, gördüyünüz kimi orada vəziyyətimiz bir o qədər də yaxşı deyil. Bütün inqilabi komitələr demək olar ki, məhv edilmişdir, 1200 erməni kommunisti isə bizim onlara verdiyimiz tüfəng və patronlarla birgə daşnakların tərəfinə keçmişdir. Yalnız 150 nəfər qalır ki, onlara da ümid çox azdır." (202. səh.427) - sözləri əsl məqsədlərini həyata keçirməyə çalışan daşnakların yalançı bolşevizmini ifşa edir. İmperiya siyasəti və xristian təəssübkeşliyi zəminində əl-qol açan daşnaklar xaricdə geniş miqyaslı terror hərəkatına rəvac verirlər.

15 mart 1921-ci ildə Osmanlı dövlətinin daxili işlər naziri Tələt paşanı qətlə yetirən tələbə Soqomon Teyleryanın Berlində keçirilən məhkəmədə bəraət alması daşnak terrorizminin Avropanın rəsmi dairələrində belə dəstəklənməsinin təsdiqi idi. Gənc sovet Rusiyasında dənizdən dənizə erməni dövləti yaratmaq istəyən daşnak ideyasının dərinə kök atması isə imperiya siyasətinin dəyirmanına su tökdüyündən gizli və açıq şəkildə dəstəklənirdi. Bu irticaya qarşı duracaq milli ziyalılarımızın kütləvi şəkildə məhvinin həyata keçirilməsi isə N.Nərimanovu narahat etməyə bilməzdi.

26 may 1921-ci ildə keçirilən Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayının qərarına əsasən N.Nərimanovun V.İ.Leninə göndərdiyi sovetləşmə dövründə Rusiyanın həbs düşərgələrində və həbsxanalardakı bütün azərbaycanlıların azad olunaraq geriye qaytarılması haqqında məktubu heç bir səmərəli nəticə vermədi. 1921-ci ildə Rusiyanı bürüyən aclıq Azərbaycana da sirayət etdikdə kəndlilər arasında "Çanaq" ərzaq toplanmasını həyata keçirən N.Nərimanov haqqın, ədalətin tapdanmasına dözə bilmirdi.

4 iyul 1921-ci ildə RK(b)PMK Qafqaz bürosunun plenumunda Dağlıq Qarabağın Ermənistanə verilməsi məsələsi həll olunsa da, cəmiyyəti iki nəfərlə azlıqda qalan N.Nərimanov həmin gecə Leninlə əlaqə saxlayaraq bu işin yolverilməzliyini tutarlı dəlillərlə sübut etməklə problemin müsbət həllinə nail olur. Bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra bir müddət cyforiyada olsa da, yeni ideo-

logiyanın iç üzünü tədricən dərk edən Nəriman Nərimanovun V.İ.Leninə çoxsaylı teleqramları və nəhayət, 1920-ci ilin yayında yazdığı məktubu onun daxilində gedən təbəddülatlardan xəbər verirdi. Bolşevizmin rəhbərinə "Əziz Vladimir İliç!" - deyər müraciət edən N.Nərimanov bir daha vəziyyətin dəhşətli olduğunu vurğulamaqla mərkəzin Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini daşnakların təhriki ilə Ermənistanə verməsinə qarşı çıxaraq bu məsələni "düzəldilməsi mümkün olmayan, pis nəticələr verə biləcək səhv" adlandırır. Azərbaycanın müstəqilliyinin əldən getdiyinə təəssüf hissi keçirərək rəhbərin unudulmaqda olan sözlərini ona xatırladır: "Əziz Vladimir İliç, məgər "Müstəqil Azərbaycan" fikri Sizin dilinizdən çıxmamışdırmı? Axı məhz buna əsaslanaraq biz Müsavatın qurduğu fitnəkarlığı məhv edə bildik... İndi vəziyyət belə bir şəkildə alur: həmişə Denikin müdafiə etmiş Ermənistan müstəqillik qazanmış və üstəlik də, Azərbaycanın ərazilərini almışdır. İndiyə qədər ikili siyasət aparən Gürcüstan müstəqillik əldə etmişdir. Üç respublikaqdan birinci olaraq Sovet Rusiyasının qoynuna atılmış Azərbaycan isə həm ərazisini, həm də müstəqilliyini itirir." (113. səh.62). Real vəziyyəti rəhbərə çatdırdıqdan sonra arxasında bolşevizm ideyasına inamını itirməkdə olan, ictimai şüuru formalaşmağa başlayan yerli əhalinin dayandığını sətiraltı cümlələrlə ifadə edən N.Nərimanov vəziyyətin ciddiliyi barədə rəhbərə xəbərdarlıq etməyi də lazım bilir: "Vladimir İliç! Çoxmillətli əhalinin hüquq və hissələri ilə belə zərəfat etmək olmaz. Siz inanmayın ki, Azərbaycan çoxsaylı şüurlu rus fəhlələri yaşayan Bakı deməkdir. Bu kobud səhvdir. İndi Bakıda şüurlu müsəlman fəhlələrinin sayı iki dəfə çoxdur. Bəs bütün Azərbaycanın kəndliləri? Mən qəti surətdə bildirirəm: əgər Siz də bizim dəlillərə diqqət yetirməyəsiniz, məcbur olacağıq ki, bizim geri çağırılmağımız barədə Mərkəz qarşısında məsələ qaldıra!" (113. səh.62-63). Əslində N.Nərimanovun Leninə ünvanladığı bu məktubunun əsas məqsədi qəti xəbərdarlıqla hərbi-siyasi uğurlarıdan başgicəllənməsi keçirən bolşevizmin öz ideyalarını Şərqlə tətbiq etmək niyyətinin xülya olmasını kəskin şəkildə qoyaraq artıq bu əraziyə üz tutmağın mənasızlığını: "Belə olan halda Şərqlə necə gedəcəyik? Yeganə ümidimiz, inqilabımızı Şərqlə siyasətlə müdafiə etmək istəyimiz də, alt-üst oldu. Və bütün bunların müqəssiri kimdir?"

Birinci Mərkəzin xəbərsizliyi və ikinci Mərkəzdə oturmuş erməni-daşnak kommunistlərinin iyrenc işi." (114. səh.63) - deyər önə çəkmək idi. Məktubun sonunda bolşevizmin Şərqi siyasətinin iflasa uğradığını: "Əgər qısa bir müddətdə Mərkəz daşnak-kommunistlərin bu mürdar hərəkətlərinə son qoymaq iqtidarında olmasa, bütün müsəlman Şərqi bizdən üz döndərəcəkdir. Mən bu barədə Sizə ciddi surətdə bildirim və əgər Şərqi məzlumların mənafeyi haqiqətən bizə əzizdirsə, Sizin də bu məsələyə ciddi yanaşmağınızı xahiş edirəm." (114. səh.63) - sözləri ilə göstərən N.Nərimanovda özünü batmış gəmidə hiss edən səmimin əhvali-ruhiyyəsi duyulur. Bununla belə, bolşevizmin gətirdiyi sosial ədalət prinsipinə inanarlar arasında 1908-ci ildən Türkiyədə mühacirətdə yaşayan Ə.Ağaoğlu kimi nəhəng ziyalı da var idi.

19 iyul 1921-ci il tarixli "Kommunist" qəzetinin 109-cu sayında çap olunmuş, Ə.Ağaoğlunun keçmiş qələm dostu N.Nərimanov yazdığı məktubunda sosialist nailiyyətlərini qəbul edib onun rəhbərlərini vəsf etməsi: "Mən bu hərəkətin rəhbərlərinə-başçılığının xilaskarlarına istirahət, məhəbbət və səadət üçün insanlığa doğru yol göstərən peyğəmbərlərə baxan kimi baxıram." (5) - deməsi, bəlkə də doğma yurd həsrəti ilə qovrulmuş kəsin daxili mübarizəsi idi. Bu məktuba həmmən reaksiya verən N.Nərimanov Ə.Ağaoğluya hökumətdə yüksək vəzifə vəd etsə də, cavab məktubundakı: "Türklük bölünmə qəbul etməyən təməldir. Məqsəd ona xidmətdir. Bu xidmət harada edilirsə müqəddəsdir, mübarəkdir! Sizin kimi doğru və səmimi şəxsin bütün türk aləminin və xüsusən türk mühitinin keçirməkdə olduğu bu günkü fəci böhran zamanı Azərbaycanın başında olması bütün türk aləmi üçün faydalı əlamətdir. Siz orada qüvvətli bir vəzifə sahibi kimi iş başındasınız. Mən də Ankara rəislərinin qulluğundayam. Və ikimiz də daşdıqımız fikir və qənaətlər içində hər şeydən üstün olan türklüyə xidmətdəyik. Budur, məsafələrin uzaqlığına baxmayaraq bizi birləşdirəcək və təmin edəcək qayə." (84. səh. 40) - cümlələri romantizm ideyalarını yüksək tutan ideoloqun əqidəsini təsdiq edir.

7 sentyabr 1921-ci ildə gecə saat ikidə Atatürkün öz qərargahında zabitlərlə keçirdiyi toplantıda təslim olmaq haqqında qərarı müzakirə etdiyi ərəfədə qəfil bir telefon zəngilə yunanların geriye çəkilmələri xəbərinin verilməsi əslinde sərkərdə qüdrəti deyil,

tanrı qismətilə qazanılmış qələbənin göstəricisi idi. Bu böyük zəfərdən sonra qurulacaq yeni dövlətin konturlarının millətçilik isiqamətində cızılması əsrin birinci yarısında xüsusən Avropada genişlənən və tezliklə iflasa uğrayan bir ideologiyanın tətbiqi olsa da, əsliyə kamalizm daha çox xalqçılığın təmsali idi.

1 dekabr 1921-ci ildə Musafə Kamalın Böyük Millət Məclisində söylədiyi: "Bizim hökumətimiz demokratik bir hökumət deyildir. Sosialist hökuməti deyildir və elmi mahiyyəti baxımından kitablar da mövcud olan hökumətlərin heç birinə bənzəməyən bir hökumətdir. Əgər bizim hökumətimizi elmi-ictimai cəhətdən qiymətləndirmək lazımdırsa, demək lazımdır ki, o, xalq hökumətidir. (265. səh. 300.) - fikirləri dövlətçiliyi son nəticə hesab edən etatizmi önə çəkməklə iqtisadiyyatda da, xarici kapital qoyuluşuna qarşı çıxmaqla imperializmin müxtəlif adlar altında yenidən ölkəyə təcavüzündən əhyyətlanan sərkərdənin narahatçılığının təzahürüdür. Beləliklə, mühafizəkar yönümlü kamalizmin Türkiyənin istiqalına aparın yolu aydınlaşdığı ərəfədə Qafqazda və Orta Asiyada bolşevizmin yayılması böyük Turan ideyasının üzərinə kölgə salırdı.

Birinci Dünya Müharibəsi qaliblərinin Qərbdən üz döndərməyə vadar etdiyi Rus bolşevizmi islam qanadlarında Şərqi üz tutmağı qət edir. Gəncədə gülləbaran edilən on min azərbaycanlının taleyi maskalanmış rus imperializminin iç üzünü açır. Rusiyanın otuz milyon əhəlisi üçün islamın qadağan edilməsi bolşevizmin çarizmədən də təhlükəli olduğunu təsdiqləyir. Bolşeviklərin siyasi, hərbi və maddi dəstəyini qəbul edən Şərqi üç müsəlman dövlətinin azadlıq mübarizəsi başa çatdıqdan sonra Rusiyadan üz döndərmələri marksizmin bu regiona ixracının qarşısını aldı. Ölkələrini ingilis, fransız, yunan və rus işğalından xilas etmək naminə Mustafa Kamal, Rza xan və İbn Səud kimi Şərqi liderlərinin milli mentalitet və mədəniyyətlərdən belə imtina etmələri, xalis Avropa nümunəsi olan siyasi, iqtisadi və mədəni tələbləri önə çəkmələri beynəlxalq hüquq mexanizminin işə düşməsinə şərait yaratdı.

18 fevral 1922-ci ildə mərkəzi idarəçiliyi tələb edən Leninin bir neçə ay əvvəl irəli sürdüyü təklifi əsasında Zaqafqaziya partiyası təşkilatlarının birinci qurultayı Zaqfederaliyanın yaradılması məsələsini qəbul edib N.Nərimanovun siyasi fiqur kimi səhnədən uzaqlaşdırılması fonunda Q.K.Orconikidzeni yeni yaradılmış Ölkə

Komitəsinin sədri seçir. Həmin ilin 12 martında təşkil olunan Zaqafqaziya Sovet Sosialist Respublikaları Federativ İttifaqı Şurasının rəyasət heyətində N.Nərimanovun A.A.Bekzadyan və P.K.Mdivani ilə birlikdə ittifaq surası sədri seçilməsi uzun sürür.

4 avqust 1922-ci ildə Daşnaksütunun üzvləri, bolşevik agentləri Akop Melkumov və Georgi Ağabəyovun satqınlığı ilə qərargahının yeri məlum olduqda "qılıncını sıyıaraq otuz zabitlə otuz min düşməne hücum çəkən", Quran surəsini ucadan səsləndirərək "heyvərə rus əsgərinin qılıncı ilə başını sol çiyini ilə bərabər itirən" (95. səh. 241) Ənvər paşanın ideya uğrunda şəhidliyi əfsanəyə çevrilir.

9 sentyabr 1922-ci ildə türk ordusunun İzmirə girməsi ilə yunanların uğursuzluqları başlandı. Yunan, erməni və bolqarlardan ibarət bir milyon dörd yüz min xristianın ölkəni tərk etməyə məcbur qalması və onların yerinə yeddi yüz əlli minlik türkün gəlməsi müharibənin yaratdığı xalqların yeni köçünə səbəb oldu. Dünyanın reallıqlarını gözünün geniş təfəkkürü ilə dəyərləndirən romantizmin hissiyat gərçəkliyindən uzaq Mustafa Kamalın demokratiya təməlinə dövlətçiliyə xidmət edən millət yaratması tarixi hadisəyə çevrildi. Kökü Asiyaya bağlı olan türkün köçəriliyi qoruyan çöl mədəniyyəti insanın daxili azadlığını önə çəkən demokratiya prinsiplərinə asanlıqla qovuşdu. Vətəni çölün sonsuzluğu olan türkün siyasəti də sərhədlər tanımadığından bir zamanlar islama və dünyaya hökmranlığın Turan imperiyası xülyalarının azad cəmiyyət ideyası ilə əvəzlənməsinə şərait yarandı. "Bədbəxti vətən çəker, xoşbəxti isə özgə yer" ata sözü ilə ərazilər fəth edən türklərin xoş məramla demokratik dəyərlər üzərində idarə olunan dünya ölkələrinə dağılışmaları bu etnosu digər xalqlara daha da yaxınlaşdırsa da, qəribçilik nisgili onları bir an belə tərk etmədi. Vətəndən, doğma yurddan uzaqlaşdırılanların öksəriyyəti nə zamansa özlərinin və ya heç olmasa övladlarının doğma yurda dönəcəklərini ehtimal edirdilər. Bir çox ziyalılarımızın repressiyadan xilas olaraq yad ölkələrə üz tutmasına şərait yaratmış Nərimanovun Moskvağa köçməsi də acı bir tarixçəyə çevrildi.

30 dekabr 1922-ci ildə yeni təşkil olunmuş SSRİ MİK-nin dörd sədrindən biri seçilən N.Nərimanov hakimiyyət pilləsində yüksəyə qalxaraq ailəsi ilə birlikdə Moskvağa köçüb 28 yanvar 1925-ci

ildəki müəmmalı ölümünə qədər Vozdvijenka küçəsindəki 4/7 nömrəli evin 29-cu mənzilində yaşasa da, əməli fəaliyyətində ruhən ona yad insanların əhatəsində qalır. Professor Teymur Əhmədovun sovet dövründə yazdığı: "SSRİ MİK Rəyasət Heyəti iclaslarının protokolları, dövrü mətbuat və arxiv sənədləri sübut edir ki, N.Nərimanov ən mühüm dekret, qərar və müraciətnamələrin işlənilib hazırlanmasında, xarici siyasət tədbirlərində, onların həyata keçirilməsində fəal çalışmışdır. SSRİ MİK Rəyasət Heyəti Komissiyası, istərsə də, SSRİ Sovetlər Qurultayının rəhbərlik üzrə komissiyası tərkibində bir sıra ciddi dövlət əhəmiyyəti olan əsasnamənin, qayda və təlimatların və konstitusiyanın işlənilib hazırlanmasında da N.Nərimanov böyük qayğı, səbir və müdrikklik göstərirdi." (32. səh.287) - cümlələrinin sonunda bu böyük ictimai xadimin daxili sarsıntılarına da işarə olunur.

7 iyul 1923-cü ildə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş qaldıran müqavimət hərəkatlarının yatırılmasında xüsusi amansızlığı ilə seçilən Ə.Qarayevin partiya komitələri sədrlərinin iştirakı ilə keçirilən komissiyada Qarabağın düzən hissəsində hakimiyyət orqanlarının quruluşu haqqında məruzəsindən sonra Dağlıq və Düzən Qarabağ bir-birindən ayrılaraq Düzən Qarabağda qalan qəzalardan mərkəzi Ağdam olmaqla vilayət idarəsi yaradılması qərara alınır.

Tədqiqatçı Rafael Hüseynov "Millətin zərrəsi" kitabının "Qırmızı şeytanın mavi nökrəri" bölməsində yazır: "Qorbaçovun aşkarlığı başlananda – yasaq əsərlər asta-asta üzə çıxdığı vaxtlarda Əsəd bəyin "Stalin" kitabının surəti, xüsusən həmin kitabın Anastas Oblikoyanı elə rusca mətndə "qef taran" – deyə nişan verən bir səhifəsi əl-əl dolaşdı. NKVD-nin rəhbərlərindən olmuş general Atakişiyev də el sözüylə desək "ondan" idi. Və bu "mələkmənzə" Əliheydər Qarayev də. Çoxdurlar, hamısını sadalayıb yazımı onların iyrenc adları ilə bulaşdırmaq istəmirəm. Bu mətləbi istəməyə-istəməyə ona görə yazıram ki, belə cinsi naməlumlar yalnız bədənələrinin məlum hissəsilə deyil, əqidələrilə, vicdanları ilə, əməllərilə millətə və həmvətənlərinə münasiblərilə şortı olublar. Utancaq qələmlərin yazıya gətirmədiyi bir əhvalat da söylenebilir. 1921-ci ildə bolşevik-erməni separatçıların zülyünə qoşulan Ə.Qarayev canfəşanlıqla Dağlıq Qarabağın Ermönistana qatılmasına tərəfdar

olduğunu təkid edəndə N.Nərimanov qəzəblə ona çıxmırmış: "Qarabağ sənin filan yerin deyil ki, onu asanca hər yetənə verəsən." (Mən filan yazıram, Nərimanov adı ilə deyib.)" (55. səh.244).

7 iyul 1923-cü ildə L.Mirzoyanın hazırladığı zəmin və Stalinlə Orconikidzenin razılığı əsasında daşnakların çoxdan arzuladıqları Dağlıq Qarabağ muxtar vilayət elan edilir. Tədqiqatçı F.Əhmədova özünü "Nəriman Nərimanov - ideal və gerçəklik" kitabında yazır: "Nərimanovun bu prosədə mövqeyi tarixi sənədlərdə təsbit olunsa da, şəxsi münasibətini belə ifadə etmişdi: "Dağlıq Qarabağ Mirzoyanın güclü təsiri altında muxtar vilayət elan edilmişdir. Mənim vaxtımda bu mümkün olmamışdı, ona görə yox ki, mən bu muxtariyyətin əleyhinə idim, sadəcə olaraq ona görə ki, erməni kəndlilərinin özləri bunu istəmirdilər. Mirzoyan bu müddət ərzində erməni daşnak müəllimlərin köməyiylə zəmin hazırladı... Daha sonra Gəncənin dağlıq hissəsi gəlir və i.a. Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir.". Mirzoyanın hazırladığı güclü zəmin isə "arxasında Stalinin dayandığı, o zaman güclü olan Serqonun" apardığı siyasətə söykənirdi." (31. səh.118).

23 yanvar 1924-cü ildə Leninin ölümündən sonra N.Nərimanov üçün idarə etdiyi klan naminə düşməni soyuqqanlılıqla məhv etməyi bacaran, bundan əlavə, erməni daşnaklarının təsir dairəsində olan Stalinlə işləmək olduqca ağır idi. Tədqiqatçı V.Məmmədovun "Nəriman Nərimanov" kitabında yazdığı, Leninin ölümü ilə bağlı Nərimanovun dilindən səslənən: "Dünyanın ən böyük psixoloqu, müsəlman xalqlarının ən həqiqi müdafiəçisi aramızdan getdi." (102. səh.123.) - fikirləri əslində yeni rəhbər fonunda köhnənin ilahiləşdirilməsi idi.

4 mart 1924-cü ildə Türkiyə Respublikasının prezidenti Mutafa Kamal Atatürkün Böyük Məclisini açarkən dedi: "İslam dinini əsrlərdən bəri ənənvi olaraq siyasət aləti kimi bir roldan çıxarmaq və uzaqlaşdırmağın gərəkliliyi olduğu zərurətini görürük. Müqəddəs və ilahi inamlarımızı və vicdani dəyərlərimizi, qaranlıq və qətiyyətsizlik mənbəyi, hər cür mənfəət və ehtiraslar meydanı olan siyasətdən sürətlə və qəti şəkildə qurtarmaq, millətin dünyəvi və axirət səadətini tələb etdiyi bir zərurətdir. İslam dininin yüksəkliyi ancaq bu sürətlə aşkara çıxar." sözləri Avropa modeli sivil bir dövləti tam təsdiqləməklə İslam birliyi ideyası üzərində bərqərar

olan Allah dövləti yolunu qapadı. Dindar generallarından birinə üz tutaraq: "Bir yığın şeyx, dədə, çələbi, baba və əmirin yedəyində gedən, taleyini ovsunçuya, münəccimə, falçıya, səhrbaza, baxıçıya və həmail satıcısına tapşırıran xalqa sivil demək olarmı?" (81. səh.209) - deyən Mustafa Kamal tərəqqiyə mane olan zümrelərin adlarını bir-bir çəkir. Müxtəlif dinlərə aid məktəblərin bağlanması, dərviş ordenlərinin ləğv edilərək başçıların ölkədən çıxarılması, hətta fəş və çadra gəzdirməyin qadağan olunması zəminində İsvaçerə mülki məcəlləsinin tətbiqi ilə Avropa tərəfə iri bir addım atıldı. Şəriət hüququ ilə fəaliyyət göstərən aşağı gömrük vahidlərinin Avropa iqtisadiyyatı ilə uzlaşdırılması büdcə məsrəflərinin artmasına təkan verdi. İstanbuldan Ankaraya köçürülən paytaxtın məclislərində müasir rəqlərin və şərabin fonunda keçirilən rəsmi mərasimlər insani münasibətlər üçün zəmin yaratdı.

17 noyabr 1924-cü ildə Türkiyədə demokratik institutların formalaşması yolunda ilk addım olan tərəqqipərvər Cümhuriyyət firqəsinin yaradılması və cəmiyyəti yarım il sonra Nazirlər Şurasının qərarı ilə ləğv edilməsi ölkədə siyasi qarışıqlıq yaranacağından ehtiyat edildiyini göstərir. Əslində aqrar ölkə olub hələlik vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmadığı həmin dövr Türkiyəsində belə bir siyasi partiyanın yaranmasına sosial sifariş də yox idi. Digər tərəfdən ən yaxın dostlarına belə ideya yolunda güzəştə getməyən Mustafa Kamalın xarizmatik lider kimi özünü təsdiq etsə də, şəxsi mənfəətdən tamamilə vaz keçib dövlətçilik yolunda durmadan çalışması onun Atatürk adını qazanmasının qanunauyğunluğunu bir daha təsdiq etdi. Milli azadlığı yolunda tarixən kərkük türkmənlərinin yaşadığı, neftlə zəngin Mosul torpaqlarını əldən verməsi ilə enerji qaynaqlarından məhrum olan Türkiyənin yeni təkəkkürlü mütləq iqtidarının dövlətçilik təməlinin gələcək türk dövlətləri üçün də ideoloji əsasla çevrilməsi məhz bu dövrdən başladı.

Teokratik dövlət idarəçiliyindən imtina edərək dünyəvi prinsipləri qəbul edən Atatürkün dini islahatlarından təşvişə düşən qonşu İranda isə vəziyyət başqa cür oldu. Artıq bütün siyasi düşüncəyə malik əhalinin Rza xanın rəhbərliyi altında respublika ideyasını gerçəkləşdirməyə hazır olduğu ərəfədə müqəddəs uləmələrin çağırışı ilə məscidlərdə toplaşan dini təbəqənin müqaviməti öz işini gördü. Respublikanın "müqəddəs inamı" məhv edəcəyi fikri aşılana

di və gözə görünməz imam Əz-Zamanın işığı qarşısında Rza xanın parlament seçkiləri iflasa uğradı. 1924-cü ilin sonunda Kərbəla və Nəcəfdəki müqəddəs qəbirləri ziyarətə çıxan Rza xan şiə şəhidlərinin qəbri öntündə səcdə edərək respublika qurmaq ideyasından birdəfəlik vaz keçir. Beləliklə, islam adət-ənənələrinin geniş vüsət aldığı İranda siyasi dəyişikliklərdən asılı olaraq cəmiyyətdəki dəyərlərin də tez-tez bir-birini əvəzləməsi mənəvi deqradasiyanın bariz nümunəsi kimi buradakı azərbaycanlıların da mənafeyinə mənfə təsir göstərirdi.

1924-cü ildə Finlandiyaya qaça bilən M.Ə.Rəsulzadə Almaniyadan İstanbula gəldikdən sonra parçalanmış milli və siyasi qrupları öz ətrafında birləşdirərək Azərbaycan Milli Mərkəzini yaradır. Peşəkar diplomat Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi AMM-in Paris bölməsi isə Azərbaycanda gizli fəaliyyət göstərən bu mərkəzin beynəlxalq əlaqələrinin tənzimlənməsində mühüm rol oynadı. Rusiyadan üz çevirib neft sənayesində əsas müttəfiq kimi nəzərdə tutduğu İngiltərəyə arxalanmağa üstünlük verən AMM 1927-ci ildə SSRİ-nin təzyiqi ilə Türkiyə hökumətinin ayırdığı cüzi yardımdan da məhrum olduqdan sonra təşkilatın Azərbaycan bölməsinin beynəlxalq aləmlə əlaqəsi kəsilir.

28 yanvar 1925-ci ildə artıq Moskvada həyatının son dövrünü yaşayan N.Nərimanovun atasının adını qoyduğu 6 yaşlı oğlu Nəcəfə ünvanlandığı bitməmiş məktubu onun daxili sarsıntıları ilə yanaşı, həyat mövqeyini və mənəvi idealını da təqdim edir. Bütün varlığı ilə istismarın və köləliyin əheyyətinə olan N.Nərimanovun: "Mən bəşəriyyətin tezliklə azadlığa çıxması, nadanlıqdan, habelə köləlikdən azad olması yollarını axtarırdım. Mən sosial-demokrat idim, lakin bu təşkilat gətdikcə daha çox idealdan uzaqlaşır. Mən bolşeviklərin proqramını xüsusi inamla qəbul etmişəm, belə ki, mən bunda öz məramımın; dünyada köləliyin məhvinin həyata keçməsinə görürdüm." (202. səh. 66) - fikirləri daxilən azad olan maarifçi-demokratın səmimi etirafıdır. O, artıq həmin dövrdə əldə etdiyi hakimiyyəti möhkəmlətməklə məşğul olan Stalini nəzərdə tutaraq: "Hakimiyyət çoxlarını korlayır. Belə də oldu; hakimiyyət bir çox görkəmli işçiləri korladı. Onlar nəhəng bir dövlətin müqəddəratını öz əllərinə almaq və diktator olmaq qərarına gəldilər..." - deməklə mühiidə cərəyan edən hadisələrin dəqiq diaqnozunu qoyur. Mək-

tubundakı: "İndi mən bu sətirləri sənə yazarkən iş o yerə çatıb ki, Lenindən sonra özlərini onun "qanuni varisləri" adlandıranların dövləti idarə etməyi bacarmamaları nəticəsində əmələ gəlmiş böyük nöqsanlarımız baredə kommunistlər öz aralarında belə danışı bilmirlər." (202. səh. 66) - fikirləri N.Nərimanova doğru uzanan qara əllərin və ətrafında yaranaraq ona qarşı yönələn zorakılıq hələ-qəsinin gündən-günə daraldığını göstərir. Həmin dövrdə dünya və Avropa ilə inteqrasiya seçimi qarşısında qalan islam ölkələrində isə daxili və xarici ziddiyyətlər baş alıb gedirdi.

1925-ci ildə Rza xan ölkədəki separatçılığı məhv etməklə, ordu quruculuğunda islahatlar apararaq dini rəhbərliyi və məclisi ələ almaqla özünün siyasi səhnədən çıxan Qacarilərdən sonra yeni yaradılan Pəhləvilərin ilk şahı elan edilməsinə nail olur. On altı illik hakimiyyəti dövründə sənayeləşmə proqramını həyata keçirən, yallıq, körpülər, limanlar tikdirən, xüsusi kapitala vergi güzəştləri edən Rza şahın xarici siyasətində Almaniyaya üstünlük verməsi və dini prinsiplərdən təcridən uzaqlaşması onun gələcək hakimiyyətini sual altında qoysa da, hələ ki, yeni idarəçilik formaları axtarmaqla yanaşı, ordunun hərbi səviyyəsini yüksəltməklə məşğul idi.

6 iyun 1926-cı ildə Məkkədə açılan islam xalqlarının qurultayında çıxış edən İbn Səudun Qərbə üz çevirmədən yaşamağın mümkünlüyünü tutarlı dəlillərlə sübut etməsi açıq səmadə şimşək kimi çaxdı. Millətçiliyə qarşı yönələrək islam bayrağı altında birləşməyi önə çəkən İbn Səudun çıxışını İraqı, Fələstini, Transiordanı, Suriyanı birləşdirmək məqsədi güdən panərəb ideologiyasına çağırış kimi qəbul edənlər də tapıldı. Əlbəttə ki, Suveyş kanalının və Qırmızı dənizin hər iki tərəfini əhatə edərək Avropa ilə Hindistanı ayıran bütöv müsəlman dövlətinin formalaşması Qərbin siyasətinə zidd idi. Həmin il SSRİ-ni rəsmən tanıyan Səud bu ölkə ilə diplomatik və ticarət əlaqəsi yaradan ilk ərəb dövləti oldu. 1927-ci ildə Səudilər dövlətini tanımağa məcbur olan Böyük Britaniya öz xarici siyasətində dəyişikliklər etmək məcburiyyətində qalır. Həmin il ölkədə avtomobil, telefon, teleqraf kimi texniki yeniliklərin təbiiqinə qarşı çıxan İbn Səudun oğlunu "imansızlar" dövləti sayılan Misirdə oxutmasını islam prinsiplərinə sayğısızlıq kimi dəyərləndirən qatı vəhəbiçilər hesab edilən ihvanların qonşu İraqa hücumları bu ölkə ilə müharibəyə səbəb oldu. Britaniya avia-

siyasının İbn Səud ordusunu bombalaması İraqla müharibəni dayandırsa da, ihvan qiyamçıları ilə mübarizə davam edirdi. Həmin ərəfədə dünyanın diqqət mərkəzində olan Əfqanıstanda isə Avropaya meyli əhalinin müxtəlif təbəqələri tərəfindən ziddiyyətli qarşılanırdı.

1927-ci ilin sonlarında ölkəsinin "Amani əfqan" kimi yeganə sərbəllik jurnalının naşiri və baş redaktoru olan əfqan şahı Əmənullanın ərəb kökənli xanımı Surəyya ilə Avropa səfərindəki sərbəstliyi və açıq-saçıqlığı yerli din xadimlərini qıcıqlandırır. Səfərdən qayıdarkən yolüstü Moskvada Hindistana qarşı bağlanmış gizli saziş istər-istəməz ölkə daxilindəki islahatların həyata keçirilməsinə də əngəl törədirdi. 1928-ci ildə devrilən Əmənulla şahı əvəz edən Baça-Sakau ölkəyə demokratiya və bazar iqtisadiyyatı gətirmək istəyən kəsləri xüsusi amansızlığa cəzalandırırdı. 2 noyabr 1929-cu ildə ölkədəki xanlıqları birləşdirmək məqsədi güdən, torpaq islahatı keçirməklə xalq monarxiyası qurub kütlənin rəğbətini qazanan Baça-Sakaunun nazirlərlə birgə edam edilərək onun yerinə Əmənulla şahın Parisdəki səfəri Nadir xanın oturdulması Qərbin iradəsinin təsdiqinə çevrildi. Hakimiyyəti oğluna ötürən Nadir xanın siyasi kasadlığı ölkə iqtisadiyyatı ilə yanaşı, islam məənəviyyatının da tənəzzülünə səbəb oldu. Nəticədə dini fanatizmin baş alıb gətməsi ölkənin səviyyəsini bir neçə əsr geriye atdı.

1928-ci ildə ölkəsinə modernləşdirən İbn Səud ona qarşı olanların hamısı ilə görüş keçirərək narazıların bütün suallarını Quran ayələrlə əsaslandırıldı. Müqəddəs yerlərə ziyarətin asanlaşdırılması naminə hava limanları üçün təyyarələrin alınmasının vacibliyini anlatmaqla müzakirələr yolu ilə rəqiblərini neytrallaşdırdı. Və İslam qılıncının kafir dövlətləri yenmək üçün kifayət qədər oxvarlı olmadığını önə çəkərək İraq, Yəmən, Küveyt kimi qonşu ərəb ölkələrini haqq yoluna döndərməyin vacibliyini vurğuladı. Beləliklə, islam ideyalarının qorunması türkə, farsa, əfqana deyil, ərəbin özünə nəşib oldu.

1929-cu ilin yazında iki yüz hərbi avtomobilinin və dörd ingilis təyyarəsinin də gücü ilə İbn Səudun ordusu ihvan qiyamçılarını darmadağın edir. Həmin ilin yayında kral İbn Səud Türkiyədə Mustafa Kamal, İranda Rza xan hakimiyyətilə dostluq müqavilələri bağlayır. İlin sonuna qədər Küveyt ərəzisinə cənub sığınır.

ihvanlar Britaniya ordusuna təslim olsalar da, onların radikal ideyaları bu günümüzdə qədər ərəb dünyasında tərəfdarlarını tapır. Bəş il sonra dəvədən, qılıncdan deyil, zirehli maşınlardan, texnikadan, motorlu pulemyotlardan istifadə edən bədəvilər İbn Səudun başçılığı ilə bir ay ərzində Qırmızı dənizin bütün sahil ərəzilərini tuturlar. Tədricən foto və kinokameralar da zirehli texnika kimi islam ideyalarının yayılmasında səmərəli olduğundan, əsasən şəriət qanunlarını pozanların cəzalanması prosesini göstərən təsvirlər əyalətlərə belə göndərilməklə imanın qorunmasına xidmət edirdi. Füruzəyi bayrağına "La İlahə İlləllah" kəlmələri həkk olunmuş Səudiyyə Ərəbistanında bərqərar olan irsi monarxiya kralının iki müqəddəs məscidin xidmətçisi funksiyasını yerinə yetirməsilə qürrələnməsi və həbəliyin sərt qanunlarının tədricən yumşalmasına dəlalət etdi.

Səhrada geniş neft yataqlarının tapılmasından sonra isə ABŞ-ın və Qərbin iqtisadi maraqlarının yönəldiyi bu ölkənin dünyanın yenidən bölüşdürülməsi iddiasına düşən kommunizm və faşizm ideologiyalarının qarşısını ərəfəsində neytral mövqedə dura bilməsi islami dəyərləri önə çəkən dövlət daxilində mədəniyyətin və təhsilin də bərqərar olmasına şərait yaratdı. Və heç şübhəsiz ki, iki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə mədəniyyət və təhsilə maraqlı ilk növbədə mədəniyyətin və vicdan azadlığının qorunması prosesində müstəsna rol oynayırdı.

Sovetlər birliyi tərkibində totalitarizmin təzyiği nəticəsində formalaşan təhsil sistemi azərbaycanlıların da kütləvi şəkildə savadlanmasına şərait yaratsa da, demokratik qüvvələrin ölkənin daxilində və hətta xaricində təqib olunması prosesi baş alıb gedirdi. Rusiya hökuməti tərəfindən İranda da izlənən demokrat mühacirlərin sonrakı taleyi barədə 20 avqust 1931-ci ildə İstanbulda çıxan "Bildiriş" qəzetində dərc olunmuş M.B.Məmmədzaadənin "Azərbaycan mühacirləri" məqaləsinə və həmin qəzetin 3 sentyabr 1931-ci ildəki məlumatına istinad edərək özbaşınalığın miqyasını göstərən X.C.İbrahimi: "Mövcud qərarın icrası ilə bağlı bir fakta diqqət yetirək: "30 iyul İranda olan mühacirlərin ümumi fəlakət günüdür. Bu tarixdə İran hökuməti azərbaycanlı, gürcü, erməni və rus mühacirlərini çıxarmağa başlamışdı. Onların ölkədən çıxarılması 24-saat ərzində polis tərəfindən icra edildiyindən dərəcəli

bir mənərə alınmışdır. Mühacirləri evdə, küçədə, bazarda ələ keçirib maşınlarla dolduraraq dəmir yol stansiyalarına gətirir, oradan da naməlum tərəfə aparırdılar. Təkcə o gün həbsdə olan 65 azəri də qatılmaqla 800 nəfər mühacir tutuldu. Şahidlərin bildirdiyinə görə RSFSR-in İrandakı konsulu Təbriz stansiyasında oturub prosesə özü nəzarət edirdi." (62. səh.55) - dəlilləri beynəlxalq diplomatik qanunlara məhəl qoyulmadığını təsdiqləyir. NKVD-nin yaratdığı cəza mexanizminin nəinki ölkənin daxilində hətta xaricində belə arzuolunmaz kəsləri asanlıqla aradan götürə bilməsi totalitarizmdən doğan terrorun beynəlxalq miqyasda belə demokratiyaya qarşı təhlükə mənbəyinə çevrildiyini sübut edir.

Şübhəsiz ki, Qərbin və təcridən dünyada demokratiyanın təminatı funksiyasını üzərinə götürən ABS-in iqtisadi maraqları Şərq siyasətində müşahidə mövqeyində durmağa sövq edirdi. Belə ki, iri inhisarların güclü xammal mənbəyi olan ölkələrdə demokratlarla deyil, avtoritar liderlərlə daha asan dil tapa bilmələri bu dövlətlərin xarici siyasətinə də təsir göstərirdi. Belə bir tarixi şəraitdə istiqalyyətinə qazanmış islam ölkələrinin kral İbn Səud, Rza xan kimi rəhbərləri ölkələrinin gələcək taleyini ənənəvi Şərq üsul-idarəsi üzrə yalnız oğlanlarına etibar etsələr də, Mustafa Kamal son vəsiyyətində özünün torpaq sahəsini, təsərrüfatını və əmlakını da yeganə varisi olan dövlətinə miras qoyaraq Türkiyədə xalqçılıqdan keçib gələn demokratiyanın təməl prinsiplərini qorumaqla qazandığı Atatürk adına sədaqətini sübut etdi.

Dünyaya meydan oxuyan totalitar rejimlər

Nəinki beynəlxalq qanunlara, səmavi kitablara da məhəl qoymayan sovet totalitar rejimi məscidləri, kilsələri dağıdaraq ibadətə məşğul olanları təqib etməklə yanaşı, ateizmin təbliğlə bərabər, özünün canlı bütələrini də yaradırdı. Konkret insan, onun psixoloji problemləri, adamların bir-birilə və cəmiyyətlə münasibətləri totalitarizmi maaraqlandırmırdı. Sosializm dövrü insan münasibətləri baxımından ibtidai icma quruluşuna yaxın olduğundan mövcud siyasət və qanunlara xidmət edən sənət şəxsiyyətlərin deyil, icmanın, kolxozun, briqadanın mənafeyini qoruyurdu. Konkret adam yox idi, kütlə var idi. Hər bir adam isə sadəcə olaraq bu kütlənin zərrəciyi idi. "Zərrəcik"lərin fəaliyyəti isə daimi nəzarət altında saxlanılırdı. Normal insani münasibətlər - şəxsi mənafe, şəxsi dostluq, şəxsi sevgi: pozğunluq, əcaiblik patoloji hal sayılırdı. Kütlənin bir zərrəciyi olan hər kəs şəxsiyyət, insan kimi yox, zərrəciklərin arasından seçilmiş nəzarətçi-robot kimi təqdim olunurdu. Nəzarətçi-robot din xadimlərinin və qolçomaqların fiziki cəhətdən məhv olunmasında fəal iştirak edir və şəxsiyyət - fərd olmadığı üçün heç bir insani, etik-əxlaqi, başlıcası isə hüquqi məsuliyyət daşımırdı. O, öz fəaliyyətilə həyata, yüksək amallara deyil, ölümə, şər qüvvələrə xidmət edirdi. Faciəvilik burasındadır ki, o, kütlənin, ictimaiyyətin mənafeyini qoruyan qəhrəmana çevrilir, ədəbiyyat və sənət isə onu tərənnüm edirdi. Demokratiyanın Jan Jak Russonun "bütün sosial ədalətsizliklərin səbəbi olan özəl mülkiyyətdən könüllü imtina etmə" prinsipi məcburi, zorakı şəkildə və kütləvi qaydada həyata keçirilirdi. ÜİK(b)P-nin 1927-ci ilin dekabrında keçirilən XV qurultayında birinci beşillik və "Kənddə iş haqqında" qəbul ediyi qərara görə Leninin kooperasiya planı əsasında kolxozların yaradılması partiyaya qarşısında vacib vəzifə kimi qoyularaq varlı kəndlilərin, qolçomaqların bir sinif kimi ləğvi dövlət miqyasında rəsmiləşdirildi. Partiyanın mərkəzi və yerlərdəki qəzetləri bu işdə yaxından iştirak edirdilər. "Qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etmək günün vacib məsələsidir!" kimi başlıqlar iri hərflərlə birinci səhifələrdə çap olunurdu. Həmin başlıqlardan ruhlanan

inqilabçı bolşeviklər həvəslə yerlərdə qolçomaqlarla mübarizə aparırdılar. Bu illər ərzində saysız-hesabsız ruhanilər, ziyalılar və digər intellektual qüvvələr qolçomaq damğası ilə məhv edilmişdi. Kolxozların yaradılması prosesində dözülməz zorakılıq halları baş alıb gedirdi. 20 mart 1930-cu il AKBP-nin plenumunun materiallarında bu prosesi izləmək mümkündür.

21 aprel 1931-ci il 110 sayılı "Vışka" qəzetindəki: "Dairələrdən aldığımız məlumata görə, baş kolxoz idarəmiz yerlərə tapşırıq göndərərək kəndlərdə nə varsa - xoruz, toyuq, arıların belə ictimailəşdirilməsi və kollektivləşdirilməsini təklif etmişdir. Yerlərdə, hətta, stəkan-nəlbəkilər də kollektivləşdirilir." (255) kimi faktlar Partiyasının ifratçı qanun və qərarlarının eybəcər halda həyata keçirilməsini əyani nümayiş etdirir.

Okeanın o tayında, demokratik dəyərlərin dayağı olan ABŞ-da baş verərək Qərbdə də sirayət edən iqtisadi böhranın yaratdığı yoxsulluğun cəmiyyətdə vətəndaşı sakinə çevirməklə azqala demokratiyanın təməlini sarsıdacağı bir ərəfədə Avroasiya məkanında totalitar dövlətlərin formalaşması sionizm ətrafında birləşən yəhudilərin özlərinin tarixi vətəni saydıqları Yaxın Şərqdə yenidən məskunlaşmaq imkanını reallaşdırmaq üçün təkən oldu.

1932-ci ildən başlayaraq dörd il ərzində, hələ 1909-cu ildə villa qəsəbələri salınan Fələstinə köç edərək ümumi əhalinin 30 faizini təşkil edən 140000 yəhudi ölkənin ən böyük şəhərlərindən birinə çevrilən Tel-Əvivin yeganə sakinləri oldular. Torpaqların xarici vətəndaşlara belə satılmasına imkan verən Fələstin qanunvericiliyindəki boşluq hesabına ayrı-ayrı şəxslər və yəhudi xeyriyyə cəmiyyətləri çox ucuz qiymətə məhsuldar ərazilərə sahib çıxdılar. Keçmişin üç istilasından fərqli olaraq xristian təəssübkeşliyi sayəsində hüquqi və iqtisadi status qazanan yəhudilər təcridən sahil torpaqlarına və limanlara yiyələndilər. Avropada və xüsusən faşist Almaniyasında baş verən hərbi-siyasi vəziyyət yəhudi sionizminin səfərbərliyinə şərait yaratdı. Yəhudilərin yenidən geri, Avropaya qayıdacaqlarına inanaraq sionizmi ciddi qəbul etməyənlər əbəllər xilas yolunu əməli fəaliyyətdə deyil, səmavi qanunlarda axtarırdılar. Demokratik idarəçilik institutlarına malik yəhudilərin beynəlxalq təşkilatların qətnamələrinə məhəl qoymadan süstlük və ətəlet girdabına yuvarlanan ərəblərin torpaqlarına sahib çıxmaları İsrailin

yararının müəkkəbliyini səciyyələndirir. Belə ki, islam dünyasında Qərbin dəstəklədiyi növbəti səlib yürüşünün başlanğıcı hesab olunan bu prosesi tarixi vətəne dönüşü əldə dəstəvuz tutan əks tərəf demokratiyanın Şərqə ixracı kimi bəyan etdi.

1933-cü ildə Birinci Dünya Müharibəsi nəticəsində 28-ci prezident, demokrat Tomas Vudro Vilsonun iqtisadi islahatlarının yarımçıq qalması səbəbindən ABŞ-da yaranan böhranın son həddə çatdığı bir məqamda baş verənləri dəqiq dəyərləndirən 32-ci prezident, demokrat Franklin Delano Ruzveltin hakimiyyətə gəlməsi səmərəli nəticə verdi.

Müzakirələr nəticəsində ümumi rəyə gəlmək qabiliyyətinə malik "düşünən beyin mərkəzi" adlanan Kolumbiya Universitetinin professorlarından ibarət komandanı idarə edən, söz və iş birliyi ilə seçilən prezidentin islahat planı orta və xırda biznesin formalaşmasına xidmət etdi. Mütəşəkkil dəstələrlə kənd yerlərində yaradılan əmək düşərgələrinə göndərilən gənclərin nisbətən yüngül iş müqabilində müvafiq ödəmələrlə təmin olunmaları sosial partlayışın qarşısını qismən də olsa əla bildi. 23 may 1933-cü ildə yaranan "Fövqəladə federal yardım idarəsi" ştatlara dotasiyalar ayırmaqla yanaşı, irimiqyaslı ictimai işlərin həyata keçirilməsi ilə məşğul oldu və təcridən qocalığa və işsizliyə görə sosial sığortanın tətbiq edil-məsilə bazar səbətinin formalaşması kimi vacib iqtisadi məsələ həllini tapdı.

Ölkənin istehsal qüvvəsinin yarısından çoxunu təmsil edən iki yüz nəhəng korporasiyaya sahib olaraq real hakimiyyəti əlində saxlamaqla əmtəyə əhalinin alıcılıq imkanından yüksək qiymətlər qoyub cəmiyyətin üçdə birinin evsizliyini, işsizliyini, yoxsulluğunu meydana gətirən iqtisadi böhranın əsas səbəkarları sayılan oliqarxlara və inhisara qarşı barışmaz mövqedə duran prezident F.D.Ruzvelt on iki illik hakimiyyəti dövründə ilk növbədə hər bir sadə vətəndaşın haqqı olan sağlam bazar rəqabətini önə çəkdi. Monopoliyada cəmləşən iri korporasiyalardan alınan vergini 80 faizə qaldırmaqla maliyyə bazarında cirkli pul mənbələrini cəzalandıran prezident cəmiyyətin orta təbəqəsinə mənsub olub düzgün çalışmaqla büdcəni formalaşdıran çoxsaylı iş sahiblərinə güzəştlər tətbiq etdi və beləliklə, kapitalist dövlətini yenidən xalq hakimiyyətinə qaytardı.

10 dekabr 1933-cü ildə totalitarizmin tüğyan etdiyi sovetlər ölkəsində hakimiyyət kürsüsündə R.Q.Rubeni əvəzləyərək Azərbaycan rəhbərlik etməyə başlayan Mir Cəfər Bağrovun ətrafında toplaşan daşnaq ideyalı məmurların hansı repressiya imkanlarına malik olmalarını NKVD-nin əlli bir rayon şöbələrinin otuz birinə erməninin rəhbərlik etməsi ilə təsəvvürə gətirmək olar. Hələlik isə tufanqabağı sakitlik mühitində mərkəzləşmiş ideologiya eynilə faşist Almaniyasında olduğu kimi totalitarizmin təbəssümü sayılan yubileylərin və kütləvi bayram tədbirlərinin həyata keçirilməsinə, insanların məskunlaşması üçün deyil, gələcək kommunizmə xidmət göstərmələri üçün nəhəng muzeylərin, dövlət idarələrinin yerləşəcəyi hündür tağlı binaların tikintisinə üstünlük verirdi.

Avroasiya məkanını zəbt etməkdə olub bütün dinlərlə bərabər, demokratik dəyərləri də inkar edən faşizm millətçiliyi və marksizm-kosmopolitizminin yaratdığı totalitarizm milyonlarla insan taleyi üzərinə qara pərdə çəkirdi. Hakimiyyətə gələrkən özünün siyasi rəqiblərini aradan qaldırmaq üçün 19 başkəsən qurğu - gilyotina hazırladan, 1935-ci ildən tarixi vətənlərində daha fəal cəmləşən yəhudilərin ikinci dərəcəli vətəndaş olduğunu rəsmiləşdirən Adolf Hitlerin islam şərqində özünə müttəfiqlər axtarması təbii idi.

17 yanvar 1935-ci ildə Türkiyə səfərindən qayıdan Rza şahın keçirdiyi mədəni tədbirdə onun xanımı və qızları başda olmaqla bütün yüksək vəzifəli məmurları müşayiət edən qadınların örtüksüz iştirakı daxili siyasət naminə özünü ruhani kimi göstərən dövlət rəhbərinin yeni kursunun nümayişi oldu. Və həmin vaxtda ölkə daxilində siyasətə meyilli ruhaniləri təqib edən Rza şahın iradəsiylə Türkiyə və bir neçə ərəb ölkələrinin ardınca İran da Almaniya ilə diplomatik münasibətlərə və iş birliklərinə üstünlük verdi.

Həmin ərəfədə çarizmin müstəmləkə siyasətini davam etdirən bolşevizm, milli və islami dəyərlərə qarşı barışmaz mövqedə duran stalinizm ən yaxşı ziyalılarımızı həmin prinsipləri öne çəkdiqləri üçün cismani məhv edirdi. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə tək-cə şair-publisist, ədəbiyyatşünas-alim Əliabbas Müznibin (Əhmədov) başına gətirilənləri nəzərdən keçirməklə düşüncəli ziyalılara qarşı cəza mexanizminin dəyişmədiyini görmək mümkündür. Professor İ.Ağ-ayevin göstərdiyi kimi: "Ə.Müznib həyatı boyu öz ictimai ideallarına görə üç dəfə müxtəlif vaxtlarda cəzaya məhkum olunmuşdur.

Birinci dəfə 1912-ci ildə çar hökuməti onu xalq milli-azadlıq qiyamına çağırılar sırasında Sibire ömürlük sürgün etmişdir. O, 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin üç yüz illik yubileyi münasibətilə əfvi-ümumiyyəyə düşmüşdür. İkinci dəfə Ə.Müznib 1914-cü ildə dini-fanatizmi tənqid etməsi üstündə Bakı ruhanilərindən şeyx Qəninin ölüm fitvasına məruz qalmışdır. Ə.Müznib üçüncü ağır cəza hökmünə 1937-ci ildə düşər olmuşdur." (7. səh.4). Əliabbas Müznibə qarşı 1936-cı ilin dekabrından başlayıb yarım il davam edən istintaq işini təhlil edən tədqiqatçı C.Qasımovun yazdığı kimi: "İttihammədə göstərilirdi ki, Əliabbas Əhmədov burjuva-millətçi qəzet və jurnallarda panislamist ideyalar təbliğ etmiş və bolşevizmə əleyhinə iş aparmışdır. Öz əsərlərində və şerlərində 26 Bakı komissarlarına, xüsusilə də, yoldaş Şaumyana böhtan atmış, türk-Osmanlı qoşunlarının Bakıya soxulmasını, oranı zəbt etməsini tərifi-lənmiş və onları Azərbaycan xalqının xilaskarı adlandırmışdır." (79. səh. 169). 1918-ci ildə Ə.Müznib "Hüriyyət qəhrəmanı, Ədirnə fətəhi və Dardanel müdafiə" epigrafi ilə yazdığı "Qazi Ənvər paşa" şerində Bakını daşnak-bolşevik qırğınına məruz qoymuş Şaumyanı qaçmağa məcbur edən "türk elinin qüvvəti", xilaskar ordu komandanı şərəfinə söylədiyi: "Türkün qolu, türkün gücü, türkün qılıncı-ısan, Binlər yaşa bu şan ilə, ey sevgili Ənvər."- sözlərinə görə cəzalandırılı. Cəlal Qasımovun "Repressiyadan deportasiyaya doğru" kitabındakı: "Bu əsərinə görə Ə.Müznibi istintaq zamanı çox sorğu-sual etmişdilər və burada təəcüb doğura biləcək bir şey yoxdur. Həmin illərdə "türk qoxuyan" hər şeyə görə cavab verməli idin. Burada məqsəd türk anlayışını və türklə bağlı olan hər şeyi unudurmaq idi. Heç təsadüfi deyildir ki, azərbaycanlıların yaddaşından milliyətcə türk olduqlarını da silməyə çalışmışdılar. Ona görə də 30-cu illərdə "türk" və "islam" qoxusu gələn hər bir əsər məhv edilirdi." (79. səh.176) - fikirləri reallığı əks etdirir.

4 iyun 1937-ci ildə ruhani ailəsində böyüyərək islamın mənəvi dəyərlərinə yiyələnmiş, 1909-cu ildə İstanbul Universitetini bitirərək türkcüliyə yaxından bələd olmuş, ədəbiyyatımızda romantizmin banilərindən biri, "Peyğəmbər" və "Topal Teymur" mənzum pyeslərdə dini və milli ideyaları bəcərən 55 yaşlı Hüseyn Cavidin (1882-1941) həbsi ideoloji barışmazlığı əks etdirir. Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra da romantizm ictimai üslubunda yara-

dıcılığını davam etdirən Hüseyn Cavidin oxuculara dərin təsir göstərsə də, siyasi rəhbərliyi narahət edən "Topal Teymur" və "Peyğəmbər" pyesləri barədə M.Ə. Rəsulzadənin "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində yazdığı: "Öncə oynanılmasına icazə verilən "Topal Teymur" tamaşaçıları həyəcana gətirir. Dövlət teatrında pyes bir neçə dəfə oynanır. Əhali türklüyün ümumi qəhrəmanı kimi Teymur ləngdən fəvqələdə məmnun, coşğun olur. Məsələni sonradan başa düşən bolşeviklər pyesin göstərilməsini qadağan edirlər. "Sovet çöhrəyini yediyi halda tarixin panturanist tiplərini idealizə etməyə cəsarət edən" şairə qarşı sovet tənqidçiləri atəş püskürürdülər. "Topal Teymur" müəllifinə uzun zaman hiddətlənmiş hökumətin şiddətli cəzalarına qatlanmaq lazım gəlir. Onu sıxışdırırlar, qəzet sütunlarında tənqid edirlər. Şairin ikinci əsəri nisbətən daha yaxşı qarşılanır. Lakin "Peyğəmbər" mənzuməsində də bolşevik məzhəbli marksizm əqidəçiliyi burada da az "küfr" tapmışdı." (123. səh. 62.) - fikirləri baş verənləri dolğun şəkildə göstərir.

Sovet repressiya mexanizmi insanları nəinki əqidəsinə və ya mənsub olduğu, düşmən hesab edilən zümrəsinə, yaxud dediyi fikrə, sözə, həтта naməlum qalan şəxslərə görə məhkəməsiz-filansız ölümə məhkum edə bilərdi.

Ölüm hökmündən qurtula bilmiş günahsız dustaqların əməyi hesabına şaxtalı Sibir meşələrinin kəsilməsilə real problemlərdən qaçılan, kobud, fiziki əməyi etalonlaşdıran sovetlər ölkəsinin nəhəng tikililəri ucaldılır, susuz səhralardan dəmir yolları çəkilir, su elektrik stansiyaları kimi nəhəng sosialist obyektləri yaradılırdı. Real həyatlarında şəxsi mənafeyə, fərdi təsərrüfata yer olmayan, özləri deyil, cəmiyyət üçün çalışsan adi sovet adamları repressiyalardan qaça bildikləri üçün zəhməti toy-bayram kimi qəbul edirdilər. Şəxsi mənafeyi ümumiliyin, kütlənin mənafeyinə qurban verilən bu adamlara ağır zəhmət müqabilində təqdim olunan mükafatlar hər hansı bir qiymətli bəzək əşyası və yaxud pul deyil, keçici qırmızı bayraqlar, orden və medallar olurdu. Sərhədlərin qapalı olması səbəbindən miqrasiya hüququndan məhrum əhali informasiyasız cəmiyyətdə insan azadlığının bərqərar olacağı uzaq gələcəyi gözləyirdi. İnsanlara dünyanın istənilən ölkəsində müstəqil

yaşamaq imkanı verən miqrasiya hüququnu isə ən yüksək hakimiyyət dairələri həll edirdi.

Yırmıncı əsrin birinci yarısında böyük işğalçı dövlətlərin Şərqdə məğlubiyyəti demokratik dəyərlərə arxalanmayan texniki tərəqqinin islamın mənəvi gücünə uduzmasıydı. Böyük dövlətlərin işğalçı siyasətlərinə qarşı inqilabın nəticəsi olaraq Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, İraq və Suriya kimi ölkələrin müstəqillik əldə etmələri Şərqi qazancı olsa da, islam və demokratiyanın vəhdət tapmaması bu ölkələrin bir çoxunda avtoritarlığın və anarxiyanın tədricən qaytarılmasına səbəb oldu. Məsələn, Rza şahın İrandakı islahatları başa çatdırma bilməməsi fars millətçiliyinin təzahürünə çevrilərək Mustafa Kamal Atatürkün yaratdığı demokratik dövlətdən fərqli bir yol cızdı. Lakin Atatürkün yaratdığı dövlətin də tam qüsuruz olmadığı jurnalist kimi peşəkarklığı Mustafa Kamal tərəfindən qəbul edilən, "Hakimiyyəti-milliyə" qəzetinin baş redaktoru, "Anadolu" agentliyinin yaradıcısı, direktoru, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Qarsdan deputatı, Ankara Universitetinin professoru, "Konstitusiya hüququ" dərsliyini yazan və bu fənni tədris edən Ə. Ağaoğlunun nəzərindən qəçmür. Demokratik dəyərlərə xidmət göstərsə də, firqə oyunlarına cəlb edilən Əhməd bəyin "Sərbəst firqə xatirələri" əsərində yazdığı: "Bizdə cümhuriyyətdən ən uzaq bir nişanə də yoxdur. Bizdəki rejim tam mənası ilə ən şiddətli diktatorluqdur ki, bunu da hamı bilir. Lakin buna baxmayaraq hamı hüriyyətdən, cümhuriyyətdən bəhs edir, hər kəs sərbəst cümhuriyyət olduğunu söyləyir, iddia edir. Bu elə qarşılıqlı aldatmadır ki, məmləkətin bir ucundan o biri ucuna kimi davam edərək gedir. Ortada nə inanan var, nə inam! Beyin boşluğu, ürək boşluğu, ruhi boşluq içərisində boş bir varlıq yuvarlanıb sürünür. ...Ah! Şərqi bu riyakarlığı! Sözlərin altında gizlənərək vahiməni mövcud, xəyalı gerçək kimi göstərməkdən çəkinməmək." (84. səh. 42) - kimi üsyanı siyasi rəqiblər və həтта, xilaskarlıq missiyasına görə kütlənin sitayiş etdiyi Atatürkün özü tərəfindən belə təftişçilik kimi dəyərləndirilirdi. Elə həmin əsərdə Ə. Ağaoğlunun fransız müxbirin adından yazdığı: "Bir məmləkətdə müxtəlif firqələrin və müxtəlif cərəyanların yaşaya bilmələri üçün o məmləkətdə ədalət hissini inkişafı vacibdir. Sizin məmləkətdə isə bu hissini varlığına inanmıram. Mən küçədə vətəndaşlarımızı

polisın döyüyunü və buna qarşı əksəriyyətin tamaşa etdiyini gördüm. Belə bir məmləkətdə iki fırqə yan-yana yaşaya bilməz." (84. səh. 113) - fikrlərinin qəti qənaət kimi zamanında yazılı şəkildə meydana çıxması isə demokratiyanın bel sütünü olan azad fikrin və sözün təsdiqidir.

Lakin Atatürkün başçılıq etdiyi Cümhuriyyət Xalq Partiyası ilə müxalif olan yeni bir partiyanın yaradılması diktatura istiqamətini demokratiyaya yönəltmək missiyası daşısa da, səmərəli nəticə vermədi. Professor V.Quliyevin yazdığı: "Tək partiyalılığın respublika şəraitində belə son nəticədə diktaturaya apardığını gören Atatürk Amerika modeli ilə hərəkət etmək, rejimin əsaslarını qorumaq şərti ilə bir-birinə qarşı dayanan və bir-birinin fəaliyyətini nəzarət altında saxlayan, hakimiyyətdən sui-istifadə hallarına yol verməyən iki partiya qurmaq istəyirdi. Lakin həmin partiya kütlələrin siyasi şüurluğu və iradəsilə "aşağıdan" deyil, xüsusi tapşırıqla, kabinet şəraitində "yuxarıdan" yaradıldığından onun məhvə məhkumluğu göz önündə idi." (84. səh. 43) - fikirləri dövrün reallığını əks etdirir. Lakin bəşəriyyətin üzleşdiyi dünya müharibəsi kimi global problemlər savadlı, mütərəqqi mühit tələb edən demokratik dəyərləri də arxa plana atmaqla daha geniş kütlələrə ünvanlana bilən dini dəyərləri önə çəkdi.

5 avqust 1937-ci ildə həyata keçirilən kütləvi cəza tədbirlərinin gedişini yoxlamaq üçün Bakıya gələrək M.C.Bağirovun millətçi nərimanovçuları müdafiə etməsi faktlarını araşdıran SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarının müavini A.Litvinin respublika rəhbərinin Stalinə teleqramından sonra geriye çağırılması Moskvadakı partiya və hökumət nümayəndələrinin Azərbaycandakı səfərlərində özlərini ehtiyatı aparmalarına işarə oldu. Beləliklə, elə həmin il Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Aqasi Xancyanı kabinetində güllələyən L.Beriya ilə dostluq M.C.Bağirovun karına gəldi, A.Mikoyanın dostu olan A.Litvin isə bir il sonra Xalq Daxili İşlər Komissarın N.Yejovla birgə güllələndi.

12 dekabr 1937-ci ildə Müsavat partiyasının üzvü və onun orqanı sayılan "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru olmaqda günahlandırılan, həmin ilin 30 aprelində yaradıcılığının incisi "Koroğlu" operasının premyerası keçirilən Üzeyir bəy Hacıbəyov məhz M.C.Bağirovun sayəsində Naxçıvan seçki dairəsindən SSRİ Ali

Sovetinə deputat seçilərək repressiyadan xilas oldu və yalnız əlli iki yaşında əsərlərini ifa edən sənətcilərin çoxdan qazandıqları mükafatlar və təltiflərə layiq görüldü. (Yeri gəlmişkən Dmitriy Şostakoviç və Sergey Prokofyev kimi bəstəkarlar belə suxarı dolu zənbillərini illərlə hazır saxlasalar da, sonradan məlum olduğu kimi digər sənət sahiblərindən fərqli olaraq Stalin bu sahənin adamlarına toxunmamışdı. A.D.) Həmin ildə ərşəyə gələn digər səhnə hadisəsi "Vaqif" pyesinin, artıq dillərdə gəzən "Azərbaycan" şerinin müəllifi, "əksinqilabçı", "pantürkist" şair Səməd Vurğun partiya, hökumət və Stalini vəsf etməklə bəraətlə birgə mükafatlar və təltiflər qazansa da, peyğəmbər nəslindən olan respublika rəhbərinin ölkə başçıların ailə üzvlərinin belə repressiyaya məruz qaldıqları totalitar rejimdə nəinki digər ziyalıların, heç məşhur din xadimlərinin belə müdafiəsinə gücü çatmırdı.

13 fevral 1938-ci ildə Mərdəkan kəndindəki evində həbs edilən, sovetləşmə günündən, din xadimi olduğuna görə seçki hüququndan məhrum olunmuş 83 yaşlı dinşünas-alim, "Səlib müharibələri" adlı kitabın müəllifi, keçmiş Bakı quberniyasının qazısı Mir Məmmədkerim Mir Cəfərzadə akademik Ziya Bünyadovun yazdığı kimi mənzilində: "39 ədəd antisovet Quran" (23. səh. 274) tapıldığına, əhali arasındakı söhbətlərdə ölümlərin şəriət qanunları ilə dəfəsinə qoyulan qadağaya etirazına və aparılan seçkilərin saxtallığını bildirdiyinə görə Azərbaycan SSR Fövqəladə Üçlüyünün qərarı ilə güllələnməyə məhkum edilir.

10 noyabr 1938-ci ildə Atatürkün vəfatından sonra hələ də Birinci Dünya Müharibəsinin dağıntılarını tam bərpa etməmiş Türkiyədə hər hansı bir qarşıdurmaya imkan verilmədən prezident seçilən Cümhuriyyət Xalq Partiyasının başçısı İsmət İnönü silahdaşı və sələfinin ölkənin quruculuğu işindəki fəaliyyətini olduqca gərgin tarixi şəraitdə davam etdirməli oldu. Xüsusən sovetlərin müdaxiləsinin hər an gözlənilməli bir şəraitdə iqtisadiyyatın yenidən qurulması üçün hökumətə verilən səlahiyyətlər öz sərəməsinə tam göstərmədiyindən iqtisadi böhranın qarşısı avtoritarlığa xas zor gücünə alınsa da, dövrün diqtəsi ilə yaranan təkpartiyalı sistemdə belə demokratiyanın təməl prinsipləri qismən də olsa qoruna bilər. Ölkənin kənd əhalisi arasında "köy institutları" hesabına təhsil

proqramlarının yerinə yetirilməsi isə sakinin vətəndaşa çevrilməsi prosesində müstəsna rol oynayır.

1 sentyabr 1939-cu ildə faşist Almaniyasının Polşaya soxulması ilə başlanan İkinci Dünya Müharibəsi iki imperialist koalisiyanın qarşuduması kimi qlobal ziddiyyət yaratdı. Faşist ideologiyalı Almaniya və İtaliyanın millitarist Yaponiya ilə müttəfiqliyi SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya kimi dövlətlərin antihitler müdafiə koalisiyası ilə üzleşdi. Beləliklə, əsrin qırxıncı illərində bəşəriyyətin qarşılaşdığı, millətçiliyin qatı təzahürü olan faşizm təhlükəsi sonradan bu koalisiyaya qoşulan əlli dövlətin birliyi hesabına tədricən aradan qaldırıldı.

10 may 1940-cı ildə hərbi dəniz nazirindən baş nazir postuna qədər yüksələn, V.Q.Truxanovskinin göstərdiyi kimi: "Axır ki, mən bütün məsələlərə dair əmr vermək imkanı qazandım! Mənim bütün keçmişim bu məqama, bu sınağa hazırlıq idi!" (228. səh.320)-dəyə riqəqlə özünü bəxti gətirənlərdən sayan Uinston Çörçill şər qüvvələr hesab etdiyi faşizm və kommunizmi qarşılaşdırmaqla az itgiler hesabına bəşəriyyətin, təhlükəli bələdan xilası yollarını aramağa başladı. Məhz bu avantürist məqsədlə dünyada baş verənləri sağlam təfəkkürlə araşdırmaq iqtidarına malik Franklin Ruzveltə danışıqlara girən Çörçill İngiltərə Kəşfiyyat Mərkəzi ilə Amerika Federal Təhqiqatlar Bürosunun qüvvələrinin səfərbərliyinə nail olmaqla faşistləri kommunistlərin "gözlənilən" hücumunu qabaqlamağa təhrik edir. Müharibə illərində Franklin Ruzveltin yazı masası üzərindəki "dodaqlarında siqar tütüülənən Çörçillin kiçik büstü"nin qorunması yaradıcı avantüranın alqışlandığını təsdiqləyir. Və beləliklə, "soyuq müharibə"nin eskizlərinin nə zamandan cızıldığı aydınlaşır.

14 iyun 1940-cı ildə almanların Fransaya hücumundan iki gün sonra hakimiyyətə gətirilən marşal A.F.Petenin ölkənin xilası naminə imza atdığı təslimçilik aktına qarşı çıxan, Birinci Dünya Müharibəsi meydanlarında vuruşmuş, əsir düşmüş, otuzuncu illərdə ənənəvi fransız millətçiliyinin və güclü icra hakimiyyətinin tərəfdarı olduğunu göstərmiş Şarl de Qoll (1890-1970) özünün siyasi kapitalını topladı. 18 iyun 1940-cı ildə London radiosu ilə çıxış edən general Şarl de Qoll həmvətənlərini "Azad Fransa" birliyinə qoşulmağa çağırmaqla döyüşlərdə deyil, siyasi meydanda rəqiblə-

rini məğlub etdi. Əslində fransız müstəmləkəsində olan Çad, Konqo, Ubanqi-Şari, Qabon, Kamerun və digər ölkələrin "Azad Fransa" birliyinə qoşulmaları Almaniya ilə müharibədə əhəmiyyətsiz olsa da, siyasi cəhətdən təmtəraqlı görünürdü. Sonradan həmin dövrün beynəlxalq siyasətini memuarlarında şərh edən Şarl de Qoll vəziyyəti: "Bəzi dairələr Hitlerdən çox Stalini düşmən hesab edirdilər. Onları Almaniyani cəzalandırmaqdan daha çox Filandiyanın köməkliliyə, Bakını bombalamaqla, yaxud da İstanbulla desant çıxartmaqla Rusiyaya zərbə endirmək məsələsi narahat edirdi." (235. səh.61) - kimi dəyərləndirirdi.

1 aprel 1941-ci ildə on il ərzində Xalq, Milli Demokrat, Liberal, Milli İstiqlal kimi siyasi partiyaların və seçki qanununun formalaşmaqla olduğu İraqda baş tutan çevriliş ingilis-fransız işğaldan cana doymuş ərəb dünyasının müstəmləkə zülmündən qurtulmaqla naminə dünyada yeni hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilən faşizm meylinin təzahürü olsa da, Böyük Britaniya qoşunlarının ölkəni tutması Stalini solçu kürd separatizmini dəstəkləməyə təhrik etdi.

1941-ci ilin avqustunda SSRİ və Böyük Britaniyanın birləşmiş qoşunlarının İrana müdaxiləsi müharibənin ilk aylarından Almaniyanın nüfuz dairəsində olan Rza şah hakimiyyətinin irtica rejiminin iflasına səbəb oldu. Cənubi Afrika İttifaqında ingilislərin nəzarətində olan Rza şahı İran körfəzi ilə Qafqazı birləşdirən yollara hərbi nəzarət edən SSRİ və Böyük Britaniyanın razılığı ilə onun oğlu Məhəmməd Rza şah (1919-1980) əvəz etsə də, əsas hakimiyyət sərbəstlik qazanmış müxtəlif siyasi qüvvələri təmsil edən məclisin əlində idi. Ölkənin dövlət xəzinəsindəki 14,5 ton qızılı mənimişmiş sovet ordusunun dəstəyi ilə söz sahibinə çevrilən İran Kommunist Partiyasının varisi Xalq Partiyası (Tudə) monarxiyanın daha da məhdudlaşdırılması, demokratik və sosial islahatların keçirilməsi yolunda əhali arasında geniş təbliğat işi aparırdı. Belə bir şərait siyasi fəaliyyətinə görə on il həbsxanada yatmış peşəkar jur-nalist Seyid Cəfər Pişəvərinin rəhbərliyi ilə yaradılan Azərbaycan Demokratik Partiyasının qurduğu milli hakimiyyətin ilkin mərhələsinin formalaşmasına səbəb oldu. Əsl niyyəti marksist ideyaları Şərqə yeritmək olsa da, Qafqazda bütöv Azərbaycan görmək istəməyən Stalinin bu məsələdə gözləmə mövqeyi tutması milli hakimiyyətin gələcək taleyini həll etdi.

5 may 1942-ci ildə Suriya və Livana nəzarət üstündə münaqişələrin səngimədiyini bir şəraitdə ingilislərin guya yapon işğalı gözlənilən Madaqaskara qoşun çıxarmalarından hiddətlənən De Qoll fransızlara gələcəkdə ərazilərə müdaxilə olunarsa İngiltərə və ABŞ-la əlaqələrə son qoyulacağı barədə bəyanat verir. Beş gün sonra De Qolla görüşən Çörçill Madaqaskar və Somalinin fransızlarda qalacağına söz verir.

27 avqust 1942-ci ildə Almanıyanın Türkiyədəki səfiri Fon Papenlə görüşündə baş naziri Şükrü Saracoğlunun: "...bir türk olaraq Rusiyanın məğlubiyətini hərərlə arzu etdiyini və belə bir fürsətin min ildə bir dəfə ələ düşəcəyini, lakin bir baş nazir kimi və ölkənin maraqları baxımından Türkiyənin qəti bitərəflik siyasəti yürütməsinin zəruri olduğuna inandığını bildirmişdir." (119. səh.67) – fikirlərinə istinad edən tədqiqatçı Rafiq bəy İsmayıl ölkədə Atatürkün ideyalarına sədaqəti göstərin faktı önə çəkir.

31 oktyabr 1942-ci ildə keçirilən məhkəmənin qərarı ilə Azərbaycanı Sovet hakimiyyəti əvəzinə Mustafa Kamal Atatürkün yaratdığı Türkiyə modelli demokratik dövlət qurmağı təklif edən əkkiz tələbədən Süleyman İskəndərov, Ələsgər Tağıyev, Məmməd Hüseyin Rzayevin güllələnməyə, Çingiz Mustafayev, Hüseyin Ağayev, Ağa Məmmədov, Saleh Rzayev, Zaman Mehdiyevin isə on il həbs cəzasına məhkum edilmələri ağır müharibə illərində belə demokratiya yolunda qurbanların verdiyini təsdiqləyir.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində on bir saatlıq iş rejimində ölkəyə 75 milyon ton neft verməklə ordunun yanacaq tələbatının 70 faizdən çoxunu ödəsə də, kütləvi sürgün təhlükəsi ilə üzləşən azərbaycanlıları, bu fəlakətdən yaralanıb hospitalda yatan böyük oğlu, hərbi təyyarəçi Cahangiri yenidən cəbhəyə göndərən M.C.Bağirovun yaratdığı milli diviziyalarımızın da iştirak etdikləri Qafqaz və Stalinqrad qələbələri xilas etdi. Beləliklə, xalqını fitnəkar bir xatadan xilas edə bilən M.C.Bağirovun müharibənin ən ağır illərində "Arşın mal alan"nın ekranlaşdırılmasına nail olması, əsərlərində azərbaycançılığın musiqi ekvivalentini yaradan dahi bəstəkar Üzeyir bəyin 60 illik yubileyinin keçirilməsi barədə öncədən qərar verməsi onun milli təəssübkeşliyini bir daha təsdiqləyir.

14 yanvar 1943-cü ildə Şimali Afrikanın müsəlman ölkələrinin də gələcək taleyini həll etmək məqsədi ilə Mərakeşin Kasablanka

liman şəhərində ABŞ, İngiltərə, Fransa görüşündə Ruzveltin barışdırdığı çoxdan kəsülü olan Çörçillə De Qoll birgə Londona qayıdirlar. Həmin ilin 30 mayından isə hələlik gizli təşkilat olan Milli Müqavimət Şurasını yaradaraq Əlcəzairdəki Müvəqqəti Hökuməti idarə etmək üçün geriye qayıdan De Qoll özünün ilk siyasi qələbəsini qazanır. Üç gündən sonra Milli Azadlıq Hərəkatı Komitəsi yaratmaqla hakimiyyət uğrunda açıq mübarizəyə qoşulan De Qoll SSRİ ilə əlaqələr qurmaq fikrinə düşür.

27 noyabr 1943-cü ildə Bakı hava limanında Mir Cəfər Bağrovun rəsmi şəkildə qarşılacağı Şarl De Qoll protokol üzrə fəxri qarovula düzülmüş əsgərlərin simasında öz ölkəsinin xilaskarlarını görərek: "Budur əbədi rus əsgəri!" (235. səh. 239.) – deyər vəcdə gəlir. Stalinqrad xarabalıqlarını seyr edib dekabrın 2-də Moskvada Stalinlə söhbətdən bir həftə sonra məxsusi paytaxta gətirilən "Normandiya-Neman" aviasiya polkunun təyyarəçilərdən əlavə, rus zabit və generallarını, o cümlədən Marşal Vasilevskini fəxri legion kavaləri ordeni və böyük zabit xaçı ilə təltif edən De Qoll üftüqdə görünən qələbəyə özünü də şərik etmək məqsədi güdür. Səma döyüşlərində müharibənin sonuna qədər cəmisi 280 düşmən təyyarəsini məhv etmiş "Normandiya-Neman" aviasiya polkunun şahinləri (halbuki əks cəbhədə təkbaşına 300-ə qədər hədəf vurmaş bir neçə faşist təyyarəçisi vardı. A.D.) burnuna barıt qoxusu dəyməmiş general Şarl De Qoll üçün siyasi əhəmiyyət daşıyırdı.

1 dekabr 1943-cü ildə SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya dövlətlərinin Tehran konfransında Stalin Türkiyənin müharibəyə cəlb olunmasını kobud şəkildə ısrar etsə də dövlət xəzinəsindən 14,5 ton qızıl mənimlədiyi İrana qarşı yumşaq mövqe seçdi. Stalin, Ruzvelt və Çörçillin Tehran konfransında imzaladıqları "İran haqqında deklarasiya" bu ölkənin müstəqilliyi naminə ərazi bütövlüyünün qorunmasına təminat versə də, hələ ki, qərardan xəbərsiz olub Sovet qoşunlarının bölgədə yaratdığı imkandan istifadə edən Seyid Cəfər Pişəverinin hakimiyyəti Milli Məclisdə təsdiqlənən qanunla azərbaycan dilinə dövlət statusu verir.

26 iyul 1944-cü ildə CAR-ın Yohannessburq şəhərində dünyasını dəyişərək İrannın Rey şəhərində dəfn olunan Rza şahın hakimiyyəti təhvil verdiyi oğlu Məhəmməd Rzanın formal üsul-idarəsi hələ ki, xaricdən idarə olunsada, o, demokratiya yolunu seçən

milli-istiqlalçıları separatçılıqda günahlandırmaq iqtidarında deyildi.

4 dekabr 1944-cü ildə Sovet İttifaqından gözlənilən hərbi müdaxilənin sovuşduğuna əmin olmayan prezident İ.İnönünün Qahirədə Balkan cəbhəsini açmaq məqsədi güdən U.Çörçill ilə görüşündə ölkəsinin müdafiəsi naminə tələb etdiyi silah-sursat təminatının miqyası Böyük Britaniyanın imkanı xaricində olduğundan Türkiyə növbəti dəfə neytrallığı qoruya bildi. Bununla belə, Atatürkdən sonra İsmət İnönü dövründə də bir neçə ay baş nazir kimi fəaliyyət göstərmiş Cəlal Bayarın müxalif ideyaları Cümhuriyyət Xalq Partiyasının daxilində əsl demokratiyaya meyli gücləndirdi.

4 fevral 1945-ci ildən bir həftə ərzində keçirilən Yalta konfransında isə qalib ölkə başçısı kimi tələblərində ısrarlı olan Stalinin Aralıq dənizinə çıxmaq üçün boğazlardan əlavə Qars və Ərdəhana addıması Ruzvelt və Çörçillə qane etmədiyindən Türkiyə üzərindəki təhlükə yenidən sovuşdu. Və beləliklə, itkisiz ötüşsə də, siyasi gərginlik içərisində yaşayan Türkiyə İkinci Dünya Müharibəsi bitməmiş ABŞ və Böyük Britaniyanın simasında yeni müttəfiqlər qazandı.

Yalta konfransından qayıdan prezident Ruzveltin kral İbn Səudla "Kuinsi" kreyserində görüşündə əl-Həsadan Aralıq dənizinə neft kəmərinin çəkilişinə razılıq əldə olunması, ABŞ-ın enerji mənbələrinə sahib olması əvəzinə Səudiyyə Ərəbistanının bölgədə hərbi-siyasi liderə çevrilməsinin müzakirəsi Böyük Britaniyanın baş naziri Çörçillin iradəsinin əksinə yaranan diplomatik əlaqələr üzərində quruldu. Beləliklə, siyasi faktora çevrilən ərəb nefti ABŞ-la Qərbdə arasında da ziddiyyətlərə səbəb olmağa başladı.

Neft gəlirləri hesabına ərəb dünyasının liderinə çevrilən Səudiyyə Ərəbistanının daxili siyasəti isə yeniləşən dünyanın siyasi-iqtisadi tələblərinə cavab verə bilməzdi. Bu ölkənin inkişaf tarixini araşdıran tədqiqatçı N.Axundovanın: "Təbiidir ki, ölkənin bu gəlirləri ilk növbədə hakim sülalənin ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edirdi. Həmin dövrdə Səudiyyə Ərəbistanı krallığı iri bir feodal malikanəsi olaraq qalırdı. Elə indinin özündə də vəziyyət çox az dəyişmişdir. Hakim sülalənin nümayəndələri bütün hakimiyyət strukturlarında geniş təmsil olunur, hökumətdə, ördü komandanlığı-

nda və digər güc strukturlarının rəhbərliyində başlıca vəzifələrin onlara məxsusluğu, yerdə qalan vəzifələrin, bütünlüklə isə yerli idarəçiliyin qəbilə-tayfa aristokratiyası arasında bölüşdürülməsi fikrimizin ən üzdə olan sübutudur." (119. səh.321) - sözlərinə onu əlavə etmək olar ki, məhz bu zümrədə yetişən gənclərin xaricdə təhsil almaqla tələb olunan peşəkarlığa yiyələnmələri feodal təfəkkürünün və əxlaqının dərinləşməsinə səbəb olsa da, bu gənclərin Qərbin demokratik dəyərlərini də əxz etmələri siyasi yeniləşmənin labüdlüyü ideyasını da zaman-zaman ortaya atırdı.

9 fevral 1945-ci ildə dostuna məktubunda Stalin haqqında tənqidi fikirlərini gizlətməyərək hərbi senzuranı həyata keçirən cəbhə əksəkşəfiyyəti tərəfindən həbs olunub məhkəməsiz hökm çıxarmaqla səkkiz il iş alan artilleriya kapitanı Aleksandr İsayeviç Soljeñitsın (1918) gələcəkdə Nobel mükafatı ilə dəyərləndiriləcək ədəbi yaradıcılığını totalitar rejimin repressiya mexanizminin məhv etdiyi milyonların acı taleyinə həsr edir.

12 aprel 1945-ci ildə F.Ruzveltin ölümündən sonra ABŞ prezidenti seçilən, kommunist sistemini polis idarəçiliyi sayan demokrat Harri Trumen (1884-1972) amerikalılar üçün hələ müharibənin tam başa çatmadığı bir məqamda, 24 iyulda Stalinə yeni, güclü bir silaha malik olduqları barədə öləri məlumat versə də, fikirlərini özünün Potsdam gündəliyində yazdığı: "Bəşər tarixində ən dəhşətli silah əldə etmişik... Bu silah Yaponiyaya qarşı elə tətbiq ediləcəkdir ki, qadınlar və uşaqlar deyil, hərbi obyektlər, əsgər və dənizçilər hədəf olsunlar. Yaponların vəhşi, amansız, əzəzil və fanatik olduqlarına baxmayaraq, biz ümuminin mənafeyi naminə bu dəhşətli bombanı nə köhnə, nə də ki, yeni paytaxta ata bilmərik." (227. səh.283.) - cümlələri ilə "soyuq müharibə"nin əsas təşəbbüsçülərindən biri kimi daha dəqiq ifadə edirdi.

9 may 1945-ci ildə qarşıdan alman faşist ordularının, arxadan isə müharibələr tarixində görünməyən xüsusi cəza dəstələrinin güllələri arasında qalan sovet əsgərləri milyonlarla insan həyatı bahasına qələbə əldə etdilər. Beləliklə, 123 azərbaycanlının da Sovet İttifaqı qəhrəmanı adına layiq görüldüyü Böyük Vətən Müharibəsi faşizm üzərində qələbə ilə başa çatdıqdan sonra Yer kürəsinin yenidən bölüşdürülməsi uğrunda mübarizədə dünyanı qırmızı görmək istəyən kommunistlərlə liberalizm və demokratiya

mövqeyində duran müttəfiqlər arasında siyasi ziddiyyətlər son həddə çatdı.

23 may 1945-ci ildə özünün qlobal gizli planları ilə get-gedə uzaqlaşdığı ingilis xalqının siyasi tələbatını ödəyə bilməyən Uinston Çörçill seçkilərdə məğlub olaraq parlamentdə mühafizəkar müxalifətə başçılıqla kifayətlənməli olur. Maraqlıdır ki, Çörçill seçki kampaniyasında V.Q.Truxanovskinin yazdığı kimi: "Heç zaman avtobusa minməməsinin və cəmisini birçə dəfə metrodan istifadə etməsinin" (228. səh.388) rəqibləri tərəfindən diqqət mərkəzinə gətirilməsindən daxilən incisə də, qədim yunan yazıçısı və tarixçisi Plutarxın: "Özünün böyük adamlarına naxələflik güclü xalqların xarakterik cəhətidir." - sözlərini görüşlərində təkrarlayır-mış." (228. səh.389).

6 avqust 1945-ci ildə Yaponiyanın Xirosima, danışıqlara imkan verilmədən üç gün sonra isə Naqasaki şəhərlərinə 20 min ton trolit partlayış gücünə malik atom bombalarının atılması Harri Trumenin fikrincə "yüz minlərlə amerika və yapon əsgərinin xilası" (227. səh.297) sayılsa da, əslində sovet ordusunun yeni əraziləri işğal etməsinin də qarşısını alan bu dəhşətli hadisə bəşəriyyəti yox olmaq təhlükəsi ilə üzləşdirən kütləvi qırğın silahı ilə üz-üzə qoydu. Beləliklə, "soyuq müharibə" dövründə genişlənən atom diplomatiyası nüvə silahı və qitələrarası raket istehsalına külli miqdarda pul məsrəflərinin xərclənməsi ilə müşayiət olundu.

Faşizmin təmsilində millətçiliyin dövlət siyasətinə çevrilməsi iflasa uğradıqdan sonra Nürnberq beynəlxalq hərbi tribunalının tətbiqi digər dövlətlərlə aparılan müharibələrə deyil, şəxsiyyətlərə qarşı törədilən cinayətlərə görə cəzanı önə çəkməklə dünya tarixində ilk dəfə olaraq hər hansı bir hakimiyyətin öz vətəndaşlarının insan hüquqlarını tapdalaması bir süveren dövlətin daxili işi hesab edilmədi. Bu tribunalın yaradılması beynəlxalq hüquq normalarının təntənəsi sayılsa da, qanunun real həyata tətbiqi asan məsələ olmadı.

Demokratiya və islamın "soyuq müharibə" mərhələsi

24 oktyabr 1945-ci ildə əlli bir ölkədən olan nümayəndələrin San-Fransiskoda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün xalqların hüquq bərabərliyinə əsaslanan nizamnaməsini imzalamaları, bir il sonra İnsan Hüquqları üzrə Komissiyanın yaradılması yeni dünya müharibəsinə qarşı və eyni zamanda bütövlükdə insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlməklə qlobal problemin həllində və demokratiya tarixində mühüm rol oynadı.

1945-ci ilin sonlarında arxasında Kremlə söz sahibi olan A.Mikoyanın, faşizm üzərində qələbənin simvoluna çevrilən marşallardan İ.Baqramyanın, A.Babacanyanın, akademik V.Ambarsumyanın, sovet sənəməsinə yaradan tarixçilərdən L.Şaumyanın M.Şaqinyanın durduğu Ermənistan KPMK-nın birinci katibi G.Arytyunov Dağlıq Qarabağın ermənilərə verilməsi məsələsini qaldırıqda L.P.Beriyanın və G.M.Malenkovun da dəstəyi ilə Mir Cəfər Bağırov Qafqazda azərbaycanlıların sıx yaşadığı ərazilərin, o cümlədən qədim Dərbəndin də geriyyə qaytarılmasını sət və prinsipial şəkildə qabartmaqla problemi qapadır. Və heç şübhəsiz ki, həmin mərhələdə özünü qaliblərin lideri hesab edərək Şərqi Avropanın sosialist blokuna qatılmasını vacib saymaqla beynəlxalq məsələləri önə çəkən Sovet İttifaqında Dağlıq Qarabağ xırda problemlərin siyahısında idi. Türkiyəyə dişini qıcamış yaxın qonşusu Sovet İttifaqından xilas isə demokratiyanın təməl prinsiplərini qoruyan ABŞ və hərbi-strateji mənafeyini önə çəkən Böyük Britaniya üçün ümdə məsələ idi.

7 yanvar 1946-cı ildə İkinci Dünya Müharibəsindən yaxasını kənarə çəkməklə müstəqilliyini qorumağa nail olan Türkiyədə Cəlal Bayar, Refik Koraltan, Fuad Köprülünün Cümhuriyyət Xalq Partiyasından ayrılıb Demokrat Partiyası yaratmaları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tələblərinə cavb verməklə yanaşı, artıq vətəndaş cəmiyyətində yaşayan ölkə ictimaiyyətinin mənəvi tələbatını yerinə yetirdi. Çoxpartiyalı sistemin dirçəlişi sayəsində Demokrat və Milli Dirçəliş partiyalarından əlavə mövqeləri bölli

olsa da, hələ ki, ideyaları tam formalaşmayan sosial-ədalət, sosialist-fəhlə partiyaları da siyasət meydanına çıxdılar.

1946-cı ilin yanvarında ölkə konstitusiyasının demokratizmindən yararlanən solçuların təzyiqi ilə 1944-cü ilin iyunundan müvəqqəti hökumətə rəhbərlik edən, 1945-ci ilin mayında Əlcəzair qiyamçılarına qarşı aviasiyadan, tanklardan və dəniz artilleriyasından istifadədə günahlandırılan Şarl de Qoll istefasından bir il sonra milyondan artıq üzvü olan Fransa Xalq Birliyi Təşkilatını yaradaraq fəal siyasətə qayıdacağı real hakimiyyətin Milli Məclisə deyil, prezidentə verilməsinin qanuniləşdirilməsinə çalışmaqla milli qürur və güclü rəhbər strategiyasını önə çəksə də, uğur qazana bilmədi. Və hakimiyyətdən uzaqlaşdırılaraq Kolombədə yaşamağa məcbur olan, ona baş çəkən qollistlərdən partiya deyil, milli ideyali birlik yaratmaqla çoxlarının ölü siyasətçi saydığı Şarl de Qoll səbrlə düz on iki il hakimiyyətə yenidən qayıdacağı günü gözləməyə başladı. Bu illər ərzində daxili siyasətin Napoleonu imici qazanan general De Qollun "İstər Kolombenin ən kasıb kilsələrində, istərsə də Parisdəki Müqəddəs Məryəm məbədində ibadət edərkən sağa, sola boylanmaqla fikri dağınıq görünürək haqqında "milçəkləri sayır" qənaəti yaratması" (235. səh.310.) Fransanın ən yeni tarixinin tədqiqatçısı N.N.Molçanovun diqqətindən qaçmır.

4 aprel 1946-cı ildə Cənubi Azərbaycan ərazilərində neft kəşfiyyatı və istismarı üzrə Sovet-İran cəmiyyətinin yaranması baş nazir Qəvam əs-Səltənənin taktiki gedişi oldu. Həmin ilin iyununda onun hakim sinfin nümayəndələrini cəlb etməklə İran Demokratik Partiyasını yaratması isə dünyada gedən siyasi proseslərlə səsleşən strateji addım oldu. Lakin inzibati resurslardan və güc strukturlarından istifadə etməklə siyasi rəqiblərin, muxtariyyət qazanmış Azərbaycanın, 1945-ci ilin payızından bu imkanı əldə etmək istəyən Kürdüstanın və nəhayət, Böyük Britaniyanın hərbi dəstəyi ilə İrandan ayrılmaq məsələsini qoyan Xuzistanın cəzalandırılması ölkənin bütövlüyünün qorunmasına yönəlsə də, demokratik prinsiplərin üzərindən xətt çəkdi.

10 dekabr 1946-cı ildə "Azad seçki təminatı" adı altında hərbi vəziyyət elan edilərək sol təmayüllü kütləvi informasiya vasitələrinin bağlanması, ordunun istiqlalçı-demokrat qüvvələrə qarşı

hərəkətə gətirilərək minlərlə günahsız insanın qanına bəis olması hesabına növbəti ilin əvvəlində İran məclisinə seçkilər keçirildi.

8 may 1947-ci ildə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının tələbi ilə Stalinin Sovet qoşunlarını İran ərazisindən çıxardıqdan sonra Qəvam əs-Səltənənin təklifi ilə Milli Məclis ölkənin şimalında neft kəşfiyyatı və istismarı üzrə Sovet-İran cəmiyyətinin fəaliyyətini müzakirə edərək onu qeyri-qanuni saydı.

5 iyun 1947-ci ildə ABŞ-ın dövlət katibi Corc Marşallın Harvard Universitetindəki çıxışı əsasında formalaşan "Marşall planı" çərçivəsində müştərək iqtisadi proqramların həyata keçirilməsi naminə Avropa ölkələrinə 20 milyard dolların ayrılması qərbə üz tutan kommunist yürüşünün qarşısını kəsən prezident Harri Trumenin "cilovlama siyasəti"nin reallaşdırılmasını təmin etdi. ABŞ-ın Qərblə iqtisadi və siyasi əlaqələrini möhkəmləndirən "Marşall planı" "soyuq müharibə"nin ilkin mərhələsində demokratiyanın mühafizəsi yolunda həlledici addım oldu.

20 iyun və 12 iyul 1947-ci ildə ABŞ-ın dünya demokratizmini, ölkənin təhlükəsizliyini qorumaq, kommunist ideologiyasının yayılmasının qarşısını almaq naminə "Trumen doktrinası" çərçivəsində Yunanstan və Türkiyəyə 400 milyon dollarlıq hərbi və iqtisadi yardım ayırması bu dövlətlərin ərazilərində NATO-nun obyektlərinin yerləşdirilməsinə zəmin yaratdı.

14 avqust 1947-ci ildə, hələ 1906-1921-ci illərdə Hindistan Milli Konqresinin üzvü olmuş, 1934-cü ildə 1912-ci ildən fəaliyyət göstərən Müsəlman Cəmiyyətinin liderinə çevrilən, 1940-cı ildən indus-müsəlman birliyi iflasa uğradıqda, Hindistandan qopan Pakistanın ilk general qubernatoru, hüquqşünas, islam ideoloqu, Məhəmməd Əli Cinnə (1976-1948) dövlətçilik yolunda heç bir güzəştə getmədən ölkəsinin müstəqilliyinin rəsmi olaraq tanınmasına nail olur. Ölkə rəhbəri kimi cəmiyyəti bir il fəaliyyət göstərən, hələ sağlığında ilk Məclisi-Məbusan tərəfindən "ulu rəhbər" mənəvi rəsmiləşdirilən Məhəmməd Əli Cinnə demokratik idarəçilik prinsipini seçsə də, daxili ixtişaşlar və xarici müdaxilələr hakimiyyətin prezident və baş nazirlə yanaşı, ordunun da əlində qalmasına səbəb olur.

15 avqust 1947-ci ildə isə qandizmin dinc mübarizə taktikası ilə səsleşən, işğalçı dövlət idarələri ilə əməkdaşlığın kəsilməsi ilə

müşahidə olunan mülki itaətsizlik hesabına istiqlalyyəti qazanan Hindistanın dini zəmində ikiye bölünməsi irqçiliyi və millətçiliyi inkar edən, islam dininə rəğbəti olan Mohandas Qandini meyus etmə də o, BMT-nin dəstəklədiyi bu prosesin qarşısını almaqda aciz qalır.

1947-ci ildə ermənilərin torpaq iddialarına qarşı əsaslı dəlillər axtaran M.C.Bağirovun tapşırığı ilə otuz il bütöv Azərbaycan dövlətini yaratmaq ideyası ilə alışan Şirvan və Dərbəndin hakimi Fətəli xanın irsi məqsədyönlü şəkildə öyrənilir. Elə həmin il tanınmış sovet rejissoru Yefim Dziqanın çəkdiyi "Fətəli xan" filmində Azərbaycanı bütöv görməyə çalışan vətən oğlunun dövlətçilik məramının həm xanlıqlar arasında aparılan müharibələr, həm də 1796-cı ildə ona təqdim olunan qədim Dərbəndin açarından imtina edərək V.A.Zubovun başçılığı ilə otuz minlik qoşunla Qafqaza yürüşlə bu şəhəri viran qoyaraq həmişəlik işğal edən II Yekaterinanın təcavüzkər siyasəti ilə iflasa uğraması nümayiş olunur.

1948-ci ildə hələ üç yüz il əvvəl, insanın dövlətə tabeçiliyi kimi qeyri-humanist qaydanın ləğvini tələb edən Vestfal sülh müqaviləsi ilə səsleşən BMT-nin Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsinin qəbulundan sonra İsrail-ərəb müharibəsinin günahsız qurbanlarına çevrilən 900 minə yaxın fələstin qaçqınının ABŞ-a kütləvi axını müşahidə olundu. Beləliklə, hər bir fərdin hüququnun qorunmasının vacibliyi sərhədlərin şəffaflaşmasına və qloballaşmaya zəmin yaratsa da, Qərb-Şərq, kapitalist-sosialist tənqidlərinin ziddiyyəti və bütövlükdə "soyuq müharibə" harmoniyaya ünvanlanan dəyərlərin inkişafına əngəl törədirdi. Qərbin liberal demokratiya və bazar iqtisadiyyatına qarşı qoyulan Şərqi demokratik mərkəziyyət və planlı təsərrüfat mexanizmi milli dövlətçilik prinsiplərindən yüksəkdə dursa da, xalqların mənavi və maddi inkişaf dərəcələrinin fərqliliyi qloballaşmaya imkan vermə bilməzdi. Və üstəlik bizim yaşadığımız qapalı sovet cəmiyyəti bu dəyərlərin varlığından xəbərsiz idi.

8 dekabr 1948-ci ildə Fələstin müharibəsində məğlubiyyət acısını duymuş siyasi rəhbərlərin bir-birindən üz döndərdiyi ərəb dünyasında nüfuz sahibinə çevrilən Həsən əl-Bənnənin rəhbərliyi ilə evlərinə silahla qayıdaraq hakimiyyətə can atan könüllülərin "Müsəlman qardaşları" təşkilatının bağlanması Qərbin təsiri ilə

qərar verən Misirin baş naziri Nukrasi cəmisi iyirmi gün sonra öz hökmünün qurbanı oldu.

12 fevral 1949-cu ildə isə terrorçuluqda günahlandırılan təşkilatın lideri Həsən əl-Bənnənin öldürülməsindən sonra bu radikal islam ideologiyasının daşıyıcılarının gizli fəaliyyətə keçmələri labüd oldu.

22 mart 1949-cu ildə mütərəqqi fikirli tələbələrə və aspirantlardan ibarət olub bir neçə il fəaliyyət göstərmiş İldırım adlı antisovet təşkilatının İsmixan Rəhimov, Gülhüseyn Abdullayev, Hacı Zeynalov, Kamil Əliyev, Aydın Vahidov, Azər Ələsgərov, Musa Abdullayev və Kamal Rzayevdən ibarət səkkiz nəfər üzvünün uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmələri demokratiya yolundakı mübarizənin səngimədiyini göstərir. Azərbaycan SSR KPMK katiblərinin artıq beşinin də milli kadrlardan ibarət olduğu, Daşkəsən, Əli Bayramlı, Sumqayıt kimi sənaye şəhərlərinin əsası qoyulduğu, Bakı metrosunun tikintisinə başlanıldığı həmin ildə keçmiş müsavətçi və eyni zamanda Stalin mükafatı laureatı, SSRİ xalq artisti, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, əvəzsiz dramaturq, publisist, dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyova heykəl qoyulması, əsərlərinin külliyyatının, həyat və yaradıcılığının haqqında monoqrafiyanın çap edilməsi, şəxsi arxivinin formalaşdırılması, adının Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına, küçələrə, məktəblərə verilməsi totalitarizmin ən ağır sınaqlarından çıxıb demokratiya ideyasının qələbəsi kimi görünməyə, onun bu ölkədə reallaşması gələcəyə qalır.

8 may 1949-cu ildə qəbul olunmuş AFR-in konstitusiyasının formalaşmasında sosial-demokratların dəstəyi ilə müstəsna əməyi olmuş yetmiş üç yaşlı Konrad Adenauerin (1876-1967) ilk kansler seçilməsi məğlub bir ölkədə demokratiyanın, bazar iqtisadiyyatının çiçəklənməsinə və ümumavropa inteqrasiyasının, Qərb blokunun güclənməsinə şərait yaratdı.

1 oktyabr 1949-cu ildən Mao Tszedunun rəhbərliyi ilə yaranan Çin Xalq Respublikasında real həyata tətbiq oluna bilməyən "Böyük sıçrayış" və "Mədəni inqilab" ideyaları iflşa uğradığı, ölkə daxilində baş verən qarşıdurmalarda hakimiyyətin tanklardan və hətta aviasiyadan istifadə etməkdən çəkinmədiyi bir şəraitdə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Şərqi Avropaya doğru genişlənən

sosializmin Asiya qitəsinə də yeridilməsi dünyanın geosiyasi mənzərəsində qarşılıqlı gücləndirdi.

Arxasında İosif Stalinin xeyir-duası ilə Sovet, Şərqi Avropa və ÇXR döyüşçülərinin durduğu Şimali Koreya ordularının Cənubi Koreyaya hücumunun qarşısını almaq naminə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarına əsasən 25 iyun 1950-ci ildə ABŞ-in demokratları təmsil edən prezidenti Harri Trumenin Türkiyə də daxil olmaqla 16 ölkə ilə birləşməyə qoşulması "soyq müharibə"nin qaynar səhifələrini açdı. Artıq atom və hidrogen bombalarını əldə etməkdə olan Sovet ordusunun işğal etdiyi Şərqi Avropa ölkələrində azad seçkilər əvəzinə kommunist diktaturası rejimini yaratmaqla kifayətlənməyib üstəlik Cənubi-şərqi Asiyaya da üz tutmasından təşvişə düşən BMT qəti qərarlar qəbul etməli oldu. Beləliklə, dünya xalqlarının dördü üçün müstəmləkə altında olduğu bir şəraitdə BMT-nin atdığı addımlar milli azadlıq hərəkatlarının genişlənməsinə səbəb oldu. Bununla belə, BMT-nin bir sıra qərar və qətnamələrinə tabe olmayan ölkələrin meydana çıxması bu institutun nüfuzuna xələl gətirməyə bilməzdi. Məsələn, BMT-nin qərarına zidd olaraq 1950-ci ildə İsrailin Qüdsü paytaxt elan etməsi bu məntiqsizliyin başlanğıcı oldu.

10 dekabr 1950-ci ildə İnsan Hüquqları Komissiyasının tərtib etdiyi bəyannamə qəbul olundu və həmin günün "İnsan Hüquqları günü" kimi təsdiq edildiyi bir şəraitdə Anastas Mikoyanın vacib siyasi fiqur sayıldığı mərkəzin dəstəyi və Ermənistan hakimiyyətinin təhriki ilə qərbi Azərbaycandakı dədə-baba torpaqlarımızın əsasən dağlıq ərazilərində yaşayan yüz qırx dörd min azərbaycanlının zorla dəniz səviyyəsindən aşağıda yerləşən Kür-Araz ovalığının susuz çöllərinə köçürülməsi xalqın genofonduna vurulan növbəti ağır zərbə oldu.

20 iyul 1951-ci ildə Urdinin kralı Abdullanın Qüdsdəki əl-Aqsa məscidində "əl-Cihad əl-Müqəddəs" adlı millətçi qurumunun üzvü tərəfindən öldürülməsi ölkədəki yarım milyon Fələstin qaçqınının sosial problemlərinin həll olunmaması ilə əlaqələndirildi. Hakimiyyət kürsüsündə atasını əvəzləyən Tələlin kral hakimiyyətini məhdudlaşdırmasına, demokratizmə meyli etməsinə baxmayaraq ABŞ-a yaxınlaşmaq istəyi və xüsusən ərəb dövlətlərinin "kollektiv təhlükəsizlik paktına" qoşulması Böyük Britaniyanı hiddət-

ləndirdi. Və ingilis mətbuatının Tələlin psixi xəstəliyi barədə yaydığı məlumatlar kral taxtına onun azyaşlı qardaşı Hüseynin oturulması ilə nəticələndi. Həddi-buluğa çatmayan kralın əvəzinə ölkəni idarə edən hakimlər şurasının üzvləri ilə dil tapmaq isə 77 yaşlı Çörçill üçün asan məsələ idi.

25 oktyabr 1951-ci ildə seçkilərdə partiyasının qələbəsindən sonra üçüncü və sonuncu dəfə İngiltərənin baş naziri kreslosunu tutmasından məmnun qalaraq əsas vəzifələri qocaman mühafizəkar qvardiyasına paylayan Çörçillin hərbi nazir postunu da öz əlində saxlaması artıq əmin-amanlıq dövrünün ruhuna uyğun deyildi. 1952-ci ilin yanvarındakı ABŞ səfərində ölkəsinin silahlanması üçün iqtisadi yardım əldə edərək oktyabrda cənubi Avstraliya çöllərində ilk atom bombasını sınaqdan çıxarması və növbəti ildə ədəbi fəaliyyətinə görə Nobel mükafatına layiq görülməsi, artıq eşitmə qabiliyyəti də get-gətdə zəifləyən Çörçillin son nailiyyətləri oldu. Davamlı olaraq məktublaşdığı Stalinin xəstəliyi ilə Londondakı Rusiya səfirliyi vasitəsi ilə daim maraqlanan Çörçill dostunun ölümündən sonra adətində xilaf çıxaraq mətbuatda da çıxış etmədi.

Həmin ilin sonlarında müharibədən sonrakı dövrdə milli dirçəliş zəminində İranın baş naziri seçilmiş Xalq Cəbhəsi Hərəkatının rəhbəri Məhəmməd Müssədiqin sənayeni milliləşdirməsini təhlükəli hal kimi qəbul edən Böyük Britaniya bu ölkənin neft məhsullarının beynəlxalq səviyyədə boykot edilməsinə nail oldu.

14 noyabr 1951-ci ildə Qahirədə yarım milyon adamın keçirdiyi nümayişin Böyük Britaniyanın Süveyş kanalını qoruyan əsgərlərin sayını artırması, burada çalışan altmış min nəfərin öz iş yerini tərk etməsi ilə bağlı olub tədricən partizan müharibəsinə şərait yaratdı. Podpolkovnik Camal Əbdül Nasirin başçılığı ilə hərbiçilərin yaratdığı "Azad zabitlər" təşkilatının Fələstin müharibəsinin məğlubiyyət acısını duyanlar tərəfindən dəstəklənərək siyasi qüvvəyə çevrildi. Və cəmiisi səkkiz aydan sonra onlar Kral Fəruqu taxtdan salaraq hakimiyyəti nüfuzlu general Nəcibin başçılıq etdiyi, Camal Əbdül Nasirin isə müavin olduğu İncilabi Rəhbərlik Şurasına təslim edildilər. Demokratik seçkilər tərəfdarı olan Vəfd partiyasının lideri Nəhhas başda olmaqla islami və kommunist yönümlü partiyaların hakimiyyət iddiaları İncilabi Rəhbərlik Şurasına qarşı

müxalifəti formalaşdırsa da bir müddət sonra onların siyasi fəaliyyətlərinə qadağa qoyularaq əmlakları müsadirə edildi.

19 fevral 1952-ci ildə Türkiyənin on üç inkişaf etmiş dövlətin təmsil olunduğu NATO-ya üzv olması Sovet İttifaqı tərəfindən qışqançlıqla qarşılansa da, ölkənin təhlükəsizlik təminatı hərbi xərclərin azalmasına rəvac verməklə iqtisadi dirçəlişə şərait yaradaraq xarici siyasətdə də uğurlara səbəb oldu. Belə ki, Balkan ittifaqı çərçivəsində Yunanistan və Yuqoslaviya ilə imzalanan dostluq müqavilələri xarici siyasətdəki gərginliyin tam aradan qaldırılması demək idi. Daxili siyasətdə isə vəziyyət müxalifət nümayəndələrinin təqib olunması səbəbindən gərginləşirdi. İş o yerə çatmışdı ki, digər müxalifətilərlə yanaşı, ölkədəxili səfərlərinə maneçilik törədilən CXP lideri İsmət İnönünün şəhər valisi tərəfindən Balıkesirə buraxılmaması, Mərsində isə hücumla üzlənməsi sadə vətəndaşı hiddətləndirməyə bilmirdi.

23 noyabr 1952-ci ildə İraqda müxalifət partiyalarının azad seçki tələbini irəli sürdükləri fasiləsiz nümayişlər general Nureddin Mahmudun hərbi rejimi ilə sonuclarınaq KİV-in qapanması, siyasi fəaliyyətə qadağa qoyulması və nəhayət üç mindən artıq adamın əksəriyyətinin ömürlük həbsi ilə nəticələndi.

19 avqust 1953-cü ildə isə Qərbin dəstəyi ilə İranda həyata keçirilən çevriliş nəticəsində Məhəmməd Müssədiq həbs edildikdən üç gün sonra ölkəyə qayıdan Məhəmməd Rza şahın ABŞ vasitəsi ilə hərbi və iqtisadi yardımlarına gətirdiyi Böyük Britaniyaya yenidən yaxınlaşmağı baş nazir təyin etdiyi general Zahidiyə tapşırırdı. Və Qərblə əməkdaşlıq "açıq qapılar" iqtisadi siyasətinin nəticəsi kimi xarici kapital qoyuluşu hesabına ölkədə nisbi stabilliyə şərait yaratsa da, xüsusən əyalətlərdə sosial-siyasi problemlərin həlli arxa plana atıldı.

9 noyabr 1953-cü ildə kral İbn Səudun ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Səudun yaratdığı yeni səkkiz nazirliyin də süllə nümayəndələrinə həvalə olunması Milli İslahatlar Cəbhəsi adı altında meydana çıxan və sonradan məhv edilən Qərb tefəkkürlü məmur və hərbiçilərin etirazlarına səbəb oldu.

23 dekabr 1953-cü ildə L.P.Beriya İosif Stalinin ölümündən sonra hakimiyyəti ələ keçirmək cəhdində suçlandırılaraq güllələndikdən sonra fəaliyyəti dövründə xalqın dilinə, şifahi və klassik

ədəbiyyatına, tarixinə dair kitablar çap etdirməklə azərbaycançılığa xidmət göstərən, milli kadr korpusu yaradan, dəyərli alim və sənətkarlara fəxri adların verilməsinə nail olan respublika rəhbəri Mir Cəfər Bağırov vəzifədən uzaqlaşdırılaraq "Kuybişevneft"də çalışmağa göndərilir və bir neçə ay sonra paytaxta gətirilərək həbs olunur.

14 noyabr 1954-cü ildə Misirdə açıq fəaliyyətə keçən "Müsəlman qardaşları" ilə iqtidarın yaratdığı "Azadlıq Təşkilatı" arasındakı qanlı münaqişələr fonunda ev dustağına çevrilən prezident Nasiri onun funksiyalarını yerinə yetirən İnciləbi Rəhbərlik Şurasının sədri Camal Əbdül Nasir əvəz etdi.

26 aprel 1955-ci il tarixli "Kommunist" qəzetinin 96-cı sayındakı məlumatda, SSRİ Ali Sovetinin, İttifaq Sovetinin və Mülkətlər Sovetinin Xarici İşlər Komissiyasında əslində formal qurum olan Azərbaycan SSR Xarici İşlər Naziri M.Ə.Əliyevin dilindən səsələnən: "Dövlət sərhəd xəttinin dəyişdirilməsi onlarla kvadrat kilometr torpağın Azərbaycan SSR-dən Ermənistanə keçməsi olsa da, biz bu təklifə tərəfdarıq." (257) - sözləri Mir Cəfər Bağırovun həbsindən sonra öz mənfur niyyətlərini həyata keçirməyə məqam tapmış siyasi yurtdıqların artıq sahibsiz qalmış vətəndə at oynatdıqlarını məlum edir.

12-26 aprel 1956-cı ildə aparılan məhkəmədə terror, repressiya kimi ağır əməllərlə yanaşı, əslində korrupsiya səviyyəsinin sifirda olduğuna dəlalət edən "bağının meyvəsini bazar qiymətinə satdırmaqda" (270. səh.40) belə günahlandırılan Mir Cəfər Bağırovun Bakıda keçirilən məhkəməsindəki son sözləndə: "Mənim əsas səhvim odur ki, Beriyaya və onunla bağlı olan və onun düşmən mövqeyini müdafiə edən, orqanlarda birgə iş üzrə onunla uzun illər boyu əlaqədə olan Sumbatov, Borşev, Qriqoryan, Markaryan və başqalarına göz yummuşam, onların iç üzünü tanımamışam. Mən onlara inanaraq XDİK orqanlarını onlara etibar etmişəm. Bu işdə xalqın qarşısında günahım o qədər böyükdür ki, məni güllələmək azdır, asmağ azdır, məni şaqqalamaq, parça-parça etmək lazımdır." (270. səh.115.) - sözləri totalitarizmin məhsulu və qurbanı olan bir insanın acı etirafı kimi səsələnir.

Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsində şahid Lətif Salayevin DTH Şamaxor rayon şöbəsinin müdiri Sarkisov Ruben Mirzəyevicə

istinadən söylədiyi "İran daşnaklarının liderinin oğlu" (270. səh. 99) Karnix Melikyanın idarə etdiyi "Hudzon" markalı avtomobilində qəzaya uğrayan Cənubi Azərbaycan demokratik hərəkatının rəhbəri Seyid Cəfər Pişəvərinin müəmmalı ölümü demokratiya tariximizin acı səhifəsinə də işıq saldı.

2 mart 1956-cı ildə SSRİ baş prokuroru R.Rudenkonun Moskvada tərtib etdiyi ittihamnaməyə əsasən Mir Cəfər Bağirovun Borşev T.M., Markaryan R.A., Qriqoryan X.İ. kimi əlaltıları ilə birgə güllələnməyə məhkum edilməsi Azərbaycanda Stalin diktaturası dövrünün başa çatması hesab olundu.

"Soyuq müharibə"ni qəti şəkildə davam etdirən N.S.Xruşşov dövründə ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların dalğası imperiyanın tərkibində olan Azərbaycan Respublikasına da gəlib çatdıqda, iri şəhərlərin yaranması sənayenin inkişafına təkan versə də, iqtisadiyyatın müstəqilliyindən söhbət gedə bilməzdi. Məsələn, Daşkəsən Filiz Saflaşdırma Kombinatında çıxarılan dəmir istehsal üçün Azərbaycan enerji mənbələri hesabına çalışan Rustavi Metallurgiya Kombinatına göndərilirdi. İri müəssisələrin yaratdıqları ekoloji fəlakətlərin miqyasını Xəzərdə bioloji mühiti məhv edən Sumqayıtın təmsalında görmək olardı. Gəncə Alüminium Kombinatının nəfəs almağa belə imkan verməyən sarı-qəhvəyi rəngli zəhərli toz qatı şəhərin böyük bir ərazisini və o cümlədən, Nizami Gəncəvinin məqbərəsinin ətrafını tanınmaz hala salmışdı. Bununla belə, hakimiyyətə gələn N.S.Xruşşovun Stalin rejiminin həbsxanalarda və sürgünlərdə saxladığı çoxsaylı insanları azadlığa buraxması ilə uzun illərin repressiyalarının qara qorxusu qapalı cəmiyyətin canından çıxırdı. Bu isə istər-istəməz dövlət idarəciliyində də ilqləşməyə səbəb olurdu.

30 iyun 1956-cı ildə Polşanın Poznan şəhərində fəhlə-gənclərin qiyamının ordu və təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən yatırılmasının 41 nəfərin ölümü ilə nəticələnməsi bu hərəkatı genişləndirərək az qala vətəndaş müharibəsi vəziyyətinə gətirdi. Yalnız Varşavaya gələn Nikita Xruşşovun müxalifət məmuru, islahatçı Qomulkanı azadlığa buraxdıraraq parçalanmaqda olan partiyanın rəhbəri təyin etməsi və ordudakı sovet nümayəndələrini yerli zabitlərlə əvəzləməsi kimi tutarlı güzəştləri vəziyyəti stabilləşdirsə də, qonşu Macarıstanda Rakoşi rejiminə qarşı çıxan xalq şairi Petefi

adına dərnəklərin yaratdığı ixtişaşlar közərməyə başladı. Sovet səfiri Andropovun təklifi ilə Rakoşi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılaraq ona həyatının sonrakı hissəsini Moskvada yaşamaq məsləhət görülür. Onun yerinə mühacirətdə olan, Kommunist Partiyasının rəhbəri, İspaniyadakı vətəndaş müharibəsi zamanı əzəzillik göstərdiyinə görə əhalinin qəbul etmədiyi Erno Qeronun təyin olunması isə səmərəli nəticə vermir.

13 iyul 1956-cı ildə sonuncu ingilis əsgərinin Misiri tərk etməsilə 74 illik işğala son qoyulmasından on üç gün sonra Süveyş kanalının milliləşdirilməsi suverenliyin simvoluna çevrildi. Və kapital inhisarına son qoyan Camal Əbdül Nasir feodalizmlə mübarizə aparmaqla, sosial ədaləti bərqərar etməklə yanaşı, Misirin nəzarətində olan Fələstin ərazilərindən İsrailə qarşı yönəlmiş partizan hərəkatını əsas müttəfiqlər olan Urdu və Suriya ilə birgə hərbi gücə çevirmək naminə ordu quruculuğuna da önəm verdi ki, bu da ölkənin Sovet İttifaqı ilə yaxınlaşmasına səbəb oldu.

1956-cı ilin yayında milliyətçə azərbaycanlı olan həyat yoldaşı Fərəh xanımla Moskvaya səfər edən Məhəmməd Rza şah rəsmi danışıqlarda ölkəsinin xarici siyasət kursunun ABŞ-dan və Qərbdən üz döndərəcəyinə söz verməklə vaxtilə İranın dövlət xəzinəsindən mənimənənilmiş 14,5 ton qızılı geriyyə qaytarmağa nail olsa da, Nikita Xruşşovun ona göstərdiyi atom nüvə silahının sınağını əks etdirən kadrları görüb bayılır. Bəlkə də bu hadisədən sonra Şimal təhlükəsinin reallığını hiss edən Məhəmməd Rza şah büdcədə hərbi xərclərin artırılmasına rəvac versə də, böyük dövlətlər arasında baş verəcək atom müharibəsindən qaçmaq naminə hakimiyyətinin sonuna qədər ölkəsinin ərazisində NATO hərbi bazalarının yaranmasına imkan vermir.

21 avqust 1956-cı ildə Azərbaycan SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında İ.Mustafayevin təşəbbüsü ilə azərbaycan dilinin dövlət dili olması konstitusiyanın 151-ci maddəsilə təsbit edilməklə dövlət idarəciliyində, partiya sənədlərində və xüsusən təhsildə ana dili rəsmi status qazandı. Şübhəsiz ki, dilimizin təəssübkeşi sayılan Mir Cəfər Bağirovdan sonra 1956-cı ildən üç il respublikaya rəhbərlik edən İ.D.Mustafayevin milli mənafeyə çalışanların mövqeyində durması Kremli narazı saldığından partiya və dövlət orqanlarında mərkəzi təmin edən qeyri-millətlərin və xüsusən ermənilərin sayı

durmadan artırılırdı. Çünki dil azadlığı ilə yanaşı, uzun illər ərzində gizli ibadətlərlə etiqadlarını qoruyan insanların dini azadlıqları da kəskin şəkildə təzahür edirdi. N.S.Xruşçovun "İliq siyasət"i dövründə cəmiyyətin problemlərini gizlədən ədəbiyyat və sənətdə ziddiyyətsizliyin hələ davam etdiyi bir məqamda mərkəzin totalitar cilovlarının qismən də olsa zəifləməsi respublikanın hakim dairələrindəki yüksək vəzifəli məmurlar arasında ixtilafı səbəb olurdu.

22 oktyabr 1956-cı ildə Sovet ordusunun ölkədən çıxarılması ilə yanaşı, azad söz, seçki və bazar iqtisadiyyatı kimi demokratik tələblərlə Macarıstanda güclənən xalq hərəkatının xüsusi amansızlıqla yatırılması nəticəsində yüzlərlə insanın həlak olması beynəlxalq kütləvi informasiya vasitələrində rezonans yaradır.

29 oktyabr 1956-cı ildə Qərbə arxalanan İsrailin Misirə hücumu zamanı Süveyş kanalının təhlükəsizliyini qorumaq bəhanəsilə bu ərazilərə ordu yeridən Böyük Britaniya və Fransanın hərbi qüvvələrinin dəstəyi ilə Sina yarımadasının və Qəzzə bölgəsinin itirilməsi ilə cəmiyyətdə bir həftə sürən müharibə Camal Əbdül Nasirin nüfuzuna xələl gətirsə də, Sovet İttifaqı və ABŞ bu məğlubiyyətdən yararlanmaq məqsədi güdməyə başladı.

1 fevral 1958-ci ildən Birləşmiş Ərəb Respublikasına (BƏR) çevrilən Misir və Suriyaya bir ay sonra Yəmənin də birləşməsi iki-üç il ərzində iflasa uğrasa da islam birliyi ideyasının bərbəşə gətirilməsinə xidmət edən bu addım imperalizmə və sionizmə yönəlməklə ərəb dünyasının dövlətçilik ideyasının tərkib hissəsinə çevrildi.

14 iyul 1958-ci ildə istiqlal yolunda yüz minlərlə şəhid verən İraqdakı inqilabdan sonra ölkə ərazisindən ingilis hərbi bazaları çıxarılsa da, daxildəki separatçı münəqişələr səbəbindən yalnız xalq təsərrüfatı sahəsini əhatə edən aqrar islahatlar keçirilə bilmədi. Ölkədə neft mənbələri tapıldıqdan sonra hakimiyyətdə uğrunda mübarizələrin güclənməsi son nəticədə Qərb inhisarlarının maraqlarını təmin edən diktaturanı meydana gətirdi.

8 fevral 1958-ci ildə Fransa piyada dəstəsinin məğlubiyyətlərinin əvəzini çıxan hərbi aviasiya guya Əlcəzair qiyamçılarının sığındığı qonşu Tunisin Sakiet-Sidi-Yusef kəndinə hücumunda arasında iyirmi bir nəfər uşağın olduğu yetmiş beş dinc sakinin

qətlə yetirilməsindən sonra burada heç bir döyüşçü cəsədinin tapılmaması islam dünyası ilə bərabər, mütərəqqi ölkələrdə də imperializmin beynəlxalq cinayətinə ikrah yaratmaqla BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə edilərək bölgənin NATO himayəsinə keçməsi ilə nəticələndi. Fransa müqavimət hərəkatının faallarından əlavə Əlcəzairdəki yarım milyon əsgər və zabitin iradəsiylə general De Qollun yenidən fəal siyasətə qayıtmasının gündəmə gəlməsinə tədqiqatçı N.N.Molçanov belə şərh edir: "De Qollun hakimiyyətə gəlmək niyyətində olması aydın idi. Heç bir dəqiq proqram irəli sürməyə də, əvəzində o, ölkənin təmtəraqlı, abstrakt "xilas" məsələsini qoydu. Hər hansı bir planla öz əl-qolunu bağlamadan heç kimə konkret söz verməyə də, hamını arxayın sala bildi. Öz inamının sirli tonu ilə general De Qolla etimad yarada bildi. Şüura deyil, hissiyata təsir etməklə, siyasi meyillərə yox, rəhbərin sirli cazibəsinə tabe olan kütlə psixologiyasına söykəndi." (194. səh.344.) N.N.Molçanov həmin ərəfədə yaranmış siyasi vəziyyəti: "Generalın diktatora çevrilə biləcəyi üçün narahatlıq keçirənlər: "Nə əcəb siz fikirləşirsiniz ki, 67 yaşında mən diktator adını üstümə götürürəm?"-deyə heç nə anlamırsınız kimi, ustalıqla heyrtlənən rəhbərin gətirdiyi dəlil təsirli olsa da, çox da inandırıcı deyildi; tarix göstərir ki, yaşlandıqca hakimiyyət hərisliyi daha da artır." (194. səh.346) - cümlələri ilə dəyərləndirir.

31 mart 1958-ci ildə kral İbn Səudun prezident Nasirə sui-qəsdə ittiham olunması zəminində dirçələn Səudiyyə Ərəbistanının milli-demokratik qüvvələri konstitusiyanın qəbuluna və ABŞ hərbi bazalarına qarşı müqavimətlərini saray çevrilişi ilə əvəzləyərək baş nazirin müavini və xarici işlər naziri vəzifələrini aparan mütərəqqi fikirli vəliəhd Feysəlin baş nazir təyin edilməsinə nail oldular. Yeni baş nazir kral atasının siyasi hakimiyyətinə qarışmasa da, yüksək vəzifəli məmurların dövlət və özəl mülkiyyətə sahib çıxmalarının qarşısına sədd çəkə bildi.

13 iyul 1958-ci ildə İraqda Azad zabitlər hərəkatının liderlərindən olan polkovnik Əbdül Kərim Qasimin hərbi çevrilişi nəticəsində kral II Feysəllə baş nazir Nuri Səid öldürüldükdən sonra ölkədə respublika elan edildi. Təşkil olunan ilk hökumət iqtidaryönlü formal parlamentin ləğv ilə kommunistlərdən başqa bütün siyasi məhbusların azadlığı və mühacirlərin vətənə qayıtması məsələsinə höll

etdi və sosial-iqtisadi proqramın həyata keçirilməsinə başladı. Qəbul edilən konstitusiyaya dil, təhsil, mətbuat problemi həll edilən kürd azlığının idarəçilik sistemində də iştirakına şərait yaratsa da, radikal Kürdüstan Demokrat Partiyasının mədəni deyil, milli muxtariyyət yaratmaq cəhdi separatçılığı qızıqdırtdı.

21 dekabr 1958-ci ildə Əlcəzair böhranı dalğasında yenidən siyasətə qayıdan Şarl de Qoll həmin il yeniləşən konstitusiyada icra hakimiyyətinə hüdudsuz səlahiyyətlər verilməsinə və ölkənin ən ali vəzifəsinə dəfələrlə seçilmək hüququna nail olaraq yeddi il müddətinə beşinci respublikanın prezidenti seçilsə də, ona yönələn sui-qəsdlər səngimir. Artıq Tunis və Mərakeşə istiqlalın verildiyi bir şəraitdə əslində cəmi on iki min fransızın yaşadığı, işğalçılarla mübarizənin 132 illik tarixində bir milyon şəhid vermiş Əlcəzairdə və Saxarada zəngin neft yataqlarının tapılması enerji ehtiyatlarına ciddi tələbatı olan Fransız cəmiyyətində təlatümlər yaradır. Madaqaskar və Somalidə də baş verən qiyamların ölkə iqtisadiyyatını iflic vəziyyətinə saldığı bir şəraitdə hakimiyyəti əldə saxlamaq naminə Şarl de Qollun vəzifələri şəxsi sədaqət prinsipi ilə öz keçmiş siyasi komandasına paylaması cəmiyyəti qıcıqlandırmağa başlayır.

1 yanvar 1959-cu ildə Kubada Fulxensio Batista rejiminin sonuncu qarnizonunun Fidel Kastronun başçılıq etdiyi üsyançı qüvvələrə təslim olması liberal burjuaziyadan ibarət müvəqqəti hökumətin yaranması ilə nəticələnsə də, il yarım sonra sosializm yolunu seçdiyini bildirən ölkədə xarici, əsasən ABŞ vətəndaşlarına məxsus şirkətlərin, bankların, sənaye müəssisələrinin və digər obyektlərin milliləşdirildiyi elan olundu. Beləliklə, ABŞ-ın burnunun ucunda yerləşən kiçik bir ada ölkəsi əsas mütəfiqi olan Sovet İttifaqından aldığı neftin əvəzini şəkərlə ödəməklə iqtisadi vəziyyətini qismən də olsa düzəltməyə, siyasi repressiyalardan can qurtarmaq naminə insan həyatı üçün təhlükəli olan okcan sərhədlərini keçməyə cəhd edənlərin sayı ildən-ilə çoxalırdı.

30 aprel 1959-cu ildə Ege bölgəsində, qurtuluş savaşı illərində qərarqahı olmuş evi ziyarət etmək istəyən müxalifətçi CXP lideri İsmət İnönünün şəhər valisi tərəfindən müqavimətlə rastlaşması və görüşü poza bilməyən güc strukturu rəhbərlərinin işdən qovulmalarının, sabiq prezidentin İzmirdə DP-çi qaragüruhçuların atdığı

daşla başından yaranmasının KİV-də sensassiya doğurması ölkədə demokratiyanın iflasından xəbər verirdi.

Əllinci illərin sonlarından başlayaraq "soyuq müharibə"nin diqtəsiylə fasiləsiz olaraq silahlara xərclənən külli məsrəflər fonunda, Yer kürəsinin əksər ölkələrində açlığın və xəstəliklərin tüğyan etdiyi bir şəraitdə avtoritarizmlə demokratiyanın fərqi əyani şəkildə görünə bilirdi. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra genişlənən azadlıq müharibələrində istiqlalını əldə etmiş xalqlar da, məhz demokratik idarəçilik prinsiplərinə üstünlük verirdilər. Lakin bu mübarizəyə başçılıq edənlərin qara polkovniklərə çevrilmələri avtoritarlığın yenidən bərqərar olmasına şərait yaradırdı. Əhalinin əksəriyyətinin savadsız olduğu Şərqi ölkələrinin dövlət idarəçiliyində isə tarixən öz dəyərlərini qorumuş islamın mövqeyi durmadan artırdı.

Demokratiya və isam "İllqlaşma" dövründə

*Xalqın yüksəliş mərhələsində peyğəmbərlər
rəhbərə, çöküş mərhələsində isə rəhbərlər
peyğəmbərə çevrilirlər.*

Qriqoroiy Landau.

60-cı illərdən başlayaraq böyük dövlətlər arasında təcridcən şiddətlənən "soyuq müharibə" nəticəsində yaranan atom təhlükəsi kimi global problemin dünyanın mütləq inkişafına əngəl törətdiyi bir şəraitdə Türkiyədə artıq möhkəmlənməkdə olan demokratik proses təhlükə ilə üz-üzə idi.

28 aprel 1960-cı ildə nümayişə çıxan İstanbul Universitetinin tələbələrini polislə toqquşması nəticəsində qırx nəfərin yaralanması, birinin isə ölümü ehtirasları qızışdırdığından cəmiyyətdə qarşıdurma yarandı. 27 mayda ən təhlükəli məqamlarda ölkənin taleyini həll etmək iqtidarında olub Atatürk ideyalarına sədaqəti daim qoruyan, əksəriyyəti gənc zabitlərdən ibarət Milli Birlik Komitəsi keçmiş quru qoşunları komandanı Camal Gürselin başçılığı ilə 1950-ci ildə prezident seçilərkən Məclisdəki ilk çıxışında: "Dövlət idarəçiliyində vətəndaşlarla münasibətlərimizdə qarşılıqlı anlaşmanın və haqqa dayanan yeni bir anlayışın, yeni bir zehniyyətin hakimiyyətini istəyirik." (13. səh. 33.) - deyən 77 yaşlı Cəlal Bayarı devirdilər. Hərçənd ki, o, on illik prezidentliyi dövründə ölkəsini NATO-ya qoşmaqla demokratik prinsiplərə əsaslanmış, "Dövlət açılmış bir ovuc, sıxılmış bir yumruq halına gəlməməlidir." (13. səh. 33.) - fikrini həyat fəlsəfəsinə çevirməklə liberalizmi dəstəklədiyini bəyan etmişdi. Ertəsi gün Milli Birlik Komitəsinin üç generalının və on beş mülki şəxsin təmsil olunduqları müvəqqəti hökumətin siyasi məbuslara azadlıq verməsi, qapadılan keçmiş iqtidar qəzetlərini fəaliyyəti dondurlan müxalifət mətbuatının əvəzləməsi keçmişin sərt təftişçiliyinə zəmin yaratdı. Demokrat Partiyasından on il ərzində ölkəni idarə etmiş, siyasi-iqtisadi islahatlara nail olmuş, ərəbcə əzan oxuduğuna görə həbs olunmuş çox-

saylı din xadiminə bəraət verməklə, həmin qadağanı hələ 16 iyun 1950-ci ildə, hakimiyyətlərinin ilk mərhələsində aradan qaldırmış, yeni məscidlər tikdirmiş, Quranın tədrisi hesabına dindarların sayını artırmış, özəlləşmə sayəsində sənayeni möhkəmlətmiş, aqrar islahatı həyata keçirmiş, SXP-yə məxsus çoxsaylı xalq evlərini və oduqlarını təhsilin, mədəniyyətin istifadəsinə vermiş, prezident Cəlal Bayar, baş nazir Adnan Menderes, xarici işlər naziri Fuad Köprülüzadə, parlament rəhbəri Rauf Koraltan və çoxsaylı partiya rəhbərlərinin həbsi geniş rezonans yaratdı. 1954-cü ilin parlament seçkiləri ərəfəsində dövlət məmurlarını tənqid edən KİV nümayəndələrinin cəzalandırılmasının qanunlaşdırılməsində, radiodan partiya təbliğatında istifadədə, müxalifətə qarşı dözümsüzlükdə günahlandırılan Demokrat Partiyası mətbuatın və tələbələrin qəzəb obyektinə çevrildi. Müvəqqəti hakimiyyəti təmsil edən Milli Birlik Komitəsi demokratik böhranın qarşısını qırğınına səbəb olmasının qarşısını almaq naminə Birinci Dünya Müharibəsinin əsgəri, İsmət İnnü kabinetində maliyyə naziri olmuş, 1950-ci ildən on il ərzində baş nazir kimi sərbəst bazar rəqabətinə deyil, dövlət kapitalizminə aparıcı etatizmə qarşı çıxaraq iqtisadi islahatlara nail olmuş, rentabəlsiz iri sənaye müəssisələrini özəlləşdirmiş Adnan Menderesin (1899-1961) Yassı adasında saxlanılaraq Yüksək Ədalət Divanının qərarı ilə nazirlərdən Fateh Rüşti Zorlu və Həsən Poladla birgə uzun sürən istintaq prosesindən sonra ABŞ-in belə iradəsinin əksinə olaraq asılması demokratiyanın üzərinə qara pərdə çəkdi. Türkiyənin iqtisadi dirçəlişinə nail olmuş Turqut Özalın vəsiyyətində islahatlarını davam etdirdiyi, özünə mənəvi ata saydığı Adnan Menderesin ayaqları ucunda dəfn olunmasını xahiş etməsi sonradan bəraət qazanmış bu ictimai xadimin əməli fəaliyyətinin miqyasını təsdiqləyir.

24 oktyabrda prezident seçilərək NATO və SENTO bloklarına sədaqəti ölkə konstitusiyasının 66-cı maddəsi ilə təsbit edən Milli Birlik Komitəsinin rəhbəri general Camal Gürselin İsmət İnnününü baş nazir təyin etməsi əhali tərəfindən razılıqla qarşılandı da, MBK üzvü polkovnik Alp Arslan Türkeşlə birgə 14 nəfər milliyətçi mövqeli gənc zabitləri vəzifədən uzaqlaşdırmasının etirazlara səbəb olması turançılıq ideyasının hələ də yaşadığını təsdiqlədi.

21 dekabr 1960-cı ildə Səudiyyə Ərəbistanının hakim sülaləsinin özünü "Azad əmirilər" adlandıraraq Qərbdən üz çevirməyə meyl edən gəncləri şahzadə Təlal ibn Səudun başçılığı ilə konstitusiyalı monarxiya və digər siyasi islahatlar tələbi ilə növbəti saray çevrilişinə nail oldular. Lakin ağsaqqal qəbilə-tayfa başçılarından kralı, Əxlaqı Qoruma Liqasının üləmalarının Feysəli, müstəqil siyasət tərəfdarı olan tələbə və ziyalıların Təlalı dəstəkləmələri ailə ziddiyyətini beynəlxalq müstəviyə çıxarsa da, yenilikçilər az bir zamanda yerlərinə oturduldu. Tərəfdarları ilə ölkəni tərk edən Təlal passiv siyasi fəaliyyətini xaricdə davam etdirməli oldu.

60-cı illərin əvvəllərindən hiss olunan SSRİ daxilindəki "ılıqlaşmaya" tədricən gücləndikcə azad düşüncəyə meyl durmadan artmağa başladı. Ədəbiyyat və sənətdə özünü tam təsdiq etmiş sosrealizm ictimai üslubunun diqtəsinin azalması sayəsində modernizmin rüşeymlərinin boy verməyə başladığı bir ərafədə xaricdəki erməni lobbisi səngərdən çıxmağa qərar verir.

18 oktyabr 1960-cı ildə ABŞ-dakı erməni diasporunun mərkəzi Bostonda olan, demokratiya pərdəsi altında gizlənmiş Ramqavar partiyasının nəşr etdiyi "Baykar" (mübarizə) qəzetində çap olunan məqalədə "Sovet Ermənistanının 40-cı ildönümündə Naxçıvan və Qarabağın onun tərkibinə qatılması" məsələsi barədə məktub A.İ. Mikoyanın əli ilə müzakirə edilmək üçün Moskvadan Azərbaycan KP MK katibi Vəli Axundova göndərilir. Məktuba cavab hazırlayan, iki il Sov. KP MK-da şöbə müdiri olmuş, Özbəkistandan Gürcüstandakı doğma yurdlarına qayıtmalarına imkan verilməyən məshəti türklərinin bir hissəsinin Saatlı rayonunda məskunlaşmasında xüsusi rolu olmuş Azərbaycan KP MK-nin ideologiya üzrə katibi Nazim Hacıyev Moskvaya çağırılır. N.S. Xruşovun Kırım Ukraynaya bağışlamasından vəcdə gələn A.İ. Mikoyanın "Naxçıvan və Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi" layihəsini tutarlı dəlillərlə darmadağın etsə də, halı pisləşən Nazim Hacıyev on beş gün sonra Kreml xəstəxanasında uroloq-professor Abramyanın apardığı dörd saatlıq uğursuz əməliyyatdan sonra çox yaşamaıyb otuz səkkiz yaşında dünyadan köçür. Lakin daha qlobal problemlərin tüğyan etdiyi bir ölkədə kimliyindən asılı olmayaraq insan taleyi xırda məsələ sayılırdı.

1960-cı ilin sonlarından İranda müstəqil sosial-iqtisadi siyasət yeritmək istəyən, neft gəlirlərini sənayələşməyə sərf etməklə xammal deyil, əmtəə ixracı ilə Beynəlxalq Neft Konsorsiumunda ölkəsinə düşən məbləğin faizini artıran, torpağını, becərmə üçün gerekən digər əsas vəsaitləri kəndliyə icarəyə verməklə istismarçıya çevrilən iri feodallara qarşı çıxaraq "ağ inqilab" adı altında aqrar islahat keçirən, savadsızlığın ləğvi proqramını həyata keçirən, qadınlara seçki hüququ verən Məhəmməd Rza şah avtoritarlıq hesabına daxildəki müqaviməti qırsa da, Qərbdəki şəriklərinin qəzəbinə gəlir. Və beləliklə, avtoritar idarəçilikdə, insan hüququnu pozmaqda, hərbi xərcləri artırmaqda günahlandırılan şah rejimi daxilə siə ruhaniləri tərəfindən tədricən güclənən ixtişaşlarla üzbəüz qalır.

12 aprel 1961-ci ildə dünyada ilk dəfə olaraq sovet adamının kosmosa uçuşu "soyuq müharibə"nin daha geniş məkənda davam etdirilməsinə səbəb oldu. Sovet xalqının taxıl çatışmazlığı ucbatından yaranan çoxmilyonlu çörək növbəsilə kosmosun fəthi kimi iki böyük ziddiyyət arasında qalması ilə demokratiyaya kəskin tələbat yarandı. Amerika vətəndaşının on illiyin sonuna qədər Ayda gəzintiyyə çıxacağına söz verən və iki il sonra müəmmalı şəkildə güllələnən prezident Con Kennedinin bu vədini isə "Appalon-11" in astronomu Nil Armstrong uğurla yerinə yetirdi.

13 avqust 1961-ci ildə İkinci Dünya Müharibəsindən qalib çıxmış ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ və Fransa kimi ölkələrin qarşılıqlı anlaşmalarının əksinə olaraq dörd işğal zonasında yerləşən Berlin şəhərinin beton hasarla ikiye bölünməsi "soyuq müharibə"nin canlı səddinin yaranmasına səbəb oldu. ADR adlınsa da, demokratik dəyərlərdən uzaq olan bu sosialist ölkəsindən qaçmaq naminə üzbəüz, hündür pəncərələrin dəmir barmaqlıqlarına bağlanmış kəndir, yeraltı tunel və deltoplanlar hesabına beş minə yaxın adam bu beton səddi keçə bildi.

14 oktyabr 1962-ci ildən 38 gün davam edən Karib böhranı fasiləsiz silahlanma yolu ilə nüfuz dairəsinin genişləndirən iki ölkə arasındakı "soyuq müharibə" tarixində Üçüncü Dünya Müharibəsinin başlanmasına səbəb kimi yaddaşlara həkk olundu. Vaşinqtonu hədəfə götürə bilən SS tipli raketlərini Kubada yerləşdirmək istəyən SSRİ ilə ölkəsinin təhlükəsizliyini qorumaq naminə ona müqə-

vimət göstərən ABŞ arasında yaranmaqla dünya müharibəsinə səbəb ola biləcək problemin Demokratlar Partiyasını təmsil edən prezident Con Kennedinin təzyiqi, Sov.KP MK-nın baş katibi Nikita Xruşçovun güzəştli ilə həllini tapması beynəlxalq diplomatiya tarixində yeni səhifənin açılmasına şərait yaratdı. Beləliklə, dünya siyasəti dialoq yolunun səmərəsini hiss etsə də, Avropanın mərkəzində diktaturaya meyl gücləndi.

1962-ci ilin oktyabrında diktatorlara əlverişli olan referendum yolu ilə konstitusiyada dəyişiklik etməklə prezidentin parlamentar deyil, ümumi səsvermə yolu ilə dəfələrlə seçilməsini qanuniləşdirməklə siyasi rəqiblərini neytrallaşdıran Şarl de Qoll üç il sonra yenidən yeddi il müddətinə hakimiyyətdə qalmağa nail olur. İkinci prezidentliyi dövründə ölkəsinin NATO-dan çıxmasına nail olan Şarl de Qollun demokratiyanın və bazar iqtisadiyyatının daim inkişaf etməkdə olduğu Qərb ölkələri ilə deyil, SSRİ, ÇXR və üçüncü dünya ölkələri ilə əlaqələrə üstünlük verməsi Şərqdən əli üzülməkdə olan Fransanı siyasi və iqtisadi tənəzzüllə üzləşdirdi.

8 fevral 1963-cü ildə İraqda sələfinin taleyini yaşayan baş nazir Əbdül Kərim Qasimin öldürülməsi ilə nəticələnən hərbi çevrilişdən sonra ölkədə kürd muxtariyyətinin yenidən qızışması səbəbindən vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. Bir ay sonra Suriyada Ərəb Sosialist Dirçəliş Partiyasının (Bəəs) hakimiyyət çevrilişinin İraqda dəstəkləndiyini hiss edən prezident Ə.S.Arif hərbiçilərə güvənərək bu radikal partiyanın iddialı nümayəndələrini idarəçilikdən uzaqlaşdıraraq kürd probleminin dinc yolla həllinə qərar versə də, bu mümkün olmadı.

27 aprel 1963-cü ildə müalicə məqsədi ilə getdiyi Avropadan qayıdan Səudun qırx nəfərlik nüfuzlu qohum-əqrəbası tərəfindən kral hakimiyyətini də şəriət zəminində konstitusiya və məhkəmə sistemi yaratmış, iqtisadi inkişaf qanunları qəbul etmiş vəliəhd Feysələ verilməsinə təhrik olunması növbəti qalmaqal yaratdı. Səudiyyə Ərəbistanındakı dini islahatlar qonşu ölkələrə də sirayət etdi və çıxışlarında İrannın daxili və xarici siyasətini tənqid edən dini lider Ayətullah Ruhulla Müsəvi Humeyninin həbsi bu ölkənin müxtəlif bölgələrində kütləvi nümayişlərə səbəb oldu. İki il sonra İraq hökumətinin razılığı ilə şiəliyin dini mərkəzi Nəcəfdə qərar tutan Ayətullah Humeyninin şagirdləri və tərəfdarları şah rejiminə

qarşı olan digər siyasi qüvvələrlə birləşərək ixtişaş dalğalarının səngiməsinə imkan vermədilər.

25 mart 1964-cü ildə əsas siyasi qüvvəyə çevrilən Ərəb Sosialist İttifaqını yaradan prezident Camal Əbdül Nasirin iradəsilə Misirdə qəbul edilən konstitusiyanın ölkəni demokratik-sosialist dövlət elan etməsi hakimiyyətin götürdüyü kursu bəyan etdi. Beləliklə, əllinci illərin ikinci yansından silah-sursatla bərabər, Misirə demokratiya pərdəsi altında təzahür edən sosializm də ixrac edən Sovet İttifaqı regionda əsas dayağını tapdı və təcrübədə tam təsdiqlənməmiş bu idarəçilik sistemi müstəmləkə mərhələsindən əvvəlki, arxaik islam idarəçiliyindən yan keçən ərəb dünyasında milli çalılarla bərqərar oldu.

22 aprel 1964-cü ildə marksizmi real həyata tətbiq edən Leninin ad günündə qəbul edilən Suriya konstitusiyası sovetlər tərəfindən silahlandırılmış (şübhəsiz ki, dəyəri ödənilməklə A.D.) bu ölkəni xalq-demokratik-sosialist terminlərinin calaq olunmuş sembiyozunda təqdim etdi.

27 yanvar 1965-ci ildə döxsən yaşını ötmüş, haqqında yüzlərlə kitablar yazılmış, "həyatını tarixin yaddaşına həkk edən kinoxronikanın üç kinooperatoru artıq qocalaraq dünyasını dəyişsə də", (228. səh.460) hərbi və siyasi lider Uinston Çörçillin özünün ölümündən sonra enerji resurslarına malik bir sıra ərəb ölkələrinin müxalifətini təşkil edən siyasi qüvvələr lazım olan məqamda Londonda nümayişlərə çıxaraq neft krallarına həddlərini göstərə bildirdilər. Və beləliklə, Qərbdən qopmuş ərəb ölkələrinin bir hissəsi, onlara sarı qollarını açsa da, əslində bağına basıb əzməyə belə hazırlı olan Sovet İttifaqının diqtə etdiyi sosializmə üz çevirməli oldular.

19 iyun 1965-ci ildə Əlcəzairin müdafiə naziri polkovnik Xuari Bumədyənin hərbi çevrilişi nəticəsində iki illik prezidentliyi dövründə fransızlardan alınmış torpağı və müəssisələri milliləşdirsə də, elan etdiyi sosializm islahatlarını yerinə yetirə bilməyən Əhməd Bellanın həbsindən sonra paralel olaraq özəl sektorun da inkişafına yönələn daxili iqtisadi siyasət təşəkkül tapa bilmədi. Və bundan sonra sənayeləşməyə önəm verən Xuari Bumədyənin hərbi-siyasi hakimiyyəti ölkənin götürdüyü sosializm istiqamətini yenidən hərəkət getirdi.

10 oktyabr 1965-ci ildə proporsional seçkilərdə qalib gəlmiş Əmək Partiyasının lideri Süleyman Dəmirəlin yaratdığı birpartiyalı hökumət özlərini bozqurd adlandıran gənclərin də qoşulduğu Milliyyətçi Hərəkat Partiyasının təşkilatının üzvləri ilə xaricdən dəstək alan marksist təmayüllü Türkiyə İşçi Partiyasının münafiqşələri arasında qaldı. Beləliklə, şəriət qanunlarının, ərəb əlifbasının bərpasını da önə çəkməklə islama meyilli milliyyətçilərlə, şəxsi mülkiyyəti ictimai mülkiyyətlə əvəzləməyə çağıran solçuların ziddiyyətindən təlatümə gələn cəmiyyətin bütöv dövlətçilik ideyası ətrafında birləşməsi çətinləşdi.

Sağlığında "əbədi şef" adı verilmiş Atatürkün, "milli şef" çağırılan İnönünün ardınca sonrakı illərdə ölkəsinin üçüncü adamı imicini Bülent Ecevitlə bölüşən Ədalət Partiyasının rəhbəri Süleyman Dəmirəlin hərbcilərin istəyinin əleyhinə olaraq seçki yolu ilə baş nazir kimi hakimiyyətə gəlməsi yeni mərhələnin başlanğıcı idi. Süleyman Dəmirəl sənayenin inkişafına təkən verməklə yanaşı, Anadoludan olan millət vəkillərini nazir kürsüsünə gətirərək əyalətin problemlərini bu işdə maraqlı olanlara tapşırmaqla ölkədə stabilliyə nail oldu. İfran Ülkü və Əli Həsənovun yazdıqları: "Cöv-dət Sunayın prezident olmasını xuntalarla mücadilə etmək üçün istədim" - deyən Dəmirəl, yaxın çevrəsinə "Hərbcilər bizə prezident qəbul etdirmədən biz özümüz bir hərbcini seçək" şəklində açıqlayırdı." (64. səh.36) - cümlələri 27 may 1960-cı il çevrilişinin lideri olub ölkəyə prezidentlik edən Camal Gürselin səhhətində ciddi problem yaranarkən hökumət üzvləri adından Baş qərərgah rəisinin onun yerinə gətirilməsində kimin müstəna rolu olduğunu da təsdiqləyir. Kipr adasına soxulan on beş min əsgərin on gün ərzində geriyyə qaytarılmasına nail olan Dəmirəl yeddi illik hakimiyyəti ərzində müdafiə sənayesini də inkişaf etdirməklə gələcək müdaxilələrin dəf olunmasına zəmin yaradır. Növbəti hərbi çevrilişdən sonrakı yeddi ili də, həbsxanada və sürgündə keçirən Dəmirəl davamlı mütləli hesabına özünü gələcək siyasi rəqibi Turqut Özalla mübarizəyə hazırlayırdı. Həmin ərəfədə qonşu islam ölkələrində də, hərbi çevrilişlər dalğası davam edirdi.

23 fevral 1966-cı ildə Suriyada hərbi çevriliş edən hava qüvvələri komandanı Hafiz Əsədin ölkədəki millətçi bəssçilərin müqavimətinə və hətta sui-qəsd cəhtlərinə baxmayaraq sosialist cəmiyyə-

ti quruculuğunu davam etdirməsi növbəti ilin Ərəb-İsrail müharibəsinə qədər davam edə bildi.

13 aprel 1966-cı ildə İraq prezidenti Ə.S.Arif təyyarə qəzasında həlak olmasından sonra hakimiyyətə gələn onun qardaşı, baş qərərgah rəisi Əbdül Rəhman Arifin bütün vasitələrə əl ataraq kürd probleminin dinc yolla həllinə çalışsa da, əllərdə külli miqdarda silah olduğu bir şəraitdə bu işin öhdəsindən gəlmək mümkünsüz oldu.

Beləliklə, 60-cı illərdə Yaxın Şərqi bürüyən hərbi çevrilişlər dalğası vətəndaş cəmiyyətinin mövcud olmadığı ölkələrin idarəçiliyində siyasi qüvvələrin gücsüz olduğunu sübuta yetirdi. Amerika və yaxud NATO ilə münasibət qura bilən hərbiçilər çevrilişdən sonra da demokratiyanı dəstəkləməyə, dünyəvi konstitusiyanın qəbuluna vadar edilsələr də, digər islam ölkələrində avtoritarlıq sistemi qalmaqdaydı. Və siyasi qarşudurmalar zəminində həmin ölkələrdən müsəlmanların Qərbe və xüsusən ABŞ-a mühacirət etməsinə şərait yaratdı.

60-cı illərin ikinci yarısından ABŞ-da immiqrasiya qanunlarının liberallaşması ilə Yaxın Şərqə yanaşı, Pakistan, Hindistan, Banqladəş kimi Cənubi Asiya dövlətlərindən bu ölkəyə müsəlmanların axını nəticəsində formalaşan islam birlikləri ən azı azad seçki hesabına yeni dünyanın siyasi həyatına daxil oldular. Lakin öz ölkəsində siyasi cəhətdən təcib edildiyi üçün vətəninə baş götürüb qaçmağa məcbur olan savadlı zümrənin passiv mövqə seçməsi müsəlman icmalarını diqqətdən kənar qoyurdu. Yalnız Misir, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya və Pakistan kimi islam ölkələrindən ABŞ-a təhsil almağa gələn gənclərin siyasi həyata qoşulmaları vəziyyəti qismən də olsa dəyişə bildi.

Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Tacikistan kimi respublikaların daxil olduğu SSRİ, iyirmi milyonluq türk-müsəlman uyğurun yaşadığı ÇXR kimi ateizmi təbliğ edən totalitar dövlətlərdə də müsəlmanların ölkə idarəçiliyində iştirakı yolverilməz idi. Təpartiyalılığın mövcud olduğu və seçkinin formal şəkildə həyata keçirilirdiyi bu ölkələrin parlamentlərindəki müsəlman deputatların əksəriyyəti rus dilini bilməyən və yalnız öməkdə fərqlənən kəndlilərdən ibarət idi. Beləliklə: "Hansı parlamentli ölkəyə nəzər salsanız, görəcəksiniz ki, əslində dövlət

işləri xəlvətdə görülür." (86. səh.449) - yazaraq demokratik idarəçiliyə böhtan atan V.İ.Leninin parlamentin yalnız qara camaatın gözündən pərdə asmaq üçün yaradılması qənaətində olması totalitarizmdən avtoritarlığa gedən yolun ideya mənbəyini göstərir. Real həyata davamlı olmayan kommunist ideyalarının ixracı istiqlaliliyyətinə yenidən qazanmış bir sıra islam ölkələrində də rişə verə bilmedi.

Məhz 60-cı illərdən başlayaraq sovetlər ölkəsində ateizmin geniş vüsət alması ilə ziyarətlərə rəsmi şəkildə qadağa qoyulması fəaliyyət göstərən məscidlərinin sayı iyirmiyə çatmayan Azərbaycanda müsəlmanları həcc əvəzinə yerli pirlərə, müqəddəs məzərlərə və hətta islama qədərki ocaqlara üz tutmağa məcbur etdi. Bu isə bütpərəstliyin təzahürü sayılısa da, əslində diqtə edilən ateizmə qarşı üsyan idi. Lakin 1965-ci ildə "Qurani-Kərim" in akademik İ.Y.Krasnovskinin rus dilinə tərcüməsinin az tirajla olsa da, nəşri islamın öyrənilməsi prosesində müstəsna rol oynadı. Belə bir tarixi şəraitdə Yaxın Şərqdə yetişməkdə olan Qərb imperializmi və sionizmlə qarşıdurmalarda SSRİ-nin islam ölkələrinə siyasi dəstək verməsi "soyuq müharibə"nin bu regiona da sirayət etməsinə şərait yaradırdı.

5 iyun 1967-ci ildə beynəlxalq sionizmin və imperializmin yarıdımı ilə Misir, Suriya, İordaniyanın bir milyondan artıq əhalinin yaşadığı yetmiş min kvadrat kilometrlik ərazisini zəbt etmiş İsrailin BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarına məhəl qoymadan tarixi ərəb torpaqlarını işğalda saxlayaraq bu yerlərdə herbiləşdirilməmiş qəsəbələr yaratması islam dünyasına qarşı qərəzli münasibətin təzahürü idi. Təcavüzün beynəlxalq miqyas aldığı həmin ərəfdə totalitar imperiya siyasəti Avropanın mərkəzində belə özünü büruzə verirdi.

9 noyabr 1967-ci ildən bir neçə min tələbənin Parisdə keçirdikləri mitinqdə universitetlərdə özünü möhkəmlədən inzibati amirlik sisteminin, köhnə tədris metodlarının aradan qaldırılması, tələbələrin idarəçilik prosesinə qoşulmaları, qocalmış professor, müəllim heyətinə yaş həddinin qoyulması, auditoriyaların sıxıldığından aradan qaldırılması məsələləri qoyulsa da, 1968-ci ilin fevralından aprelinə qədər ölkəni bürüyən əliliyə yaxın ixtişaşlarda polislə qarşıdurmalar gücləndi. İndi artıq "Luvr istisna olunmaqla tox adamlar

rın yediklərini həzm etmək üçün gəldikləri çoxsaylı muzeylərin bağlanması"ndan tutmuş, Vyetnamın müdafiəsinə, inqilabi çevrilişə çağıran tələblər tədricən ölkənin idarəçiliyi ilə bağlı daha ciddi problemləri gündəmə gətirirdilər. May ayının 4-də faşist işğaldan sonra ilk dəfə olaraq Sarbon Universitetinin bağlanması, bir gün sonra 13 tələbəyə iş kəsilməsi, 10 may gecəsində polislə qarşıdurmada 367 nəfərin yaralanması, 460 insanın həbs olunması hadisələrin gedişini məcradan çıxardı. İğtişaşlar dalğasında formalaşan "22 mart hərəkatı"nın liderinə çevrilən Sarbon Universitetində sosiologiya üzrə təhsil alan, 1945-ci ildə Federativ Almaniyada doğulmuş Daniel Kon Bendit özünün azadlıq ideyalarına çağıran çıxışları ilə "Realist olun- həlli mümkünsüz tələblər qoyun!" (Çe Qevara), "Seks gözəldir" (Mao Tzedun) şüarlarını önə çəkən "gənclər inqilabı"na tətillən digər sosial zümərələri qoşmaqla bu hərəkatı rejimə qarşı yönəldə bildi. 20 mayda Rumıniyada rəsmi səfərinə yarımçıq qoyaraq ölkəsinə döndən Şarl de Qoll yalnız dörd gün sonra radioda çıxış edərək xalqın dövlət idarəçiliyində iştirakının minimuma endirilməsində günahı olduğunu boynuna alır. Bir həftə sonra çoxsaylı tərəfdarlarının mitinqlərinin müşayiətilə Milli Məclisi istefaya göndərən prezident Şarl de Qoll hadisələrin fəvqündə durmağı bacarmayıb Pompidu hökumətində doqquz naziri dəyişsə də, işsizliyə görə yardımı artırsa da, artıq Çexoslovakiyada başlanan gənclər hərəkatından təşviş düşərək Daniel Kon Benditi ölkədən çıxarmaqla, digər mitinq feallarını təqib edir.

16 yanvar 1968-ci ildə Böyük Britaniyanın baş naziri Harold Vilsonun hərbi xərclərin azaldılması naminə ordunun Süveyşdən şərqlə doğru ərazilərdən çıxacağını bildirməsi Əbu-Dabi, Dubay, Bəhreyn, Qətər və Rəs əl-Xeymənin Birləşmiş Əmirliklər Federasiyası kimi mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq ideyasını gündəmə gətirsə də, uzun-uzadı danışıqlar prosesi bir neçə ildən sonra qismən səmərə verdi.

21 avqust 1968-ci ildə general İ.Q.Pavlovskinin komandanlığı ilə Varşava müqaviləsi ordusunun yarım milyonluq canlı qüvvə, beş min tankla demokratiya və azadlıq hərəkatının baş qaldırdığı Çexoslovakiyaya yeridilməsi qismən qansız ötüşsə də, yüz otuz minlik Sovet qoşununun bu ölkədə qalmasına səbəb oldu. Beləliklə, cəmiyyəti səkkiz aya qədər ÇSSR kommunistlərinin rəhbəri

olmuş Aleksandr Dubçekin təklif etdiyi, ölkədə siyasi böhranın qarşısını ala biləcək "insani sınımlı sosializm" modeli iflasa uğradı.

Həmin il kommunist diktatura rejiminin Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə yayılmasının qarşısını almaq üçün yarım milyon Amerikada əsgərinin onlara az məlum olan Vyetnamda vuruşmasına şərait yaradan ABŞ-ın demokratları təmsil edən prezidenti Lindon Conson müharibəyə etiraz edən tələbələrin polislə qarşıdurması ilə xarici və daxili siyasətin ziddiyyəti mənğənəsində qaldı. Prezident postunda onu əvəz edən respublikaçı Riçard Niksonun Amerika əsgərlərini tədricən vyetnamlılarla əvəzləməsi beş illik müharibədən sonra bu ölkənin də ikiye bölünməsi ilə nəticələndi.

17 iyul 1968-ci ildə İraqdakı növbəti hərbi çevriliş nəticəsində ölkədən sürgün edilən Ə.R.Arifdən sonra İnqilabi Komandanlıq Şurasının sədri Ə.N. əl Bəkr prezident postunu tutsa da Bəss Partiyası ilə hərbiçilər arasında mübarizə davam etdi. Xarici siyasətdə Sovet İttifaqına yaxınlaşmaq kursu götürən İraq iqtisadiyyatında da, dövlət sektoruna önəm verildi, daxili siyasətdə isə kürd probleminin ölkənin bütövlüyü çərçivəsində həlli bəyan edildi.

24 aprel 1969-cu ildə yaşı səksəni haqlamış Şarl de Qoll uzunmüddətli tətillər, gündən-günə artan iqtisadi tənəzzül nəticəsində istefa verməyə məcbur oldu. Demokratiya problemini tədqiq edən alman alimi və publisisti Vilhelm Şvebelin yazdığı: "Demokratiya xorla oxumanı sevir. Böyük solistlər bu təfəkkür tərzinə uyğun gəlmir." (236. səh.147) - fikirləri xarizmatik lider kimi özünü ölkəsinin sahibi hiss edən prezident Şarl de Qollun siyasi taleyində gec de olsa təsdiqləndi.

14 iyun 1969-cu ildən Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri və bu idarədə milli kadrların yerləşdirilməsində mühüm işlər görmüş general-mayor Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi respublikanın həyatında müstəsna rol oynadı. Özünün tələbkarlığı və qətiyyətilə seçilən H.Əliyevin həmin ilin avqust plenumunda korrupsiyaya qarşı mübarizəni önə çəkməsi səmərəli nəticə verdi.

31 avqust 1969-cu ildə "Azad zabitlər" birliyinin başçısı 29 yaşlı Müəmmər Qəzzafinin hərbi çevriliş yolu ilə hələ 1949-cu ildən BMT Baş Məclisinin qərarı ilə istiqlalçılığını qazanmış Livianın federal quruluşlu monarxiyasını uzun illər passiv idarə etmiş,

1956-cı ilin ərəb-İsrail müharibəsində ölkəsindəki hərbi bazalardan ingilislərin hava hücumunun təşkilinə razılıq verdiyinə görə gözəndən düşmüş səksən yaşlı ilahiyatçı din xadimi İdris əs-Senusi xaricdə müalicədə olarkən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması islam dünyasında yeni bir eksperimental siyasətin meydana çıxmasına şərait yaratdı. Azadlıq, bərabərlik, sosial ədalət şüarları ilə hakimiyyətə gələn Müəmmər Qəzzafi xarici siyasətdə Qərblə bərabər, onun əlaltısı saydığı İsrailə, Çada qarşı çıxaraq ərəb milli birliyinin reallaşdırılması naminə əvvəlcə Misir və Sudanla, Sonra isə Tunis, Əlcəzair, Mərakeşlə birlikdə Ərəb Respublikaları Federasiyası yaratmaq istəsə də, bu işin prespekti kağız üzərində qaldı. İslami qanunları önə çəksə də, özünü Məhəmmədlə bərabər İsanın və Musanın da davamçısı sayan Müəmmər Qəzzafinin nöanki dini şurani, hər hansı bir partiyayı, parlamenti də artıq qurum sayaraq hakimiyyəti birbaşa idarəçilik təcürbəsi olmayan kütləyə verməsinin ölkədə yaratdığı çaşqınlığı inqilabi komitələr tərəfindən aradan qaldırılması da, səmərə vermədi. Beləliklə, siyasi qanunverici, icra hakimiyyətlərini əlində saxlayaraq özünü "inqilab dahisi" adlandıran Müəmmər Qəzzafinin rus inqilabi anarxizminin nəzəriyyəçilərindən M.A.Bakunindən, P.A.Kropotkindən və hətta V.İ.Lenindən bəhrələnməklə yazdığı "Yaşıl kitab"da şərh edilən "üçüncü dünya nəzəriyyəsi" praktik həllini tapa bilmədi. Və arxaiq teoloji demokratiya dövrünə qaytarılan dünyanın beşinci neft ölkəsində Qərb və Sovet siyasi-iqtisadi modelinin yararsızlığı sübuta yetirilərək mentalitetə uyğun milli-dini ənənələr önə çəkiləndə, avtoritarlığı yaratdığı fəsadlar sönmədi. Nəticədə hakimiyyətinin ilk dövründə cəngüdənsiz gəzən, evinin bazarlığını özü edən Müəmmər Qəzzafi idarəçilik hüququ və pulla bərabər, əhaliyə silah da verdikdən sonra ona yönələn sui-qəsd cəhdləri səbəbindən ailəsilə birgə Əziziyə hərbi bazasında yaşamaqla kütlə ilə əlaqəsini minimuma endirmək məcburiyyətində qaldı. Bununla belə, korrupsiya ilə mübarizədə qətiyyət göstərən Müəmmər Qəzzafi ildə 10 milyard dollara çatan neft gəlirlərindən əhalinin bəhrələnməsinə, hətta, Cənubi Koreyadan alınan avtomaşınların satış qiymətinin dördü üçün bütçədən ödənilməsinə nail olmaqla kütlənin rəğbətini qazandı. Daxildə uğur qazansa da, xarici siyasəti iflic vəziyyətinə düşən dövlət rəhbərinin iddiaları sayəsində dünya bir-

liyindən təcrid olunan Livianın mühacirətdəki müxalifət qüvvələrini və xüsusən Çadla aparılan uğursuz müharibədə əsir düşdükdən sonra M.Qəzzafiyə qarşı çıxan milyon yarım silahlı əsgəri zərərsizləşdirmək cəhdi ölkənin adının beynəlxalq terrorizmdə hallanması-na səbəb oldu.

60-cı illərdən başlayaraq milli azadlıq hərəkatı nəticəsində yaranan bir sıra müstəqil və yarım müstəqil Şərq ölkələrində mühafizəkarların mozaik islami dövlətçilik ənənəsi ilə liberal düşüncəlilərin demokratiyanın tətbiqi üçün vacib olan vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması prosesində ixtilafı meydana çıxırdı. Bu çaxnaşmalardan istifadə edən sağ təmayüllülərin Qərbə, solçuların isə Sovet İttifaqına üz tutmaları siyasi ideya və yaxud iqtisadi platforma zəminində deyil, regional və məhəlli maraqlar çərçivəsində həllini tapırdı. Məhz bu səbəbdən də çoxsaylı hərbi çevrilişlər dalğasında stabilliyi pozulmuş islam ölkələrinin silah-sursat və uzunmüddətli kreditlər almaq naminə ABŞ, Qərb ölkələri və ya Sovet ittifaqına üz tutmaları tezliklə diktatorların hakimiyyətə gəlməsilə nəticələndi. Tanrının nəsib etdiyi karbohidrogen ehtiyatlarının belə dinc quruculuq işlərinə, əhalinin rifahına deyil, diktatorların iddialarının yerinə yetirilməsinə yönələn silahlanmaya sərf edilməsi bəzi ölkələrdə gələcək nəsillərin belə borca düşməsinə səbəb olurdu. Həqiqi demokratiya yolunu seçən ölkələrin əhalisinin siyasi savadsızlığı nəticəsində korrupsiyanın inkişafı isə azad fikrin, həqiqi seçkinin və əsl bazar iqtisadiyyatının həyata keçirilməsinə mane olurdu. Azad seçkini saxtalaşdıraraq nəticəyə təsir göstərmək, bazar iqtisadiyyatını gizli formada idarə etmək mümkün olsa da, demokratiyanın əsas göstəricisi sayılan söz və fikir azadlığının immitasiyasının mümkünsüzlüyü son nəticədə bu idarəçilik sisteminin iflasına səbəb oldu.

Beləliklə, Şərq ölkələrinin bir çoxunda islami dövlətçilik ideyasına qayıdış "Qurani Kərim"i əzbərdən öyrənən dustaqların uzunmüddətli həbs cəzasının yarınbayarı azaldılması, xums və zəkatın banklarda mərkəzləşmiş qaydada həyata keçirilməsi, korrupsiya və rüşvətin haram sayılması səviyyəsində yalnız ölkələrin daxili siyasətini qaydaya sala bildi. İslam ideyalarının belə arxa plana atıldığı bəzi dövlətlərdə isə vergi ödəməklə ölkəsini zənginləşdirən burjuva zümərəsinin təmsilçisi olan istehsalçının deyil, dövlət struk-

turuna soxulmuş cinayətkar ünsürə çevrilən rüşvətxor məmurun iri pul sahibinə çevrilməsi kimi eybəcər hala bəraət verən "İlkin kapital çirkli pullardan yaranır" - çürük marksist fikrin təzahürü olan korrupsiyanın çirkli pullarından törənən terror üçün zəmin yarandı. Beləliklə, yalnız xammal gəlirləri hesabına formalaşan büdcə korrupsiyadan bəhrələnen oliqarxların gəlirləri fonunda solğun görünərək sosial problemlərin həlli üzərindən xətt çəkdi. Belə bir məqamda mütərəqqi ideyaların kasadlığı ucubətindən mexaniki olaraq siyasi, iqtisadi və mədəni aləmdə mənəvi haqqı olmayan fərdlərin bütələşdirilməsi sosial kaos yaratdı. Və beləliklə, islam idarəçiliyini qəbul etmiş ölkələrin əksəriyyətində ABŞ-ın demokratiya ixracının səlib müharibəsi kimi qəbul olunması təbii sayıldı.

Totalitarizmin süqutuna doğru

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi 1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan demokratik respublikasının ənənələri əsasında müasir tələblərə, dünyada gedən proseslərə bağlı təmin olunmalıdır.

Heydər Əliyev.

Əsrin yetmişinci illərindən başlayaraq kütləviləşən elektron informasiya vasitələrinin yaratdığı global şəbəkə sistemi sayəsində ölkələr arasındakı sərhədlərin şəffaflaşması dünyəvi mərkəzləşməyə doğru addım oldu. Məhz bu illərdə ekran kommunikasiyasında digital sənətlərin - telereklam, videoklip estetikası, kompüter oyunları, elektron rok ritminin təsirindən kütlələrin audiovizual qavrayışında dəyişiklik yarandı. Bu isə öz növbəsində totalitar həyatını yaşayan Sovetlər birliyinin daxilində də, təbəddülatlara səbəb olurdu.

70-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin müstəsna əməyi sayəsində yerli xammal və resurslar hesabına çalışaraq rəqabətə davamlı əsas vəsaitlər istehsal edən müəssisələrin çoxalması, milli kadrların Moskva, Leninqrad, Kiyev və digər şəhərlərdə nadir ixtisaslara yiyələnməsi hesabına xalq təsərrüfatında mənfəətin ümumittifaq göstəricilərindən iki dəfə çox, yəni 335 faizə çatdırılması Azərbaycanı keçmiş SSRİ-də öz iqtisadiyyatını müstəqil idarə edən iki respublikadan birinə çevirdi. Xəzərdəki neft və qaz yataqlarının gələcək istifadəsi üçün maddi-texniki baza yaradıldı.

Əməli fəaliyyətinə görə təcridcən ümummilli liderə çevrilən Heydər Əliyevin sayəsində dilimizə, mədəniyyətimizə, tariximizə dair əsərlərə yüksək mükafatların, alim və sənətkarlara fəxri adların verilməsi totalitar rejimdə belə milli təfəkkürün azərbaycançılıq istiqamətində inkişafına əvəzsiz töhfə oldu. 45 illik fasilədən sonra Hüseyn Cavidin məzarının Sibirin doğma yurda qaytarılması ziyalılarımızın yolunda qurban getdikləri islamçılıq, türkçülük və

müasirləşmə prinsiplərinin simvolu olan azərbaycançılıq dəyərlərinin, demokratik ideyaların totalitarizm mühitində bəraət qazanmasına şərait yaratdı. Sov.İKP MK büro üzvlüyünə namizəd (1976) və üzv (1982) seçilən, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin olunan Heydər Əliyev daim öz xalqının mənafeyini düşünürdü. Ölkə miqyasında isə demokratik təfəkkürlü elm və sənət sahiblərinin təqib olunması baş alıb gedirdi.

1970-ci ildə rus ədəbiyyatında mənəvi güc ənənəsini davam etdiriyinə görə Nobel mükafatına layiq görülən yazıçı Aleksandr İsayeviç Soljenitsın repressiyalara məruz qalmış qələm sahiblərinin bəraət qazanması, senzuranın ləğvi yolunda dönməz mübarizəyə başlayaraq üç il sonra ölkədən qovulur.

1970-ci ildə digər sovet fizikləri ilə "İnsan hüququ naminə" komitəsi yaradan, hələ uşaq ikən ingiliscə bilən nəvəsinin orijinaldan oxuduğu klassik ədəbiyyatın təsiri altında böyüyən, professor atasının davamçısı kimi 26 yaşında fizika-riyaziyyat elmləri doktoru adını alan, 1953-cü ildə hidrogen bombasının yaradıcılarından biri kimi SSRİ EA-nın ən gənc akademiki seçildikdən, həmin ildən on beş il atom bombasının mükəmməlləşməsi üzərində çalışdıqdan sonra bəşəriyyət üçün təhlükəli olan silahlanmaya qarşı çıxaraq 1968-ci ildə "Sülh şəraitində birgə yaşayış və intellektual azadlığın tərəqqisi barədə düşüncələr" əsərini yazıb "soyuq müharibə"yə xərclənən məsrəfləri dünyada aqlığın qarşısının alınmasına, ətraf mühitin təmizlənməsinə yönəldilməsi məsələsini qaldıran, senzuranın, siyasi məhkəmələrin ləğvinə çağıran, "insanlar arasında sülhün əsaslı prinsiplərinin qorxmaz dayağı" kimi layiq görüldüyü Nobel mükafatını (1975) şəxsən almasına imkan verilməyən Andrey Saxarov (1921-1989) kimiləri dünyanın mənzərəsinin demokratiyaya doğru dəyişməsinə müstəsna xidmət göstərdilər.

12 mart 1971-ci ildə bəşəşlərin millətçilik dalğasında nəhayət ki, referendum yolu ilə prezident seçilərək Suriyada hakimiyyətə gələn Hafis Əsədin ölkəsindəki partiya, birlik və ictimai təşkilatları birləşdirərək yaratdığı Milli Mütərəqqi Cəbhə də avtoritarlığın tam təsdiqinə xidmət etdi. Və iki ildən sonra Xalq Şurası adlanan parlamente seçkilərdə Hafis Əsəd bəşəşlərin hərbçilər qanadının üzvlərinə müxtəlif vəzifələr paylamaqla otuz illik hakimiyyətini ixtisasca oftolmoqluq olan oğlu Bəşərə ötürə bildi. Hakimiyyət üçün

hazırlanmış böyük oğul Basel avtomobil qəzasında həlak olduqdan sonra parlamentin konstitusiyada prezidentliyə namizədin yaş həddini 40-dan 34-ə endirməsi kiçik oğlun ölkə rəhbərliyinə yolunu açdı. Beləliklə, siyasi bazası olmasa da, ingiliscə, fransızca sərbəst danışan, hərbi akademiya da bitirərək polkovnik rütbəsi alan Bəşər Əsəd ölkədə daim fəvqəladə vəziyyət saxlayan atasından fərqli olaraq yumşaq siyasət yürütməklə və öz idarəçiliyində korrupsiya ilə mübarizəni önə çəkməklə əhalinin rəğbətini qazandı.

1971-ci ildə Hindistan kimi nəhəng bir ölkənin ilk baş nazirinin - Hindistan Milli Konqresinin lideri Cəvahirlə Nehrunun yeganə qızı İndira Qandinin (1917-1984) vaxtilə atasının tutduğu posta yiyələnməsi, Seylonun (Şri-Lanka) baş naziri, hələ 1951-ci ildə Azadlıq Partiyası yaratmaqla hüquqi yolla vəzifəyə gələn, 1959-cu ildə reaksiyonerlər tərəfindən qətlə yetirilən Solomon Bandarankeni yüksək kürsüdə əvəz etmiş onun dul xanımı Sirimavondan (1916-2000) sonra qadın və siyasət tarixində ikinci müstəsna hadisə oldu. Moxandas Qandi ilə heç bir qohumluq əlaqəsi olmayan pəşəkar siyasətçi və jurnalist Feruz Qandinin həyat yoldaşı İndira Qandi yoxsulluqla mübarizə proqramı ilə hakimiyyətə gəlsə də, Pakistanla növbəti müharibədə SSRİ-nin köməyindən istifadə edərək əhalisinin 85 faizi müsəlmanlardan ibarət yeni bir dövlətin formalaşmasına şərait yaratmaqla rəqibi qismən zəiflədə bildi. Ölkədəki bankları milliləşdirmək, sənayenin müxtəlif sahələrini inkişaf etdirməklə, "yaşıl inqilab" yolu ilə ərzaq idxalını aradan qaldırmaqla, ilk atom elektrik stansiyasını işə salmaqla iqtisadiyyatı gücləndirən, dinlərarası münacişələri yox edən İndira Qandinin nizamsız əhali artımının qarşısını almaq naminə çoxuşaqlı ailə başçılarının sterilizəsini həyata keçirməsi və bu məsələni hallandıran müxalifət qəzetlərini qapatmaqla söz azadlığına qarşı çıxması cəmiyyətdə mənfəi reaksiya doğurdu. Öz imkanlarına güvənərək növbəti parlament seçkilərində udusda da, üç ildən sonra yenidən hakimiyyətə qayıdan İndira Qandinin üzleşdiyi digər problem Pəncab əyalətində muxtariyyət tələb edən separatçı sikkələrin silah-sursat gizlətdikləri Amritsardakı Qızıl məbədinə ordunun hücumu nəticəsində beş yüz nəfərin ölümü oldu. 31 oktyabr 1984-cü ildə məşhur ingilis yazıçı-dramaturqu və aktyoru Piter Ustinova müsahibə verməyə gedən narıncı donlu İndira Qandinin kök görünməmək naminə

zirehli alt geyimindən imtina etməsi ona baha başa gəlir. İllərcə İndira Qandiyə canla-başla xidmət edən sikkə əsilli iki cangüdənin dini qisasçılığı şəxsi sədaqət prinsipini üstələyir.

12 mart 1971-ci ildə Türkiyənin prezidenti Cövdət Sunayın hələ ötən ilin 15 iyulundan ölkədəki görünməmiş ixtişaşlar dalğasına qarşı durmaq üçün küçələrə tanklar çıxarmağa məcbur olan baş nazir Süleyman Dəmirəl hökumətini istefaya göndərməsi təkcə cəmiyyətdə deyil, hərbiçilər arasında da baş verən sosial-siyasi ideya qarşılaşmasını əks etdirdi.

1972-ci ildə gələcəyin Nobel mükafatı laureatı, gəncliyindən zavodda çilingər, meyidxanada sanitar, istixanada qazançı belə işləmək məcburiyyətində qalaraq həyat məktəbi keçmiş, 17 yaşından çap olunan, senzuraya məruz şerhləri əl-əl gəzən, ingilis və polyaq dillərindən tərcümələr edən, 24 yaşında həbs olunaraq ruhi xəstəxanaya salınan, metaforik şair İosif Brodskiy (1940-1996) ölkədən qovularkən Leonid Brejnevə ünvanladığı məktubda rus mədəniyyətinə xidmət edən on beş illik ədəbi fəaliyyətini nəzərə alaraq heç olmasa tərcüməçi kimi vətəninə qalmağı rica etsə də, nəticə hasil olmur.

6 oktyabr 1973-cü ildə başlanan üç həftəlik müharibədə Süveyş kanalını keçən Misir, Çolan təpələrini tutan Suriya ordularının gəriyə oturmaqla on minə yaxın döyüşçü itirən İsrail Ənvər Sədatı danışıqlara vadar etməklə öz hərbi qüvvələrini Dəməşqin 32 kilometrliyində cəmlədi. Və bununla da Ənvər Sədat müxtəlif ərəb ölkələrinin və xüsusən Suriyanın millətçi bəesçilərinin nifrətini qazanmış oldu. Eyni zamanda bu müharibədən sonra nəhayət ki, neft faktorundan beynəlxalq diplomatiyada bacarıqla istifadə edən digər ərəb ölkələrinin siyasətçiləri bu məhsulun ixracına embarqo qoymaqla İsrailə ciddi təpqi göstərə bilsələr də, ABŞ-ın İsrailə hərbi yardımını durdurulmadı.

14 oktyabr 1973-cü ildə Türkiyədəki parlament seçkilərində səs çoxluğu qazanaraq növbəti ilin əvvəllərində hakimiyyətə gələn hələ qoca İsmət İnönünün sağlığında onu əvəzləmiş CXR lideri Bülənt Ecevitin Kipr münacişəsindəki qətiyyətli mövqeyi ölkə daxilində ona yüksək nüfuz qazandırdı.

20 iyul 1974-cü ildə Kiprin iki icması arasında uzun sürən danışıqların səmərə vermədiyi, ABŞ-ın Yunanıstanı, Sovet İttifaqı-

nın isə Türkiyəni dəstəklədiyi bir siyasi şəraitdə Bülent Ecevitin öncədən görülmüş siyasi tədbirləri sayəsində adaya çıxarılan ordu desanti zorakılıqla üzbuüz qalmış kömeksiz türk əhalisinin yaşadığı bölgələri nəzarət altına gətirdi.

9 avqust 1974-cü ildə ABŞ-ın respublikaçı prezidenti Riçard Nixsonun könüllü olaraq vəzifəsindən imtina etməsi siyasi aləmdə böyük hay-küyə səbəb oldu. Belə ki, seçki ərəfəsində qanunsuz olaraq Demokrat Partiyasının mənzil qərargahını qarət etdikləri üçün həbs olunmuş beş nəfərin Riçard Nixsonla əlaqələri jurnalist tədqiqatlarında, maqnitafon lentləri əsasında təsdiqləndikdə prezident Konqresin qərarını qabaqlamağı qət etdi. Kütləvi informasiya vasitələrinin dünyaya yaydığı bu xəbər demokratiyanın yeni bir uğuru kimi qəbul olundu və artıq beynəlxalq aləmdə gedən proseslərdən xəbərdar olan sovet ölkəsində geniş vüsət alan disident hərəkatının dalğaları Azərbaycana da gəlib çatdı.

15 yanvar 1975-ci ildə universitet müəllimi Əbülfəz Əliyevin (Elçibəyin) tələbələr arasında antisovet təbliğatı ilə məşğul olduğu, milli inqilabi hərəkatın tarixini öyrənən dərnəklər yaratdığı üçün həbsi totalitar rejimin əyalətlərdə belə demokratik ideyalarla mübarizəsinin ana xətinin qırılmadığını sübut etdi. Qapalı cəmiyyətlərin məhdudiyətlərinin dözülməz həddə çatdığı bu ərəfədə xarici ezamiyyətlərə gedən məşhur sənətkarların, idmançıların və digər peşə sahiblərinin öz ölkəsinin vətəndaşlığından imtina etmələri adi hala çevrilirdi. Digər tərəfdən isə siyasi fəaliyyətlə məşğul olanların bir çoxunun ölkədən qovulması və həbs olunma faktları beynəlxalq informasiya vasitələrinin aparıcı mövzularına çevrilirdi.

25 mart 1975-ci ildə Feysəlin yaxın qohumu Feysəl ibn Məsuid tərəfindən müəmmalı şəkildə öldürülməsindən sonra taxt-tacə sahib olan kral Xalidin neft gəlirlərini aqrar sektora yönəltməsi nəticəsində dəniz suyunu saflaşdıran müəssisələrin açılışının su problemini həl etməsi ilə yaranan intensiv aqrar təssərrüfat sistemi taxıl bitkiləri və heyvandarlıq məhsullarının idxalının qarşısını aldı. Yeni iş yerlərinin açılması və təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi əyalətlərdə də həyat səviyyəsinin yüksəlişinə təkan verdi. Üç il əvvəl Ciddə şəhərində 42 dövlət özündə birləşdirən İslam Konfransı Təşkilatının, bir il qabaq isə Ümumi İslam Bazarı və İslam

Valyuta Fondunun yaranması bu ölkələrin siyasi, iqtisadi, mədəni yaxınlığına səbəb oldu.

1976-cı ildə Mao Tszedunun ölümündən sonra Çin Xalq Respublikasında yaranan hakimiyyət böhranında Dördlər qrupuna rəhbərlik edən onun arvadı ilə Den Syaopin arasında başlanan mübarizə əhalinin üçdə birinin oxuyub yazmaq bilmədiyi, sənayesinin Qərbin inkişafından on illərlə geridə qaldığı, əsas nəqliyyat vasitəsinin velosiped olduğu, milyard yarım sakini ilə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü seçilən bir ölkədə baş verirdi. Siyasi əqidəsinə görə özü dəfələrlə həbsxanaya düşmüş, oğlu xunvebinlərin işgəncələrindən şikəst qalmış Den Syaopin sənayenin inkişafı üçün xammal bazası, münbit torpaqları olmayan bir ölkədə keçirdiyi iqtisadi islahatlar məmur özbaşınalığı və separatçılıqla müşahidə olunurdu. Korrupsiyaya qurşanmış iki mindən artıq vəzifəli məmurun ictimai fikirdə rezonans yaradan məhkəməsi üç il çəkdi. Bir il sonra geniş vüsət alan tələbə ixtişaşlarında azadlıq, demokratiya və siyasi islahat tələblərini dəstəkləyən partiyanın ikinci adamı Xu Yaoban baş katib vəzifəsindən gedir və dəyişən konstitusiyada Kommunist Partiyasından imtina olunması, hakimiyyətin parlamente verilməsi məsələləri həllini tapmır.

1977-ci ildə idmançı, skripkaçı, jurnalist və dinşünas kimi tanınmış Luis Yudcin Uolkott Farraxxanın yaratdığı, ABŞ-da zəncilərin öcdadlarının dininə qayıtmağa çağıran "İslam milləti" təşkilatının aqların özbaşınalığına qarşı 60-cı illərdən təzəhür edən qara irqçiliyin tərkib hissəsinə çevrilməsi dilindən, millətindən, dinindən və əlbəttə ki, irqindən asılı olmayaraq hər bir insanın bərabərliyini önə çəkən "Qurani-Kərim"dən kənarlaşma olsa da, müsəlmanlığın ölkə miqyasında diqqət mərkəzində qalmasına şərait yaratdı. Seksual azadlığın fəsadlarının tüğyan etdiyi yetmişinci onilliyin sonlarında əsrin bəlasına çevrilən tənhalıq problemlərdən çıxış yolunu Allaha tapınmaqda gören islam dininə xüsusən həbsxanalarda böyük axın yarandı. Dünya miqyasında məşhur olan bir sıra siyasi, iqtisadi, mədəni liderlərin bu dini qəbul etmələri seçki hüququnun toxunulmaz sayıldığı demokratik cəmiyyətdə mənəvi tarazlıq yaratdı və heç şübhəsiz ki, bu dalğa Şərqdə də əks-səda verdi.

Həmin ilin noyabrında İsrailin baş naziri Menahem Beginin dəvəti ilə müharibə xərclərindən qaçmaq naminə sülhə üstünlük verən Ənvər Sədatın bu ölkədə qonaq olması və üstəlik parlamentdə-knesetdə çıxış etməsi dünyanın kütləvi informasiya vasitələrində, xüsusən ərəb dünyasında əks-səda doğurdu.

1 fevral 1979-cu ildə din xadimlərinin fitvası ilə İrani bürümüş nümayişlər dalğasının kəskinləşdiyi, güc strukturunun isə kəsərsiz olduğu bir şəraitdə siyasi əqidəsinə görə monarxiya tərəfindən daim təqiblərə məruz qalaraq yaşamağa məcbur olduğu mühacirətdən qayıdan Ayətullah Ruhulla Musəvi Humeyninin rejimi yıxmaq, Müəssislər Məclisi yaratmaq qərarını bəyan etməsinin ruh yüksəkliyi ilə qarşılanması iki həftə qabaq ölkəni müvəqqəti tərk etmiş Məhəmməd Rza şahın geriye yolunu həmişəlik qapatdı.

12 fevral 1979-cu ildə İranda monarxiyaya qarşı birləşən siyasi qüvvələr müxtəlif olsa da, əhali arasında nüfuz sahibinə çevrilən Ayətullah Ruhulla Musəvi Humeyni ölkənin gələcək inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmək iqtidarında olan inqilabi liderə çevrildi və məhz onun iradəsiylə islami dövlətçilik ideyası yenidən zühur etdi. Məscidlərdə cəmləşən "inqilab keşikçiləri"nin kortəbii fəaliyyəti yüzlərlə insanın həyatına son qoysa da, onlar solçu və hətta qəribə səslənən marksist-islamçı siyasi rəqibləri neytrallaşdırmaqla dövlət strukturuna sirayət edə bildilər.

8 mart 1979-cu ildə ABŞ prezidenti Ceyms Karterin Kemp-Deviddəki iqamətgahında görüşən Ənvər Sədatla Menahem Beginin Misir-İsrail sülh müqaviləsini imzalamaları onlara Nobel mükafatı qazandırsa da, hər ikisi ölkələrində nifrət hədəfinə çevrildilər.

30 mart 1979-cu ildə keçirilən iki günlük referendumda əhalinin yekdilliklə monarxiyanın əleybinə səs verməsi və İran İslam Respublikasını dəstəkləməsi ABŞ və Qərb ölkələri ilə müştərək iş birliklərinin, o cümlədən Beynəlxalq Neft Konsorsiumunun pozulması, hərbi bazaların bölgədən çıxarılması ilə nəticələndi. Beləliklə, 2500 illik monarxiya sistemini devirən, yüz mindən çox insanın, o cümlədən iyirmi beş min azərbaycanlının şəhid olduğu İran islam inqilabı nəticəsində Qərbin yarımüstəmləkəsinə çevrilən bir ölkədə şəriət qanunlarına əsaslanan respublikanın elan edilməsilə haqq-ədalət meyarı tənظیمlənməyə başladı. Həmin ilin sonunda ümumxalq səsverməsi yolu ilə mahiyyətə mövqeyi təkhaki-

miyyətliyə zidd gələn islam qanunları əsasında qəbul edilən yeni konstitusiyə dini-fəlsəfi fikri real həyata tətbiq etməklə xalq kütlələrinin dəstəyini qazanan Ayətullah Ruhulla Musəvi Humeyninin yarımifik "Ali rəhbər" statusunda "Qurani Kərim"i dəridən bilənlərdən on iki nəfərlik Nəzərət Şurası, "imamət" yaratması hərəkətverici qüvvəsi ruhanilər olan inqilab zəminində təbii göründü. Monarxiyaya arxa çevirdiyini Rza şahın Rey şəhərindəki məqbərəsini parlatmaqla da bəyan edən ölkədə müsəlman xalqlarının birləşdirilməsi ideyasının önə çəkilməsi, islam dünyasının var-yoxuna əl uzadan istismarçı ölkələrlə mübarizə və sionizmə qarşı vahid birlik strategiyası istər-istəməz bu yeni yaranan qüdrətli dövləti Qərblə üz-üzə qoydu.

16 iyul 1979-cü ildə əhalisinin yarısından çoxu şiə olub qonşu İrandakı inqilabdan ruhlanan İraqda saray çevrilişi yolu ilə prezident Ə.N.əl-Bəkri devirərək hakimiyyətə gələn onun gənc müavi-ni, sünnü təriqətinə mənsub Səddam Hüseynin diktatura yolunu tutaraq yalnız özünün təmsil olunduğu Bəss Partiyasının üzvlərinin parlament seçkilərində səs yığmasına nail olması vahid hakimiyyət ideyasının gerçəkləşdirilməsinə xidmət etdi. Tezliklə bir milyonluq orduya sahib olan Səddam Hüseynin nəinki qonşu dövlətlərə, daxildəki dini və milli azlıqlara qarşı güc faktorundan istifadə etməsi faktı artıq ildə 120 milyon ton neft istehsal etməklə OPEK-də həlledici söz sahiblərindən birinə çevrilən ölkəyə sonrakı mərhələdə dağıdıcı təsir göstərdi.

Həmin ildə Sovet ordusu Əfqanıstana girdikdə Luis Farraxhanın başçılığı ilə "İslam milləti"nin öz qüvvələrini dinin xilas yolunda səfərbər etməsi ABŞ-ın xarici siyasəti ilə üst-üstə düşsə də, formalaşan Taliban hərəkətinin sonrakı mərhələdə nəzərətdən çıxması yeni problemlər yaratdı.

1980-ci ildə ordunun Əfqanıstana girməsinə qarşı çıxdığına görə üç dəfə layiq görüldüyü sosialist əməyi qəhrəmanı adı da daxil olmaqla dövlətdən aldığı bütün mükafat və təltiflərdən məhrum edilərək sürgün olunduğu, xaricilər üçün qapalı sayılan Qorki (Nijni-Novqorod) şəhərində 1986-cı ilin dekabrına qədər ev dustağı kimi göz altında saxlanılaraq Sovet İttifaqının sonuncu rəhbəri Mixail Qorbaçovun telefon zəngindən sonra Moskvaya dönrək siyasi fəaliyyətə qayıtmış Andrey Saxarov ona üç övlad bəxş etmiş

xanımının vəfatından çox sonra, qoca vaxtı evləndiyi Yelena Əlixanyanın (Bonner) təhriki ilə 1990-cı ildə, ölümündən bir neçə ay əvvəl Bakıya gələrək Qarabağ məsələsində ermənilərin təklif etdiyi, vaxtilə Azərbaycandan qoparılmış Zəngəzur torpaqları əvəzində Laçın dəhlizinin güzəştə gedilməsi variantını da müdafiə etmişdi.

12 sentyabr 1980-ci ildə Türkiyədə sağçılar və solçular arasında terrorun gücləndiyi bir şəraitdə general Kənan Evrenin başçılığı ilə Milli Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə Süleyman Dəmirəl hökumətinin və parlamentin istefaya göndərilməsi, partiyaların fəaliyyətinə qadağa qoyulması demokratik prosesin, sosial-iqtisadi islahatların yeni təkanla sürətlənəcəyi adı altında həyata keçirildi. Partiya lideri kimi İslamçı Milli Səlamət Partiyasından Nəcməddin Ərbakanın bir, turançı Milliyyətçi Hərəkət Partiyasından Alparslan Türkeşin dörd il müddətinə azadlıqdan məhrum olunmaları belə onları dövlətçilik mövqeyindən döndərə bilmədi.

21 sentyabrda admiral Bülənd Ulusunun qurduğu yeni hökumətə idarəçilik təcrübəsi olan dövlət xadimlərinin cəlb edilməsi təcili bərpa olunan stabillik şəraitində yeni konstitusiyanın, təməl qanunların hazırlanması üçün mühüm addım oldu. Və nəhayət, 7 noyabrda səsvermə nəticəsində qəbul edilən yeni konstitusiya general Kənan Evrenin prezident seçilməsinə şərait yaratdı.

22 sentyabr 1980-ci ildə mübahisəli ərazilər, islam inqilabının ixracı və sünni-şiə ziddiyyəti zəminində başlanıb yüz minlərlə müsəlman qanı bahasına başa gələn səkkiz illik İran-İraq müharibəsi hər hansı bir keyfiyyət dəyişikliyi yaratmadı. Nəticədə xarizmatik liderlərin ideya qarşıdurmaları; birincinin şiəlik təriqətini önə çəkməklə islam birliyinə nail olmaq, ikincinin isə ərəb millətçiliyi və diktatura zəminində liberal siyasət və iqtisadi yüksəliş əldə etmək çağırışlarının mümkünsüzlüyünü sübut etdi. Bununla belə, hər iki dini və milli lider ölkələrinin sosial problemlərindən diqqəti yayındırmaq məqsədi güddükləri bu müharibədən yəqinə yararlanmaq istəyirdi. İran teokratik demokratiyasının dini ideya birliyi, İraq militarist totalitarizminin isə Sovet İttifaqından aldığı ağır silah-sursat həlledici amilə çevrilmədiyindən üfüqdə belə görünməyən qələbə hər iki dövləti dünya birliyindən təcrid etməyə başladı.

6 oktyabr 1981-ci ildə onunla diplomatik əlaqələri kəsən enerji ehtiyatlarına malik ərəb dövlətlərinin yardımlarından məhrum olub demokratiyanı ixrac edən ABŞ-dan iki milyard dollar almaqla liberalizmin və bazar iqtisadiyyatının inkişafına xidmət etdiyinə görə regionda imicini itirən Ənvər Sədatın səkkiz il əvvəl Misir ordusunun Süveyş kanalını keçərək İsrail ordusuna hücumu gününü hərbi bayram paradı ilə qeyd edərkən leytenant Xalid Əhməd İstanbulun başçılığı etdiyi desantçılar qrupu tərəfindən vaxtilə arxa çevirdiyi ölkənin istehsalı olan "Kalaşnikov" avtomat silahı ilə qətlə yetirilməsi bu terroru həyata keçirən "Müsəlman qardaşları"nın onu nasirizmdən uzaqlaşmaqda, Qərbə və İsrailə yaxınlaşmaqda günahlandırması ilə bağlı oldu.

13 dekabr 1981-ci ildə Polşada hakimiyyəti əlində cəmləmiş general Voysex Yaruselskinin hərbi vəziyyət elan etməsi SSRİ-nin müdaxiləsinin qarşısını alsada da, Qdanskdakı Lenin adına gəmiqayırma zavodunun elektriki, iki il sonra Nobel sülh mükafatına layiq görülmək Leşek Mixal Valensanın bacılıq etdiyi "Həmrəylik" təşkiatı sayəsində ölkəni bürüyən çoxmilyonlu fəhlə və katolik hərəkatını durdurmaq mümkün olmadı. Beləliklə, Moskvada kommunistlərin qurultayında var qüvvəsini toplayıb tribunaya çıxan Leonid İliç Brejnevin qardaş ölkəyə "əl uzatmaq" arzusu gözündə qaldı. Və yeniləşən Avropanın demokratikləşməsi istiqamətində qətiyyətli bir addım da atıldı.

6 noyabr 1983-cü ildə cəmiisi dörd ay əvvəl yaratdığı liberal Ana Vətən Partiyasının parlament seçkilərində qələbəsindən sonra Turqut Özal baş nazir, iqtidarın qurduğu Milliyyətçi Demokrat Partiyasının rəhbəri, istefada olan general T.Sunalpın isə müavini olması iqtisadiyyatda pozulmuş tələb və təklif balansını bərpa edən "təcili tədbirlər paketi"nin həyata keçirilməsinə şərait yaratdı. Əmtəə istehsalını artırmaq deyil, izafi dəyəri ləğv etmək yolunu seçən Turqut Özalin az zaman kəsiyində sərt iqtisadi qanunların tətbiqi ilə məmur aparatının ixtisarına, rentabəlsiz müəssisələrə yardımından imtina edilməsinə, dövlət sifarişləri ilə həyata keçirilən kapital qoyuluşlarının və hətta sosial yardımların azaldılmasına nail olmaqla pul tədaviyinə nəzarəti ələ alaraq büdcə kəsirlərini azaltması infilyasiyanı durdura bildi. Türk təkəkkürü ilə köçəri alaçıqlı üçün vacib olan orta dayaq terminini əsas vergi ödəyicisi olan orta-

bab zümərəyə tətbiq etməklə iqtisadi problemləri tədricən həll olunan bu çoxsaylı əhali kütləsinin vətəndaş cəmiyyətinin əsas siyasi qüvvəsinə çevrilməsinə şərait yaratdı.

1984-cü ildə Liviya diktatoru Müəmmər Qəzzafi ilə ABŞ-ın gələcəyi barədə fikirlərini bölüşən, Səddam Hüseynə rəğbəti olduğunu bildiren, Tehrandə İran inqilabının lideri Ayətullah Humeyni tərəfindən qəbul edilən Luis Farraxxanın natiqlik məharəti sayəsində dünyanın ən gənc dininin müdafiə platformasını yaratması ilə "İslam milləti" təşkilatı ABŞ hakim dairələrinin qəzəbinə düşər oldu.

1986-cı ildə ABŞ-ın diqtəsi ilə beş il ərzində terrorizmi dəstəkləməkdə, kimyəvi silah istehsalında günahlandırılan Liviyanın sət iqtisadi sanksiyalarla üzlaşməsi sonda müharibə ilə nəticələndi ki, aviasiyanın Tripoli şəhərini bombalaması ilə Müəmmər Qəzzafinin qızı Ayişənin də həlak olması beynəlxalq aləmdə təklənmiş dövlət rəhbərinin xalq ilə birgə olmasının simvoluna çevrildi. Bu müharibədən sonra ABŞ-dan birbaşa, Qərbdən isə tədricən üzlaşan Liviya Şimali Koreya başda olmaqla Asiya ölkələri ilə uğurlu iş birliklərinə üstünlük verdi.

6 sentyabr 1986-cı ildə siyasi qadağaların ləğvi hesabına S.Dəmirəl, B.Ecevit, N.Ərbakan, A.Türkeş və E.İnönü kimi partiya liderlərinin fəaliyyətlərinin bərpası demokratik prosesin pozulmadığını, əksinə inkişaf etdiyini təsdiqlədi.

1 oktyabr 1987-ci ildə ÇXR-in yaranması günü baş verən Tibet hadisələrində misilsiz iqtisadi islahatın bəhrəsini dadan mərkəzi hakimiyyət dövlətçilik mövqeyində dayandı. İki il sonra demokratik ideyaları dəstəkləyən Xu Yaobanın müəmmalı ölümü siyasi islahatların yanmıç qalmasına səbəb sayılsa da, sosializm şəraitində bəhrə verən Den Syaopinin iqtisadi islahatları illərdən bəri qapalı qalan sərhədlərin açılması və ölkəyə xarici sərmayələrin qoyulması ilə nəticələndi.

20 fevral 1988-ci ildə demokratiya və insan hüququ qarçısı cildinə girmiş, əslində isə Daşnaksütunun siyasi xəttini davam etdirən, hərbişdirilmiş dəstələrə malik "Qarabağ" təşkilatının proqramında Ermanistan və Qarabağ ərazilərində yaşayan müsəlman əhəlisinin kütləvi terroruna qərar verməsi regionda planlı şəkildə həyata keçirilən soyqırımın başlanğıcı oldu.

Ermənistanı Qarabağ hərəkatının liderinə çevrilən I Vazgenin Qərbdə və ölkə daxilində keçirdiyi mətbuat konfranslarında bu məsələni qabardaraq geniş maliyyə imkanlarına malik erməni diasporunu Böyük Ermənistan ideyası uğrunda səfərbər etdiyi halda, Azərbaycanda genişlənen meydan hərəkatı Topxanada qırılan ağaclar problemini qaldırmaqla ideyasızlığı nümayiş etdirirdi. İran inqilabının lideri Ayətullah Humeyninin Qarabağ məsələsində bizə dəstək verdiyi halda digər rəhbər orqanlar kimi mərkəzi dövlətlə əlaqələrə köklənən Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi gözləmə mövqeyində dururdu. Üstəlik meydan hərəkatında şübhəsiz ki, mərkəzlə əlaqədar olan rəsmi dairələrin də dəstəyi ilə tələsik halda formalaşdırılan Cənubla Şimalın birləşməsi ideyası da artıq işgala məruz qalaraq parçalanmaq üzrə olan Azərbaycanı regionda güc faktoruna çevrilən İran kimi islam ölkəsilə üz-üzə qoydu.

20 avqust 1988-ci ildə BMT-nin, İslam Konfransı Təşkilatının dəstəyi ilə İran-İraq arasındakı səkkiz illik müharibənin bir milyon müsəlmanın həyatı bahasına sona çatması əslində millitarist siyasət yürüdən Səddam Hüseynin və İslam inqilabının ıxracı ideyasını irəli sürən Ayətullah Humeyninin siyasi məğlubiyyəti sayılsa da, bu ölkələrin daxilində rəhbərlərin imicləri itirilmədi. Lakin İslam inqilabından təşvişə düşən Qərbin İran-İraq müharibəsində dəstəklədiyi Səddam Hüseynin avtoritarlıq çərçivəsində yaratmağa cəhd etdiyi dindən ayrı dünyəvi dövlətin xarici siyasətindəki gözlənilməz gedişləri onun potesial müttəfiqlərini də düşməne çevirməyə bildədi.

16 noyabr 1988-ci ildə Pakistan Xalq Partiyası seçkilərdə qalib gəldikdə baş nazir vəzifəsini tutan, Harvard və Oksford Universitetlərində siyasət və iqtisadiyyat təhsili almış, müsəlman dünyasının ilk qadın siyasi lideri Benazir Bhuttonun (1953) həyatı islam dövlətçiliyində qadının mövqeyi və siyasi taleyinə əyani sübutdur. 1971-77-ci illərdə Pakistanın prezidenti və baş naziri olmuş, çevriliş yolu ilə hakimiyyəti ələ alan general Məhəmməd Ziya ül-Haqq (1924-1988) tərəfindən siyasi rəqibinin qətlinə sifarişdə günahlandırılaraq edam edilən Zülfüqar Əli Bhuttonun (1928-1979) qızı Benazir 1979-84-cü illərdə vətəninə ev dustağı olduğdan sonra İngiltərədə mühacirət həyatı yaşasa da, atasının yaratdığı Pakistan Xalq Partiyasını idarə edirdi. General Məhəmməd Ziya ül-Haqq

töyyarə qəzasında həlak olduqdan sonra mühacirətdən qayıdaraq atasının yaratdığı, müxalifətdə olan Pakistan Xalq Partiyası ədalətli seçkilərdə qalib gəldikdə Benazir Bhuttonun baş nazir kimi siyasi həyatı keçməkeşli oldu. 1990-cı ilin oktyabrında prezident Qulam İshaq xan tərəfindən vəzifədən uzaqlaşdırılsa da, Pakistan Xalq Partiyasının yeni seçkilərdə uduzmasından üç il sonra yoxsulluğun aradan qaldırılması və korrupsiya ilə mübarizəyə çağıran faal siyasi fəaliyyət hesabına yenidən vəzifəsinə qayıdaraq, əsas rəqibi olan Müsəlman liqasının nümayəndələri və mühafizəkarlarla koalisiya hökumətində belə ölkənin elektriklişdirilməsinə, təhsil və səhiyyəyə ayrılan büdcə xərclərinin artırılmasına nail olan Benazir Bhuttonun emiqrasiyadan qayıdan qardaşı Murtuza ilə partiya rəhbərliyi üstündəki qalmaqalları ailə münaqişələrinin siyasi müstəviyə yol tapmasına səbəb olur. Karaçidə baş verən terrorla günahlandırılaraq həbs olunan, girov hesabına azadlığa çıxsada, polislə atışmada həlak olan Murtuzanın ölümündə korrupsiyada və siyasi qətlərin sifarişində günahlandırılan Benazir Bhuttonun həyat yoldaşı Asif Əli Sərdarinin adının hallanması 1997-ci ildə Pakistan Xalq Partiyasının iflasından sonra ailənin mühacirətinə səbəb oldu. Benazir Bhuttonun hakimiyyətə gəlməsindən on il sonra islam fundamentalizminin ölkədə nüfuzunun artdığı bir şəraitdə Pərviz Müşərrəfin başçılığı ilə hakimiyyətə gələn, hərbiçilər dövründə rüşvətçorluqda günahlandırılan Asif Əli Sərdari beş il həbs cəzasına məhkum edildi. 2001-ci ildə ölkə konstitusiyasında aparılan düzəlişdə bir nəfərin iki dəfədən artıq baş nazir seçilməsinə qoyulan qadağa Benazir Bhuttonu siyasi rəqib olmaq imkanından məhrum etdi.

19 noyabr 1988-ci ildə Bakının mərkəzi meydanında keçirilən kütləvi mitinqdə ADR-in üçrəngli, islamın firuzəyi bayraqlarının görünməsi tribunallardan söylənilənlərin yaddaşlara həkk olunaraq ictimai şüura təsir edən vizual həlli oldu. Lakin artıq repressiyalara məruz qaldıqları Ermənistandan kütləvi şəkildə qovularaq siyasi rəhbərliyin passivliyi sayosində Qarabağa yerləşdirilə bilməyən yurdsuz-yuvasız çoxsaylı qaçqınların respublikaya axını davam edirdi. Digər tərəfdən onsuz da, ideoloji mərkəzi gücsüz olan Azərbaycanın dünyada və regionda baş verənləri təhlil edib proqnozlaşdırmaq iqtidarına malik demokratik qüvvələrinin bir araya gəl-

məsi də, daxili və xarici müdaxilələr səbəbindən konstruktiv nəticə vermirdi.

15 fevral 1989-cu ildə Cenevrə öhdəliyinə əsasən işğalçı Sovet ordusunun on illik müharibə nəticəsində on minlərlə günahsız qurban verən Əfqanıstandan çıxarılması "soyuq müharibə"nin gedişində həlledici mərhələ olmaqla bərabər, islamın ideoloji qələbəsi kimi də qəbul edildi.

23 may 1989-cu ildə ictimai şüurun zəif olduğu Fərqanə vadisində hələ 1944-cü ildə Stalinin göstərişi ilə Gürcüstandakı tarixi ərəzilərindən köçürülmüş Ahıska türkləri ilə özbəklər arasında iki həftə davam edən qardaş qırğını anası erməni olan Özbəkistanın KP MK-nın birinci katibi Raik Niasnovun seyrçi mövqeyi fonunda baş verdi.

9 noyabr 1989-cu ildə bir şəhəri ikiye bölməklə qırx ildən artıq "soyuq müharibə"nin simvoluna çevrilən 3,6 x 1,5 metrlik qırx beş min beton blokdan ibarət Berlin divarının yıxılması isə kommunist ideyalarının iflasına və demokratiyanın təntənəsinə çevrildi. Şərqdən heç kimin yaxınlaşmağa cəsarət etmədiyi, Qərbdən isə peşəkar və həvəskar rəssamların üzərində rəsm əsərləri yaratdıqları bu divarın beton hissəcikləri tezliklə əmtəə kimi ticarət obyektlərində satılmağa başladı. Beləliklə, demokratiya və islamın yeni dəyərlər qazandığı XX əsrin sonlarında dünyanın mənzərəsinin dəyişməsi qlobal və lokal müharibələr fonunda baş verdi. Sivil dünyanın təzyiqi ilə demokratiya dalğasının sovetlər ölkəsinə gəlişi keçmiş müttəfiq respublikaları ilə yanaşı, Azərbaycanın da müstəqilliyini qazanmasına tarixi imkan yaratdı. Və şübhəsiz ki, bu məkanda bəşəri prinsiplərin özünü tam təsdiq etməsi prosesi ilk növbədə dini və demokratik dəyərlərin vəhdətinin yaranmasını tələb edirdi. Həmin ilin sonlarında 27 milyon tirajla nəşr olunan "Biz Rusiyanı necə səhmana salaq" kitabının müəllifi, artıq həmişəlik vətəninə qayıdaraq millətçiliyə meyl edən Aleksandr İsayeviç Soljenitsın ilk öncə imperiya yükü saydığı müttəfiq respublikalardan can qurtarmağa çağırırdı.

20 yanvar 1990-cı ildə Sovet qoşunlarının Azərbaycanda dinc sakinlərə qarşı törətdiyi qanlı qırğından sonra ölkədə kommunist ideologiyasının iflasa uğradığı, demokratik təfəkkürlü ziyalıların pərən-pərən olduğu bir məqamda dəfn mərasiminin möhtəşəm

rituala çevrilməsində müstəsna rolunu oynayan Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin BMT-yə, xarici ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrinə ünvanladığı müraciətdə ermənipərəst Mixail Qorbaçovu baş verənlərin əsas günahkarı kimi ittiham etməsi islamın nüfuzunu qaldırdı.

2 avqust 1990-cı ildə İraq yüz minlik qoşununu yeritdiyi Küveyti ayın sonunda özünün 19-cu əyaləti elan etsə də, noyabr ayında BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsinə əsasən 17 yanvar 1991-ci ildə çoxmillətli silahlı qüvvələrin bölgəyə yeridilməsi Səddam Hüseyni ordunu geriye qaytarmağa məcbur etdi. Səudiyyə Ərəbistanına sığınmış Küveyt əmiri və hökumət üzvlərinin müxalifət qüvvələri ilə Ciddədəki görüşündə parlament, konstitusiyalı monarxiya məsələlərinin viran edilmiş ölkənin bərpasından sonra müzakirəsinə qərar verilməsi məqbul sayıldı.

5 fevral 1991-ci ildən Azərbaycan Demokratik Respublikasının (1918-1920) islam, türklük və demokratiya simvolu olan üçrəngli bayrağı yenidən status qazandı və onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ 17 noyabr 1990-cı ildə Naxçıvan parlamentinin sessiyasında Muxtar Respublikanın adından Sovet sosialist sözlərinin götürülməsini, Ali sovet sözününün Ali məclislə əvəzlənməsini, nəhayət cümhuriyyət bayrağının dövlət rəmzi kimi qəbulunu həyata keçirən xalqın böyük oğlu Heydər Əliyev hadisələri qabaqlayaraq, geriye yol olmadığını qəti şəkildə bəyan etmişdi.

17 mart 1991-ci ildəki ümumxalq referendumunda səs çoxluğu ilə SSRİ-nin saxlanması qərarından sonra liberalizm yolunu tutan RSFSR rəhbərliyinin dəstəklənməsində Sov.KP MK-dakı fikir ayrılığının təzahürü olan avqust çevrilişi imperiyanın qorunması yolunda son cəhd oldu. Ukrayna və Baltıqyanı ölkələrin müstəqilliklərini elan etmələri ilə həmin ilin sonunda SSRİ-nin müstəqil respublikalara ayrılmasını yalnız hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirən Belovejski anlaşması ilə on milyonlarla insanı repressiyalara məruz qoyan bir imperiya öz tarixini başa vurdu. Bu imperiyanın "soyuq müharibə"nin finalı nəticəsində çöküşü texnoloji gerilik, rəqabətə davamlı məhsul istehsalının yoxluğu ilə yaranan iqtisadi böhranla, Rusiyanın gələcəyi üçün də təhlükə törədə biləcək millətçiliklə əlaqələndirilsə də, məğlubiyyətin əsas səbəbi sosializmin əsrlərin sınağından çıxmış demokratiyaya uduzması idi. Şübhəsiz ki, ötən

əsr ərzində Hindistandan qopan Pakistanda Banqladeşin yaranması, Yunan millətçiliyi ucbatından Kıpr Respublikasının ikiye bölünməsi, BMT-nin təzyiqi ilə İsraildə başibəlalı Fələstin muxtariyyətinin qurulması, Belçikanın federallaşması, İspaniyada və Böyük Britaniyada federativ münasibətlər sistemində yaxın idarəçiliyin formalaşması, Yuqoslaviyanın dağılması fonunda bir çox siyasətçilərin yaxın gələcəkdə Rusiya, Çin, Avstraliya, Kanadanın parçalanacağını, ABŞ-ın özünün belə ştatlardan ibarət olacağını bəyan etdikləri bir məqamda demokratik dəyərləri önə çəkən beynəlxalq hüquq normalarının qorunması dünyəvi tələbata çevrildi.

18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycanın istiqlalını yenidən qazanması beynəlxalq hüquq normalarının tənənsəsi olsa da, Respublikanı geriye qaytarmaq istəyən Rusiyadakı revanşist, imperiyapərəst qüvvələr tərəfindən süni şəkildə yaradılan Qarabağ problemi; ərazimizin 20 faizinin işğalı, milyondan artıq köçkünün evlərinə qayıda bilməməsi müstəqilliyimizin üzərinə kölgə saldı. Atom silahına malik olmaqla öz iradəsini dünyaya diqtə edə bilən güclü dövlətləri qıcıqlandırmamaqla müstəqillik yolunda addımlayan dövlətçiliyimizin pənahı dünya demokratizmidir ki, məhz onun sayəsində ərazilərimizin tam bərqərar olmasını gözləməkdəyik.

İstiqlaliyyətini yenidən qazanan respublikamızın bəşəriyyətin inkişaf tarixində hələ ki, ən mükəmməl idarəetmə sistemi olan demokratiya yolunu tutması, keçmişimizin humanist dəyərlərini səfərbər etməklə qloballaşma prosesində yaxından iştirakı dövrün tələbidir. Tərəqqinin mərkəzləşməyə möhtaclığı baxımından böyük dövlətlərlə münasibətlərdə tarazlığın saxlanılması məsələsinin belə yalnız demokratik dəyərlərə əsaslanmağı diqtə etdiyi bir şəraitdə irqlərin, dinlərin və millətlərin birgəyaşayış prinsipinin tənzimlənməsi problemi önə çəkilir. Odur ki, demokratiya və islam dövlətçiliyi tarixində bu günümüze ibrət dərsi ola biləcək məqamların xatırlanması və dəyərləndirilməsi yerinə düşür.

Demokratiyanın tarixi inkişaf prosesini izlədikcə bu idarəçilik prinsipinin zaman-zaman müdaxilələrə məruz qalmasının əsas səbəblərinin bəşəriyyətdə global problemlər yaradan şərin təntənəsi, cəmiyyətdə isə fəsadlara meydan açan korrupsiyanın tüğyan etməsindən irəli gəlməsi nəzərə çarpır. Deməli, böyük mənada bütövləşməyə meyl edən dünyanın tərəqqisinə nail olmaqla naminə ilk növbədə məhz bu yolla dünyada haqqın təntənəsini təmin edən, cəmiyyətdə isə hər kəsin mənafeyini önə çəkən demokratik idarəçilik prinsiplərini öyrədən maariflənmə labüddür.

Şübhəsiz ki, bəzi Şərqi ölkələrində elmi təhlilə deyil, xurafata yönələn islamın dövlət idarəçiliyinə qarışması və eyni zamanda Qərbin demokratiya ixracı prosesindəki amansızlığı hələ ki, hər iki tərəfin islahatlara ehtiyacı olduğunu bəyan edir. Odur ki, islam və demokratiyanın dinamik inkişafının qazanacağı mütərəqqi ideyaların qloballaşan dünyamızı müharibələrdən, zorakılıqdan və sosial ədalətsizliklərdən xilas edəcəyi şəksizdir. Əks halda Şərqi enerji qaynaqları sayəsində milli gəlirin artması ilə müşayiət olunan iqtisadi inkişaf dövrünü yaşayan ABŞ və Avropanın islami dəyərlərə sayğısızlığı dünyanın nizamının qorunmasında bədnam rol oynaya bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, ötən əsrdəki iki dünya müharibəsindən sonra Qərbin dəyərlərinin tənəzzülə uğraması, insanların

özündən bədgümanlığı, gələcəyə inamsızlığı sayəsində kütləvi ruh düşgünlüyü Allahsızlıq üzərində bərqərar olub sanki qiyamətin yetişdiyindən xəbər verməklə insanlığın məhvini təbiiləşdirirdi. Belə bir gərgin vəziyyətdə cəmiyyəti və bəşəriyyəti mənəvi məhvə doğru aparın inamsızlıqdan qorumaq üçün yeni humanist dəyərlərin, idealların axtarılıb tapılması global fikir adamlarının əsas məqsədinə çevrildi. Gələcəyə inamsızlıqla paralel inkişaf edən elmi-texniki tərəqqinin şərq qüvvələr əlində alətə çevrilməməsi üçün bəşərin xilasına naminə humanist, demokratik ideyaların yaranıb dirçəlməsi vacib idi. Əks təqdirdə hələ ki, faşizmin və kommunizmin global problem kimi tam həllini tapmadığı, bəşəriyyətin atom təhlükəsilə üzləşdiyi, ekoloji böhranların kəskinləşdiyi yeni əsrdə də dünya məhvə məhkumdur.

Unutmaq olmaz ki, ötən əsrin ortalarında təzəhür edərək tezliklə iflasa uğrayan faşizm və kommunizm kimi dəhşətli problemin qismən aradan qaldırılmasından sonra dialoq vasitəsilə anlaşma mədəniyyətindən üz çəirməkdən yaranaraq növbəti əsrdə də qloballaşan separatçılıq və terror problemi də günahsız insanların qanına bəis olmaq kimi qeyri-insani əməlləri meydana çıxardı. Dünyanı bürüyən terror dalğalarından sonra hakimiyyət qurumlarının təhlükəsizlik naminə ən sivil ölkələrdə belə vətəndaşların həyat və məişətinə müdaxilə etmək məcburiyyətində qalmaları bütövlükdə demokratiya və insan azadlıqları anlayışlarının üzərindən qara xətt çəkdi. Və bundan sonra demokratiyanın ixracı adı altında islam ölkələrinə müdaxilənin acı nəticələri bu icra mexanizminin də qeyri-mükəmməlliyini sübuta yetirdi. Belə bir ziddiyyətli məqamda demokratiya və islam məfhumlarının bir-birinə nüfuz edərək bəşəriyyətin xilasına yönəldilmələri böyük yarananın yüksək intellekt bəxş etdiyi bəşər övladlarının borcudur. Odur ki, hələ vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmadığı, insanların sakit olaraq qaldığı regionlarda demokratiya və islamın üst-üstə düşən dəyərlərinin bütövləşdirilərək qloballaşmanın tərkib hissəsinə çevrilməsi mütləqdir.

İslamın elmi-nəzəri dəyərlərinin bəşəriyyətə misilsiz maddi-mənəvi töhfələr verməsini nəzərə alaraq bu mütərəqqi dinin bütövlüyünün qorunmasında və parçalanmalara aparın məzhəbçilikdən çəkinməsində dünya demokratiyadır. Odur ki, hələ vətəndaşlıkdən çəkinməsində dünya demokratiyadır. Odur ki, hələ vətəndaşlıkdən çəkinməsində dünya demokratiyadır. Odur ki, hələ vətəndaşlıkdən çəkinməsində dünya demokratiyadır.

masiyalı cəmiyyətə malik müasir dövlətlər belə maraqlı olmalıdırlar.

Mürtəce xarici qüvvələrin təsiri ilə zaman-zaman qızıqdırılan islam daxili parçalanmanın cavabı "Qurani-Kərim" in Əl-Ənam surəsinin 159-cu ayəsindəki: "Ya Rəsulum! Şübhəsiz ki, sənin firqə-firqə olub dinini parçalayanlarla heç bir əlaqən yoxdur. Onların işi Allaha qalmışdır. Allah qiyamətdə onların bəd əməllərini xatırladacaqdır!" - kəlamları ilə əks olunmaqla məzhəbçiliyin islamçılığa qarşı yönəlməsini təsdiqləyir. Kütləvi informasiya vasitələrinin hörümçək toru kimi Yer kürəsini bürüyərək zahirən insanların bir-birinə yaxınlaşdırdığı yeni əsrin astanasında azad söz imkanından istifadə etməklə dinlərarası itiləflərə meydan verənlərin cavabı "Qurani Kərim" in Nur surəsinin 22-ci ayəsindəki: "Əfv edib bağışlayın: Allahın sizi bağışlamasını istəmirsiniz?" - (269) müdrik kəlamında əksini taparaq insanları sülhə çağırır. Lakin insanları sülhə səsləyən islamın hər hansı bir elmi-nəzəri araşdırılmasını belə təftişçilik adlandıraraq cəza tələb edən xurafat mühitində dinin müərəqqi dəyərlərə tətbiqinə əngəl törədənlər də yox deyil.

Dünya müsəlmanlarının yarısından çoxunun, türklərin isə üçdə ikisinin azadlıq və demokratik konstitusiya şəraitində yaşadıkları müasir mərhələdə hər bir xalqın öz dini və milli mənafeyinə uyğun vətəndaş cəmiyyəti qurması bəşəri ideyaların tənənəsidir. İlkən şərti şəffaf cəmiyyət olan demokratik proses Qərb dövlətlərində də, hər bir vətəndaşın irqi, dini və milli azadlığına təminat yaradılmasını çətinliklə də olsa davam etdirir.

Demokratiya və islamın müərəqqi dəyərlərinə arxalanan Azərbaycanın müstəqilliyinə kölgə salan Qarabağ probleminin həlli yolunda beynəlxalq institutların laqeydlik və bəzi hallarda xristian təəssübkeşliyi nümayiş etdirdikləri bir məqamda torpaqlarımızın müharibə yolu ilə azad edilməsinin sosial sifarişə çevrilməsi günümüzün realığıdır. Lakin hər hansı bir müharibənin regionda yaradacağı yeni fəlakətlər sülh danışıqlarının imkanlarından yetərincə bəhrələnməyə çağırır. Demokratiyanın atom silahına malik olan və olmaq istəyən qonşu ölkələrdə də tam bərqərar olmaması, Qafqaz məkanındakı lokal müharibə ocaqlarının söndürülməməsi dini və demokratik dəyərlərin arxa plana atılmasına, güc faktorunun önə keçməsinə səbəb olur. Belə bir tarixi şəraitdə dinamik xarici

siyasət fonunda dinin dövlətdən ayrı olduğu ölkəmizdə islami dəyərlərin qorunmasına və demokratik islahatların keçirilməsinə ehtiyac var. İslamın mənəvi gücü, türklüyün humanizmi və demokratiyanın bərabərlik prinsipində qərarlaşaraq tərəqqidə olan Azərbaycan dövlətçiliyinin dünya birliyində özünə layiq yer tutacağı şəksizdir. Demokratiya və islam dəyərlərinin müxtəlif tarixi dövrlərdə izlənilməsi hesabına əldə olunan qənaətlərlə müasir mərhələdə istiqlalını ilk dəfə və ya Azərbaycanımız kimi yenidən qazanmış islam dövlətlərinin keçmişinin öyrənilməsi və gələcək inkişafının proqnozlaşdırılması istiqamətində yaranacaq əsərlərdə bu kitabın cüzi də olsa, rol oynayacağı zənnindəyəm.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan və türk dilində

1. Ağaoğlu Ə.B. "Kaspi" q. 30 mart 1905-ci il, №57.
2. Ağaoğlu Ə.B. "Kaspi" q. 1 aprel 1905-ci il, №59.
3. Ağaoğlu Ə.B. "Həyat" q. 18 avqust 1905-ci il, №51.
4. Ağaoğlu Ə.B. "İrşad" q. 29 aprel 1907-ci il, № 79.
5. Ağaoğlu Ə.B. "Kommunist" q. 19 iyul 1921-ci il, №109.
6. Ağaoğlu Ə.B. Sərbəst insanlar ölkəsində. B., 2000.
7. Ağayev İ. Əllabbas Müznib. B., 2003.
8. Ahmed Akgündüz, Said Öztürk. Bilinmeyen Osmanlı. İstanbul, 1999.
9. Axundov M.F. Əsərləri. III cild, B., 1988.
10. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. B., 1987.
11. Axundzadə Ə. Müqəddəs peyğəmbərlər tarixi. B., 1987.
12. Axundzadə Turab Əbu Mirzə. İslamın təfriqə səbəbləri. B., 1993.
13. Akkan Suver. Sarı yarpaqlar mövsümü. B., 2006.
14. Ari İnan. Enver Paşanın Özel Mektupları. A., 1997.
15. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. B., 1998.
16. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. B., 1991.
17. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. B., 1992.
18. Baymirza Hayit. Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi. A., 1997.
19. Baysu A.R. Türküstan istiqlal mücadiləsi və Ənvər Paşa. I., 2001.
20. Bədəlov R.A. Birgə yaşayış və ya adamlar demokratiya yolu-nan necə çıxdılar. B., 2000.
21. Bəydəmirova B.S. İmperializm dövründə Azərbaycan mətbuatında iqtisadi fikrin inikası. B., 1981.
22. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1989.
23. Bünyadov Z.M. Qırmızı terror. B., 1993.
24. Bünyadov Z.M. Azərbaycan tarixi. B., 1994.
25. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. B., 2005.
26. Cəmənzəminli Y.V. Əsərləri. III cild. B., 1977.
27. Cəmənzəminli Y.V. Xarici siyasətimiz. B., 1993.
28. Cəmənzəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə. B., 1994.
29. Əbülfəz Elçibəy. Deyirdim ki, bu quruluş dağılıcaq. B., 1992.
30. Əhədov A.F. Azərbaycanda islamın modernləşdirilməsi. B., 1995.
31. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov - ideal və gerçəklik. B., 1998.
32. Əhmədov T. Nəriman Nərimanov. B., 1982.
33. Əhmədov T. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu. B., 1991.
34. Əliyev H.Ə. Qayıdış. B., 1994.
35. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. B., 1997.
36. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. B., 1997.
37. Feroz Ahmed. İttihad və Terakki. I., 1943.
38. Fəzai Yusif. Münazirə imam Fəxr Razi. B., 2005.
39. Gedikli Y. Enver Paşanın nutukları, mekaleləri, bəzi beyannamələri və mektupları. I., 2005.
40. Gökəlp Z. Türkcülüyn əsasları. B., 1991.
41. Göyüşov A.R. Azərbaycanda İttihadçılıq. B., 1997.
42. Hacıbəyli C. Ə. "İttihad" q. 11 fevral, 1918-ci il, № 57.
43. Hacıbəyli Ü.Ə. Seçilmiş əsərləri. B., 1985.
44. Hacıbəyli Ü.Ə. Fitnələr qarşısında. B., 1995.
45. Hacıbəyli Ü.Ə. "Azərbaycan" q. 2 iyun, 1919-cu il, №193.
46. Hacızadə H. Demokratiya: Gediləsi uzun bir yol. B., 2002.
47. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. B., 1971.
48. Hamdi A. Başar Demokrasi Böhranları. I., 1956.
49. Həbib Nəccar Astaralı. Məhəmməd peyğəmbərin həyat yolu və mübarizəsi. B., 1981.
50. Həqiqətpur M. Vəhəbiliyin siyasi tarixi. B., 2005.
51. Həsənov C.P. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemin-də. 1918-1920. B., 1993.
52. Həsənov C.P. "Ağ ləkə"lərin qara kölgəsi. B., 1991.
53. Hüseynov A. "Kommunist" q. 7 avqust, 1991.
54. Hüseyn Fərdust. Pəhləvi səltənətinin zühuru və süqutu. Teh-ran 1995.
55. Hüseynov R. Millətin zərrəsi. B., 2001.
56. Hüseynov Ş. Müstəqilliyin çətin yolu. B., 1996.
57. Hüseynova İ.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. B., 2004.

58. Hüseyinzadə Ə. Siyasəti-Fürusət. B., 1994.
59. Hüseyinzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. B., 1996.
60. Hüseyinzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. B., 1997.
61. Hüseyinzadə Ə. Həyat q. 27 aprel, 1906-cı il, № 91.
62. İbrahimli X.C. Azərbaycan siyasi mühacirəti. B., 1996.
63. İbrahimov M. "Kommunist" q. 26 oktyabr 1956-cı il.
64. İfran Ülkü, Ə.Həsənov. Süleyman Dəmirəl. B., 2002.
65. Karabekir K. İstiklal Harbimizdə Enver Paşa və İttihat-Terakki Erkanı. İ., 1990.
66. Karal E.Z. Osmanlı Devleti Tarihi. A., 1995.
67. Qarabəyov Q. "Kaspi" q. 21 aprel 1900-cü il, № 87.
68. Qarabəyov Q. "Bakinski den" q. 14 iyul 1907-ci il, № 29.
69. Qarabəyov Q. "Bakinets" q. 3 noyabr, 1908, № 44.
70. Qarabəyov Q. Bakinets q. 2 oktyabr, 1911-ci il, №50.
71. Qarabəyov Q. "Kaspi" q. 16 noyabr, 1911-ci il, № 258.
72. Qarabəyov Q. "Haqq yolu" q. 24 oktyabr 1912-ci il, № 19.
73. Qarabəyov Q. "Bakinets" q. 14 may, 1917-ci il, № 17.
74. Qarabəyov Q. İttixad q. 7 mart 1919-cu il, № 2.
75. Qarabəyov Q. "İttixad" q. 27 aprel, 1919-cu il, №6.
76. Qarabəyov Q. "İttixad" q. 4 may, 1919-cu il, №7.
77. Qarabəyov Q. "İttixad" q. 17 may, 1919-cu il, №8.
78. Qasımov C. Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı və siyasi represiya. B., 1997.
79. Qasımov C. Repressiyadan deportasiyaya doğru. B., 1998.
80. Qasımov M. Birinci Dünya Müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti. I hissə. B., 2000.
81. Qazi M.Kamal. Nutuk Söyləv. 2-ci cild. A.,1987.
82. Qəzvini S.M.H. Vəhabi fırqəsi. B., 2005.
83. Quliyev M. Azərbaycanda oktyabrın düşmənləri. B., 1992.
84. Quliyev V. Ağaoğlular. B., 1998.
85. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani. B., 1998.
86. Lenin. V.İ. Əsərləri. 24-cü cild. B., 1981.
87. Lenin. V.İ. Əsərləri. 25-ci cild. B., 1981.
88. Lenin. V.İ. Əsərləri. 26-cı cild. B., 1981.
89. Lenin. V.İ. Əsərləri. 37-ci cild. B., 1983.
90. Masse A. İslam. B., 1992.
91. Mehdizadə M. Beynəlxalq siyasətdə petrol. B., 1994.
92. Melvin İ. Urofski. ABŞ demokratiyası haqqında əsas mətnlər. B., 2005.
93. Məhəmməd Əli. Məhəmməd peyğəmbərin həyatı. B., 1993.
94. Məhəmməd Əsəd bəy. Son peyğəmbər. B., 1993.
95. Məhəmməd Əsəd bəy, Volfanq fon Vaysl. Allahu əkbər. B., 1998.
96. Məhəmməd Əsəd bəy. Şərqdə neft və qan. B., 2003.
97. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. I cild. B., 1966.
98. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. II cild. B., 1984.
99. Məmmədquluzadə C. Əsərləri III cild B., 2004.
100. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. VI cild. B., 1985.
101. Məmmədov İ.M. Azərbaycan tarixi. B., 2005.
102. Məmmədov V. N.Nərimanov. B., 1957.
103. Məmmədov M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. B., 1992.
104. Mirəhmədov Ə. M.Əhadi. B., 1985.
105. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. B., 1950.
106. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. B., 1959.
107. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. B., 1993.
108. Mumtaz. Soysal Demokratik iqtisadi planlama üçün siyasi mexanizm. A., 1958.
109. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. B., 1973.
110. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. B., 1982.
111. Nərimanov N.N. Əsərləri. B., 1956.
112. Nərimanov N.N. Seçilmiş əsərləri. B., 1973.
113. Nərimanov N.N. Məqalə və məktubları. M., 1925.
114. Nərimanov N.N. Ucqarlarımızda inqilabımızın tarixinə dair. B., 1992.
115. Nəzərli Ş. Cümhuriyyət generalları. B., 1995.
116. Ordubadi M.S. Qanlı illər. B., 1991.
117. Orucov H.X. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. B., 2001.
118. Osman Nuri Topbaş. Abidə şəxsiyyətləri və müessesələriylə Osmanlı. İ., 1999.

119. Rafiq bəy İsmayıl, N.Ç.Axundova, A.R.Bağirova. Asiya və Afrika ölkələrinin çağdaş tarixi. B., 2004.
120. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. B., 1992.
121. Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş əsərləri. II cild. B., 2001.
122. Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri. B., 1991
123. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Seyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. B., 1991.
124. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 1990.
125. Rəsulzadə M.Ə. "Açıq söz" q. 2 oktyabr 1915-ci il, № 1.
126. Rüstəmov Y.İ. Türk fikir tarixi haqqında mülahizələr. B., 2005.
127. Sultan Əbdülhəmidin xatirə dəftəri. I., 1975.
128. Sübhani A.C. Vəhhabilik. B., 2005
129. Süleymanov M.F. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim ... B., 1989.
130. Süleymanov M. Nuru Paşa. B., 1999.
131. Süleymanov M. Mehmandarov. B., 2000.
132. Süleymanov M. Müsəlman dünyasında ilk Xalq Cümhuriyyəti. B., 1999.
133. Svyatovskiy T. Rusiya Azərbaycanı-1905-20. Azərbaycan j. 11-1989.
134. Şahtaxtinski M. "Kaspi" q. 14 oktyabr, 1891-ci il, №93.
135. Şəhidi S.C. İslam tarixi və təhlillər. T., 2000.
136. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. B., 1997.
137. Teyyub Qurban. Düşmənlərdən güclü şəxsiyyət. B., 2006.
138. Topçubaşov Ə. "Kaspi" q. 9 iyul 1905-ci il, №132.
139. Topçubaşov Ə. "Kaspi" q. 1 dekabr 1905-ci il, №233.
140. Veliçko V.L. Qafqaz. B., 1995.
141. Volixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. B., 1993.
142. Vəzirov H. Kəfim gələndə. B., 2001.
143. Vəzirov N.F. Əsərləri. B., 1977.
144. Yaqublu N.Q. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. B., 1991.
145. Yunusov A.S. Azərbaycanda islam. B., 2004.
146. Yılmaz Öz Tuna. Böyük tarix ensiklopedisi. A., 1992.
147. Zərdabi H. Əkinçi. B., 1979.
148. Zərdabi H. Seçilmiş əsərləri. B., 1960.

149. Zərdabi H. Şəxsi arxivi. İnv. 5671.
150. Ziyadxanov A. Azərbaycan. B., 1993.

Rus dilində

151. Аврелий М. Сочения. М., 1991.
152. Азимов А. История А. История США: освоение Северной Америки. М., 2003.
153. Алиев Ф.М. Азербайджано-русские отношения (XI-XIX в) Б., 1985.
154. Антюхина-Московченко В.И. Шарль Де Голль и Советский Союз. М., 1990.
155. Аристотел. Афинская политика. М., 1996.
156. Аристотел. Политика. М., 1994.
157. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века 1900-1917. Б., 1997
158. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 г. Б., 1998.
159. Балаев А. Азербайджанское национальное движение От "Мусават" до народного фронта. Б., 1992.
160. Баскин М.Г. Монтескье. М., 1965.
161. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1986.
162. Вебер М.К. Античная и средневековая демократия. М., 2004.
163. Волтер. Философский словарь. М., 1971.
164. Волтер. Магомет. М., 1971.
165. Герехов В.Б. Проблемы Американистики. Выпуск № 10. Либеральная традиция в США и ее творцы. М. 1986.
166. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу Азербайджанцев. Б., 1991.
167. Гершов З.М. Вудро Вильсон М., 1983.
168. Гелер И.З. Личность и жизнь Канта. Петроград, 1923
169. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Б., 1984.
170. Гольбах П. Избранные произведения. М., 1963.
171. Горький М. Несовременные мысли. М., 1990.

172. Готлиб В.В. Тайная дипломатия во время второй мировой войны. М., 1960.
173. Гулиев Дж.Б. Борьба коммунистической партии за осуществление Ленинской национальной политики в Азербайджане. Б., 1970.
174. Гумилев Л.Н. Древние турки. М., 1967
175. Гусейнов Мирза-Давуд Тюркская Демократическая партия федералистов "Мусават" в прошлом и настоящем. Б., 2002.
176. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Б., 1985.
177. Документы по Русской Политике в Закавказьи. Б., 1920.
178. Иванов М.С. Очерк Истории Ирана. М., 1952.
179. Иванов Р.Н. Авраам Линкольн и гражданская война в США. М., 2004.
180. Искендеров А.А. Закат империй. М., 2001.
181. Исмаиладзе Д.И. Русское крестьянство в Закавказье. М., 1928.
182. Казыев М.А. Нариман Нариманов. Б., 1970.
183. Кант И. Избранные произведения. М., 2003.
184. Кант И. Философия. М., 2003.
185. Карл Поппер. Современная демократия. М., 2003.
186. Кемаль Ататюрк. Избранные речи и выступления. М., 1966.
187. Колобова К.М. Возникновение и развитие Афинского государства. Л., 1988.
188. Комаров.З.И. Литман А.Д. Мироззрение М.Ганди. М., 1969.
189. Конолевский В.П. Аляска М., 1985.
190. Кононов. А.Н. Родословная туркмен. М., 1988.
191. Лабрюейр Ж. Характеры или нравы нынешнего века. М., 1964.
192. Локк Дж. Избранные философические произведения. М., 2000.
193. Малащенко А.И. Демократия по среди ислама. М., 2005.
194. Малчанов Н.Н. Генерал Де Голль. М., 1988.
195. Мартышкин О.В. Политические взгляды М.Ганди. М., 1970.
196. Миклухо-Маклай Н.Д. Шиизм и его социальное лицо в Иране на рубеже XV - XVII вв. ЛГУ., 1958.
197. Минасазов Г.Б. Избранные произведения. Б., 1982.
198. Мирзоев О.М. Один раз живем. Б., 1991.
199. Монтескье Ш. Персидские письма. М., 1956.
200. М.Асад-бек. Сталин. Карьера фанатика. Б., 2003.
201. Нариманов Н. Статьи и письма. М., 1925.
202. Нариманов Н. Избранные произведения. Том - 1. Б., 1988.
203. Нариманов Н. Избранные произведения. Том - 2. Б., 1989.
204. Наумова Н.Н. Голлизм в оппозиции. М., 1991.
205. Окунь С.П. Декабристы. М., 1972.
206. Олденбург С.С. Царствование императора Николая II. М., 1992.
207. Орлик О.В. Декабристы и европейское освободительское движение. М., 1975.
208. Орудж бек Баят - Дон Жуан Персидский. Историко географический трактат. Б., 1988.
209. Павленко Н.И. Петр Первый. М., 1976.
210. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XVI-XVII вв. Б., 1949.
211. Печатнов О.В. Гамильтон о Джефферсон. М., 1984.
212. Плугарх. Сравнительные жизнеописания. М., 2002.
213. Пупкон А.Б. Россия не может оставить Кавкас. М., 2000.
214. Сахаров А.Д. Фрагменты биографии. М., 1991.
215. Севостьянов Г.Н. Уткин А.И. Томас Джефферсон. М. 1976.
216. Сейидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Б., 1991.
217. Скрынников Р.Г. Иван Грозный. М., 1975.
218. Согрин В.В. Демократия и президенты: американский опыт. М., 1998.
219. Тихомиров М.Н. Росийское государство XV-XII веков. М., 1973.
220. Токвиль А. Демократия в Америке. М., 1992.
221. Толстой Л.Н. Соченение. XVIII том. М., 1984.

222. Толстой Л.Н. Том. 22. Дневники. 1895-1910. М., 1985.
223. Топчубашов А.М. Меморандум. Б., 1993.
224. Топчубашов А.М. Дипломатические беседы. Б., 1994.
225. Топчубашов А.М. Письма из Парижа. Б., 1998.
226. Трояновская М.В. Проблемы Американистики. Выпуск № 10. Либеральная традиция в США и ее творцы. М., 1984.
227. Трумэн Г. Мемуары. М., 2001.
228. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. М., 1968.
229. Уткин А.И. Дипломатия Вудро Вильсона. М., 1989.
230. Уткин А.И. Т.Рузвельт: исторический портрет. М., 1999.
231. Фихте И.Г. О назначении ученого. М., 1935.
232. Фролов Э.Д. Греческие тираны. Л. 1972.
233. Хейфец А.Н. Советская Россия и сопредельные страны Востока в 1918-20 годах. М., 1996.
234. Хомейни И. Последнее послание. Т., 1991.
235. Шарль де Голль. Военные мемуары. М., 1990.
236. Швებель В. Демократия и мы. М., 2005.
237. Швებель В. Взгляды и суждения. М., 2002.
238. Шумпеттер Й.О. Элитарные теории демократии. М., 2004.
239. Шыхлинский А. Мои воспоминания. Б., 1994.
240. Языков Е.А. Проблемы Американистики. Выпуск № 10. Либеральная традиция в США и ее творцы. М., 1985.
241. Яковлев Н. Вашингтон. М., 1976.
242. Zeman. Z."Germany and the Revolution in Russia, 1915-1918. Documents from the Archives of the German Foreign Ministry" London 1987.
243. Zeman Z., Scharlau. W."The Merchant of Revolution. The Life of Alexander Israel Helphand (Parvus), 1867-1924" London 1992.
244. "Zakavkazski vestnik" q. 1 iyun, 1851-ci il.
245. "Kəşkül" q. 16 noyabr 1890-cı il, №115.
246. "Kaspi" q. 6 iyul, 1893-cü il, № 144.
247. "Dəvət Qoç" q. 19 iyul, 1906-cı il, № 19.
248. "İrşad" q. 13 oktyabr, 1906-cı il, № 241.
249. "Kaspi" q. 27 yanvar, 1908-ci il, № 24.
250. "Kaspi" q. 4 dekabr, 1911-ci il, № 273.
251. "Kavkaskaya kopeyka" q. 6 dekabr, 1911-ci il, № 320.
252. "Baku" q. 9 mart 1912-ci il, №56.
253. "Müsəlmanlıq" q. 22 oktyabr, 1917-ci il.
254. "İttihad" q. 27 aprel 1919-cu il, №6.
255. "Vışka" q. 21 aprel, 1931-ci il, № 110.
256. Azərbaycan kommunisti j. 1952-ci il, №12.
257. "Kommunist" q. 26 aprel 1955-ci il № 96.
258. "Kommunist" q. 26 oktyabr, 1956-cı il, №250.
259. I Azərb. MDTA. F.46. Op. 4. sax.107.
260. AR.MTİ-nin arxivi, PS. 7525 saylı iş.
261. A.R.D.A. f.970, siyahı 1, iş 1, v.47.
262. A.R.D.A. f.970, siyahı 1, iş 7, v.45.
263. A.R.D.A. f.894, siyahı 10, iş 154, v.31.
264. A.R.D.A. f. 970, siyahı 1, iş16, v.2.
265. Atatürk Araşdırma Mərkəzi dərgisi. 2-ci cild, 5-ci say. A.,1986.
266. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti. I cild. B., 1998.
267. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti. II cild. B., 1998.
268. Böyük İslam Ensiklopediyası. 3-cü cild.
269. Qurani-Kərim.
270. Mir Cəfər Bağirovun məhkəməsi. B.,1993.

İngilis dilində

Aydın Dadaşov
Demokratiya və islam
Bakı - "Elm" - 2007

Rəssamı: İsmayıl Məmmədov

"Elm" Redaksiya-Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi

Direktor: Ş. Alışanlı
Baş redaktor: T. Kərimli
Mətbəənin direktoru: Ə. Məmmədov
Kompüter tərtibi: Ə. Kərimov
Texniki redaktor: T. Ağayev

Formatı 60x84 $\frac{1}{16}$.
Həcmi 17,5 ç.v. Sifariş №22
Tirajı 300.
Qiyməti müqavilə ilə.

Kitab "Elm" RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir.
(Bakı, İstiqlaliyyət, 8).

303(2A)
D 13

